

ISSN: 2957-6725
E-ISSN: 2957-6733

ҰЛТ ЖАДЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
3 / 2023

Бас редактор
Қасымов Сабыр Ахметжанұлы

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Балтабаева Күлғазира Нұранқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Түлектер қауымдастығының атқарушы директоры (Алматы қ., Қазақстан)

Борчашвили Исидор Шамилович – заң ғылымдарының докторы, профессор, қазіргі заманғы құқық Институтының директоры, ҚР Жоғарғы Соты жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі (Астана қ., Қазақстан)

Дихан Қамзабекұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, «Егемен Қазақстан» РГ» ЖШС Бас директоры (Астана қ., Қазақстан)

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, корр.-мүшесі. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

Кан Георгий Васильевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Корей этномәдени бірлестігінің бірінші орынбасары (Алматы қ., Қазақстан)

Кенжетаев Досай Тұрсынбайұлы – философия ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры (Түркістан қ., Қазақстан)

Қойгелдиев Мәмбет Құлжабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы қ., Қазақстан)

Көкебаева Гүлжаухар Кәкенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Тарихи және әлеуметтік-саяси зерттеулер институтының директоры (Новосибирск қ., Ресей)

Құрманов Зайнидин Карпекұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы СІМ Дипломатиялық академиясының проректоры (Бішкек қ., Қырғызстан)

Панто Дмитрий Иванович – PhD докторы, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми бөлімінің бас маманы (Гданьск қ., Польша)

Саиров Ерлан Бияхметұлы – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Сарым Айдос Әміроллаұлы – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Жауапты редактор

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Ғылыми редакторлар:

Сәрсембина Құралай Қуандыққызы

Шериязданов Бауыржан Рахымғалиұлы

Техникалық хатшы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Главный редактор
Касымов Сабыр Ахметжанулы

Редакционная коллегия

Әбіл Еркін Аманжолұлы – доктор исторических наук, профессор, депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Балтабаева Кульгазира Нурановна – кандидат исторических наук, исполнительный директор Ассоциации выпускников Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Борчашвили Исидор Шамилович – доктор юридических наук, профессор, директор Института современного права, член Научно-консультативного совета при Верховном Суде РК (г. Астана, Казахстан)

Дихан Қамзабекұлы – доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор ТОО «РГ «Егемен Қазақстан» (г. Астана, Казахстан)

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, член-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Кан Георгий Васильевич – доктор исторических наук, профессор, первый заместитель корейского этнокультурного объединения (г. Алматы, Казахстан)

Кенжетасов Досай Турсынбайұлы – доктор философских наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави (Алматы, Казахстан)

Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (г. Алматы, Казахстан)

Кокебаева Гулжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института исторических и социально-политических исследований (г. Новосибирск, Россия)

Курманов Зайнидин Карпекович – доктор исторических наук, профессор, проректор Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики (г. Бишкек, Кыргызстан)

Панто Дмитрий Иванович – доктор PhD, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны в Гданьске (г. Гданьск, Польша)

Саиров Ерлан Бияхметович – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Сарым Айдос Амироллаевич – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Ответственный редактор

Козыбаева Махаббат Маликовна

Научные редакторы:

Сарсембина Куралай Куандыковна

Шериязданов Бауыржан Рахимгалиевич

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Сериковна

Editor-in-Chief

Kassymov Sabyr Akhmetzhanuly

Editorial Board

Abil Yerkin Amanzholuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Baltabayeva Kulgazira Nuranovna – Candidate of Historical Sciences, Executive Director of the Al-Farabi Kazakh National University Alumni Association (Almaty, Kazakhstan)

Borchashvili Isidor Shamilovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Institute of Modern Law, member of the Scientific Advisory Council at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Dikhan Kamzabekuly – Doctor of Philology, Professor, General Director of LLP “RG “Egemen Kazakhstan” (Astana, Kazakhstan)

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, corresponding member. NAS RK, Director of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Kan Georgy Vasilyevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, First Deputy of the Korean Ethno-Cultural Association (Almaty, Kazakhstan)

Kenzhetaev Dosai Tursynbayuly – Doctor of Philosophy, Professor of the Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Almaty, Kazakhstan)

Koigeldiev Mambet Kulzhabaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhauhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Kozodoy Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of Historical and Socio-Political Studies (Novosibirsk, Russia)

Kurmanov Zainidin Karpekovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice-Rector of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic (Bishkek, Kyrgyzstan)

Panto Dmitry Ivanovich – PhD, Chief Specialist of the Scientific Department of the Museum of the Second World War in Gdansk (Gdansk, Poland)

Sairov Yerlan Biyakhmetovich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Sarym Aidos Amirollayevich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Responsible Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Scientific Editors:

Sarsembina Kuralay Kuandykovna

Sheriyazdanov Bauyrzhan Rakhimgalievich

Technical Secretary

Zikirbaeva Venera Serikovna

Редакция туралы мәліметтер:

«Ұлт жады» (Национальная память / National memory) журналының құрылтайшысы: «Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресте зардап шеккен тұлғаларды ақтау мен олардың есімдерін мәңгі есте сақтау жөніндегі «Қаһармандар» Республикалық Қоғамдық қоры

Редакцияның мекен-жайы: 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғылы, 11/5, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық кеңсесі

Сайтқа сілтеме: <https://journal.e-memory.kz>

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2022 жылы 9 маусымда тіркелген, № KZ39VPY00050349 куәлігі бар.

Мақалаларды қайта басып шығару, микрофильмдерге және басқа көшірмелерге түсіру кезінде міндетті түрде журналға сілтеме жасалады.

Ұсынылған деректердің дұрыстығына авторлар жауапты болады.

Сведения о редакции:

Учредитель журнала «Ұлт жады» (Национальная память / National memory): «Республиканский Общественный Фонд по реабилитации и увековечиванию лиц, пострадавших в борьбе за свободу и независимость Казахстана «Қаһармандар»

Адрес редакции: 010000, Республика Казахстан, г. Астана, пр. Кабанбай батыра, 11/5, Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий

Ссылка на сайт: <https://journal.e-memory.kz>

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

Журнал в Министерстве информации и общественного развития Республики Казахстан зарегистрирован 9 июня 2022 г., имеет свидетельство № KZ39VPY00050349.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно делается ссылка на журнал.

Ответственность за достоверность представленных данных несут авторы.

Information about the editorial office:

Founder of the "Ult Zhady" (National memory) journal: «Republican Public Fund for Rehabilitation and Perpetuation of Persons Injured in the struggle for Freedom and Independence of Kazakhstan «Қаһармандар»

Editorial office address: 010000, Republic of Kazakhstan, Astana, Kabanbai Batyr Ave., 11/5, Project office of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression

Link to the website: <https://journal.e-memory.kz>

Phone: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

The journal was registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan on June 9, 2022, has certificate № KZ39VPY00050349.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies, a link to the magazine is necessarily made.

The authors are responsible for the accuracy of the submitted data.

**РЕДАКТОР СӨЗІ
СЛОВО РЕДАКТОРА
EDITOR'S WORD**

РЕДАКЦИЯДАН

Құрметті оқырмандар!

Сіздің назарыңызға саяси қуғын – сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның (бұдан әрі – мемлекеттік комиссия) материалдарын шығаратын «Ұлт жады» (National memory / Национальная память) республикалық ғылыми журналының кезекті нөмірі ұсынылады.

Президент Қ.К. Тоқаевтың Жарлығына сәйкес мемлекеттік комиссияның негізгі міндеті – саяси қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбаны болған қазақстандықтарға қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру. Атап айтқанда: оларды толық құқықтық және саяси ақтау. Мемлекет басшысы бір сөзінде: Егер біз 1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтірмесек, онда әділетті мемлекет пен демократиялық қоғам құра алмаймыз.

Екі жылдан астам қызмет барысында елеулі нәтижелер бар, олар ғылыми-теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да айтарлықтай маңызды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның төрағалары Қ.Е. Көшербаев пен Е.Т. Кариннің басшылығымен кең көлемді жұмыстарды атқардық деп сеніммен айта аламыз.

Осы тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдар мен зерттеушілер Мемлекеттік комиссияның жүргізіп жатқан жұмысының маңыздылығы туралы айта отырып, «біз тоталитарлық режимдер құрған және әлі де қорғап жүрген «мұздатылған айсбергті» жылжыта алдық, Қазақстанда архивтік революцияны бастадық және большевиктік-коммунистік режимнің қорғаушылары мен оның мұрагерлері тұрғызған тас қабырғаны тесіп өттік» деп қуана-қуана мәлімдеді.

Мемлекеттік комиссия құрбандар мен зардап шеккендердің әртүрлі санаттарын зерттеуді бағалаудың жаңа ғылыми зерттеу принциптерін, әдістері мен критерийлерін әзірледі және пайдаланды. Тіпті жаңа тұжырымдамалық аппарат әзірленуде: репрессиялық сипат ашылып, бұрынғы большевиктік-сталиндік терминдер мен «халық жауы», «әлеуметтік қауіпті элемент», «контрреволюционер», «буржуазиялық ұлтшыл» және т.б. ұғымдарға жаңа мазмұн беріледі.

Мемлекеттік комиссияның ғалымдары мен сарапшылары Жобалық кеңсенің жұмысына үңілгенде, біздің әдіснамамыз бен тәсілдерімізді түсініп, игергенде, десталинизация мен декоммунизацияның нақты процестері басталғанын айтады.

Біз саяси ақтау және жекелеген санаттар бойынша толық ақтау үшін ғылыми негіздер қаладық. Теориялық және іс жүзінде дәлелденгендей, қуғын-сүргін мен ақтау процестерін зерттеу кезінде тек іс жүргізу құжаттары ғана рәсімделген құрбандармен шектелуге болмайды. Бірқатар тұжырымдамалық жаңа ғылыми жаңалықтар, қорытындылар мен практикалық ұсыныстар жасалды. Атап айтқанда, қазақ ұлтының адамдары: азаматтар ретінде және қазақ халқының құқықтары мен мүдделерін қорғаушылар ретінде екі мәрте қуғын-сүргінге ұшыраған. Бұл айқын факт бұрын ғылыми зерттеулерде де, нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу мен қабылдауда да ескерілмеген еді.

Мемлекеттік комиссия жұмысы барысында кеңестік кезеңдегі жаппай саяси қуғын-сүргін проблемасын мемлекеттік шешудің және Қазақстандағы осы қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың жаңа Тұжырымдамасы әзірленіп, қолданылады. Қазақстанда орын алған саяси қуғын-сүргіндерді кешенді зерттеудің ғылыми негізделген әдістемесі әзірленді, біздің еліміздегі қуғын-сүргіндердің ерекшеліктері айқындалды. Жәбірленушілер мен зардап шеккендердің негізгі (базалық) санаттары белгіленді және олардың әрқайсысы үшін арнайы әдістеме, ақтаудың негізгі ғылыми-теориялық принциптері мен критерийлері әзірленді. Мемлекеттік комиссияның дәлелдік ғана емес, сонымен бірге үлкен ғылыми-теориялық капиталы да жиналды деп айтуға болады.

Енді тарихшы-ғалымдардың, заңгерлердің, саясаттанушылардың және басқа да қоғамтанушылардың міндеті жаңа ғылыми-тақырыптық бағыттарды одан әрі дамыту болып табылады.

Біз ең үлкен террорды: «Қазақстандағы Кіші Қазан» бағдарламасын күштеп іске асыруға байланысты Қазақ республикасындағы жаппай саяси қуғын-сүргінді жан-жақты және пәндік тұрғыдан зерттей бастадық.

Бұл біздің халқымыздың тарихындағы бұрын-соңды болмаған қасірет. Қазақтардың жартысынан көбі Ф. Голощекин және оның командасының Сталинмен келісіліп жүргізілген халыққа қарсы саясатының салдарынан қырылды.

Қазақстандағы қуғын-сүргін бойынша деректердің барынша толық массивін алу үшін мемлекеттік комиссия архивтердің әдіснамасы және құпиясыздандыру жөніндегі кіші комиссияларды, 10 ғылыми-зерттеу жұмыс тобын құрды және жұмыс істеді. Комиссиялар мен жұмыс топтары өңірлерде де құрылды.

Мәселен, архив құжаттарын құпиясыздандыру бойынша тұрақты жұмыс істейтін комиссиялар (ПДК) мемлекеттік органдардың мемлекеттік және арнайы архивтерінде жұмыс істеді. Ел бойынша Мемлекеттік комиссияның жұмысына барлығы 425 ғалымдар мен зерттеушілер тартылды. Аймақтық комиссияларда 265 ғалымдар мен сарапшылар жұмыс істейді, олардың көпшілігі құпия құжаттарға қол жеткізді.

Мемлекеттік комиссияның бастамасы бойынша 2,6 млн. астам архив құжаттары құпиясыздандырылды. Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы қолданыстағы заң аясында 311 мыңнан астам құрбандар мен зардап шеккендер ақталды.

Мемлекеттік комиссия жұмысының әдіснамасы, қағидаттары мен тәсілдері туралы айта келе, ең алдымен, мемлекеттік комиссияның ғалымдары мен сарапшылары кеңестік кезеңде де, Қазақстан Тәуелсіздігі жылдарында да ақтаудың бұрынғы тәсілдері мен тәжірибесін зерделеп, қолда бар ғылыми және әдіснамалық әзірлемелерді пайдаланғанын атап өткен жөн.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін мәселелері бойынша большевиктік-сталиндік биліктің мемлекеттік саясаты жеке зерттелді. Кеңес Одағының, сондай-ақ, Қазақ автономиялық және Кеңестік республикаларының партиялық-кеңестік органдары қабылдаған негізгі мемлекеттік актілерге, сондай-ақ қазақстандықтардың жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырауына негіз болған жазалаушы органдар қабылдаған негізгі актілерге ғылыми-құқықтық талдау жүргізіледі.

Сонымен қатар, біз әртүрлі санаттағы құрбандар мен саяси қуғын-сүргіннен зардап шеккен отандастарымыздың саяси қуғын-сүргінге ұшырауы бойынша жан-жақты құқық қолдану тәжірибесін зерттедік.

Саяси қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендерді зерттеудің қағидаттары мен өлшемдерін әзірледік. Мемкомиссия мемлекеттік комиссия мүшелері, кіші комиссиялар және жұмыс топтарының мүшелеріне арнап әдістеме (жалпы), өңірлік комиссияларға арналған жадынама – Нұсқаулық, сонымен қатар ғалымдар мен сарапшыларға жетекшілік жасау үшін саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі өңірлік комиссиялардың қызметін ұйымдастыру жөніндегі әдістемені дайындады.

Біз біреудің тәжірибесін көшірмейміз. Халықаралық және құқықтық стандарттар, жалпы адамзаттық нормалар негізінде сол кезеңдегі Конституция мен заңдарға сәйкес сол замандағы билік пен жазалаушы органдардың қызметін талдаймыз. Біз халқымыздың басынан кешірген қайғысына сезімталдықпен қарасақ та, мәселені де, жеке фактілерді де саясаттандырмаймыз. Біз басқа халықтар мен басқа мемлекеттерді кінәламаймыз. Біз жау іздемейміз. Біздің басты мақсатымыз – қазақстандықтарды – жазықсыз құрбандар мен саяси қуғын-сүргіннен зардап шеккендерді толық ақтау.

Мемлекеттік комиссия мен жұмыс топтарының мүшелері күш құрылымдарына архив құжаттарын құпиясыздандыруға көмектеседі. Яғни, ғылыми және құқықтық жоспардағы халықаралық критерийлер негізінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік құпияларының болмауына, сақтау мерзімінің аяқталуына және басқа да объективті және құқықтық негіздерге байланысты большевиктік-сталиндік биліктің саяси қуғын-сүргіндері бойынша материалдарды құпиясыздандыру қажеттілігі негізделеді.

Мемлекеттік және өңірлік комиссиялардың, кіші комиссиялардың және ғылыми-зерттеу жұмыс топтарының мүшелері оқиғалар мен фактілерді, мемлекеттік құрылымдар органдары

мен тарихи қайраткерлердің рөлі мен қызметін бағалау кезінде әрқашан Мемлекеттік ұстанымда болуға, субъективизм мен алшақтыққа жол бермеуге міндетті.

Қуғын-сүргін құрбандарының жекелеген санаттарын ақтау мәселелерін шешуге біздің көзқарастарымыз бен принциптеріміз халықаралық стандарттар мен құндылықтарға, сондай-ақ халықаралық құқық нормаларына негізделген.

Мемлекеттік және аймақтық комиссиялардың, кіші комиссиялардың және ғылыми-зерттеу жұмыс топтарының мүшелері Мемлекет басшысының саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша алға қойған міндеттерін жоғары деңгейде орындау үшін осы әдіснамамен қаруланған.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау және тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жөніндегі жұмыс Қазақстан үшін өте маңызды екенін атап өткен жөн. 1920-1950 жылдардағы сталиндік қуғын – сүргін, атап айтқанда 1937-1938 жылдардағы Үлкен террор – бұл бүкіл Кеңес Одағының, бұрынғы Кеңес республикаларының барлық халықтарының трагедиясы. Үлкен террорды жүзеге асыру кезінде КСРО-ның барлық халықтары зардап шекті.

Қазақ халқының апаты мен трагедиясы жаппай саяси қуғын-сүргін, атап айтқанда: 1928-1932 жылдары «Қазақстандағы Кіші Қазан» халыққа қарсы бағдарламасын күшпен іске асыру болып табылады. Бұл біздің ауылдарымыз бен селоларымызға жасалған зорлық-зомбылық революциясы. Бұл жазалаушы органдар мен саяси қуғын – сүргіндерді пайдалана отырып жүйелі, дәйекті немесе бір мезгілде жүргізілген күштік арнайы операциялар: барлық ауқатты қазақстандықтардың (тек байлар мен кулактар ғана емес) мүлкін жаппай тәркілеу; күштеп ұжымдастыру және мәжбүрлеп отырықшыландыру; астық және ет дайындау тонау шаралары және тағы басқалар. Деректер биліктің көзқарасы, жүйелі және дәйекті акциялары мен іс – әрекеттері қазақ ауылын әлеуметтік-шаруашылық қауымдастық және халықтың тіршілігін қамтамасыз етудің қалыптасқан нысаны ретінде жоюдың нақты мақсатын көздегенін көрсетсе де, белгілі себептерге байланысты бұл оқиғалар жан-жақты және терең зерттелмеген немесе өз деңгейінде бағаланбаған.

Құпиясыздандырылған құжаттар бүкіл ауылдар мен аудандар аштықтан қырылғанына қарамастан, мал, ет, астық және басқа да ауыл шаруашылығы өнімдерін тартып алған саяси науқандардың жалғасқанын дәлелдейді. Қазақстанда большевик-сталиндік билік жүзеге асырған ауылдағы «Голощекин» революциясы апатқа айналды.

Голощекин өзінің арнайы таңдалған командасымен капитализмді айналып өтіп, артта қалған (біздің жағдайда – қазақ) халықтың социализм-коммунизміне алдыңғы қатарлы (біздің жағдайда – Ресейлік) халықтың пролетариатының көмегімен көшу мүмкіндігі туралы әйгілі марксистік-лениндік доктринаны іс жүзінде жүзеге асыра отырып, даңққа бөленіп, революционер ретінде өзінің ұлылығын дәлелдегісі келді. Халыққа мемлекеттік зорлық-зомбылықтың қажеттілігі, жаппай саяси қуғын-сүргін, ал орасан зор құрбандар, ең алдымен адам құрбандары, ол үшін екінші дәрежеде болды. Ол әрқашан «революция ақ қолғаппен жасалмайды» деп қайталады. Сондықтан халықтың жаппай қырылатыны сөзсіз және алдын-ала белгілі болды.

Голощекин және оның командасы осы бағдарламаларды іске асыруға мүмкіндік бермейтін басты күштерді жойды. «Алаш» партиясына қатысты қылмыстық істерді жасанды түрде ұйымдастырды. 40-тан астам адам қамауға алынып, көбісі сотталып, Қазақстаннан тыс жерлерге қуылды. Үкім бойынша Жүсіпбек Аймауытов, Ахмет Сафа Юсупов атылды, Ахмет Байтұрсынұлын атуға үкім шығарылды, содан кейін 10 жылға бас бостандығынан айыру жазасына ауыстырылды. Кейбір адамдар әртүрлі мерзімге сотталды. Халел мен Жаханша Досмұхамедов, Мағжан Жұмабаев, Елдес Омаров, Ибрагим Сәтбаев, Әбуәлі Әділов, Абдолла Ұзақбаев және тағы басқалар жер аударылды. Бұл қайғылы оқиғаның негізгі себебі-қазақ халқын тіршілікті қамтамасыз ету көзінен айыру және большевиктік-сталиндік биліктің саясатымен келіспейтіндерді жаппай қуғын-сүргінге ұшырату жөніндегі биліктің дәйекті әрекеттері.

Қазақстандықтардың жаппай ашаршылыққа ұшырауы биліктің ойластырылмаған әрекеттерінің салдары болды. Осы жылдары басталған құрғақшылық, бірқатар аймақтардағы ауа-райының қолайсыздығы халық қасіреті мен құрбан болғандардың санын қана күшейтті. Бұл жаһандық тарихи драма. Бұл қазақ халқының, Қазақстанның әрбір патриотының, әрбір демократтың және прогрессивті қазақстандықтың жан дүниесіндегі қансырап жатқан жара, ол

біз шынайы себептерді анықтап, трагедияға тиісті баға бермейінше емделмейді. Бұл біздің халқымыздың үстінен, әсіресе ел тәуелсіздік алғаннан кейін мойнымызда ілулі тұрған моральдық ауыртпалық. Бұл қазақ саяси элитасының, оның ішінде биліктегі халық өкілдерінің сынағы, сондай-ақ сіз бен біздің барлығымыздың даналық пен адамгершілікке деген сынағы.

Мемлекеттік комиссияның қызметі көбінесе архив құжаттармен жұмыс істеуге байланысты. Орталық мемлекеттік архивтерде, күштік құрылымдар мен құқық қорғау органдарының арнайы архивтерінде Мемлекеттік комиссияның бастамасы бойынша саяси қуғын-сүргін бойынша барлық архив қорларын жүйелеу, түгендеу жұмыстары жүргізілді. Жоғарғы сотта, прокуратура органдарында, ҰҚК, Әділет министрлігінде ведомстволық архив құжаттарын құпиясыздандыру бойынша ПДК белсенді жұмыс істеді. Ғалымдар мен зерттеушілер қайда және қандай архив құжаттарын іздеу керектігі туралы жақсы хабардар болды.

Алайда, Бас прокуратураның, ІІМ, ҰҚК мұрағаттарын, сондай-ақ облыстық прокуратуралардың, ІІМ, облыстар мен Республикалық маңызы бар қалалардың ҰҚК департаменттерінің архивтерін (негізінен құпиясыздандырылмаған) Алматыдағы Президент архивіне ауыстыруға байланысты бірқатар проблемалар туындады. Бүгін біз Президент Архивінің басшылығымен жұмыс жүргізіп жатырмыз, осы мәселелердің барлығын шешу жолдарын табу үшін кеңестер, кездесулер өткіземіз.

2023 жылдың қаңтарында Мемлекет басшысына қуғын-сүргін құрбандарының әртүрлі санаттарының тарихы бойынша құжаттар мен материалдардың 31 томдық басылымы ұсынылды. Жинақ негізінен отандық архивтердің материалдарынан, бұрын жабылған қорлардан, сондай-ақ қол жеткізе алған шетелдік архив деректерінен құрылды. Яғни, оған негізінен бұрын-соңды жарияланбаған құжаттар кірді.

Ең алдымен, біз Кеңес Одағы мен Қазақстанның партиялық-кеңестік органдарының актілерін, сондай-ақ олар құрған күш құрылымдарының, бұқаралық саяси қуғын-сүргінге негіз болған орталық және жергілікті арнайы органдардың актілерін жинауға тырыстық. Жоғары тұрған органдар мен лауазымды тұлғалардың құқық қолдану практикасының құжаттары (циркулярлар, хабарламалар, есептер, ақпарат, актілер, айыптау қорытындылары, үкімдер және т. б.) қоса тіркелді.

Бірінші он том тақырыптық бағыттар бойынша, басқалары аймақтардағы жаппай саяси қуғын – сүргін материалдары бойынша қалыптасты. Жинаққа енгізілген барлық құжаттардың түпнұсқалығы тексеріліп, әрқайсысы үшін көзі мен шығу тегі көрсетілген. Бұл кітаптарды басып шығару үлкен еңбектің нәтижесі деп айта аламын.

Ағымдағы жылы мемлекеттік кеңесші Е. Кариннің тапсырмасы бойынша «Мемлекеттік комиссия материалдары» бірыңғай сериясы аясында тағы 39 жинақ шығару жоспарлануда: 20 том – бұл жаңа форматтағы естеліктер жинағы және 19 том – өңірлік комиссиялар жинаған материалдар бойынша.

Сондай-ақ, саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның интернет-порталы жұмыс істеп жатқанын атап өткім келеді. Оған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының сайты арқылы қол жеткізуге болады. Порталда саяси қуғын-сүргін құрбандары – Қазақстандықтардың құрылымдық бірыңғай республикалық дерекқоры және жазықсыз қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау мәселелері бойынша азаматтарға қажетті ақпарат алуға мүмкіндік беретін басқа да мәліметтер ұсынылған.

Маңызды бағыттардың бірі – мемлекеттік комиссия жұмысының нәтижелерін ғылыми айналымға енгізу. Мәселен, Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша Қазақстан тарихы бойынша академиялық басылым дайындалуда. Мемлекеттік комиссия жүргізген материалдар, жаңа деректер мен зерттеу нәтижелері осы еңбекті дайындауда белсенді қолданылуда. Біріншіден, кеңестік кезеңнің жаңадан құпиясыздандырылған материалдары бұрынғы большевиктік-коммунистік догмалар мен үлгілерсіз белгілі бір құбылыстарды, фактілерді, цифрлық деректерді объективті, жаңаша бағалауға мүмкіндік береді. Екіншіден, мемлекеттік комиссияның жұмысына қатысқан, оның міндеттерімен, әдіснамасымен таныс көптеген ғалымдар дайындалып жатқан басылымның жекелеген бөлімдерінің авторлары болып табылады.

Мемлекеттік комиссияның жұмысы Қазақстан тарихы бойынша болашақ еңбектің объективті және шынайы болуы үшін маңызды. Мысалы, бұған дейін кеңестік ғылымның канондары бойынша, оның ішінде партиялық-мемлекеттік органдар мен олардың басшыларының саясатын біржақты бағалайтын қазақстандық ғалымдар мен зерттеушілер, «Қазақстандағы Кіші Қазан» халыққа қарсы бағдарламасын іске асыру барысында Қазақстаннан миллионнан астам босқын «көшпенділер», «көшпенділер», тіпті «бандалық құрылымдар» деп аталды.

Сонымен қатар, қазақстандықтардың мәжбүрлі ауа көшуінің себептері мен мән-жайларын талдау олардың «мәжбүрлі босқын» мәртебесінің белгілеріне жататынын айғақтайды, өйткені өз өмірін, өз отбасының, балалары мен жақындарының өмірі мен әл-ауқатын озбырлық пен қуғын-сүргіннен құтқара отырып, туған жерлері мен тарихи отанын тастап кеткен. Заң жобаларын әзірлеу жөніндегі жұмыс тобы тіпті «1920-1930 жылдары Қазақстаннан мәжбүрлі босқындар туралы» заңның жеке жобасын әзірлеуде. Әрине, осы және басқа жағдайларда мемлекеттік комиссияның материалдары кеңестік кезеңге қатысты академиялық басылымда томдардың бірін жазу кезінде қолданылады.

Мемлекеттік комиссияның жеке бағыты саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша жаңа нормативтік-құқықтық актілердің жобаларын әзірлеу болып табылады. Мемлекеттік комиссия төрағасының өкімімен белгілі ғалым, заң ғылымдарының докторы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері И.Борчашвили бастаған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі заң жобасын әзірлеу жөніндегі жұмыс тобы құрылды. Жұмыс тобы мемлекеттік комиссияның материалдарын, соның ішінде саяси қуғын-сүргін мәселелері бойынша жаңадан құпиясыздандырылған құжаттарды, сондай-ақ Мемлекеттік комиссияның және өңірлік комиссиялардың жұмыс топтарының ұсыныстарын зерделеп, толық құқықтық ақтау үшін үш заң жобасын әзірлеу қажет деген қорытындыға келді.

Біріншісі қолданыстағы заңнамада қамтылмаған, сондай-ақ заңда аталған, бірақ ақталмаған қуғын-сүргіннен зардап шеккендердің 10-нан астам негізгі (базалық) санаттарын толық құқықтық ақтауға қатысты. Бұл негізінен шаруалардың қуғын-сүргінінің құрбандары.

Екінші заң жобасы құрбандардың жекелеген санаттарын саяси ақтау қажеттілігінен туындайды. Бұл – ғылыми идеялары үшін зардап шеккен ғалымдар мен шығармашылық адамдар, діни сенімдерінің қызметшілері мен қорғаушылары, әсіресе Қазақстанның ұлттық бостандығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін күресушілер және басқалар.

Осы санаттағы құрбандар үшін үкімнің қарапайым күшін жою, яғни заңды ақтау жеткіліксіз. Мұнда саяси ақтау қажет – құрбандардың өздері ғана емес, сонымен бірге олардың прогрессивті идеялары, демократиялық бағдарламалары, қоғамдық-саяси қызметі, саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдар, жанқиярлық қызмет фактілері, отансүйгіштік пен батырлығы және т.б.

Бұл жағдайда құқықтық қатынастардың тәуелсіз блогы, реттеудің жеке пәні, ақтау мен есте сақтаудың жеке құқықтық механизмі болғандықтан, тәуелсіз заң қажет. Мұнда қылмыскерлер емес, саяси және қоғам қайраткерлері, өздерінің рухани құндылықтарын, зияткерлік еңбегінің жемісін, қазақ халқының ұлттық бостандығын, Қазақстанның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын қорғаған жеке тұлғалар субъектілер (құрбандар) болып табылады. Бұл екі заң жобасы Президент Әкімшілігі мен Парламент депутаттарына жіберілді.

Біз әзірлеп жатқан үшінші заң жобасы Қазақстаннан тыс жерде тұратын миллионнан астам мәжбүрлі босқындар мен олардың ұрпақтарына қатысты.

Бұл үш заң жобасы Парламент қабылдаған жағдайда Мемлекет басшысының саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі алға қойған міндеттерінің орындалуын қамтамасыз етеді.

Сабыр Қасымов,
бас редактор, саяси қуғын-сүргін
құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік
комиссияның жобалау кеңсесінің басшысы

**РЕДАКТОР СӨЗІ
СЛОВО РЕДАКТОРА
EDITOR'S WORD**

ОТ РЕДАКЦИИ

Уважаемые читатели!

Вашему вниманию представляется очередной номер Республиканского научного журнала «Ұлт жады» (National memory / Национальная память), который издает материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (далее – Госкомиссия).

Согласно Указу Президента К.К. Токаева основная задача Госкомиссии – восстановление исторической справедливости в отношении казахстанцев, ставших невинными жертвами политических репрессий. А именно: полная юридическая и политическая их реабилитация. Как сказал Глава государства в одном из выступлений: если мы не восстановим историческую справедливость в отношении жертв политических репрессий 1920–1950-х годов, то не сможем построить справедливое государство и демократическое общество.

За более чем два года деятельности результаты есть и достаточно весомые, как в научно-теоретическом плане, так и в практической плоскости. Можно уверенно сказать, что под руководством председателей Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий К.Е. Кушербаева и Е.Т. Карина мы проделали большую разноплановую работу.

Ученые и исследователи этой темы, говоря о значении проводимой Госкомиссией работы, с воодушевлением и радостью заявляли, что «нам удалось сдвинуть «замороженный айсберг», созданный и до сих пор защищаемый тоталитарными режимами, начать архивную революцию в Казахстане и пробить каменную стену, возведенную защитниками большевистско-коммунистического режима и его наследниками».

Госкомиссией разработаны и использованы новые научные исследовательские принципы, методы и критерии оценки исследования различных категорий жертв и пострадавших, выработаны и используются новые инструментарии. Разрабатывается даже новый понятийный аппарат: раскрывается репрессивный характер и дается новое содержание прежним большевистско-сталинским терминам и понятиям, таким как «враг народа», «социально опасный элемент», «контрреволюционер», «буржуазный националист» и так далее.

Ученые и эксперты Госкомиссии, когда вникают в работу Проектного офиса, осваивают нашу методологию и наши подходы, говорят, что наконец-то начались реальные процессы десталинизации и декоммунизации.

Мы заложили научные основы для полной юридической, а по отдельным категориям и политической реабилитации. Теоретически и практически доказали, что при исследованиях репрессий и процессов реабилитации нельзя ограничиваться только теми жертвами, на которых оформлялись процессуальные документы. Сделали ряд концептуально новых научных открытий, выводов и практических рекомендаций. В частности о том, что лица казахской национальности подвергались двойным репрессиям: как граждане и как носители и защитники прав и интересов казахского народа. Этот очевидный факт не учитывался ранее как при научных исследованиях, так и при разработке и принятии нормативных правовых актов.

В рамках работы Госкомиссии разработана и применяется новая Концепция государственного разрешения проблемы массовых политических репрессий в советский период и реабилитации жертв этих репрессий в Казахстане. Выработана научно обоснованная методология комплексного изучения имевших место в Казахстане политических репрессий, определены особенности и специфика репрессий в нашей стране. Установлены основные (базовые) категории жертв и пострадавших, и для каждой из них разработаны специальная методология, основополагающие научно-теоретические принципы и критерии по реабилитации. Можно сказать, собран не только фактологический, но и большой научно-теоретический капитал Госкомиссии.

Теперь задача ученых-историков, юристов, политологов и других обществоведов дальше развивать новые научно-тематические направления.

Мы начали комплексно и предметно изучать самый большой террор: массовые политические репрессии в Казахской республике, связанные с насильственной реализацией программы «Малый Октябрь в Казахстане».

Это небывалая трагедия в истории нашего народа. Более половины казахов погибло в результате антинародной политики и принятия авантюрных решений Ф. Голощекина и его команды, согласованных со Сталиным и сопровождавшихся карательными акциями в отношении всех несогласных и выступающих против его политики.

Чтобы добыть максимально полный массив данных по репрессиям в Казахстане, Госкомиссией были созданы и работали подкомиссии по методологии и по рассекречиванию архивов, 10 научно-исследовательских рабочих групп. Комиссии и рабочие группы были созданы и на уровне регионов.

Так, например, постоянно действующие комиссии (ПДК) по рассекречиванию архивных документов заработали в государственных и специальных архивах госорганов. Всего к работе Госкомиссии по стране было привлечено 425 ученых и исследователей. В региональных комиссиях работает 265 ученых и экспертов, из которых большая часть получила доступ к секретным документам.

По инициативе Госкомиссии рассекречено более 2,6 млн. архивных документов. В рамках действующего закона о реабилитации жертв массовых политических репрессий реабилитировано более 311 тысяч жертв и пострадавших.

Говоря о методологии, принципах и подходах работы Госкомиссии, необходимо отметить, что, прежде всего, ученые и эксперты Госкомиссии изучили прежние подходы и опыт реабилитации, как в советский период, так и за годы независимости Казахстана, использовали имеющиеся научные и методологические разработки.

Отдельно была изучена государственная политика большевистско-сталинской власти по вопросам политических репрессий в Казахстане. Проводится научно-правовой анализ основных государственных актов, принятых партийно-советскими органами, как Советского Союза, так и Казахской автономной и советской республик, а также основных актов, принятых карательными органами, которые явились основаниями для массовых политических репрессий казахстанцев.

Также нами изучена разносторонняя правоприменительная практика по политическим репрессиям различных категорий жертв и пострадавших от политических репрессий наших соотечественников.

Разработали свои принципы и критерии изучения жертв и пострадавших от политических репрессий. Госкомиссией подготовлены Методология (общая) для членов Госкомиссии, подкомиссий и членов рабочих групп, Памятка-инструкция для региональных комиссий и Методология по организации деятельности региональных комиссий по полной реабилитации жертв политических репрессий для руководства учеными и экспертами.

Мы не копируем чей-то опыт. На основе международных и правовых стандартов, общечеловеческих норм, в соответствии с тогдашними Конституцией и законами анализируем деятельность властей и карательных органов того времени. Мы не политизируем как проблему в целом, так и отдельные факты, какими бы трагическими и чувствительными они ни были. Не обвиняем другие народы и другие государства. Не ищем врагов. Наша основная цель – полная реабилитация казахстанцев – невинных жертв и пострадавших от политических репрессий.

Члены Госкомиссии и рабочих групп помогают силовым структурам рассекречивать архивные документы. То есть на основе международных критериев в научном, правовом плане обосновывают необходимость рассекречивания материалов по политическим репрессиям большевистско-сталинской власти в связи с отсутствием в них государственных тайн и секретов Республики Казахстан, истечением срока хранения и по другим объективным и правовым основаниям.

Члены Государственной и региональных комиссий, подкомиссий и научно-исследовательских рабочих групп обязаны всегда стоять на государственной позиции, не

допускать субъективизма и местничества при оценке событий и фактов, роли и деятельности органов государственных структур и исторических деятелей.

Наши подходы и принципы к решению проблем реабилитации отдельных категорий жертв репрессий основаны на международных стандартах и ценностях, а также нормах международного права.

Члены Государственной и региональных комиссий, подкомиссий и научно-исследовательских рабочих групп были вооружены этой методологией, чтобы на высоком уровне выполнить поставленные Главой государства задачи по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Необходимо отметить, что работа по реабилитации жертв политических репрессий и восстановлению исторической справедливости очень важна для Казахстана. Сталинские репрессии 1920–1950-х годов, в частности Большой террор 1937–1938 годов, – это трагедия всего Советского Союза, всех народов бывших советских республик. При реализации Большого террора страдали все народы СССР. Казахстан и казахстанцы здесь не являются исключением.

Катастрофой и трагедией казахского народа являются массовые политические репрессии, а именно: силовая реализация антинародной программы «Малый Октябрь в Казахстане» в 1928–1932 годах. Это насильственная революция в наших аулах и селах. Это системно, последовательно или одновременно проведенные силовые специальные операции с использованием карательных органов и политических репрессий: массовая конфискация собственности всех зажиточных (не только баев и кулаков) казахстанцев; насильственные коллективизация и седентаризация (оседание); грабительские хлебо- и мясозаготовки и многое другое. По известным причинам эти события всесторонне и глубоко не изучались и не оценивались. Хотя материалы свидетельствуют, что установки, системные и последовательные акции и действия властей преследовали конкретную цель – уничтожение казахского аула как социально-хозяйственной общности и сложившейся формы жизнеобеспечения народа.

Рассекреченные документы свидетельствуют: несмотря на то, что целые аулы и районы погибали от голода, политические кампании по изъятию скота, мяса, зерна и другой сельхозпродукции продолжались. Так называемая «голощекинская» революция в ауле, осуществленная большевистско-сталинской властью в Казахстане, обернулась катастрофой.

Голощекин со своей специально подобранной командой, реализовав на практике пресловутую марксистско-ленинскую доктрину о возможности перехода, минуя капитализм, к социализму-коммунизму отсталого (в нашем случае – казахского) народа с помощью пролетариата передового (в нашем случае – российского) народа, хотел прославиться, доказать свое величие как революционера. Необходимость государственного насилия над народом, массовые политические репрессии, при этом колоссальные жертвы, в первую очередь людские, были для него второстепенны. Он всегда повторял, что «революция не делается в белых перчатках». Поэтому массовая гибель народа была неизбежна и предопределена.

Голощекин и его команда, чтобы убрать с пути и уничтожить главную политическую силу, которая не давала реализовать эти программы, выступала против преступлений и злодеяний власти в казахском ауле, искусственно организовывали уголовные дела в отношении лидеров и активистов движения и партии «Алаш».

Более 40 человек были арестованы, многие осуждены и высланы за пределы Казахстана. По приговору расстреляны Жусипбек Аймаутов, Ахмет-Сафа Юсупов, приговорен к расстрелу Ахмет Байтурсинов с последующей заменой наказания на 10 лет лишения свободы. Часть людей была осуждена к различным срокам заключения. В ссылку отправлены Халел и Жаханша Досмухамедовы, Магжан Жумабаев, Елдес Омаров, Ибрагим Сатбаев, Абуали Адилов, Абдолла Узакбаев и многие другие. Основной причиной этой трагедии являются последовательные акции власти по лишению казахского народа источника жизнеобеспечения и массовые репрессии несогласных с политикой большевистско-сталинской власти.

Массовый голод казахстанцев явился следствием непродуманных действий власти. Наступившая в эти годы засуха, непогода в ряде регионов лишь только усугубили народную трагедию и количество жертв. Это глобальная историческая драма. Это кровоточащая рана в душе казахского народа, каждого патриота Казахстана, каждого демократа и прогрессивного казахстанца, которая не заживет, пока мы не выясним истинные причины и не дадим должной

оценки трагедии. Это непосильный моральный груз, который висит над нашим народом, особенно после обретения страной независимости. Это испытание казахской политической элиты, в том числе представителей народа во власти, равно как и всех нас с вами на мудрость и нравственность.

Деятельность Госкомиссии во многом завязана на работе с архивными документами. В центральных государственных архивах, специальных архивах силовых структур и правоохранительных органов по инициативе Госкомиссии проведены систематизация, инвентаризация всех архивных фондов по политическим репрессиям. В Верховном суде, органах прокуратуры, КНБ, Минюста активно работали ПДК по рассекречиванию ведомственных архивных документов. Ученые и исследователи были хорошо информированы о том, где и какие архивные документы искать.

Однако в связи с переводом архивов Генеральной прокуратуры, МВД, КНБ, а также архивов (в основном не рассекреченных) областных прокуратур, департаментов МВД, КНБ областей и городов республиканского значения в Архив Президента, находящийся в Алматы, возник ряд проблем. Сегодня мы ведем работу с руководством Архива Президента, проводим совещания, встречи, чтобы найти пути решения всех этих проблем.

В январе 2023 года Главе государства было представлено 31-томное издание документов и материалов по истории различных категорий жертв репрессий. Сборник формировался в основном из материалов отечественных архивов, из ранее закрытых фондов, а также из зарубежных архивов, к которым сумели получить доступ. То есть в него в основном вошли ранее никогда не публиковавшиеся документы.

Прежде всего, мы пытались собрать акты партийно-советских органов Советского Союза и Казахстана, а также акты созданных ими силовых структур, специальных органов, как центральных, так и местных, которые послужили основанием для массовых политических репрессий. Приобщены документы правоприменительной практики (циркуляры, донесения, отчеты, информации, акты, обвинительные заключения, приговоры и т.д.) вышестоящих органов и должностных лиц.

Первый десяток томов формировался по тематическим направлениям, другие – по материалам массовых политических репрессий в регионах. Все документы, вошедшие в сборник, проверялись на подлинность, для каждого указаны источник и происхождение. Могут сказать, что издание этих книг – результат огромного кропотливого труда.

В текущем году по поручению Государственного советника Е. Карина в рамках единой серии «Материалы Госкомиссии» планируется издание еще 39 сборников: 20 томов – это сборники воспоминаний в новом формате и 19 – по материалам, собранным региональными комиссиями.

Также хочу отметить, что работает интернет-портал Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Доступ к нему имеется через сайт Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. На портале представлены структурированная Единая республиканская база данных казахстанцев – жертв политических репрессий и другие сведения, которые позволяют получить гражданам необходимую информацию по вопросам реабилитации невинно репрессированных.

Одно из важных направлений это введение результатов работы Госкомиссии в научный оборот. Так, например, по поручению Главы государства готовится академическое издание по истории Казахстана. Материалы, новые данные и результаты исследований, проведенных Госкомиссией, уже активно используются при подготовке этого труда. Во-первых, вновь рассекреченные материалы советского периода дают возможность объективно, по-новому оценивать те или иные явления, факты, цифровые данные без прежних большевистско-коммунистических догм и шаблонов. Во-вторых, многие ученые, задействованные в работе Госкомиссии, знакомые с ее задачами, методологией, являются авторами отдельных разделов готовящегося издания.

Работа Госкомиссии важна для того, чтобы будущий труд по истории Казахстана был объективным и достоверным. Например, ранее по канонам советской науки, в том числе казахстанских ученых и исследователей, односторонне оценивающих политику партийно-государственных органов и их руководителей, более миллиона беженцев из Казахстана в ходе реализации антинародной программы «Малый Октябрь в Казахстане» объявлялись

«откочевниками», «укочевниками», даже «бандформированиями», якобы выступающими против решений советской власти.

Между тем анализ причин и обстоятельств вынужденного бегства казахстанцев свидетельствует о том, что они подпадают под признаки статуса «вынужденного беженца», поскольку, спасая свою жизнь, жизнь и благополучие своей семьи, детей и близких от произвола и репрессий, покидали родные места и историческую Родину. Рабочая группа по разработке законопроектов разрабатывает даже отдельный проект закона «О вынужденных беженцах из Казахстана в 1920–1930 годы». Конечно, в этом и других случаях материалы Госкомиссии будут использованы при написании одного из томов в академическом издании, касающемся советского периода.

Отдельным направлением Госкомиссии является разработка проектов новых нормативно-правовых актов по полной реабилитации жертв политических репрессий. Распоряжением председателя Госкомиссии была создана рабочая группа по разработке законопроекта по полной реабилитации жертв политических репрессий во главе с известным ученым, доктором юридических наук, заслуженным деятелем Казахстана И.Борчашвили. Рабочая группа изучила материалы Госкомиссии, в том числе вновь рассекреченные документы по вопросам политических репрессий, а также предложения рабочих групп Госкомиссии и региональных комиссий и пришла к выводу, что для полной юридической реабилитации требуется разработать три законопроекта.

Первый касается полной юридической реабилитации более 10 основных (базовых) категорий жертв и пострадавших от репрессий, не охваченных действующим законодательством, а также названных в законе, но не реабилитированных. Это в основном жертвы крестьянских репрессий.

Второй законопроект исходит из необходимости политической реабилитации отдельных категорий жертв. Это ученые и творческие люди, пострадавшие за свои научные идеи, служители и защитники своих религиозных убеждений, особенно борцы за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, и другие.

Для жертв этой категории простая отмена приговора, то есть юридическая реабилитация, недостаточна. Тут однозначно требуется политическая реабилитация – не только самих жертв, но и их прогрессивных идей, демократических программ, общественно-политической деятельности, политических партий и общественных организаций, фактов бескорыстного служения, патриотизма и подвигов во имя своего Отечества и так далее.

Поскольку в данном случае имеет место самостоятельный блок правоотношений, отдельный предмет регулирования, отдельный правовой механизм реабилитации и увековечения памяти, то требуется и самостоятельный закон. Здесь субъектами (жертвами) являются не уголовники, а политические и общественные деятели, отдельные личности, преследовавшие и защищавшие свои духовные ценности, плоды интеллектуального труда, национальную свободу казахского народа, независимость и территориальную целостность Казахстана. Эти два законопроекта уже направлены в Администрацию Президента и депутатам Парламента.

Третий законопроект, который нами разрабатывается, касается более одного миллиона вынужденных беженцев и их потомков, проживающих ныне за пределами Казахстана.

Эти три законопроекта в случае их принятия Парламентом обеспечат исполнение поставленных Главой государства задач по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Сабыр Касымов,
главный редактор, руководитель
Проектного офиса Государственной комиссии
по полной реабилитации жертв политических репрессий

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН МӘСЕЛЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ
SPECIFICITY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN**

МРНТИ 10.87.27; 10.09.91

**МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО И ПРАВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
В СФЕРЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ****Абайдельдинов Ербол Мусинович^{1*}**

¹Доктор юридических наук, профессор кафедры международного права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, г. Астана. E-mail: erbolabay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2267-2540>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье дается анализ норм международного права и внутригосударственного права Республики Казахстан в сфере обеспечения и защиты прав человека от неправомерных действий тоталитарного государства в отношении прав и свобод человека. Проведен обзор становления законодательства страны в сфере реабилитации жертв политических репрессий, осуществленных советской властью по отношению к собственному народу в 1920-1950-е гг. Рассмотрены причины создания и некоторые итоги деятельности государственной Комиссии по полной политической и правовой реабилитации репрессированных, а также задачи по дальнейшему изучению этой темы. Проблема обеспечения и защиты прав человека, в том числе прав незаконно репрессированных, имеет глобальный характер. Она актуальна для исследований юристов, историков, этнографов, демографов, политологов и других специалистов, поэтому в рамках представленной статьи проведен анализ только некоторых аспектов этой обширной проблемы.

Ключевые слова: репрессии, реабилитация, естественное право, международное право, права человека, права детей, национальное право, Казахстан.

ҒТАХР 10.87.27; 10.09.91

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚҰҚЫҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДА****Абайделдінов Ербол Мусинұлы^{1*}**

¹Заң ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті халықаралық құқық кафедрасының профессоры. Қазақстан, Астана қ. E-mail: erbolabay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2267-2540>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада адам құқықтары мен бостандықтарына қатысты тоталитарлық мемлекеттің заңсыз әрекеттерінен адам құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау саласындағы халықаралық құқық пен Қазақстан Республикасының ішкі құқығының нормаларына талдау жасалған. 1920-1950 жылдары Кеңес үкіметінің өз халқына қатысты жүргізген саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау саласындағы еліміздің заңнамасының дамуына шолу жасалды. Қуғын-сүргінге ұшырағандарды толық саяси-құқықтық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның құрылу себептері мен қызметінің кейбір нәтижелері, сондай-ақ осы тақырыпты одан әрі зерттеу міндеттері қарастырылған. Адам құқықтарын, оның ішінде заңсыз қуғын-сүргінге ұшырағандардың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау мәселесі жаһандық сипатқа ие. Бұл заңгерлердің, тарихшылардың, этнографтардың, демографтардың, саясаттанушылар мен басқа да мамандардың зерттеулері үшін өзекті болып табылады, сондықтан ұсынылған мақала аясында осы ауқымды мәселенің кейбір аспектілері ғана талданады.

Түйін сөздер: репрессия, реабилитация, табиғи құқық, халықаралық құқық, адам құқығы, бала құқығы, ұлттық құқық, Қазақстан.

IRSTI 10.87.27; 10.09.91

INTERNATIONAL LAW AND LAW OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF PROTECTING THE RIGHTS OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION

Abaideldinov Yerbol Musinovich^{1*}

¹Doctor of Law, Professor of the Department of International Law of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Astana. E-mail: erbolabay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2267-2540>

*Corresponding author

Abstract. The article provides an analysis of the norms of international law and domestic law of the Republic of Kazakhstan in the field of ensuring and protecting human rights from unlawful actions of a totalitarian state in relation to human rights and freedoms. A review of the development of the country's legislation in the field of rehabilitation of victims of political repression carried out by the Soviet government in relation to its own people in the 1920-1950s was carried out. The reasons for the creation and some results of the activities of the State Commission for the complete political and legal rehabilitation of the repressed, as well as the tasks for further study of this topic, are considered. The problem of ensuring and protecting human rights, including the rights of those illegally repressed, is global in nature. It is relevant for research by lawyers, historians, ethnographers, demographers, political scientists and other specialists, therefore, within the framework of the presented article, only some aspects of this extensive problem are analyzed.

Key words: repression, rehabilitation, natural law, international law, human rights, children's rights, national law, Kazakhstan.

Введение. Тоталитарные режимы периодически возникали и до настоящего времени продолжают существовать в разных регионах земного шара, принося с собой неисчислимые бедствия как собственному населению, так и близлежащим странам.

Политические репрессии и безмерное, никем и ничем не контролируемое злоупотребление властью большевистским режимом первой половине XX в, силовое навязывание утопических идей и неэффективных экономических отношений, уничтожение многовековых национальных культур, сломали естественный ход развития многих народов на евразийском пространстве, привели к бесчисленным жертвам и сломанным судьбам миллионов людей всех народов бывшего СССР.

Провозглашенная советской властью в ее конституциях и иных принятых политических и нормативных документах «диктатура пролетариата» привела не только к полному игнорированию гражданских, политических, социально-экономических и культурных прав всех слоев населения, но и к их систематическому преследованию, ущемлению и физическому уничтожению. Все это в результате привело к чудовищным преступлениям против народа в виде массовых расстрелов беззащитных людей, убийства несогласных с властью без следствия и открытого состязательного суда, протестующих и сочувствующих им в ходе подавления народных восстаний и иных выступлений.

В статье проведен анализ ряда норм международного права, роли международных организаций, применительно к теме массовых репрессий. Это связано с тем, что внутри страны не всегда могут найтись силы, способные эффективно и вовремя остановить злоупотребления властью в те или иные моменты истории. Политические преступники и выстроенная ими тоталитарная система долгое время остаются недостижимыми для отечественного правосудия, что в немалой степени способствует их активной деятельности, приводящей к появлению все большего числа жертв. В этом случае необходимо влияние мирового сообщества. Мнение и решения авторитетных международных организаций и органов, обладающих реальными рычагами воздействия на политические режимы суверенных государств, может выправить

ситуацию в стране – от содействия в совершенствовании национального законодательства до реального прекращения незаконных репрессий, восстановления прав невинных жертв.

Обсуждение. Проблемы достойного уровня обеспечения и защиты прав человека поднимались учеными и политическими деятелями с давних времен. В период существования советского тоталитарного государства ряд правозащитников, ученых, гражданских активистов призывали власти и общество к достойному обеспечению прав человека. Так, в известной «Памятной записке», направленной на имя лидера СССР Л.И. Брежнева, академик А.Д. Сахаров к числу самых неотложных вопросов отнес в первую очередь вопрос о политических преследованиях, отметив при этом необходимость проведения амнистии политическим заключенным; обеспечение широкой фактической гласности рассмотрения всех судебных дел; отмены психиатрических репрессий по политическим, идеологическим и религиозным мотивам и т.д. Академик А.Д. Сахаров подчеркивал, что борьба за права человека – это и есть реальная борьба за мир и будущее человечества (Сахаров, 1990: 128). Его идеи были развиты многими затем российскими учеными и активистами, а также представителями других бывших советских республик.

В Казахстане в основном уже после обретения независимости стало возможным изучение массовых политических репрессий. 12 ноября 1991 г. была создана специальная парламентская комиссия, в ее состав входили видные ученые, общественные деятели и руководители правоохранительных органов. Комиссия работала до ноября 1992 г. Возглавлял Комиссию академик НАН РК М.К. Козыбаев. В итоговом документе комиссии отмечено: «В ужасающем реестре трагедий, потрясших XX век..., всегда будут помниться и уничтожительные акции в отношении многострадального народа Казахстана. ...Казахстан стал гигантским полигоном для проведения антигуманного социального эксперимента..., что закончилось разрушением традиционных систем жизнеобеспеченности этносов Казахстана и, в конечном счете, привело к беспрецедентной в истории катастрофе...» (Козыбаев, 1992).

Целый цикл глубоких аналитических публикаций теме массовых политических репрессий посвятил академик НАН РК М.Т. Баймаханов (Баймаханов, 2003).

В годы независимости в стране появился ряд крупных исследователей, опубликовавших значительное количество научных работ в виде монографий, диссертаций, статей, докладов и т.д. Именно эти ученые и другие специалисты позже вошли в состав созданной Указом Президента РК К.К. Токаевым от 24 ноября 2020 г. Комиссию по полной политической и правовой реабилитации репрессированных, Рабочие группы по направлениям репрессий, Региональные группы, образованные на территории всей страны. Их деятельность в методологическом и организационном планах обеспечивал Проектный офис Госкомиссии под руководством известного ученого, государственного и общественного деятеля, давнего исследователя темы политических репрессий в Казахстане С.А. Касымова.

Материалы и методы. В качестве материалов, составивших основу статьи, были использованы программные выступления руководства Казахстана, Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50-е гг. XX в.), международно-правовые акты, национальное законодательство ряда стран СНГ, труды казахстанских и зарубежных ученых по теме исследования. Среди примененных в исследовании методов были: исторический, диалектический, сравнительно-правовой, аналитический, правовой герменевтики и др.

Результаты исследования. Международное и внутригосударственное право все больше обращается к понятию «естественных прав» человека, нарушаемых тоталитарными режимами. Идеи естественного права получили большое распространение в Западной Европе и США в период революций XVII–XVIII вв. В современной трактовке это право было сформулировано еще в Конституции Франции – Декларации прав человека и гражданина 1793 г. В Преамбуле этого документа имеется положение о том, что «забвение естественных прав человека и пренебрежение к ним – единственные причины бедствий человечества» и данная Декларация «перед лицом Верховного существа провозглашает эти священные и неотъемлемые права: равенство, свобода, безопасность, собственность, равенство всех людей по природе и перед законом, право выражать свои мысли и свои мнения», как посредством печати, так и любым иным способом, в том числе и на массовых политических выступлениях: митингах, шествиях,

собраниях, забастовках, пикетах, иных «скоплениях» людей; свободное отправление религиозных обрядов и др.

Массовые политические репрессии явились варварским, грубейшим нарушением естественных прав, данных человеку от рождения, понятие которых разрабатывалось еще со времен античности и было сформулировано в ряде национальных актов и научных исследований уже к началу XX в. На современном этапе многие нормы естественного права закреплены в действующих международно-правовых актах (Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. (ВДПЧ), Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. (МПГПП), Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 г. (МПЭСКП)) и др.: право на жизнь, право не быть подвергнутым дискриминации, право свободного передвижения и выражения своих взглядов, право на жилище и иную собственность для обеспечения жизни, право на справедливость, в том числе на судебную защиту, право избирать и быть избранным и т.д. Большевикско-сталинский режим, его идеологи, интерпретаторы и пропагандисты знали о существовании в международном праве этих положений, но полностью их игнорировали.

Международное право в период 1920-1950-х гг. уже содержало широко известные документы в сфере прав наций на самоопределение, защиты прав человека. В этот период действовала первая глобальная международная межправительственная организация – Лига Наций (1919-1946) и была образована ныне действующая Организация Объединенных Наций (1945). Ряд документов международного права могли и должны бы быть учтены советской властью и во внутригосударственных отношениях, что во многом бы повлияло на законотворчество, правоприменение, науку, общественное сознание того времени, что могло бы содействовать уменьшению масштабов потрясений.

Лига Наций была создана в целях поддержания мира и безопасности, развития сотрудничества между государствами. СССР вступил в Лигу Наций в 1934 г. и уже в декабре 1939 г., после начала агрессии на Финляндию, Совет Лиги исключил Советский Союз из своего состава. Даже это пятилетнее пребывание СССР в составе международной межправительственной организации предоставляло большие возможности для выполнения как Устава Лиги Наций, так и документов, принятых ею. Так, статья 23 Статута Лиги Наций обязывала ее членов: «прилагать усилия к обеспечению и сохранению справедливых и гуманных условий труда для мужчины, женщины и ребенка...; ...обеспечить справедливый режим для туземного населения на территориях, подчиненных их управлению; принять необходимые постановления, чтобы обеспечить гарантию и сохранение свободы сообщений и транзита...; ...принять меры международного порядка для предупреждения болезней и борьбы с ними» (Статут Лиги Наций).

Ни одно из этих положений в отношении так называемого «туземного» казахстанского населения не было выполнено.

В «Декларации основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотреблений властью», принятой резолюцией 40/34 Генеральной Ассамблеи ООН от 29 ноября 1985 г. (Декларация основных принципов правосудия, 1985: 165-167) (далее – Декларация) Генеральная Ассамблея ООН признает, что «миллионам людей во всем мире наносится ущерб в результате преступлений и злоупотребления властью и что права этих жертв не признаются должным образом». Поэтому цель Декларации заключается в оказании содействия правительствам суверенных государств и международному сообществу в их усилиях, направленных на обеспечение справедливости и оказание помощи жертвам преступлений и жертвам злоупотребления властью.

Декларация призывает осуществить целый комплекс социальных мер в области здравоохранения, включая охрану психического здоровья, образования, экономики, а также конкретных мер по содействию предоставления помощи жертвам, находящимся в бедственном положении; по периодическому пересмотру существующих законодательных положений и практики, с тем чтобы обеспечить их способность реагировать на изменяющиеся условия, а также принятию и обеспечению соблюдения положений, объявляющих незаконными акты, нарушающие международно-признанные нормы в области прав человека и поведения юридических лиц и другие случаи злоупотребления властью; по развитию сотрудничества с другими государствами на основе оказания взаимной судебной и административной помощи в

таких вопросах, как выявление и преследование правонарушителей, их выдача и конфискация их имущества с целью предоставления реституции жертвам и т.д. В целом, нарушение государством международно-признанных норм, касающихся прав человека, ведет к признанию последнего жертвой злоупотребления властью.

Обращает на себя внимание, что в п. 18 Декларации под термином «жертвы злоупотребления властью» понимаются лица, которым индивидуально или коллективно был причинен вред, включая телесные повреждения или моральный ущерб, эмоциональные страдания, материальный ущерб или существенное ущемление их основных прав в результате действия или бездействия, еще не представляющего собой нарушения национальных уголовных законов, но являющегося нарушением международно-признанных норм, касающихся прав человека. Жертвы политических репрессий бывшего СССР пострадали в основном в результате сфабрикованных уголовных дел, ложных обвинений, в результате приговоров незаконно существовавших судебных органов, вследствие антиконституционных постановлений высших органов власти (при незаконной депортации целых народов), т.е. в результате прямого нарушения властью действовавшего тогда законодательства.

Данное положение Декларации свидетельствует, во-первых, о прогрессивной роли международного права по отношению к национальному праву; во-вторых, о задачах приведения национального законодательства в соответствие с общепризнанными нормами международного права; в-третьих, об ответственности государств-членов ООН перед мировым сообществом за соблюдение прав и свобод человека в своей стране.

В соответствии с п. 2 Декларации термин «жертва» в соответствующих случаях включает близких родственников или иждивенцев непосредственной жертвы, а также лиц, которым был причинен ущерб при попытке оказать помощь жертвам, находящимся в бедственном положении, или предотвратить виктимизацию. Декларация предусматривает также положение о том, что жертвы должны получать реституцию от государства, должностные лица или представители которого несут ответственность за причиненный ущерб. А в тех случаях, когда правительство, при котором имело место приведшее к виктимизации действие или бездействие, уже не существует, реституция жертвам должна предоставляться государством или правительством-преемником.

Как известно, основным государством-правопреемником, продолжателем бывшего СССР, является Российская Федерация. Согласно смыслу Декларации Россия, как страна-продолжатель СССР, должна обеспечить реституцию всем жертвам злоупотребления властью на постсоветском пространстве. Но этот вопрос не ставится ни с экономической, ни с политической, ни с правовой точек зрения. Во-первых, видимо, потому что количество граждан, ставших жертвами злоупотребления властью, в России больше, чем в Казахстане. В 1990-х годах правительство России в достаточной мере восстанавливало справедливость в отношении незаконно репрессированных своих граждан, и это было большим примером в деле начала реабилитации жертв политических репрессий жителей бывшего СССР. Во-вторых, Казахстан также является государством-преемником бывшего Советского Союза на своей суверенной территории, а потому в отношении казахстанских граждан, бывших граждан СССР, всю политико-правовую ответственность в деле реабилитации невинных жертв политических репрессий, должен взять на себя Казахстан. И для этого нашей стране необходимо принять разработанные группой правоведов Госкомиссии во главе с одним из ведущих ученых страны И.Ш.Борчашвили законопроекты, совершенствовать соответствующую законодательную базу.

24 мая 1989 г. Экономический и Социальный Совет ООН на 15-м пленарном заседании принял документ под названием «Осуществление Декларации основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью», в котором рекомендовал государствам реализовать следующие мероприятия: принять и осуществить в национальных системах правосудия стандарты и руководящие принципы, содержащиеся в Декларации; разработать и принять законодательство, упрощающее доступ жертв к механизмам правосудия с целью получения компенсации и реституции; рассмотреть методы оказания эффективной помощи жертвам, включая адекватную компенсацию за причиненный фактический ущерб или вред, выявление препятствий и поиск путей для их преодоления; разработать меры по защите жертв от злоупотреблений, клеветнических обвинений или запугивания в ходе уголовного

судопроизводства либо иного разбирательства, включая эффективные средства правовой защиты.

Особое внимание в этом документе уделено развитию международного сотрудничества по уголовным делам в области обеспечения прав и законных интересов участников уголовного судопроизводства. В частности, лица, ставшие жертвами виктимизации в другом государстве, должны немедленно получать эффективную помощь после совершения преступления, а также по возвращению в страну проживания или национальной принадлежности (п. 4). 15 декабря 1989 г. Генеральная Ассамблея ООН своей резолюцией 44/162 одобрила данный документ и предложила государствам использовать его рекомендации при разработке стратегии для практического применения норм и стандартов ООН в области прав человека при отправлении правосудия (Зайцев О.А.).

В развитие положений анализируемой Декларации ООН приняла еще ряд документов, среди которых можно отметить следующие: «Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания». Принята в открыта для подписания, ратификации и присоединения резолюцией 39/46 Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1984 года, вступила в силу 26 июня 1987 г., Казахстан присоединился к ней в 1998 г. (Конвенция против пыток, 1984); «Принципы эффективного предупреждения и расследования незаконных, произвольных и суммарных казней», рекомендованные резолюцией 1989/65 Экономического и Социального Совета ООН от 24 мая 1989 г. Данный документ в ст. 1 содержит следующее положение: «Правительства в законодательном порядке устанавливают запрет на все незаконные, произвольные и суммарные казни... Исключительные обстоятельства, в том числе состояние войны или угроза войны, внутренняя политическая нестабильность или любые другие чрезвычайные ситуации в государствах не могут служить основанием для таких казней. Такие казни не производятся ни при каких обстоятельствах... Этот запрет имеет преимущественную силу перед постановлениями, издаваемыми исполнительной властью» (Принципы эффективного предупреждения, 1989). Массовые репрессии, которые совершаются и могут совершаться в некоторых государствах, не оставляют равнодушным мировое сообщество. Поэтому далее в цитируемом документе подчеркивается, что «правительства других государств также могут прилагать все возможные усилия для предотвращения незаконных, произвольных и суммарных казней путем осуществления таких мер как дипломатическое вмешательство, расширение возможностей обращения с жалобами в межправительственные и судебные органы и публичное осуждение подобной практики. Для расследования сообщений о любых таких казнях и принятия эффективных мер по пресечению подобной практики могут использоваться межправительственные механизмы» (Принципы эффективного предупреждения, 1989).

Принципиальным в современных условиях становится вопрос о детях того времени, испытавших на себе все тяготы и лишения репрессий. Именно в отношении к детям наиболее ярко проявляется уровень человечности власти. Одним из первых документов в сфере международно-правовой защиты прав ребенка стала Женевская Декларация прав ребенка, принятая Лигой Наций 26 ноября 1924 года. Декларация, принятая самой авторитетной в то время международной организацией, имела большое нравственное значение для всего мирового сообщества. Она состояла всего из нескольких пунктов, среди которых: «...Голодный ребёнок должен быть накормлен; больному ребёнку должна быть оказана помощь; ошибающийся ребёнок должен быть поправлен; а сирота и бездомный ребёнок должны получить приют и поддержку в трудную минуту. Ребёнок должен получать помощь в тяжёлое время испытаний в первую очередь...» и др.

Среди документов советского периода 1920-1950-х гг., нарушающих права ребенка, нужно отметить Уголовный кодекс 1926 г. В нем в статье 31 среди ряда лишений (поражений в политических и отдельных гражданских прав) осужденных было не только лишение активного и пассивного избирательного права; права занимать те или иные государственные должности и др., но и лишение родительских прав. В результате сотни тысяч детей были насильственно оторваны от родителей, помещены в специальные детские учреждения или были обречены на гибель.

Повсеместно нарушалась статья 156 УК РСФСР, в соответствии с которой уголовному наказанию в виде исправительно-трудовых работ на срок до шести месяцев или штрафа,

должны были подвергаться виновные за «Заведомое оставление без помощи лица, находящегося в опасном для жизни состоянии, лишенного возможности принять меры самоохранения по малолетству, дряхлости, болезни или, вообще, вследствие своей беспомощности...».

Анализ документов показал, что в тяжелые времена массовых политических репрессий дети не были защищены властью. Несовершеннолетние дети «врагов народа», «предателей» привлекались у головной и другой ответственности. Они также находились среди неугодных советской власти их родителей и близких и стали такими же жертвами репрессий, как и их родители и близкие. Они массово голодали, болели и лишались родного дома, родителей и родных, в больших количествах умирали или их убивали карательные органы, части регулярной армии. Выжившие дети, которых не нашли родственники, оставались бездомными или передавались в советские детские детдома и другие учреждения.

Такая политика советской власти анализируемого периода строилась в нарушение естественных и неотъемлемых прав человека, прав ребенка, права наций на самоопределение, и характеризуется как преступления против человечности, в отношении которых не устанавливается срока давности.

Многие страны СНГ продолжают принимать специальные законы, указы и другие высшие нормативные акты о реабилитации жертв политических репрессий. Среди недавно принятых актов нужно указать, что в Республике Узбекистан в 2020 г. было принято Распоряжение Президента Ш. Мирзиёева «О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий» (Распоряжение Президента Республики Узбекистан, 2020), соответствии с которым была создана Республиканская рабочая группа для организации работы по глубокому изучению жизни и деятельности, увековечению памяти жертв репрессий. И уже через год по представлению этого органа Верховный суд Узбекистана реабилитировал 115 человек, которые боролись за национальную независимость, в том числе и лидеров басмачества, репрессированных в 1920–1930 гг. (Ахунов, 2002).

Казахстанское законодательство в сфере защиты прав реабилитированных ведет свое начало со времени становления процессов независимости. Указ Президента Казахской Советской Социалистической Республики от 18 сентября 1990 г. № 70 «О мерах по оказанию помощи реабилитированным гражданам, пострадавшим от незаконных репрессий в период 30-40-х и начала 50-х годов» (Указ Президента КазССР, 1990) был принят в целях восстановления справедливости и оказания помощи реабилитированным жертвам репрессий. Уже тогда Президент Республики Казахстан поручил Совету Министров Казахской ССР установить ряд социальных льгот и преимуществ для указанной категории реабилитированных граждан.

В Декларацию о независимости, Закон о независимости и в Конституцию 1993 г. были имплементированы нормы международного права в сфере защиты прав реабилитированных в контексте общих прав человека.

Определенную роль в восстановлении справедливости, реабилитации невинно пострадавших граждан Казахстана сыграл Закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (Закон РК «О реабилитации», 1993) (далее – Закон РК «О реабилитации»). Под реабилитацией в Законе РК «О реабилитации» понимается «признание лица в судебном либо ином установленном законом порядке жертвой политических репрессий или пострадавшим от политических репрессий, восстановление его нарушенных прав, возмещение причиненного морального или материального ущерба».

Стало быть, собственно процесс реабилитации состоит из трех отдельных моментов и правовых процедур: во-первых, необходимо, чтобы в законодательном акте должны быть прописаны нормы, которые объявляют конкретную категорию жертв репрессий, подлежащей полной политической и юридической реабилитации; во-вторых, требуется официальное признание лица (группы лиц) жертвой политических репрессий или пострадавшими от политических репрессий, когда основанием для получения вышеуказанных льгот является удостоверение единого образца, установленного Правительством Республики Казахстан; и в-третьих – восстановление политических, гражданских и других прав в отношении живых и погибших жертв и пострадавших от репрессий, в том числе увековечение памяти о героизме и

подвиге борцов за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана.

Закон РК «О реабилитации» является во многих отношениях знаковым, на деле развивающим положения Конституции о правах и свободах человека. Новая власть суверенной постсоветской страны самым фактом приема данного закона исправляет ошибки старой, советской власти, сталинизма – и в этом можно увидеть два важнейших момента: 1) данный закон продемонстрировал отказ нового суверенного государства от насилия, тоталитаризма советского времени и в законодательной форме закрепил стремление народа строить правовое общество, основанное на силе закона; и 2) на деле доказана преемственность Республикой Казахстан правового, политического и иного наследия Советского Союза. Главным составляющим этого наследия являются люди, еще не забывшие ужасы тоталитаризма, ждущие справедливости от власти, не столько в отношении материальной поддержки, сколько в плане духовной, правовой, политической реабилитации. Поэтому и в правовом, и в политическом отношениях представляется несостоятельной позиция некоторых чиновников рассматривать данный нормативный правовой акт только как закон о компенсации пострадавшим.

В круг лиц, на которых распространяется его действие, включены участники декабрьских событий 1986 г. (п/п д) статьи 2). К числу жертв злоупотребления властью можно отнести и жертвы испытаний ядерного оружия на Семипалатинском и других полигонах Казахстана, вынужденные беженцы из Казахстана и их потомки.

Закон Российской Федерации «О реабилитации жертв политических репрессий» от 18 октября 1991 г. (Закон РФ «О реабилитации», 1991) (далее – Закон РФ «О реабилитации»), на наш взгляд, более полно отвечает требованиям норм международного права, по сравнению с казахстанским законом «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14 апреля 1993 г., и к этому выводу приводит небольшое сопоставление. Следует отметить, что Закон РФ «О реабилитации» констатирует, что Верховный Совет Российской Федерации осуждает многолетний террор и массовые преследования своего народа как несовместимые с идеей права и справедливости, выражает глубокое сочувствие жертвам необоснованных репрессий, их родным и близким, заявляет о неуклонном стремлении добиваться реальных гарантий обеспечения законности и прав человека. Фактически состоялось покаяние новой власти перед своими гражданами. В казахстанском законе такого положения нет.

Объявляя целью настоящего Закона реабилитацию всех жертв политических репрессий, подвергнутых таковым на территории Российской Федерации, российское государство берет на себя ответственность и за нынешних граждан СНГ, в том числе и Казахстана. Это видно из содержания статьи 2 Закона, действие которого в части порядка реабилитации распространяется: на граждан Российской Федерации, граждан государств – бывших союзных республик СССР, иностранных граждан и лиц без гражданства, подвергшихся политическим репрессиям на территории Российской Федерации с 25 октября (7 ноября) 1917 г. Закон РК «О реабилитации» распространяет свое действие на лиц, непосредственно подвергшихся политическим репрессиям на территории бывшего Союза ССР.

Пострадавшими от политических репрессий по Закону РК «О реабилитации» признаются дети жертв политических репрессий, находившиеся вместе с родителями или заменявшими их лицами в местах лишения свободы, в ссылке, высылке или на спецпоселении, а также (добавлено Законом РК от 22 июля 1997 г. № 169) дети жертв политических репрессий, не достигшие восемнадцатилетнего возраста на момент репрессии и в результате ее применения оставшиеся без родительского попечения. Исходя из содержания данной статьи, уполномоченные органы признают пострадавшими детей, которые лишились обоих родителей, в то время как в российском Законе «О реабилитации» в ст. 2.1 пострадавшими от политических репрессий признаются дети, находившиеся вместе с родителями в местах лишения свободы, в ссылке, высылке, на спецпоселении; дети, оставшиеся в несовершеннолетнем возрасте без попечения одного или обоих родителей, необоснованно репрессированных по политическим мотивам; дети, супруга (супруг), родители лиц, расстрелянных или умерших в местах лишения свободы и реабилитированных посмертно.

Постановлением Конституционного Суда РФ «О реабилитации жертв политических репрессий» от 23 мая 1995 г. по делу о проверке конституционности статей 2.1 и 16 Закона

РСФСР от 18 октября 1991 года «О реабилитации жертв политических репрессий» (в редакции от 3 сентября 1993 г.) в связи с жалобой гражданки З.В. Алешниковой (Постановление КС РФ, 1995) было установлено, что признание частью первой статьи 2.1 названного Закона детей, находившихся вместе с родителями в местах лишения свободы, в ссылке, высылке, на спецпоселении, не репрессированными, а пострадавшими от политических репрессий не отвечает этой цели, ограничивает для таких лиц возможность реабилитации, создает для них иной по сравнению с реабилитируемыми правовой статус, в частности уменьшает объем предусмотренных компенсаций. Однако, как отметил Конституционный суд РФ, по существу эти дети были репрессированы, фактически подвергнуты мерам принуждения. То обстоятельство, что к моменту необоснованного применения репрессий к родителям они не достигли возраста, позволявшего юридически привлечь их к ответственности, не имеет значения для оценки их правового положения и не может служить основанием для ограничения их прав и свобод в процессе реабилитации. Такие дети должны быть признаны репрессированными по политическим мотивам со всеми вытекающими отсюда последствиями.

В целом, Закон РК «О реабилитации», принятый 14 апреля 1993 г., в целом повторил основные положения, принципы и критерии оценки политических репрессий, перечень категорий жертв репрессий, а также способы и механизмы процессов реабилитации лиц, подвергнутых государственному преследованию и репрессиям невинных граждан.

Специфика и особенности политических репрессий в Казахстане, как они проводились и какую цель они преследовали, какие категории жертв и их количество и другие конкретные проблемы, которые были в регионах Казахстана, в тот период не только не изучались, даже не брались во внимание.

Поэтому настоящим прорывом после долгих лет медленного процесса изучения проблемы и формирования государственной политики в Казахстане по полной реабилитации жертв массовых политических репрессий сталинизма, стало Обращение 30 мая 2020 г. Главы государства Касым-Жомарта Токаева по случаю Дня памяти жертв политических репрессий и голода. В этом Обращении Глава государства отметил, что «только с обретением Независимости Казахстан на государственном уровне принял меры по увековечиванию памяти жертв политических репрессий 20-50-х гг. XX в.» (Обращение Главы государства, 2020). Далее последовал Указ Президента от 24 ноября 2020 г. (Указ Президента РК, 2020), об образовании Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (далее – Госкомиссия), которая стала консультативно-совещательным органом при Президенте Республики Казахстан. В соответствии с «Положением о Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий», одной из важнейших целей Госкомиссии является «внесение предложения по разработке проектов нормативных правовых актов, рекомендации по вопросам, связанным с юридической и политической реабилитацией, увековечения памяти о жертвах политических репрессий, а также подвигов и героизма борцов за свободу и независимость Казахстана».

В ходе масштабной работы Госкомиссии, Подкомиссий, Региональных комиссий и рабочих групп, состоящих из видных ученых, работников архивов, музеев, волонтеров и многих других неравнодушных исследователей, на территории всей страны и за рубежом установлены новые сведения о преступлениях советской власти, о развязанном ею терроре в отношении всех несогласных с проводимой политикой, безжалостном уничтожении борцов за свободу и независимость народов, инакомыслящих, оппозиционеров и т.д. В результате деятельности Госкомиссии, Проектного офиса, Рабочих групп, Региональных групп, образованных во всех областях страны, с 2020 по 2023 г. провели огромную работу, результатом которой было рассекречено более 2,6 млн. документов и материалов, реабилитировано более 311 тысяч жертв политических репрессий, издано 72 тома сборников материалов Госкомиссии. Как отметил Государственный советник Республики Казахстан Е. Карин, работа по этой теме будет продолжена.

Нужно отметить, что если в отношении жертв политических репрессий меры, предпринимаемые государством, оказываются достаточно эффективными, то в отношении идеологов репрессивных мер и исполнителей репрессий, палачей, таких норм фактически не существует. Наказание им – как организаторам и идейным вдохновителям, так и непосредственным исполнителям – нередко приходит только после истечения определенного

времени, когда меняется политический режим, когда проходит значительный временной разрыв между совершенными массовыми репрессиями (массовыми преступлениями власти) в отношении огромного числа невинных людей. Со времени сталинских и постсталинских политических репрессий прошло много лет, и если политических преступников уже невозможно наказать лично, их деятельность должна быть оценена в политическом и моральном планах – во избежание подобных событий в настоящем и будущем.

Заключение. Реабилитация жертв политических репрессий – запоздалое, частичное восстановление справедливости, в то время как приоритетной задачей человечества является недопущение, предупреждение преступлений против человечества и прав человека в их полном объеме, главным из которых является право человека на жизнь, свободу, достоинство, и право человечества на мирное сосуществование. Человечество обязано не допускать, пресекать в самом начале злоупотребления властью в виде массовых репрессий и даже геноцида части собственного народа, или, после их совершения, восстанавливать справедливость. В этих целях само государство, как аппарат власти, должно официально признать допущенные ею или ее предшественниками, преступления и сделать все для полной правовой и политической реабилитации репрессированных. В определенных случаях должен быть создан Международный суд, создаваемый для определенных случаев, как, например, Международный трибунал по Югославии.

В целом защита прав человека от злоупотреблений властью в нашей стране требует своего совершенствования, приведения национального законодательства в соответствие с требованиями норм международного права в этой сфере. И законодателю, и гражданам страны необходимо всегда помнить, что в ст. 1 Конституции РК заложено положение о том, что Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы.

Список литературы и источников:

Ахунов А. Восстановлены честные имена 115 предков, которые боролись за нашу национальную независимость // <https://www.business-gazeta.ru/article/524371>

Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий завершила свою работу // <https://www.akorda.kz/ru/gosudarstvennaya-komissiya-po-polnoy-reabilitacii-zhertv-politicheskikh-repressiy-zavershila-svoyu-rabotu-2611356>

Декларация основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью // Международные акты о правах человека. Сборник документов. М.: Изд. Группа НОРМА-ИНФРА*М, 1998. 784 с.

Зайцев О.А. Международно-правовые акты, регулирующие государственную защиту участников уголовного процесса // <http://www.hro.org/docs/ilex/index.htm>

Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Справочная система законодательства Республики Казахстан «Юрист». 2024, 1 апреля.

Массовые политические репрессии – тяжкое преступление Советской власти // Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. – Алматы: АЮ-ВШП «Әділет», 2003. 710 с.

О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Указ Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 г. № 456 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456>

О реабилитации жертв массовых политических репрессий: Закон Республики Казахстан от 14 апреля 1993 г. // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1993 г., № 10, ст. 242.

Обращение Главы государства Касым-Жомарта Токаева по случаю Дня памяти жертв политических репрессий и голода. 30 мая 2020 г. // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/akorda_other_events/obrashchenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressii-i-goloda

Постановление Конституционного Суда Российской Федерации «О реабилитации жертв политических репрессий» от 23 мая 1995 г. // www.Advocate.c2s.ru

Принципы эффективного предупреждения и расследования незаконных, произвольных и суммарных казней. Рекомендованы резолюцией 1989/65 Экономического и Социального

Совета ООН от 24 мая 1989 г. // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/execut.shtml

Распоряжение Президента Республики Узбекистан от 08.10.2020 г. № Р-5598 «О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий» // <https://lex.uz/docs/5041021>

Закон Российской Федерации от 18.10.1991 № 1761-1 (ред. от 28.12.2022) «О реабилитации жертв политических репрессий» // https://sfr.gov.ru/order/mery_socpodderzhki_grazhdanam_podvergshimsya_repressiyam/~9942

Самарина А. О реабилитации жертв политических репрессий: первые десять лет покаяния // Общая газета. 2001, 18 октября.

Сахаров А.Д. Мир, прогресс, права человека: Статьи и выступления. – Л.: Сов. писатель, 1990. 128 с.

Справочная система законодательства Республики Казахстан «Юрист». 2004, 1 сентября.

Статут Лиги Наций // <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatus.htm>

Текст Заключения комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан по изучению нормативных правовых актов, приведших к голоду во время коллективизации // <https://sng1lib.org/book/3224984/a5e99e?regionChanged=&redirect=218705027>

References

Ahunov A. Vosstanovleny chestnye imena 115 predkov, kotorye borolis' za nashu nacional'nyuyu nezavisimost' [The honorable names of 115 ancestors who fought for our national independence have been restored] // <https://www.business-gazeta.ru/article/524371> [in Russian]

Gosudarstvennaya komissiya po polnoj reabilitacii zhertv politicheskikh repressij zavershila svoyu rabotu [The State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression has completed its work] // <https://www.akorda.kz/ru/gosudarstvennaya-komissiya-po-polnoy-reabilitacii-zhertv-politicheskikh-repressiy-zavershila-svoyu-rabotu-2611356> [in Russian]

Deklaraciya osnovnyh principov pravosudiya dlya zhertv prestupleniya i zloupotrebleniya vlast'yu [Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power] // Mezhdunarodnye akty o pravah cheloveka. Sbornik dokumentov. M.: Izd. Gruppa NORMA-INFRA*M, 1998. 784 s. [in Russian]

Zaitsev O.A. Mezhdunarodno-pravovye akty, reguliruyushchie gosudarstvennyuyu zashchitu uchastnikov ugolovnogo processa [International legal acts regulating state protection of participants in criminal proceedings] // <http://www.hro.org/docs/ilex/index.htm> [in Russian]

Konvenciya protiv pytok i drugih zhestokih, beschelovechnyh ili unizhayushchih dostoinstvo vidov obrashcheniya i nakazaniya [Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment]. Spravochnaya sistema zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan «YUrist». 2024, 1 aprelya. [in Russian]

Massovye politicheskie repressii – tyazhkoe prestuplenie Sovetskoj vlasti [Mass political repressions are a serious crime of Soviet power] // Bajmahanov M.T. Izbrannye trudy po teorii gosudarstva i prava. Almaty: AYU-VSHP «Әdilet», 2003. 710 s. [in Russian]

O Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskikh repressij [About the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression]. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 24 noyabrya 2020 g. № 456 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456> [in Russian]

O reabilitacii zhertv massovykh politicheskikh repressij: Zakon Respubliki Kazahstan ot 14 aprelya 1993 g. [On the rehabilitation of victims of mass political repression: Law of the Republic of Kazakhstan of April 14, 1993] // Vedomosti Verhovnogo Soveta Respubliki Kazahstan, 1993 g., № 10, st. 242. [in Russian]

Obrashchenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva po sluchayu Dnya pamyati zhertv politicheskikh repressij i goloda. 30 maya 2020 g. [Address by Head of State Kassym-Jomart Tokayev on the occasion of the Day of Remembrance of Victims of Political Repression and Famine] // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/akorda_other_events/obrashchenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressii-i-goloda [in Russian]

Postanovlenie Konstitucionnogo Suda Rossijskoj Federacii «O reabilitacii zhertv politicheskikh repressij» ot 23 maya 1995 g. [Resolution of the Constitutional Court of the Russian Federation “On the rehabilitation of victims of political repression” dated May 23, 1995] // www.Advocate.c2s.ru [in Russian]

Principy effektivnogo preduprezhdeniya i rassledovaniya vnezakonnyh, proizvol'nyh i summarnyh kaznej [Principles for the effective prevention and investigation of extralegal, arbitrary and summary executions]. Rekomendovany rezolyuciej 1989/65 Ekonomicheskogo i Social'nogo Soveta OON ot 24 maya 1989 g. // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/execut.shtml [in Russian]

Rasporyazhenie Prezidenta Respubliki Uzbekistan ot 08.10.2020 g. № R-5598 «O dopolnitel'nyh merah po bolee glubokomu izucheniyu naslediya i uvekovecheniyu pamyati zhertv repressij» [Order of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 8, 2020 No. R-5598 “On additional measures for a deeper study of the heritage and perpetuating the memory of victims of repression”] // <https://lex.uz/docs/5041021> [in Russian]

Zakon Rossiyskoy Federatsii ot 18.10.1991 № 1761-1 (red. ot 28.12.2022) «O reabilitatsii zhertv politicheskikh repressij» [Law of the Russian Federation of October 18, 1991 № 1761-1 (as amended on December 28, 2022) “On the rehabilitation of victims of political repression”] // https://sfr.gov.ru/order/mery_socpodderzhki_grazhdanam_podvergshimsya_repressiyam/~9942 [in Russian]

Samarina A. O reabilitacii zhertv politicheskikh repressij: pervye desyat' let pokayaniya [On the rehabilitation of victims of political repression: the first ten years of repentance] // Obshchaya gazeta. 2001, 18 oktyabrya. [in Russian]

Saharov A.D. Mir, progress, prava cheloveka: Stat'i i vystupleniya [Peace, progress, human rights: Articles and speeches]. L.: Sov. pisatel', 1990. 128 s. [in Russian]

Spravochnaya sistema zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan «YUrist». [Reference system of legislation of the Republic of Kazakhstan “Lawyer”]. 2004, 1 sentyabrya. [in Russian]

Statut Ligi Nacij [Statute of the League of Nations] // <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatus.htm> [in Russian]

Tekst Zaklyucheniya komissii Prezidiuma Verhovnogo Soveta Respubliki Kazahstan po izucheniyu normativnyh pravovyh aktov, privedshih k golodu vo vremya kollektivizacii [Text of the Conclusion of the Commission of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on the study of regulatory legal acts that led to famine during collectivization] // <https://sng1lib.org/book/3224984/a5e99e?regionChanged=&redirect=218705027> [in Russian]

МРНТИ 03.20.00

**О ПРОБЛЕМАХ ЗАСЕКРЕЧИВАНИЯ И РАССЕКРЕЧИВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ
ПО ПОЛИТИЧЕСКИМ РЕПРЕССИЯМ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД
И В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН****Жакыпов Мирболат Хабиевич^{1*}**

¹Член Проектного офиса Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, заместитель председателя Научного совета Национального архива РК

*Автор-корреспондент

Аннотация. Автор в статье раскрывает проблемы засекречивания и рассекречивания материалов по политическим репрессиям. Автор отмечает, что, учитывая все эти обстоятельства и основываясь на указанных нормах законодательства о государственных секретах, Госкомиссия могла бы принять решение считать полностью рассекреченными весь архивный фонд, содержащий документальные материалы о массовых политических репрессиях большевистско-советского периода. Поэтому детальное знание и точное соблюдение законодательства о государственных секретах позволяет предупреждать возможные проблемы в работе с соответствующими категориями документов.

Ключевые слова: политические репрессии, документы, засекречивание, рассекречивание, законодательство, государственные секреты.

ҒТАХР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ
САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӨНІНДЕГІ МАТЕРИАЛДАРДЫ
ҚҰПИЯСЫЗДАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ****Жакыпов Мейірболат Хабиұлы^{1*}**

¹Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалау кеңсесінің мүшесі, ҚР Ұлттық архиві Ғылыми кеңесі төрағасының орынбасары

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Автор мақалада саяси қуғын-сүргін материалдарын құпиясыздандыру мәселелерін зерделейді. Автор Мемлекеттік құпиялар туралы заңнаманың көрсетілген нормаларына сүйене отырып, Мемлекеттік комиссия большевиктік-кеңестік кезеңдегі жаппай саяси қуғын-сүргінге қатысты деректерді қамтитын бүкіл архив қорын толығымен құпиясыздандырылған деп санауға шешім қабылдауы мүмкін екенін дәйектеген. Автор Мемлекеттік құпиялар туралы заңнаманы егжей-тегжейлі білу және дәл сақтау құжаттардың тиісті санаттарымен жұмыс істеудегі ықтимал проблемалардың алдын алуға мүмкіндік беретіндігін түйіндейді.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, құжаттар, құпиясыздандыру, заңнама, Мемлекеттік құпиялар.

IRSTI 03.20.00

**ON THE PROBLEMS OF CLASSIFICATION AND DECLARISATION
OF MATERIALS ON POLITICAL REPRESSIONS IN THE SOVIET PERIOD
AND IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN****Zhakypov Mirbolat Khabievich^{1*}**

¹Member of the Project Office of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression, Deputy Chairman of the Scientific Council of the National Archives of the Republic of Kazakhstan

*Corresponding author

Abstract. The author in the article reveals the problems of classifying and declassifying materials on political repressions. The author notes that, taking into account all these circumstances and based on the specified norms of the legislation on state secrets, the State Commission could decide to consider the entire archival fund containing documentary materials on mass political repressions of the Bolshevik-Soviet period completely declassified. Therefore, detailed knowledge and strict compliance with the legislation on state secrets allows us to prevent possible problems in working with the relevant categories of documents.

Key words: political repression, documents, classification, declassification, legislation, state secrets.

Введение. Явление засекречивания как можно максимального количества сведений о самых различных сферах жизни, политики, безопасности, права, суда, экономики, науки и культуры порождено самой природой тоталитарной системы власти и управления, которая утвердилась на территории победившего «сталинского социализма».

В целях укрепления личной власти Сталин выдумал теорию, выраженную в речи «Об индустриализации и хлебной программе» 9 июля 1928 года на пленуме ЦК ВКП(б): «По мере нашего продвижения вперёд, к социализму, сопротивление капиталистических элементов будет возрастать, классовая борьба будет обостряться» (Сталин, 1949: 171).

По мнению Рютин М.Н., (политический деятель (1890-1937 гг.), в революционном движении с 1912 г., член РСДРП с 1914 г.), критиковавшего при жизни сталинскую теорию, это: «Режим невиданного террора и колоссального шпионажа, осуществляемых посредством необычайно централизованного и вместе с тем разветвлённого гигантского аппарата, сосредоточившего в своих руках все материальные ресурсы страны и поставившего в прямую зависимость от себя физическое существование десятков миллионов людей, – вот главная основа диктатуры Сталина. Вся система государственного аппарата, включая и партию, терроризируя других и в то же время сама, живя под постоянным дамокловым мечом террора, вопреки сознанию каждой его отдельной клеточки, как машина, вынуждена совершать свои движения, получаемые от первоисточника, и выполнять волю главного «механика» (Рютин, 1992, 113-252).

Чтобы скрыть от народа методы «борьбы с классовыми врагами», массовые репрессии против политических конкурентов и уничтожение среднего класса, национальной интеллигенции в республиках, началось тотальное засекречивание всех документов об этих фактах. В стране искусственно создавалась атмосфера подозрительности ко всем и во всем, поиска «классовых врагов и оппортунистов», просто «врагов народа», а затем «японских и немецких шпионов». Гипертрофированно усилилась роль ВЧК, ОГПУ и НКВД, затем МГБ и КГБ. С начала 1930-х годов органы ОГПУ начали проведение массовых политических репрессий.

Началась борьба с байством, раскулачивание и поиск классовых врагов в среде казахской интеллигенции. Политика насильственной коллективизации в стране привела к массовому голоду казахского населения, откочевке в другие регионы страны и за рубеж.

Центр считал Казахстан «бездонной кормовой бочкой», сырьевой базой, не учитывал ни сложившуюся устои коренного населения, ни их возможности (Амиргожина, Максымканова, 2023: 189). Продукция села активно вывозилась в индустриальные районы страны.

О политических ошибках и сложившейся критической ситуации казахского населения 9 марта 1933 г. заместитель председателя Совнаркома РСФСР Т. Рыскулов в секретном письме И. Сталину: «Смертность откочевников принимает сейчас такие размеры, что нужно срочное вмешательство центральных органов. Такого положения, какое создалось сейчас в Казахстане в определенной части казахского населения, ни в одном крае или республике нет... Запрещено было даже в самой Алма-Ате, где по улицам убирали трупы казахов, говорить официально, что есть голод и смертные случаи на этой почве» (Амиргожина, Максымканова, 2023: 191).

Для власти требовалось еще и единение спецслужб и суда.

Только в период 1937 и 1938 гг. были арестованы 1 575 259 человек, из них за контрреволюционную деятельность 1 372 382 (87%). Всего осуждены 1344923, в том числе к расстрелу 681 692 (50,7%). Особую роль в этом сыграли «тройки» НКВД, по приговорам которых осуждены 1101433 человека, т.е. 82% (Гинзбург).

30 июня 1937 г. секретарь ЦК КП(б)К Л. Мирзоян направляет совершенно секретное сообщение И. Сталину, где указывает: «За последнее время (месяца два с лишним) нашими организациями, в частности органами НКВД, вскрыта и разоблачена довольно разветвленная национал-фашистская организация, связанная с правыми и троцкистами». Поэтому по поводу подписывается совершенно секретный приказ НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г. «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». Бюро ЦК Компартии Казахстана за подписью Мирзояна, Исаева и других членов бюро 17 ноября 1937 г. секретным письмом запросило ЦК ВКП (б) о дополнительном лимите на репрессии об увеличении количества репрессированных по 1-й категории (расстрел) по Казахской ССР дополнительно на 3500 человек. Официальные данные свидетельствуют, что в 1937–1938 гг. во время массовых политических репрессий органами госбезопасности НКВД КазССР арестовано 22 804 человека, что в три раза превысило первоначальный «план-лимит». В том числе расстреляно 9500 человек – в 3,8 раза больше намеченного. Осуждено к лишению свободы 13 304 человека - в 2, 6 раза выше «лимита».

После смерти Сталина 4 апреля 1953 г. был издан совершенно секретный приказ МВД СССР № 0068 «О запрещении применения к арестованным каких-либо мер принуждения и физического воздействия». Приказ подписал вновь назначенный 5 марта 1953 г. министр внутренних дел Берия – один из активных создателей советской карательной системы. Вскоре, 26 июня 1953 г., он был арестован, 23 декабря 1953 г. осужден и расстрелян.

Наряду с массовыми политическими репрессиями и физическим уничтожением «врагов революции» еще при В. Ленине стали практиковать как открытые публичные, так и засекреченные акции. Так, например, Ленин гневно реагировал по случаю непокорности людей при реквизиции их драгоценностей и требовал таких расстреливать. В связи с этим 19 марта 1922 г. он написал Молотову: «Строго секретно. Просьба ни в коем случае копий не снимать, а каждому члену Политбюро (тов. Калинину тоже) дать свои заметки на самом документе».

Таким образом, и гласный, и особо секретные распорядительные и нормативные документы представляли собой единое целое для карательной деятельности. Поэтому в целях сокрытия своей истинной политики и действий репрессивного аппарата советское государство ввело в стране тотальную цензуру всего и вся.

В рамках проведения «культурной революции» декретом Совета народных комиссаров РСФСР от 6 июня 1922 года было создано Главное управление по делам литературы и издательств – Главлит. Основной целью создания Главлита было «объединение всех видов цензуры печатных произведений».

В декрете о создании Главлита первоначально были сформулированы общие, вполне цивилизованные, принципы, которыми должен был руководствоваться Главлит при запрещении издания или распространении произведений:

- агитация против Советской власти;
- разглашение военной тайны республики;
- возбуждение общественного мнения путём сообщения ложных сведений;
- возбуждение националистического и религиозного фанатизма;
- носящих порнографический характер.

В дальнейшем же принципы цензуры были в секретном порядке значительно расширены и дифференцированы по направлениям.

В 1925 году под грифом «совершенно секретно» Главлит выпустил первый «Перечень сведений, составляющих тайну и не подлежащих распространению в целях охранения политико-экономических интересов СССР». Текст первого списка имел 16 страниц и содержал 96 тайн.

Кроме перечней часто выпускались отдельные секретные циркуляры. В дальнейшем число циркуляров Главлита с запретом публиковать те или иные сведения быстро росло. Количество тайн к 1936 году уже составляло 372, в 1937 году - ещё 300.

В 1932 году вышел первый номер специального ведомственного бюллетеня. Выпускаемые ежеквартально тиражом в 100 экземпляров бюллетени рассылались уполномоченным Главлита при издательствах, начальникам главлитов союзных республик, краёв и областей и содержали «наиболее важный материал, способный быть инструктивным и предупреждающим органы нашей цензуры».

В 1930-е гг. уполномоченные Главлита появились при всех издательствах, радиостанциях, телеграфных агентствах, на почтамтах и таможнях. Если к 1927 г. центральный аппарат Главлита состоял из 86 сотрудников, то в 1934 году уже 197 человек. В дальнейшем численность цензоров росла и достигала 2400 человек. К 1939 году она достигла 6027 человек. В 1947 г. численность сотрудников Главлита и Всесоюзной Книжной палаты составляла уже 6453 чел.

Функции Главлита были следующие: организация предварительного и последующего контроля над всеми видами произведений печати и радиовещания; контроль над ввозом иностранной литературы в СССР и вывозом советской литературы из СССР за границу; контроль над информацией иностранных корреспондентов из СССР за границу; разрешение и запрещение выпуска книжной и журнальной продукции в СССР, государственная регистрация издательств; государственная библиографическая регистрация всех произведений печати, выходящих в СССР; издание списков политически вредной литературы, подлежащей изъятию органами цензуры из библиотек общественного пользования и книжных магазинов и контроль за книготорговлей в букинистических книжных магазинах; выдача разрешений на право иметь спецфонды литературы при библиотеках, издание обязательных правил о порядке хранения и пользования спецфондами литературы в библиотеках и спецфондами в музеях.

В одном только 1958 году Главлит проконтролировал 1,6 млн контрольных экземпляров изданий (номеров газет и журналов, названий книг и брошюр) общим тиражом 24 млн экземпляров из общих фондов библиотек. Ещё 6 млн экземпляров, «содержащих антисоветские и антисоциалистические материалы», были направлены в библиотечные спецфонды. Кроме того, цензоры «уничтожили более 250 тыс. экз. иностранных сугубо враждебных изданий, засланных в СССР».

В кругах советских диссидентов Главлит часто называли «Министерством правды» по аналогии с романом Джорджа Оруэлла «1984», имея в виду, что закрытая деятельность этого органа была направлена на искажение действительности в угоду политическим установкам.

После окончания в 1977 г. Московского государственного историко-архивного института автор, как «национальный кадр», был направлен в распоряжение Совета Министров Казахской ССР, который в свою очередь направил выпускника на работу в Главное управление по охране государственных тайн в печати при СМ КазССР (Главлит КазССР) на должность редактора (цензора). Через три года был назначен начальником Первого (секретного) отдела, затем членом Коллегии. В этом органе государственной цензуры проработал 12 лет. При этом было запрещено говорить, что работаешь там, так как «по Конституции в советской стране цензуры не было». Все нормативные и оперативные циркуляры получали из Главлите СССР, и почти все они были с грифом «секретно» или «совершенно секретно». Без разрешения редакторов Главлита не могла выйти ни одна газета, журнал, книга, передача радиотелевидения и даже визитки. Под контролем были все библиотеки страны, театральные постановки, кинофильмы, концерты, типографии и полиграфические предприятия, почтовые отделения, где пересылались за границу бандероли и посылки. Управления Главлита действовали во всех областях, структурные подразделения были номерные, без раскрытия их функций. Все сотрудники были проверены органами госбезопасности на лояльность и оформлены на допуск к секретным документам и работам. В случае запрета какого-либо произведения или его части, редакциям газет и журналов, издательствам при этом было запрещено ссылаться на органы Главлита.

Основную задачу по охране гостайн в печати Главлит выполнял в соответствии с секретным «Перечнем сведений, составляющих государственную тайну, не подлежащих опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению», и другими оперативными указаниями Центра. Кроме охраны сугубо госсекретов в сферах военной, государственной безопасности, науки и техники, технологий, Главлит являлся секретным инструментом ЦК КПСС по предотвращению информации, наносящей вред политическим интересам власти, ее идеологическим установкам, авторитету партийно-государственных органов. Деятельность Главлита по политической цензуре на протяжении всей его истории с момента создания в 1922 г. до его упразднения в 1991 г. была направлена на заботу «об идеологической стерильности своих граждан, (власть) стремилась убрать из официальной культуры всякий намек на присутствие проблем, тем более конфликтов, в жизни советского общества. ...Более того, Главлит, как один из звеньев власти, проводя подобную политику,

лишал власть истинной информации о состоянии общества, не давал ей возможности вести диалог с умной легальной оппозицией» (Раскатова, 2010).

Своеобразные контрреформы в идеологии, демонстрировавшие новый курс власти в середине 1960-х годов, начались с восстановления и расширения функций государственной цензуры - в первую очередь было восстановлено в правах Управление по охране государственных тайн в печати при СМ СССР. 18 августа 1966 г. секретным постановлением СМ СССР № 693с было утверждено положение о Главлите, преобразованном затем в Главное управление по охране государственных тайн в печати при СМ СССР (последовавшего за секретным постановлением Секретариата ЦК КПСС от 1969 года). Этот государственный орган становится одной из сторон контрольно-идеологического треугольника (ЦК КПСС, Главлит, КГБ). Этот курс дал возможность цензорам чрезвычайно расширительно трактовать понятие государственной тайны, политической и идеологической ошибки, информации, порочащей советский социалистический строй и т.п. (Раскатова, 2010).

К примеру, в Перечне были сведения о ЧП и ЧС, о которых нельзя было передавать гласности. И запрет информации о взрыве на крупнейшей в мире Чернобыльской атомной станции в конце апреля 1986 г. привел к тому, что тысячи людей заболели лучевой болезнью и умерли, а 1 мая в украинских и белорусских городах власти проводили массовые праздничные демонстрации и гуляния, в то время, когда города накрывало радиоактивное облако. И таких закрытых от народа ЧС с тяжелыми последствиями было немало.

Вместе с КГБ Главлит превратился в орган, поставлявший в ЦК КПСС секретную информацию о настроениях художественной интеллигенции, активно корректировал ее мнение о литераторах и деятелях искусства, невзирая на авторитеты. На основании секретных указаний сотни писателей и их книги были запрещены к изданию или попали в так называемые «спецфонды», закрытые для доступа читателям. Спецфонды для удобства контроля со стороны Главлита были сформированы в центральных библиотеках. Условия их содержания были приравнены к секретным документам. Об их существовании знал ограниченный круг людей.

В спецфонд, хранившийся в Республиканской библиотеке Казахстана, попали все издания видных деятелей 1916-1938-ых годов, расстрелянных в годы репрессий, в т. ч. запрет упоминаний руководителей правительства «Алаш-Орды», Казахской и Туркестанской автономий, а также теологов, ученых и писателей (Машхур Жусуп, Шакарим Кудайберды, Гумар Карашев, Ермухан Бекмаханов, Мухтар Ауэзов (роман «Қилы заман» (Смутное время), и др. Десятки тысяч экземпляров книг этих авторов изымались из библиотек и уничтожались.

Политическая бдительность советской цензуры усилилась в годы «застоя» - согласно секретным оперуказаниям в антисоветчиков записали даже популярных артистов Владимира Высоцкого и Аллу Пугачеву, писателя-классика Михаила Булгакова, как автора книги «Собачье сердце», американского педагога-писателя Дейла Карнеги, автора бестселлера «Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей».

Несмотря на усиление цензуры, в 1970-х годах в печати появлялись талантливые произведения. Это становилось возможным благодаря профессиональной честности редакторов-цензоров, требовавшей большого гражданского мужества, чувству патриотизма и скрытого протеста против диктата Центра, запрещающего любую свободную мысль и печатное слово. Это позволило выйти в печать книге «Аз и Я» Олжаса Сулейменова, трилогии «Көшпенділер» - «Кочевники» Ильяс Есенберлина (редактор - автор) и др.

В деятельности советских партийно-государственных органов практически не было случаев рассекречивания документов: если поставили гриф секретности, то это навсегда. Как известно, эта сфера деятельности в СССР не была урегулирована на законодательном уровне.

С началом перестройки и гласности начались демократические процессы, в первую очередь требовавшие осудить тоталитарный режим, отменить цензуру, открыть секретные архивы КГБ и МВД, реабилитировать всех жертв массовых репрессий 1930-1950-х гг.

В общественном сознании эффект шока произвела книга «Архипелаг ГУЛАГ» - художественно-историческое произведение Солженицына А.И. о репрессиях в СССР в период с 1918 по 1956 гг. (Солженицын, 1989). Это было ее первое советское полное издание в 1989 г., хотя она была в списке Главлита о запрещенных к изданию и упоминанию в печати (впервые была издана в Париже в 1973 г.). Советский и российский историк Владимир Козлов писал: «В 1970-е гг. «Архипелаг ГУЛАГ», универсальный символ тотального зла, стал достоянием

мирового исторического и культурного опыта благодаря великой книге Александра Солженицына. ...В определённом смысле ...исследование Солженицына превратило историю ГУЛАГа из «terra incognita» в реальное, интеллектуально постигаемое пространство, в факт мировой истории» (Козлов, 2006). По словам же российского режиссёра Андрея Звягинцева: «Это главная книга, которую всей бы стране прочесть. Каждому прочесть. И уже не будет этого идиотизма, идей реставрации имени Сталина, всех этих политических заигрываний с именем Сталина, как эффективным менеджером» (Звягинцев, 2017).

В Казахстане усилиями авторитетных ученых-историков (Историк в меняющемся мире, 2021: 62) и писателей была создана первая межведомственная комиссия по политической реабилитации жертв сталинских репрессий, в состав которой был включен и автор, как представитель Главлита республики, обладавший полной информацией о секретных списках и спецфондах. В результате деятельности комиссии в 1988–1989 гг. руководству республики было рекомендовано открыть для исследователей спецфонды и реабилитировать в первую очередь видных исторических деятелей Казахстана Ахмета Байтурсынова, Алихана Букейханова, Миржақыпа Дулатова, Мустафу Шокая, Турара Рыскулова и других, упоминавшихся выше.

После обретения в декабре 1991 г. независимости Казахстаном и самороспуска КПСС кардинально изменились подходы к засекречиванию документационной деятельности государственного аппарата. Если ранее, как правило, засекречивались все постановления ЦК партии, 90 процентов которых затем опубликовывались в печати в изложении, то в высших органах власти РК засекречивались только подпадающие в перечни таких сведений. В целях нормативного регулирования этой работы 19 января 1993 г. был принят Закон РК «О защите государственных секретов Республики Казахстан» N 350.

Учитывая уроки недавней истории, в этом законе была предусмотрена важнейшая норма: в статье 4 «Ограничения на засекречивание информации»: было указано, что «Не может быть отнесена к государственным секретам информация, засекречивание которой: - посягает на права, свободы и законные интересы граждан, создает угрозу их личной безопасности; - скрывает нарушение законности, бездействие или неправомерные действия государственных органов и должностных лиц».

Далее, как в законодательстве цивилизованных государств, в статье 9 был предусмотрен важный фактор – срок засекречивания: «Сроки засекречивания информации» указано, что «Засекречивание информации, составляющей государственные секреты, производится на срок до 20 лет. Срок засекречивания информации может быть продлен с учетом актуальности информации для обороноспособности, безопасности, экономических и политических интересов Республики Казахстан, в порядке, установленном Президентом Республики Казахстан. Информация составляющая государственные секреты, должна своевременно пересматриваться в связи с появлением факторов, вызывающих необходимость их корректировки. В тех случаях, когда срок действия секретной информации не был продлен в установленном порядке, информация считается утратившей секретность». Это – решающая норма Закона.

Закон Республики Казахстан «О государственных секретах» от 15 марта 1999 г. № 349-І еще более детально ограничил круг сведений, которые нельзя засекречивать. В статье 17 «Сведения, не подлежащие засекречиванию» Закон четко указал:

- а) 1. Не подлежат засекречиванию сведения о:
 - б) фактах нарушения прав и свобод человека и гражданина;
 - 10) фактах нарушения законности государственными органами и организациями, их должностными лицами;
 - 11) массовых репрессиях по политическим, социальным и другим мотивам, в том числе находящиеся в архивах, за исключением сведений, предусмотренных статьей 14 настоящего Закона.

2. Должностные лица, принявшие решение о засекречивании перечисленных сведений либо о включении их в этих целях в носители сведений, составляющих государственные секреты, несут ответственность в соответствии с законами Республики Казахстан. Граждане вправе обжаловать такие решения в судебном порядке».

Однако, как показала практика, несмотря на законодательные требования, инерция прежнего подхода к засекречиванию сохранялась в отношении оставшихся от СССР секретных архивных фондов. Такой подход сохранялся не только в специальных и правоохранительных органах, но и в Архиве Президента РК, которому достались в наследство секретные фонды ЦК КП Казахстана.

В целях их рассекречивания Администрацией Президента РК было принято решение о создании Межведомственной комиссии по рассекречиванию архивов ЦК КПК и Алматинского обкома партии, хранящихся в Архиве Президента РК, председателем которой распоряжением Премьер-Министра от 18.05.2005 г. №129-р ДСП был назначен автор. В течение 2005–2008 гг. Комиссия провела рассекречивание более 20 тысяч архивных дел ЦК КПК за 1937–1991 гг., Уполномоченного Комиссии партийного контроля при ЦК ВКП(б) по Казахстану за 1934–1947 гг., Алматинского обкома КПК за 1937–1991 г. В результате в открытый доступ были введены подлинные протоколы, стенограммы, материалы съездов, пленумов, протоколы заседаний Бюро, Секретариата ЦК и материалы к ним, имевшие грифы «секретно», «совершенно секретно», а также «особые папки». Гриф секретности был сохранен только 37 делам, содержащим сведения оборонного и экономического характера.

В то же время в других государственных архивах республики, особенно в спецгосархивах КНБ, МВД, Генеральной прокуратуры, Министерства юстиции и Верховного суда оставались миллионы засекреченных в свое время документов и дел, касающихся массовых репрессий в советский период. В справке, имеющейся в Проектном офисе Государственной комиссии по полной реабилитации жертв массовых политических репрессий, указаны 2 644 937 единиц хранения секретных материалов, хранившиеся в ведомственных архивах специальных и правоохранительных органов.

Со времени создания Указом Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 г. № 456 Государственной комиссии и решением Правительства - ее рабочих структур проделана большая работа. Вместе с тем анализ деятельности по выполнению поставленных задач показывает, что из-за отсутствия опыта в подобной деятельности их прежними руководителями, считаем, члены Комиссии и рабочих групп столкнулись с проблемами доступа их к секретным фондам спецгосархивов.

В связи с тем, что, сперва не рассекретив *все* дела жертв массовых политических репрессий (на основании пп. 3, 6, 11 статьи 17 Закона РК «О государственных секретах»), их передали из региональных и центральных спецархивов в Архив Президента РК в г. Алматы, это создало серьезное неудобство для исследователей из регионов и г. Астаны.

Бывшее руководство КНБ подошло к выполнению этой политической задачи как обычные «секретчики», соблюдая все рутинные формальные требования ведомственной инструкции, которые *относятся к секретным документам Республики Казахстан*:

председатель КНБ утвердил Порядок доступа к материалам спецгосархива и Памятку по работе с архивными материалами для представителей Госкомиссии, выписки из которых направили во все ДКНБ, Генпрокуратуру, МВД, МОН, МКС; утвердили Регламент работы спецгосархива, позволяющий доступ представителям Госкомиссии; совместной с МВД разработали План оргмероприятий, провели спецкурсы для сотрудников силовых структур по особенностям работы в закрытых фондах; в целях обеспечения доступа к фондам спецгосархивов, которые *должны были*, в соответствии с требованиями Закона о госсекретах от 1993 года, рассекречиваться ими и правоохранительными органами ранее (в плановом порядке периодически, но не реже, чем каждые 5 лет), запросили от представителей Госкомиссии, согласно инструкции, целый пакет личных документов и через министерство и облакматы оформили допуск, который, тем не менее, до момента доступа к фондам предусматривает выполнения исследователем еще многих процедур по заполнению различных бланков, согласований и запросов, а также комплекс ограничений его гражданских прав; неверно трактовали положения законодательства о госсекретах: в письме, направленном в госорганы, утверждали: «Секретные сведения бывшего СССР, находившиеся на территории Казахской ССР, Законом «О защите государственных секретов» от 1993 года были отнесены к госсекретам Республики Казахстан. Срок засекречивания указанных сведений исчисляется с даты принятия вышеназванного Закона» (Письмо КНБ, 2021). В тексте же этого закона нет такой ссылки. Более того, этот закон от 1993 года утратил силу Законом РК от 15.03.1999 г.

В результате таких подходов центральная постоянно действующая комиссия МВД решила: «Гриф секретности архивных уголовных дел в отношении репрессивных по политическим статьям в 20-40 годах XX века и фильтрационных материалов военнопленных Великой Отечественной войны, а также репатриированных из Германии граждан СССР оставить без изменения» (Письмо МВД, 2022). Хотя ранее, 24.06.2022 г., совместным приказом МВД, Архива Президента РК и МКС было уже решено передать не рассекреченными указанные и другие архивные уголовные, фильтрационные и трофейные дела в Архив Президента РК на постоянное хранение с правом распоряжения (по данным МВД это 172 462 дел и материалы «двоек», «троек», и других внесудебных органов).

Генпрокуратура, рассекретив 2444316 дел, вынесла решение, что 17220 дел не подлежат рассекречиванию (причины не указаны).

Кроме того, стало известно, что в архивном фонде и картотеке бывших спецпоселенцев в Комитете по правовой статистике и специальным учетам Генпрокуратуры хранятся 3 млн карточек, в т. ч. 164 833 не рассекреченных дел. Известно также о 2071 материале, как утверждает Комитет, «не подлежащих рассекречиванию со статистикой, документами спецкомендатур и НКВД, протоколами заседаний ОГПУ-НКВД и 11250 документов отдела виз и регистрации на иностранных подданных».

Особый интерес представляют заключения постоянно действующих комиссий спецорганов, согласно которым они не подвергли рассекречиванию агентурно-оперативные дела и материалы, содержащие сведения в отношении жертв политических репрессий, со ссылкой на исключение сведений из п.11 статьи 17 Закона о госсекретах, предусмотренных статьей 14 этого же Закона. Однако в статье 14 говорится «о сведениях в области разведывательной, контрразведывательной, оперативно-розыскной и иной деятельности, относимые к государственным секретам Республики Казахстан», но не СССР. При этом не учтено, что далее в п.1 статьи указывается: «К государственным секретам в области разведывательной, контрразведывательной, оперативно-розыскной и иной деятельности относятся: 1) сведения, раскрывающие силы, средства, источники, методы, планы, состояние, организацию, результаты разведывательной, контрразведывательной, оперативно-розыскной деятельности, не использованные в уголовном процессе как фактические данные, имеющие значение для правильного разрешения уголовного дела, ...». В п. 5 той же статьи упоминаются «сведения о лицах, сотрудничающих (сотрудничавших) на конфиденциальной основе с органами Республики Казахстан, осуществляющими контрразведывательную или оперативно-розыскную деятельность». В не рассекреченных же уголовных делах этой категории содержатся указанные сведения, касающиеся органов ОГПУ-НКВД и лиц бывшего СССР, виновных в массовых политических репрессиях. Поэтому проводить аналогию сведений о методах работы спецорганов Республики Казахстан с ними, считаем, не корректным. К тому же сохранение секретности методов НКВД и ОГПУ, ссылаясь на статью 14 Закона, в настоящее время вызывает серьезное сомнение. Это, как говорится, секреты Полишинеля. К тому же прошли уже 70–90 лет этим «секретам» ОГПУ.

И, главное, статья 20 Закона определила: «3. Срок засекречивания сведений, составляющих государственные секреты, не должен превышать тридцать лет. В исключительных случаях этот срок продлевается по заключению уполномоченного государственного органа по защите государственных секретов». Излишне указывать, что эта норма Закона распространяется на госсекреты именно РК.

По первому же закону о защите госсекретов от 1993 года все засекреченные архивные дела по репрессиям, у которых срок действия секретной информации не был продлен в установленном порядке, считаются утратившими секретность (см. выше статью 9 закона).

Поэтому, исходя из этой логики, следует считать, что секретные материалы, хранившиеся в ведомственных архивах специальных и правоохранительных органов, срок секретности которых не был продлен в установленном порядке, автоматически утратили грифы секретности в соответствии с законом от 1993 года.

Между тем, Архив Президента РК, в котором создан Центр по изучению материалов политических репрессий XX века (со штатом в 20 чел.), приняв одномоментно огромное количество – около 700 тыс. дел из спецгосархивов, составившего почти половину всего архивного фонда учреждения, должен обработать по архивной технологии весь этот массив,

рассекретить его и подготовить для исследований. Эта трудоемкая работа даже при добавленном штате (еще 40 чел.) потребует около 30 лет.

Учитывая все эти обстоятельства и основываясь на указанных нормах законодательства о госсекретах, Госкомиссия могла бы принять решение считать полностью рассекреченными весь архивный фонд, содержащий документальные материалы о массовых политических репрессиях большевистско-советского периода.

Поэтому детальное знание и точное соблюдение законодательства о государственных секретах позволяет предупреждать возможные проблемы в работе с соответствующими категориями документов.

Список литературы и источников:

Амиргожина Л., Максымканова А. Это было под грифом «секретно». Архив-2025. Новые данные в истории нации. Астана, 2023.

Гинзбург А.Я. Особое совещание и «тройки» ОГПУ-НКВД в системе советской законности: правовой аспект. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31352029&pos=6;108#pos=6-108

Звягинцев А.П. О книге «Архипелаг ГУЛАГ». Музей истории ГУЛАГа 21 сентября 2017 г.

Историк в меняющемся мире. Тарихшы және оның заманы: Сборник документов и материалов / Сост.: И.М. Козыбаев, Ш.О. Тулеуова. Алматы: Раритет, 2021. 480 с.

Козлов В. А. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953–1985 гг. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. // <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Письмо КНБ РК № А/2/1/3218 от 26.01.2021 г.

Письмо МВД РК № 9–9-6-146/1182-И от 07.09.2022 г.

Раскатова Е. М. Главное управление по охране государственных тайн в печати при СМ СССР (Главлит) и новые реалии художественной жизни в конце 1960-х-1980-х гг. // Интеллигенция и мир, 2010 // <https://cyberleninka.ru/article/n/>

Рютин М.Н. На колени не встану. / Сост. Б.А. Старков. – М.: Политиздат, 1992.

Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. Москва: Издательство «Советский писатель», журнал «Новый мир». 1989. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Сталин И. В. Соч. Т. 11. Государственное издательство политической литературы. Москва, 1949.

References

Amirgozhina L., Maksymkanova A. Eto bylo pod grifom «sekretno». Arkhiv-2025. Novyye dannyye v istorii natsii. [It was classified as “secret”. Archive 2025. New data in the history of the nation] Astana, 2023. [in Russian]

Ginzburg A.YA. Osoboye soveshchaniye i «troyki» OGPU-NKVD v sisteme sovetskoy zakonnosti: pravovoy aspekt. [Special meeting and “troikas” of the OGPU-NKVD in the system of Soviet legality: legal aspect] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31352029&pos=6;108#pos=6-108 [in Russian]

Zvyagintsev A.P. O knige «Arkhipelag GULAG» [About the book “The Gulag Archipelago”]. Muzei istorii GULAGa 21 sentyabrya 2017 g. [in Russian]

Istoriik v menyayushchemsya mire [Historian in a changing world.]. Tarikhshy zhane onyñ zamany: Sbornik dokumentov i materialov / Sost.: I.M. Kozybayev, Sh.O. Tuleuova. Almaty: Raritet, 2021. 480 s. [in Russian]

Kozlov V. A. Neizvestnyy SSSR. Protivostoyaniye naroda i vlasti 1953–1985 gg. [Unknown USSR. Confrontation between the people and the authorities, 1953–1985]. M.: OLMA-PRESS, 2006. // <https://ru.wikipedia.org/wiki> [in Russian]

Pis'mo KNB RK № А/2/1/3218 ot 26.01.2021 g. [Letter of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan No. А/2/1/3218 dated January 26, 2021] [in Russian]

Pis'mo MVD RK № 9–9-6-146/1182-I ot 07.09.2022 g. [Letter of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan No. 9–9-6-146/1182-I dated 09/07/2022] [in Russian]

Raskatova Ye. M. Glavnoye upravleniye po okhrane gosudarstvennykh tayn v pechati pri SM SSSR (Glavlit) i novyye realii khudozhestvennoy zhizni v kontse 1960-kh-1980-kh gg. [Main Directorate for the Protection of State Secrets in the Press under the Council of Ministers of the USSR

(Glavlit) and the new realities of artistic life in the late 1960s-1980s.] // *Intelligentsiya i mir*, 2010 // <https://cyberleninka.ru/article/n/> [in Russian]

Ryutin M.N. Na koleni ne vstanu. [I won't get down on my knees] / Sost. B.A. Starkov. – M.: Politizdat, 1992. [in Russian]

Solzhenitsyn A.I. Arkhipelag GULAG. [GULAG Archipelago]. Moskva: Izdatel'stvo «Sovetskiy pisatel'», zhurnal «Novyy mir». 1989. <https://ru.wikipedia.org/wiki> [in Russian]

Stalin I.V. Sochineniya [Essays]. T. 11. Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury. Moskva, 1949. [in Russian]

МРНТИ 10.01.09

К ВОПРОСУ О ЗАКОННОСТИ И ЛЕГИТИМНОСТИ НОРМАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ АКТОВ СОВЕТСКИХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ В НАЧАЛЕ 20-Х ГОДОВ XX ВЕКА ПО ЛИКВИДАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АВТОНОМИИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Каржаубаев Серик Сейтович^{1*}

¹Кандидат юридических наук, руководитель отдела, Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан. Казахстан, г. Астана. E-mail: serikseit@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-5482-6254>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье дан научно-правовой анализ нормативных правовых актов, принятых органами власти в начале 20-х годов XX века на территории Казахстана. На основе общих правовых закономерностей и логической последовательности принятия нормативных правовых актов дана правовая оценка их законности и легитимности. Анализ всех представленных в статье нормативных правовых актов показал противоборство двух групп нормативных правовых актов. С одной стороны, руководствуясь провозглашенными принципами о праве народов России на свободное самоопределение, вплоть до отделения и образования самостоятельного государства, представлены акты общекзахских съездов и акты Правительства Алаш-Орды. С другой стороны, нормативные правовые акты, принятые ВЦИК, СНК и другими государственными органами РСФСР. В статье дается научно-правовое обоснование нелегитимности последних, в виду отсутствия в них законных оснований и воли народа.

Ключевые слова: нормативные правовые акты, Декларация народов России, Постановления общекзахских съездов, Постановления Правительства Алаш-Орда, нормативные правовые акты, принятые ВЦИК, СНК и другими государственными органами РСФСР, легитимность

ҒТАХР 10.01.09

ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ XX Ғ. 20 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ АВТОНОМИЯНЫ ЖОЮ БОЙЫНША КЕҢЕСТІК БІЛІК ОРГАНДАРЫНЫҢ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРІНІҢ ЗАҢДЫЛЫҒЫ МЕН ЛЕГИТИМДІЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қаржаубаев Серік Сейітұлы^{1*}

¹Заң ғылымдарының кандидаты, бөлім басшысы, Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты. Қазақстан, Астана қ. E-mail: serikseit@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-5482-6254>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан аумағында XX ғасырдың 20-жылдарының басында билік органдары қабылдаған нормативтік құқықтық актілерге ғылыми-құқықтық талдау берілген.

Жалпы құқықтық заңдылықтар мен нормативтік құқықтық актілерді қабылдаудың логикалық дәйектілігі негізінде олардың заңдылығы мен заңдылығына құқықтық баға берілді. Мақалада келтірілген барлық нормативтік құқықтық актілерді талдау нормативтік құқықтық актілердің екі тобының қарама-қайшылықтарының болуын көрсетті. Бір жағынан, Ресей халықтарының өзін-өзі еркін анықтау құқығы туралы жарияланған қағидаттарды басшылыққа ала отырып, тәуелсіз мемлекеттің бөлінуі мен құрылуына дейін жалпы қазақ съездерінің актілері мен Алаш Орда Үкіметінің актілері ұсынылған. Екінші жағынан, ВЦИК, ХКК және РСФСР басқа да мемлекеттік органдары қабылдаған нормативтік құқықтық актілер. Мақалада олардың заңды негіздері мен халықтың ерік-жігерінің болмауына байланысты соңғысының заңдылығы туралы ғылыми-құқықтық негіздеме берілген.

Түйін сөздер: нормативтік құқықтық актілер, Ресей халықтарының декларациясы, жалпы қазақ съездерінің қаулылары, Алаш Орда Үкіметінің қаулылары, ВЦИК, ХКК және РСФСР басқа да мемлекеттік органдары қабылдаған нормативтік құқықтық актілер, заңдылық

IRSTI 10.01.09

**ON THE ISSUE OF LEGALITY AND LEGITIMACY
OF NORMATIVE LEGAL ACTS OF SOVIET AUTHORITIES
IN THE EARLY 20S OF THE XX CENTURY ON THE ELIMINATION
OF NATIONAL AUTONOMY ON THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN**

Karzhaubaev Serik Seitovich^{1*}

¹Candidate of Law, Head of the Department, Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan, Astana. E-mail: serikseit@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-5482-6254>

*Corresponding author

Abstract. The article provides a scientific and legal analysis of the normative legal acts adopted by the authorities in the early 20-s of the XX century on the territory of Kazakhstan. On the basis of general legal patterns and the logical sequence of the adoption of normative legal acts, a legal assessment of their legality and legitimacy is given. The analysis of all the normative legal acts presented in the article showed the existence of a confrontation between two groups of normative legal acts. On the one hand, guided by the proclaimed principles of the right of the peoples of Russia to free self-determination, up to the separation and formation of an independent state, the acts of the Kazakh congresses and the acts of the Alash-Orda Government are presented. On the other hand, regulatory legal acts adopted by the Central Executive Committee, the Council of People's Commissars and other state bodies of the RSFSR. The article provides a scientific and legal justification for the non-legitimacy of the latter, due to the lack of legitimate grounds and the will of the people in them.

Key words: normative legal acts, Declaration of the Peoples of Russia, Resolutions of the general Kazakh congresses, Resolutions of the Government of Alash-Orda, normative legal acts adopted by the Central Executive Committee, the Council of People's Commissars and other state bodies of the RSFSR, legitimacy

Введение. Одним из ярких этапов в истории народов России XX века стали известные октябрьские события 1917 г. Временное правительство было свергнуто путем государственного переворота, и к власти пришли большевики. С момента захвата власти большевики приняли важные нормативные правовые акты. В ряду таких НПА относится Декларация прав народов России от 2 (15) ноября 1917 г. В основу этой декларации вошли идеи В.И. Ленина о государственном устройстве на основе концепции права наций на самоопределение (Бахлов 2004: 423-428; Карпенков, 2013).

В основу Декларации прав народов России 1917 г. (п. 2) были положены принципы права народов России на свободное самоопределение, вплоть до отделения и образования самостоятельного государства. Сущность этих принципов заключается в праве каждого народа на свободное самоопределение при наличии соответствующих 3-4 принципов, праве народа на

отделение и праве народа на образование суверенного независимого государства. Указанные принципы суверенитета народов России также были закреплены в пункте 2 (Раздел I «Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа») Конституции РСФСР 1918 г.

Основываясь на данных принципах, в национальных окраинах были предприняты шаги по созданию независимых государств. На территории Казахстана прогрессивными силами были проведены два народных съезда, и на основе решений этих общеказахских съездов было объявлено о создании суверенного государства – автономии Алаш и национального Правительства Алаш-Орда (Нурпеисов и др., 2021: 10; Сулейменова, 2015; Чжэн Нань, 2017). Правительством Алаш-Орда были приняты важные нормативные правовые акты, направленные на создание независимого, суверенного государства политически, юридически и фактически. Однако до конца реализовать на практике принцип свободного самоопределения и функционирования казахского национального государства в форме автономии Алаш помешали военные действия, развернувшиеся на территории Казахстана. Принятые нормативные правовые акты военного руководства Российской Федерации в корне противоречили этим принципам и были направлены на уничтожение государства Алаш и политического преследования всех борцов за независимость.

Материалы и методы. В работе используются общенаучные методы, такие как анализ и синтез. В качестве частно-научных методов используются исторический метод и метод сравнительно-правового анализа.

Обсуждение. Данное исследование впервые рассматривает вопросы правового анализа нормативных правовых актов органов власти, принятых в начале 20-х годов XX века и действующих на территории Казахстана. По данной тематике имеется ряд работ исследователей, таких как К. Нурпеисов, М.К. Койгелдиев, С.А. Жусип и других, однако они раскрывают историческую основу событий в данный период, не затрагивая научно-правовой анализ нормативных правовых актов органов власти.

Результаты исследования. Первыми нормативными правовыми актами суверенного государства Алаш были решения общеказахских съездов. Первый Общеказахский съезд, проходивший в Оренбурге 21-28 июля 1917 г., как было установлено, принял более четырнадцати важных постановлений, каждое из которых подлежит всестороннему изучению, поскольку в них была выражена воля всего казахского народа.

Согласно Постановлению Общеказахского съезда «О государственном управлении» в России провозглашалась демократическая федеративная парламентская республика. Постановление съезда «Об автономии в киргизских областях» провозглашало областную автономию на все казахские области. Тем самым были заложены основы нового государственного устройства на территории Казахстана. По мнению Д. Аманжоловой, таким образом депутаты съезда поддержали новую демократическую власть (Аманжолова, 2020).

Съездом также было принято постановление о земельном вопросе. Данным постановлением был провозглашен возврат земель, отобранных у казахов. Вопросы внутреннего управления были решены постановлениями о народной милиции, о земстве и о судах. Наряду с этим были решены вопросы просвещения, религии и женский вопрос. Постановление о женском вопросе внесло прогрессивные нормы, согласно которым отменялись вековые обычаи аменгерства, провозглашались принципы добровольного вступления в брак и определялся возраст для вступления в брак с 16 лет. В последующем эти принципы были воплощены в жизнь и стали неотъемлемым правом народа.

Кроме того, были решены организационно-правовые вопросы, связанные с подготовкой выборов в Учредительное Собрание России и отбора депутатов от казахских областей. Данное постановление определило список от каждой области. Так, от Акмолинской области было выдвинуто 11 депутатов, от Семипалатинской области – 8, от Тургайской области – 7, от Уральской области – 7, от Семиреченской области – 11, от Сыр-Дарьинской области – 14, от Ферганской области – 15, от Аму-Дарьинского отдела Самаркандской области – 3, от Букеевской орды – 3. Также была высказана позиция о необходимости присутствия казахских представителей на Всероссийском съезде мусульман. Анализ установленных постановлений I Общеказахского съезда от 21-28 июля 1917 г. показал, что данные постановления подготовили основы государственности и суверенитета.

II Общеказахский съезд состоялся 5-13 декабря 1917 г. в г. Оренбург. Данный съезд уже окончательно закрепил основы государственности и суверенитета Казахстана. Законность создания независимого государства и избрание Правительства Алаш доказана выборностью и свободой воли народа Казахстана, которая была отражена в Постановлении Общеказахского съезда «Об образовании национально-территориальной автономии казахов Алаш и предоставлении национальным меньшинствам экстерриториальной культурной автономии» от 5-13 декабря 1917 г. (далее – *Постановление Общеказахского съезда об образовании национально-территориальной автономии казахов Алаш*). Согласно раздела I Постановления Общеказахского съезда об образовании национально-территориальной автономии казахов Алаш съезд единогласно провозгласил об образовании территориально-национальной автономии областей, в которые входили следующие области: Акмолинская, Семипалатинская, Семиреченская, Сыр-Дарьинская, Тургайская, Уральская, а также Букеевская орда. Наряду с этими областями территориально-национальная автономия была провозглашена в киргизских уездах Ферганской, Самаркандской, Закаспийской области, Аму-Дарьинском отделе, а также в смежных казахских волостях Алтайской губернии с преобладающим казахским населением.

Тем самым был реализован принцип суверенитета казахского народа, отраженный в Декларации прав народов России 1917 г., Конституции РСФСР 1918 г. Раздел II Постановления Общеказахского съезда об образовании национально-территориальной автономии казахов Алаш определил, что эти области составляли территорию автономных областей Алаш. При этом все природные богатства являлись исключительной собственностью Алаш.

Анализ Постановления Общеказахского съезда об образовании национально-территориальной автономии казахов Алаш показал, что вопросы национальных представителей решался на демократических началах. Так, согласно раздела V Постановления Общеказахского съезда об образовании национально-территориальной автономии казахов Алаш было установлено, что представителям национальных меньшинств гарантировались равные права. Кроме того, согласно раздела VI Постановления Общеказахского съезда об образовании национально-территориальной автономии казахов было установлено образовать временный народный совет Алаш-Орда, состоящий из 25 человек. При этом десять членов этого совета должны были быть из числа русских и других народов. Было провозглашено о пропорциональном принципе представления народов в центральных и региональных государственных органах, а также предоставлялось право на свою культуру и язык.

Исполняя идеи о национальном суверенитете Общеказахского съезда, Правительство Алаш-Орда приняло ряд важных НПА, направленных на укрепление государственного строя в Казахстане. Так в период с 11 июня по 22 октября 1918 г. были приняты следующие Постановления:

1. «О железных дорогах местного значения» от 11-24 июня 1918 г., согласно которому было указано, что постройка железных дорог на территории автономии Алаш дается с согласия Правительства Алаш-Орды.

2. «Вопрос о государственных налогах» от 11-24 июня 1918 г., согласно которому *«Все государственные налоги, падающие на население территории автономии Алаш, поступают в кассу Алаш-Орды. К сбору кибиточной подати приступить немедленно»*.

3. «О временном землепользовании на территории автономии Алаш» от 11-24 июня 1918 г., согласно которому был утвержден Проект правил о временном землепользовании на территории автономии Алаш.

4. «Отношение к законодательству советской власти» от 12-25 июня 1918 г., согласно которому *«Все декреты, изданные советской властью на территории автономной Алаш, признавать недействительными»*.

5. «О земстве» от 12-25 июня 1918 г., согласно которому *«На территории автономии Алаш восстановить земские учреждения, введенные по закону временного правительства 17 июня 1917 г. и упраздненные советской властью, там, где земские учреждения еще не были введены, ввести их немедленно, согласно тому же закону 17 июня 1917 г. Впредь до введения волостного земства признать законною властью в волостях волостные, аульные и сельские комитеты, образованные населением после февральской революции»*.

6. «Об образовании военного совета при Алаш-Орде» от 12-25 июня 1918 г., согласно которому было образовано *«при Алаш-Орде военный совет из трех лиц, возложив на него*

функции военного министерства и предоставив ему открывать областные и уездные военные советы при областных и уездных отделах Алаш-Орды. На военный совет возлагается обязанность призывать джигитов для борьбы с большевиками».

7. «Об организации советов Алаш-Орды в областях и уездах» от 12-25 июня 1918 г., согласно которому *«Алаш-Орда управляет территорией автономии Алаш через местные советы областные и уездные»*.

8. «О свободе совести, слова, печати, собраний, союзов и о неприкосновенности личности» от 12-25 июня 1918 года, согласно которому *«Впредь до издания новых законов признать действующими на территории автономии Алаш законы и декларации временного правительства о свободах совести, слова, печати собраний, союзов и о неприкосновенности личности»*.

9. «О специальном киргизском суде и следственной комиссии для разбора дел киргизских большевиков и о назначении членов суда и комиссии» от 16-29 июня 1918 г., согласно которому был учрежден суд и следственная комиссия.

10. Для управления западной частью автономии Алаш было образовано отделение Алаш-Орды под представительством Ж. Досмухамедова. В состав западной части входили: Уральская область (Уильский Оляят), Букеевская орда, Мангышлакский уезд, Актюбинский и Иргизский уезды Тургайской области. Согласно этому постановлению от 11 сентября 1918 г., *«Алаш-Орда управляет территорией автономии Алаш через местные советы областные и уездные»*.

11. «О киргизских судах» от 9-22 октября 1918 г., согласно которому были утверждены и введены *«в действие немедленно в областях, в коих уже функционируют киргизские суды, в областях, в коих не организованы суды, ввести в действие не позже 1-го января 1919 г.»*. Но это не полный перечень НПА, которые приняло Правительство Алаш-Орда.

Научный анализ содержания данных НПА, их политическое и правовое значение заключается в том, что они были направлены на формирование государственных институтов в Казахстане на основе принципа национального суверенитета и независимости. Тем самым, следует констатировать, что на территории Казахстана в 1917 г. было образовано суверенное государство Автономия (Республика) Алаш, имеющее все институты государственной власти и проводящее политику, направленную на формирование суверенного и независимого государства.

В противовес принятой Общеказахскими съездами и Правительством Алаш-Орда национальной политике, проводимой казахским национальным Правительством, ВЦИК, СНК и другими государственными органами РСФСР, а также отдельными должностными лицами принимались НПА, направленные на непризнание и ликвидацию Правительства Алаш-Орда, а также преследование борцов за независимость. Можно выделить следующие:

- Постановление ВЦИК «О признании контрреволюционным действием всех попыток присвоить себе функции государственной власти» от 5 января 1918 г., согласно которому *«всякая попытка со стороны кого бы то ни было или какого бы то ни было учреждения присвоить себе те или иные функции государственной власти будет рассматриваема как контрреволюционное действие»*.

- Постановления Совнаркома Семиреченской области «О ликвидации областного комитета «Алаш» и передаче его средств комиссариату по урегулированию русско-туземных отношений ...» от 13 мая 1918 г., согласно которому *«Все земства в области, комитеты по введению земства и комитеты по выборам в Учредительное собрание упразднены»*.

- Постановление СНК «О красном терроре» от 5 сентября 1918 г., согласно которому для обеспечения тыла путем террора *«необходимо обеспечить Советскую Республику от классовых врагов путем изолирования их в концентрационных лагерях; что подлежат расстрелу все лица, прикосновенные к белогвардейским организациям, заговорам и мятежам; что необходимо опубликовать имена всех расстрелянных, а также основания применения к ним этой меры»*.

- Декрет Совета народных комиссаров РСФСР «О революционном комитете по управлению Киргизским краем» от 10 июля 1919 г., подписанное В. Ульяновым (Лениным). Согласно пункту 1 этого Декрета *«Впредь до созыва всеобщего киргизского съезда, который созывается в возможно непродолжительном времени, и объявления автономии Киргизского края, учреждается для управления этим краем Революционный Комитет, в котором*

*сосредоточивается высшее военно-гражданское управление краем». Тем самым были попораны права суверенного государства Автономия (Республика) Алаш. Таким образом, в Казахстане, на территории уже созданного и функционирующего суверенной Автономии (Республики) Алаш, применяется *военно-гражданское управление*. Это согласно международному праву является военно-территориальной агрессией в отношении уже существующего государства. Более того, этим декретом были заложены правовые основы преследования борцов за независимость.*

Указанные меры были закреплены и другими НПА, представляющими меры по военному вторжению в полномочия суверенной Автономии (Республики) Алаш, такими как:

- Постановление РВС Туркестанского фронта «О применении амнистии в отношении казахов, борющихся против советской власти» от 4 ноября 1919 г.;
- Дополнительная директива командующего Туркестанским фронтом М.В. Фрунзе в РВС 1-ой армии относительно переговоров с Алаш-Ордой от 31 декабря 1919 г.;
- Распоряжение командующего Туркестанским фронтом в РВС 1-ой армии об отношении к местному населению Букеевской области от 5 января 1920 г.;
- Приказ Президиума ВЧК № 48. Циркулярно. Всем ГУБЧЕКА, Копия всем ГубРевТрибуналам от 17 апреля 1920 г.;
- Приказ Казревкома о поступлении сотрудников Алаш-орды в распоряжение советской власти от 7 мая 1920 г.

Указанные НПА в корне противоречат принципу самоопределения народов России, закрепленной в Декларации народов России и в Конституции РСФСР 1918 г. Правовое противоречие заключается в том, что Декларация народов России была принята Советом Народных Комиссаров, который был учрежден решением II Всероссийского съезда советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов 27 октября (9 ноября) 1917 г., имевшим высшую юридическую силу. В отличие от НПА третьей группы, которые принимались ВЦИК, СНК и другими государственными органами РСФСР, а также отдельными должностными лицами.

Последовательный анализ представленных документов выявил наличие НПА, принятых другими политическими субъектами, существующими на тот период и граничащими с территорией государства Алаш. Так, анализ Указа Временного Всероссийского правительства «Об упразднении Алаш-Орды» от 22 октября (4 ноября) 1918 г., показал, что это Временное Всероссийское правительство не признало и упразднило законно избранное и легитимное Правительство Алаш-Орда. При этом легитимность самого Временного Всероссийского правительства вызывает ряд вопросов. Указанный факт подтверждает наличие имперских настроений не только среди большевиков, но и других партий России.

Анализ объявленных большевистско-сталинской властью декларативных принципов самоопределения народов на практике явились сплошной фикцией, обманом. Большевистско-коммунистическая власть по сути создавала авторитарное, централизованное государство, уничтожая любые проявления и попытки создания самостоятельного государства, а борцов за национальную свободу казахского народа объявляла «контрреволюционерами», «врагами народа», «буржуазными националистами» и т.д.

Заключение. Исходя из вышесказанного можно сделать вывод, что для принятия НПА, принятых ВЦИК, СНК и другими государственными органами РСФСР, а также отдельными должностными лицами ликвидирующих законно избранное Правительство Алаш нет законных оснований. Временное Всероссийское правительство, Совет Народных комиссаров Семиреченской области, РВС Туркестанского фронта, командующий Туркестанским фронтом не были наделены соответствующими основаниями. Для решения этого вопроса и ликвидации Правительства Алаш-Орда в соответствии с нормами Декларации народов России и в Конституции РСФСР 1918 г. необходим был созыв Всероссийского съезда, на котором должны были принять участие члены Правительства Алаш-Орда, при должном голосовании и решении этого вопроса на паритетных началах. Только в этом случае можно было утверждать о легитимности или нелегитимности Правительства Алаш-Орда. Следовательно, вышеуказанные НПА третьей группы, нацеленные на ликвидацию Правительства Алаш-Орда являются незаконными.

Список литературы и источников:

Аманжолова Д.А. Казахский этнополитический проект в 1917 г.: динамика приоритетов и поиск альянсов // Петербургский исторический журнал. 2020. №1 (25). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kazahskiy-etnopoliticheskiy-proekt-v-1917-g-dinamika-prioritetov-i-poisk-alyansov> (дата обращения: 08.06.2024).

Бахлов И. В. От империи к федерации: историко-политологический анализ трансформации имперских систем в федеративные / И. В. Бахлов. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2004. 656 с.

Карпенкова Т.В. Русские революции 1917 г. И изменения в содержании национальногосударственного строительства страны // Приволжский научный вестник. 2013. №3 (19). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-revoljutsii-1917-g-i-izmeneniya-v-soderzhanii-natsionalnogosudarstvennogo-stroitelstva-strany> (дата обращения: 08.06.2024).

Нурпеисов Е.К., Жусип С.А. Республика Алаш: де-юре и де-факто. Право и государство, № 3 (92), 2021. (дата обращения: 08.06.2024).

Сулейменова Д.Д. От Алаш - Орды к независимости Казахстана: идея "Алаш" - национальная идея // НАУ. 2015. №4-5 (9). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ot-alah-ordy-k-nezavisimosti-kazahstana-ideya-alah-natsionalnaya-ideya> (дата обращения: 08.06.2024).

Чжэн Нань Движение "Алаш" - значение и влияние // Социально-политические науки. 2017. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dvizhenie-alah-znachenie-i-vliyanie> (дата обращения: 08.06.2024).

Декларации прав народов России от 2 (15) ноября 1917 года. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/peoples.htm> (дата обращения: 08.06.2024).

Из протокола заседания Общекиргизского съезда. Постановление об образовании национально-территориальной автономии казахов «Алаш» и предоставлении национальным меньшинствам экстерриториальной культурной автономии. 1917 г., 5-13 декабря, г. Оренбург. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/86376#mode/inspect/page/1/zoom/4> (дата обращения: 08.06.2024).

Конституции РСФСР 1918 года. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm> (дата обращения: 08.06.2024).

References

Amanzholova D.A. Kazahskij jetnopoliticheskiy proekt v 1917 g.: dinamika prioritetov i poisk al'jansov [Kazakh ethno-political project in 1917: dynamics of priorities and search for alliances] // Peterburgskij istoricheskij zhurnal. 2020. №1 (25). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kazahskiy-etnopoliticheskiy-proekt-v-1917-g-dinamika-prioritetov-i-poisk-alyansov> (data obrashheniya: 08.06.2024). [in Russian]

Bahlov I.V. Ot imperii k federacii: istoriko-politologicheskij analiz transformacii imperskih sistem v federativnye [From empire to federation: historical and political science analysis of the transformation of imperial systems into federal ones] / I.V. Bahlov. Saransk: Izd-vo Mordov. un-ta, 2004. 656 s. [in Russian]

Karpenkova T.V. Russkie revoljucii 1917 g. I izmeneniya v sodержanii nacional'nogosudarstvennogo stroitel'stva strany [Russian revolutions of 1917 and changes in the content of the country's national state construction] // Privolzhskij nauchnyj vestnik. 2013. №3 (19). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-revoljutsii-1917-g-i-izmeneniya-v-soderzhanii-natsionalnogosudarstvennogo-stroitelstva-strany> (data obrashheniya: 08.06.2024). [in Russian]

Nurpeisov E.K., Zhuship S.A. Respublika Alash: de-jure i de-fakto [Republic of Alash: de jure and de facto] // Pravo i gosudarstvo, № 3 (92), 2021. URL: (data obrashheniya: 08.06.2024). [in Russian]

Sulejmenova D.D. Ot Alash-Ordy k nezavisimosti Kazahstana: ideja "Alash" – nacional'naja ideja [From Alash-Horde to the independence of Kazakhstan: the idea of "Alash" is a national idea] // NAU. 2015. №4-5 (9). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ot-alah-ordy-k-nezavisimosti-kazahstana-ideya-alah-natsionalnaya-ideya> (data obrashheniya: 08.06.2024). [in Russian]

Chzhjen Nan' Dvizhenie "Alash" – znachenie i vliyanie ["Alash" movement – meaning and influence] // Social'no-politicheskie nauki. 2017. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dvizhenie-alah-znachenie-i-vliyanie> (data obrashheniya: 08.06.2024). [in Russian]

Deklaracii prav narodov Rossii ot 2 (15) nojabrja 1917 goda [Declaration of the Rights of the Peoples of Russia of November 2 (15), 1917]. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/peoples.htm> (data obrashhenija: 08.06.2024). [in Russian]

Iz protokola zasedanija Obshhekirgizskogo s#ezda. Postanovlenie ob obrazovanii nacional'no-territorial'noj avtonomii kazahov «ALASH» i predostavlenii nacional'nym men'shinstvam jeksterritorial'noj kul'turnoj avtonomii. 1917 g., 5-13 dekabrja, g. Orenburg. [From the minutes of the meeting of the All-Kyrgyz Congress. Resolution on the formation of the national-territorial autonomy of the Kazakhs “Alash” and the provision of extraterritorial cultural autonomy to national minorities]. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/86376#mode/inspect/page/1/zoom/4> (data obrashhenija: 08.06.2024). [in Russian]

Konstitucii RSFSR 1918 g. [Constitution of the RSFSR of 1918] URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm> (data obrashhenija: 08.06.2024). [in Russian]

МРНТИ 03.20.00

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ 1920-1930-Х ГОДОВ В ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

Козыбаева Махаббат Маликовна^{1*}

¹Доктор PhD, директор филиала Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана. Казахстан, г. Астана

*Автор-корреспондент

Аннотация. Автор в статье изучает проблемы политических репрессий 1920-1930-х годов в жизни городского населения Северного Казахстана. Печальными событиями ознаменовалась эпоха репрессий и для городского населения Северного Казахстана, который не стал исключением, и, как и другие, понес большие потери в качественном составе населения. Репрессивные меры государства 1920-1930-х гг. стали большими потрясениями для общества, тем или иным образом повлияли на обычный повседневный уклад жизни советского человека и отложились в народной памяти как годы разрушения семейных ценностей и потери связи с предыдущими поколениями, заочно обвиненными в преступлениях против советской власти. Изучение трагических судеб семей репрессированных позволяет в полном масштабе оценить последствия влияния эпохи сталинизма на судьбу всего общества.

Ключевые слова: политические репрессии, партийные чистки, враг народа, ЧСИР, депортация, спецконтингент, детские дома

ҒТАХР 03.20.00

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ӨМІРІНДЕГІ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы^{1*}

¹PhD докторы, Астана қаласындағы Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының директоры. Қазақстан, Астана қ.

*Автор-корреспондент

Аннотация. Автор мақалада Солтүстік Қазақстанның қала тұрғындарының өміріндегі 1920-1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргін мәселелерін зерттейді. Солтүстік Қазақстанның қала тұрғындары да саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Бұл Солтүстік Қазақстан тұрғындары сандық, сапалық құрамында үлкен шығынға ұшырады. 1920-1930 жылдардағы мемлекет тарапынан жүргізілген қуғын-сүргін шаралары халықтың күнделікті өмір салтына қасірет әкелді. Отбасы құндылықтарын жою шаралары мен ұрпақаралық байланысты жоғалтқан қасіретті жылдар халық жадында сақталды. Қуғын-сүргінге ұшыраған отбасылардың қайғылы

тағдырын зерттеу сталинизм дәуірінің бүкіл қоғамға тигізген кері әсерін толық көлемде зерделеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, партиялық тазарту, халықтың жауы, ЧСИР, депортация, арнайы контингент, балалар үйлері.

IRSTI 03.20.00

POLITICAL REPRESSIONS OF THE 1920-1930S IN THE LIFE OF THE POPULATION OF NORTHERN KAZAKHSTAN

Kozybayeva Makhabbat Malikovna^{1*}

¹PhD, Director of the branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov in Astana. Kazakhstan, Astana

*Corresponding author

Abstract. The author of the article studies the problems of political repressions of the 1920-1930s in the life of the urban population of Northern Kazakhstan. The era of repressions was marked by sad events for the urban population of Northern Kazakhstan, which was no exception, and, like others, suffered great losses in the qualitative composition of the population. Repressive measures of the state in the 1920-1930s. became great shocks for society, in one way or another influenced the ordinary everyday life of the Soviet people and were imprinted in the people's memory as years of destruction of family values and loss of connection with previous generations, accused in absentia of crimes against the Soviet power. Studying the tragic fates of the families of the repressed allows us to fully assess the consequences of the influence of the Stalinist era on the fate of the entire society.

Key words: political repression, party purges, enemy of the people, deportation, special contingent, orphanages

Введение. Безусловно репрессивные меры государства 1920-1930-х гг. стали большими потрясениями для общества, тем или иным образом повлияли на обычный повседневный уклад жизни советского человека и отложились в народной памяти как годы разрушения семейных ценностей и потери связи с предыдущими поколениями, заочно обвиненными в преступлениях против советской власти. Печальными событиями ознаменовалась эпоха репрессий и для городского населения Северного Казахстана, который не стал исключением, и, как и другие, понес большие потери в качественном составе населения. В данной статье мы рассмотрим особенности влияния репрессий на жизнь репрессированных, пострадавших и их потомков.

Методология исследования. Методологической основой исследования является принцип историзма, поскольку выбранные нами в качестве объекта исследования политические репрессии среди населения городов Северного Казахстана исследуются в своем эволюционном развитии и претерпевают изменения в обозначенный период. В исследовании использован синтез макро- и микроисторических подходов. При написании статьи применялись общенаучные методы: анализ, синтез, статистический метод. К специальным методам, использованным при работе над статьей, относятся методы сравнительного анализа, историко-типологический, проблемно-хронологический, историко-систематический методы. Теоретическую основу исследования составили работы представителей зарубежной и отечественной исторической мысли, внесших огромный вклад в развитие изучения истории политических репрессий.

Обсуждение. История политических репрессий в различных регионах Казахстана имеет обширную историографию. В научных работах казахстанских ученых в фундаментальных трудах М. Козыбаева (1996), Ж.Б. Абылхожина (1997), Т. Омарбекова (1997), К.С. Алдажуманова (1997), М. Койгелдиева (2009) поднимаются методологические и практические вопросы изучения советского периода через проблему воздействия тоталитарной системы на сознание человека. Большое научное значение имеют работы, посвященные исследованию казахстанского общества в период политических репрессий 1920-1930-х гг., в том

числе работы М.Ч. Калыбековой (Калыбекова, 2019), И.М. Козыбаева (Козыбаев, 2019), К.К. Сарсембиной (2021), а также зарубежных авторов Р. Киндлера (Киндлер, 2017), С. Камерон (Камерон, 2020) и других, в которых на основе привлечения большого пласта исторических источников дается анализ социально-экономической ситуации в 1920-1930-х гг. в Казахстане. Истории городского строительства на территории Северного Казахстана в период политических репрессий посвящены работы Г.А. Алпысбаевой (Алпысбаева, 2008), Т. Макаровой (Макарова, 2008), Г.Т. Каженовой (Каженова, 2015), П.М. Черныша (Черныш, 1995), К.К. Абуева (Абуев, 1997), М. Тереник (Тереник, 2000) и других. Особое внимание уделяется проблеме централизации различных карательных акций сталинского периода, степени их социальной поддержки, роли импульсов снизу в инициировании и радикализации террора, а также социально-культурным последствиям террора и противоречивому процессу их преодоления.

Источниковую базу по изучению городской повседневности Северного Казахстана в 1920-1930-х гг. составили архивные документы и материалы, выявленные в Центральном государственном архиве Республики Казахстан (ЦГА РК), Архиве Президента Республики Казахстан (АП РК), Государственном архиве Северо-Казахстанской области (ГАСКО), Государственном архиве Павлодарской области (ГАПО) и других. Среди опубликованных источников по истории Казахстана советского периода, безусловно, большую ценность имеют материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (Материалы, 2022), созданной по Указу Президента РК К.К. Токаева в 2020 г., изданные под общей редакцией Государственного советника РК Е.Т. Карина. Сборники архивных документов по политическим репрессиям содержат уникальные материалы, выявленные в центральных и региональных архивах в период работы Госкомиссии. Большую источниковую ценность представляют сборники воспоминаний жертв массовых политических репрессий, среди которых в том числе жители Северного Казахстана: «Страницы трагических судеб» (Алматы, 2002), «Трагедия и прозрение» (Алматы, 2002), «Красный террор: политическая история Казахстана» (Алматы, 2008) и другие. В них раскрываются субъективные оценки тех или иных политических событий, показывается взгляд снизу на целую эпоху. В целом, воспоминания очевидцев позволили в полной мере изучить политические репрессии в повседневной жизни населения в обозначенный период.

Результаты исследования. Политические процессы 1920-1930-х гг. повлияли на демографические процессы в регионе, в связи с движением лиц различной квалификации и большой текучести партийных кадровых работников. В этот же период начал раскручиваться маховик репрессий, достигший своего пика в 1937 г. Так, в Павлодаре уже к 1935 г. из городской партийной организации было изгнано и репрессировано около 30% коммунистов, были заменены почти все первые и вторые секретари райкомов партии. Не обошли репрессии учителей, врачей, руководителей учебных заведений, служителей религиозного культа.

Эпоха Великого террора 1936–1938 гг. ознаменовалась фактическим разрывом родства и потерей семейных ценностей. Политические репрессии коснулись практически каждой семьи в регионе. Только по Северо-Казахстанской области в 1936 г. и за первые 4 месяца 1937 г. было исключено из партии и арестовано 140 человек, а за период с 1 мая 1937 г. по май 1936 г. оказались исключенными 629 человек, на 567 человек приклеили тяжелые ярлыки «враг народа» (ГАСКО, 794: 11). На территории Павлодарской области по данным КНБ с 1930 по 1941 гг. было репрессировано более 4 тысяч человек (Тереник, 2004: 133). По Акмолинской области в 1930-1940 гг. было арестовано 3360 человек. Большое количество людей было осуждено как члены семей изменников Родины – ЧСИР [3, с.56]. Дети многих незаконно осужденных политических репрессированных вынуждены были молчать о своем происхождении. Так, жительница г. Петропавловска Гришкова П.Д. 1930 г. рождения, вспоминая о своем репрессированном отце Перфильеве Дмитрие Сергеевиче, отмечала, что сиротство, война и голод, унижение сопровождали ее детство и юность. «Отца увели, а мы, дети врага народа, как нам было присвоено это звание, остались одни, один на один со своим горем, – вспоминала она. – ...И что видели наша мать и мы с ней? Унижение, голод, непосильную работу. Но все выжили. Кто как мог, выкарабкивался». Даже спустя много лет в возрасте 20-21 года, работая поваром в столовой МВД, она была подвергнута допросу со стороны секретаря треста столовых и ресторанов Фисюка Д.Т. и сотрудника МВД Никишко.

Она вспоминала: «Мне сразу перекрестный допрос: кто я, где родилась, крестилась? Об отце я сразу соврала, сказала, что умер, когда – не знаю и от чего – не знаю. Поняла, что меня ждет участь отца». Так, она была освобождена от занимаемой должности и переведена на военный завод №239 (Трагедия и прозрение, 2002: 235-237). Яркими примерами целых семей, пострадавших в эти страшные годы являются семьи Сеитовых, Турлубаевых, и Шариповых. В семье Сеитовых из Акмолинска были репрессированы все четыре брата – Асылбек, Муратбек, Мусылманбек и Мурат. Дочь Асылбека Сеитова по крупицам собирала информацию о своем отце и о семье. Алдан Берденов в воспоминаниях «Пережитое» пишет о своем деде Турлубаеве Айдархане – выдающемся представителе алашского движения, общественном деятеле, юристе, занимавшем важные посты и при советской власти, арестованном в 1937 г.; об отце – Берденове Тайжане, главном редакторе Казиздата, арестованном в декабре 1937 г., о матери Берденовой Софье, отбывшей 8 лет в Алжире. Семья Берденовых до перевода отца Алма-Ату в 1934 г. долгое время жила в Петропавловске и Кокчетаве, где Тайжан Берденов занимал ответственные посты: был уполномоченным Петропавловского окружкома, Кокчетавского и Иртышского райкомов ВКП (б), а Софья работала редактором Кокчетавской районной газеты «Колхоз жолы», преподавала в 7-летней казахской школе русский язык и математику (Страницы трагических судеб, 2002: 57-61).

К знаменитым людям Северного Казахстана относится имя общественного деятеля и писателя Сабыра Шарипова. Сабыр Шарипов (настоящее имя Мухамед Сабир) родился 24 июня (7 июля) 1882 г. свою деятельность начал учителем начальной русской школы аула Шакман, что возле городка Баянаул. В 1904 г. Шарипов начинает работать рядовым 153 служащим, а затем помощником заведующего сельскохозяйственного склада сельхозмашин в Акмолинске, затем работает в Атбасарском уезде в Сарысуйской волости - письмоводителем. В 1934-1936 гг. С. Шарипов исполнял обязанности уполномоченного Народного комиссариата внешней торговли СССР по южным областям Казахстана. Однако 15 мая 1941 г. его плодотворная государственная и писательская деятельность была незаслуженно прервана. Тяжелые годы репрессии не обошли и его. Он был арестован НКВД и осужден на 15 лет. В архивных документах среди документов о Шарипове, есть копия свидетельства и его смерти. Умер 25 июня 1942 г., причина смерти - паралич сердца. Место смерти город Гурьев (АП РК 141: 6). 10 апреля 1958 г. Военным Комитетом Верховного Суда СССР дело в отношении С. Шарипова было прекращено. Сегодня название одной из улиц города Кокшетау носит его имя. Не менее печальна судьба семьи Жамболовых. Жамболов Абурашман после окончания в Москве коммунистического университета трудящихся Востока в 1934 г. был избран вторым секретарем Петропавловского горкома партии. Жена Рабига, закончив Оренбургский рабфак, работала литературным сотрудником в областной газете. Имели двух детей: дочь Луизу и сына Диаса. Жамболовы вели большую общественную работу, пропагандировали казахскую литературу и искусство. Постановлением бюро обкома партии 9 сентября 1937 г. Жамболов был исключен из партии как враг народа и заключен в тюрьму. Через три дня была уволена с работы Рабига, ее не раз вызывали на допрос и предлагали отречься от мужа, изменить фамилию свою и детей. Позже арестовали и ее: в 1938 г. Рабигу без постановления суда, без определения срока отправили в АЛЖИР (Акмолинский лагерь жен изменников Родины). В Петропавловск она смогла вернуться лишь через 3 года. В первую очередь Жамболова начала разыскивать детей: дочь Луизу она обнаружила в Сандыктауском детском доме Акмолинской области, а следы сына оборвались. Находясь под надзором УНКВД, Рабига долго не могла устроиться на работу, и лишь после долгих мучений стала рабочей кожзавода. Директор завода Шакиров помог разыскать Диаса, к тому времени уже усыновленного бездетной семьей. Только через суд удалось женщине вернуть сына, которому, несмотря на трудности, дала образование и вырастила достойным человеком. Трагическая жизнь Жамболовой Рабиги – это судьба многих женщин страшного времени, испытавших все ужасы АЛЖИРа, но сумевших вынести сохранить материнскую любовь (Ақталған есімдер. 2008: 319-323).

За годы сталинских репрессий тысячи семейных очагов было разрушено, искалечены судьбы детей «врагов народа», вынужденных терпеть унижения даже от близких родственников, озлобленных временем. О своем тяжелом детстве в г. Петропавловске после ареста родителей (отец – Муталлап Ахметов) в 1937 г. вспоминала Азалия Ахметова, которая

некоторое время находилась у родственников матери. После ареста дяди и смерти дедушки ее жизнь резко изменилась: «Содрогаюсь, вспоминая о ней. Меня били, унижали. Обращались как с рабыней! Однажды, когда хотели ударить по 154 голове рукояткой большого столового ножа, острием пробили мне темечко. ...И сейчас... этот шрам прощупывается и напоминает о садизме по отношению к дочери «врага народа» (Страницы трагических судеб, 2002: 33). После выписки из больницы девочка убежала от родных и некоторое время бродяжничала. Так, пополнялись ряды беспризорников, распространенным явлением, которые стали довольно Многие родственники врагов народа, не выдержав общественного давления, меняли фамилию. Так, в павлодарской газете «Большевистский путь» от 10 ноября 1938 г. в заметке «Политическая слепота» разоблачается очередной враг народа – нотариус Иртышского района Киреев: «Этот Киреев вовсе не Киреев, а Джолдасбеков. Фамилию он сменил, чтобы скрыть свое социальное происхождение. Джолдасбеков – Киреев – сын крупного бая, раскулаченного в 1928 г. Один из его братьев – Алебай в прошлом году арестован как враг народа» (Политическая слепота, 1938:1). И таких примеров много. В обществе нормальным явлением становилось доноительство. В эти годы на предприятиях и в учреждениях часто проходили так называемые «чистки». Под такие чистки попадал довольно широкий круг людей, так как многие имели неблаговидное происхождение, связь с прежней дореволюционной властью, имел в родственниках торговцев или религиозных служителей. Поэтому, когда начиналась очередная чистка лучшим способом не попасть под нее было опорочить другого (История сталинизма. 2013: 234). Бывали случаи сведения личных счетов, зависти, ревности под прикрытием идейной непримиримости, что в период массовых репрессий становится нормальным явлением. Так, читаем в павлодарской газете «Большевистский путь» за 10 декабря 1938 г. перепечатку передовой статьи «Правды»: «В ЦК ВЛКСМ поступали неоднократные сигналы комсомольцев Павлодарской области о том, что секретарь оргбюро Бондаренко не обеспечивает руководство организаций. Больше того, комсомольцы избличали Бондаренко в связях с врагами, указывали на то, что в оргбюро его рекомендовал разоблаченный враг народа Кошелев, сидевший тогда в ЦК» (Сигналы снизу, 1938: 1). В общем атмосферу того периода ярко передает Ираида Сулейманова, дочь репрессированного Гарифуллы Исакова – политика, ученого, журналиста, общественного деятеля: «Судьбы наших родителей и наши – это страницы трагической истории страны... Изменялись фамилии, имена, даже национальность. Брат не узнавал брата, родственники не общались друг с другом... Недоверие друг к другу и лукавство были часто наше повседневностью. Причина – массовые политические репрессии в стране, которая называлась Советским Союзом. Мы в ней жили. Мы были тогда детьми, лишенными детства» (Страницы трагических судеб. 2002: 261).

В свою очередь, города Северного Казахстана стали местом политической ссылки для репрессированных и членов их семей (ЧСИР). Сюда было сослано немало ленинградцев после убийства С.М. Кирова в декабре 1934 г. «Просим наше правительство беспощадно расправиться с убийцами Кирова, – требовали горожане. - Смерть Кирова дорого обойдется 155 156 врагам». И правительство расправлялось. Например, в г. Акмолинске располагалась печально известный АЛЖИР – Акмолинский лагерь жен изменников Родины. В г. Павлодар ссылались и те, кто отбывал сроки в лагерях ГУЛАГа: командир крейсера «Аврора» Валентин Евгеньевич Эмме, (похоронен на павлодарском кладбище в 1970 г.); здесь же похоронены Юлий Готфридович Венске, выпускник Гамбургского университета, инженер-кораблестроитель, стоявший у истоков советского торгового флота; известный ученый-путешественник Евгений Сергеевич Гернет. Долгие годы здесь жила семья автора грозного оружия «Катюша» Георгия Эриховича Лангемака. В Павлодарское Прииртышье были высланы поляки, немцы, курды, армяне, корейцы, ассирийцы, калмыки, чечены, крымские татары, балкарцы и др. Всего в Павлодарском Прииртышье было арестовано свыше 4500 человек, расстреляно более 800 репрессированных, из них 554 человека в 1937 г. (Депортированные в Казахстан», 1998: 125). Для изучения численности «спецконтингента» в составе городского населения Северного Казахстана обратимся к материалам Всесоюзной переписи населения 1939 г. (таблица 1).

Таблица 1. Численность городского населения Северного Казахстана и доля спецпереселенцев в его составе в 1939 г. (Всесоюзная перепись населения 1939 г., 1991: 167).

Город	Городское население			В т.ч. «спецконтингент»			% в составе городского населения
	всего	муж.	жен.	всего	муж.	жен.	
Кустанай	33540	16654	16886	1869	1528	341	5,6
Петропавловск	91660	45873	45787	5150	4218	932	5,6
Кокчетав	19260	10016	9244	1070	880	190	5,5
Павлодар	28535	14938	13597	1598	1263	335	5,6
Акмолинск	33209	17308	15901	1847	1511	336	5,5
Атбасар	6035	2953	3082	336	276	60	5,5
Всего	212239	107742	104497	11870	9676	2194	5,6

Статистические данные свидетельствуют о том, что во всех городах около 5% населения составлял так называемый «спецконтингент», подсчитанный специальными органами внутренних дел, и добавленный уже после опубликования основных результатов переписи 1939 г. Интересно отметить, что если в основной структуре населения мужское и женское население почти одинаково: 107742 и 104497 человек соответственно, то контингент спецпереселенцев был представлен в основном мужским населением, который превосходил в количественном плане женское население почти в 4 раза (9633 мужчин против 2181 женщин). По нашему мнению, такая специфика была обусловлена тем, что спецпереселенцы в основном работали на добыче полезных ископаемых, то есть были заняты тяжелыми видами производства.

Изучение трагических судеб семей репрессированных позволяет в полном масштабе оценить последствия влияния эпохи сталинизма на судьбу всего общества. Репрессивная машина, призванная уничтожить всякую индивидуальность человека, преследовала его за происхождение, убеждения, работала над созданием нового типа человека без прошлого, без семьи, но с твердой верой в построение утопического государства всеобщего коммунизма. Целые поколения потомков репрессированных сделали свой нелегкий выбор: они не изменили своих фамилий, но остались за бортом общественной жизни, нося позорное клеймо родственника «врага народа». Но именно они вышли победителями в этой нелепой борьбе государства со своими гражданами. История все расставила по местам, дала возможность взять реванш: узнать правду, получить ответы на давно мучавшие вопросы, продолжить дело отцов, и не позволить подобному когда-либо повториться.

Список литературы и источников:

- Абуев К.К. Кокшетау. Исторические очерки. Кокшетау, 1997. 236 с.
- Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX век. Алматы, 1997. 358 с.
- Ақталған есімдер. Возвращенные имена. – Петропавловск: Северный Казахстан, 2008 – 464 с.
- Алдажуманов К.С., Козыбаев М.К. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. Алматы, 1997. 28 с.
- Алпысбаева Г.А. Астана в новое и новейшее время. Астана, 2008. 276 с.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 21. Оп. 1. Д. 141.
- Всесоюзная перепись населения 1939 г. Краткие итоги. М., 1991. 167 с.
- Государственный архив Северо-Казахстанской области (ГАСКО). Ф. 22. Оп. 2. Д. 794.
- Депортированные в Казахстан народы: Время и судьбы. Алматы: «Арыс» – «Казахстан», 1998. 428 с.
- История сталинизма: Жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий. / сост. А. Сорокин, А. Кобак, О. Кувалдина. М.: Молодая гвардия, 2013. 485 с.
- Каженова Г.Т. Политика «военного коммунизма» в Северном Казахстане и ее последствия. Алматы: «TST company», 2015. 134 с.

- Калыбекова М.Ч. Науқанды заман: қазақ жеріне халықтарды депортациялау тарихы (1937-1956 жж.). Алматы, 2019. 208 б.
- Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана. Пер. с англ. А. Терещенко. М.: НЛЮ, 2020. 360 с.
- Кенжеахметов С. Ақмола және АЛЖИР арулары // «Елдің төрі – Ело рда». Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. Астана, 2007. 55-59 б.
- Киндлер Р. Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане / [перевод с немецкого Л.Ю. Пантиной]. Москва: РОССПЭН, 2017. 381с.
- Козыбаев И. «Большой террор» в Казахстане. Алматы: «Раритет», 2019 366 с.
- Козыбаев М.К. Общественное сознание в период советского тоталитаризма и политические репрессии в Казахстане // Проблемы формирования нового общественного сознания и построения гражданского общества в Казахстане: Материалы республиканской научно-теоретической конференции. Алматы, 1996. С. 3-10.
- Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940 гг. Алматы: Искандер, 2009. 448 с.
- Красный террор: политическая история Казахстана (Сборник документальных материалов политических репрессий 20–50-х годов XX века) / Составители: Койгельдиев М.К., Полулях В.И., Тлеубаев Ш.Б. Алматы: ТОО «Типография оперативной печати», 2008. 307 с.
- Макарова Т. Петропавловск: страницы истории. Петропавловск, 2008. 372 с.
- Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Сборники документов и материалов / Под общей ред. Е.Т. Карина. В 31 т. Астана: Литера-М, 2022.
- Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Политическая слепота // Большевицкий путь. 1938, ноябрь. С. 1.
- Сарсембина Қ.К. Аналар шеккен қасірет. Монография. Алматы: ТОО «Medet Group», 2021. 175 б.
- Сигналы снизу // Большевицкий путь. 1938, декабрь. С. 1.
- Страницы трагических судеб. Сб. воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920–1950–е гг. // Сост. Е.М. Грибанова, А.С. Зулкашева, А.Н. Ипмагамбетова и др. Алматы: Жеті Жарғы, 2002. 448 с.
- Тереник М. Павлодар: это нашей истории строки (1720–1945). Павлодар, 2000. 195 с.
- Тереник М., Чмых Н. Павлодар: ступени роста. Павлодар, 2004. 205 с.
- Трагедия и прозрение. Сборник архивных материалов и воспоминаний жертв голода и политических репрессий. Петропавловск, 2002. 316 с.
- Черныш П.М. Очерки истории Кустанайской области. Костанай: Костанайский печатный двор, 1995. 250 с.

References

- Abuyev K.K. Kokshetau. Istoricheskiye ocherki. [Kokshetau. Historical essays]. Kokshetau, 1997. 236 s. [in Russian]
- Abylkhozhin Zh.B. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan in the 20th century] Almaty, 1997. 358 s. [in Russian]
- Aktalghan esimder. Vozvrashchennyye imena. [Returned names]. Petropavlovsk: Severnyy Kazakhstan, 2008. 464 p. [in Kazakh, in Russian]
- Aldazhumanov K.S., Kozybayev M.K. Totalitarnyy sotsializm: real'nost' i posledstviya. [Totalitarian socialism: reality and consequences]. Almaty, 1997. 28 s. [in Russian]
- Alpysbayeva G.A. Astana v novoye i noveysheye vremya. [Astana in modern and contemporary times]. Astana, 2008. 276 s. [in Russian]
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 21. In. 1. C. 141. [in Russian]
- Cameron S. Golodnaya step': golod, nasiliye i sozdaniye Sovetskogo Kazakhstana. [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan]. Per. s angl. A. Tereshchenko. M.: NLO, 2020. 360 s. [in Russian]
- Chernysh P.M. Ocherki istorii Kustanayskoy oblasti. [Essays on the History of the Kostanay Region]. Kostanay: Kostanayskiy pechatnyy dvor, 1995. 250 s. [in Russian]

Deportirovannyye v Kazakhstan narody: Vremya i sud'by. [Peoples deported to Kazakhstan: Time and destinies]. Almaty: «Arys» – «Kazakhstan», 1998. 428 s. [in Russian]

Istoriya stalinizma: Zhizn' v terrore. Sotsial'nyye aspekty repressiy. [History of Stalinism: Life in terror. Social aspects of repression] / sost. A. Sorokin, A. Kobak, O. Kuvaldina. M.: Molodaya gvardiya, 2013. 485 s. [in Russian]

Kazhenova G.T. Politika «voyennogo kommunizma» v Severnom Kazakhstane i yeye posledstviya. [The policy of “war communism” in Northern Kazakhstan and its consequences]. Almaty: «TST company», 2015. 134 s. [in Russian]

Kalybekova M.Ch. Nauqandy zaman: qazaq zherine khalyktardy deportaciyalau tarikhy (1937-1956). [Campaign era: history of deportation of peoples to the Kazakh land (1937-1956)]. Almaty, 2019. 208 b. [in Kazakh]

Kenjeakhmetov S. Akhmola and ALZHIR arulary [Misses of Akmol and ALZHIR] // “Eldin tori – Elorda”. Khalykaralyk gylymi-tazhiribelik konferencynyn materialdary. Astana, 2007. 55-59 b. [in Kazakh]

Kindler R. Stalinskiye kochevniki. Vlast' i golod v Kazakhstane [Stalin's Nomads. Power and Famine in Kazakhstan] / [perevod s nemetskogo L. YU. Pantinoy]. Moskva: ROSSPEN, 2017. 381s. [in Russian]

Kozybayev I. «Bol'shoy terror» v Kazakhstane [“The Great Terror” in Kazakhstan]. Almaty: «Raritet», 2019 366 s. [in Russian]

Kozybayev M.K. Obshchestvennoye soznaniye v period sovetskogo totalitarizma i politicheskiye repressii v Kazakhstane [Public Consciousness during the Period of Soviet Totalitarianism and Political Repressions in Kazakhstan] // Problemy formirovaniya novogo obshchestvennogo soznaniya i postroyeniya grazhdanskogo obshchestva v Kazakhstane: Materialy respublikanskoй nauchno-teoreticheskoy konferentsii. Almaty, 1996. S. 3-10. [in Russian]

Koigeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940 gg. [Stalinism and Repressions in Kazakhstan in the 1920s–1940s]. Almaty: Iskander, 2009. 448 s. [in Russian]

Krasnyy terror: politicheskaya istoriya Kazakhstana (Sbornik dokumental'nykh materialov politicheskikh repressiy 20–50-kh godov XX veka) [Red Terror: Political History of Kazakhstan (Collection of Documentary Materials on Political Repressions in the 1920s–50s)]. / Sostaviteli: Koygel'diyev M.K., Polulyakh V.I., Tleubayev SH.B. Almaty: TOO «Tipografiya operativnoy pechati», 2008. 307 s. [in Russian]

Makarova T. Petropavlovsk: stranitsy istorii. [Petropavlovsk: pages of history]. Petropavlovsk, 2008. 372 s. [in Russian]

Materialy Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy (20-50 gody XX veka). Sborniki dokumentov i materialov. [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20-50s of the 20th century). Collections of documents and materials]. / Pod obshchey red. Ye.T. Karina. V 31 t. Astana: Litera-M, 2022. [in Kazakh, in Russian]

Omarbekov T. 20–30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti. [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s]. Almaty: Sanat, 1997. 320 b. [in Kazakh]

Politicheskaya slepota [Political blindness] // Bol'shevistskiy put'. 1938, noyabr'. S. 1. [in Russian]

Sarsembina K.K. Analar shekken kasiret. [The suffering of mothers]. Monograph. Almaty: TOO “Medet Group”, 2021. 175 b. [in Kazakh]

Signaly snizu [Signals from below] // Bol'shevistskiy put'. 1938, dekabr'. S. 1. [in Russian]

State Archive of the North Kazakhstan Region (SANKR). F. 22. In. 2. C. 794. [in Russian]

Stranitsy tragicheskikh sudeb [Pages of tragic destinies]. Sb. vospominaniy zhertv politicheskikh repressiy v SSSR v 1920–1950–ye gg. // Sost. Ye.M. Gribanova, A.S. Zulkasheva, A.N. Ipmagambetova i dr. Almaty: Zhetı Zharǵy, 2002. 448 s. [in Russian]

Terenik M. Pavlodar: eto nashey istorii stroki (1720–1945). [Pavlodar: These Are the Lines of Our History (1720–1945)]. Pavlodar, 2000. 195 s. [in Russian]

Terenik M., Chmykh N. Pavlodar: stupeni rosta. [Pavlodar: Steps of Growth]. Pavlodar, 2004. 205 s. [in Russian]

Tragediya i prozreniye. [Tragedy and Epiphany]. Sbornik arkhivnykh materialov i vospominaniy zhertv goloda i politicheskikh repressiy. Petropavlovsk, 2002. 316 s. [in Russian]

Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 g. Kratkiye itogi. [All-Union Population Census of 1939. Brief results]. M., 1991. 167 s. [in Russian]

**КУЛАКТАР, БАЙЛАР, ЖАРТЫЛАЙ ФЕОДАЛДАР (ОРТАШАЛАР),
ШАРУАЛАР ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ
КУЛАКИ, БАИ, ПОЛУФЕОДАЛЫ (СЕРЕДНЯКИ),
КРЕСТЬЯНЕ-ШАРУА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
KULAKS, BAI, SEMI-FEODAL (MIDDLE PEASANTS),
SHARUA PEASANTS AS VICTIMS OF REPRESSION**

ҒТАХР 03.20.00

**АҚМОЛА Өңіріндегі саяси қуғын-сүргін
тарихынан (Астана қаласы мемлекеттік
архивінің құжаттары негізінде)**

Исахан Ғазиза Тұрмағанбетқызы^{1*}

¹Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы, Астана қаласының мемлекеттік архиві. Астана, Қазақстан. E-mail: isakhang@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3761-2644>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада өткен ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы Кеңес үкіметі мен большевиктер партиясының Ақмола өңірінде жүргізген саясаты баяндалып, талданады. Саяси қуғын-сүргіннің Ақмола өңірінде жүргізілу тарихы мен оның формасы, өзгерістер траекториясы большевиктік билік пен оның жергілікті органдарының саяси науқан кезіндегі күш көрсету, зорлық-зомбылық шаралары, адам құқығын елемей процестері сипатталады. Ауқатты байлардың малын тәркілеу, өз елінен отбасымен тысқары өңірге жер аудару, олардың көрген азабы мен қиыншылығы архив материалдары негізінде көрсетіледі. Астана қаласы мемлекеттік архивінің құжаттарына сүйене отырып Ақмола өңірінен қанша адам тәркілеуге ілікті және жасалған тізімде кімдер болғаны мен тізімнің өзгеруі, малдары тәркіленген ауқатты байлар санатына жататындардың жер аударылуы, әрі өңірде ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық жүйесінің күйреуі баяндалады.

Сонымен қатар, әр түрлі салықтардың салынуы, оны орындау мүмкіндігінің болмауы, жергілікті тұрғындардың наразылығы, ел ішінде ашаршылықтың белең алып, халықтың ата мекенін тастап көрші облыстар территориясына үдере көшуі айналымға түскен құжаттар арқылы, нақты дәлелдер бойынша жазылды. Ақмола қаласы бойынша ауқаттылардың, оның ішінде өңірдің қоғамдық, экономикалық өмірінде, шаруашылық жүргізу салаларында танымал болған сауда-өндірістік ауқаттылары Қосшығұловтар, Халфиндер, Кубриндер және т.б. дүние-мүліктерінің кәмпескеленуі баяндалады.

Түйін сөздер: Ақмола өңірі, саяси қуғын-сүргін, ашаршылық, мал-мүлікті кәмпескелеу, жер аудару, халық наразылығы

МРНТИ 03.20.00

**ИЗ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
В АКОЛИНСКОМ РЕГИОНЕ (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ГОРОДА АСТАНЫ)**

Исахан Газиза Турмаганбетовна^{1*}

¹Руководитель Службы научно-исследовательской и информационно-разъяснительной работы, Государственный архив города Астана. Казахстан, Астана. E-mail: isakhang@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3761-2644>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В данной статье анализируется политика, проведенная советским правительством и большевистской партией в Аколинском регионе в 20-30-е годы прошлого

века. Исследование фокусируется на политических репрессиях, применяемых властями в ходе политических кампаний, демонстрации силы и насильственных мерах, включая нарушения прав человека. Архивные материалы Государственного архива города Астаны использованы для детального изучения конфискации крупных байских хозяйств и высылки их собственников с семьями за пределы страны. Эти документы также освещают страдания и трудности, перенесенные выслаемыми.

Особое внимание уделено спискам крупных байских хозяйств, включая имена собственников, таких как Косшыгуловы, Халфиновы, Кубрины и других, которые были известны в общественной и экономической жизни региона. Анализируется изменение этих списков в ходе времени и их влияние на многовековую систему хозяйствования в регионе.

Кроме того, рассматривается введение различных налогов и невозможность их исполнения местным населением, что вызывало недовольство. Документы также фиксируют внутренний голод в стране и процесс массового переселения населения на территории соседних областей.

Исследование выявляет масштабы конфискации имущества и высылки хозяев байских хозяйств, а также их социальные и экономические последствия для региона.

Ключевые слова: Акмолинский регион, политические репрессии, голод, конфискация скота, депортация, протесты населения.

IRSTI 03.20.00

FROM THE HISTORY OF POLITICAL REPRESSION IN AKMOLINA REGION (BASED ON DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVE OF ASTANA CITY)

Isakhan Gaziza Turmaganbetovna^{1*}

¹Head of the Research and Outreach Service, State Archives of Astana. Kazakhstan, Astana.
E-mail: isakhang@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3761-2644>

*Corresponding author

Abstract. This article analyzes the policy pursued by the Soviet government and the Bolshevik Party in the Akmola region in the 20-30s of the last century. The study focuses on political repression used by the authorities during political campaigns, demonstrations of force and violent measures, including human rights violations. Archival materials of the State Archive of Astana city were used for a detailed study of the confiscation of large farms and the expulsion of their owners and their families outside the country. These documents also highlight the sufferings and difficulties endured by the expellees. Special attention is paid to the lists of large Bay farms, including the names of owners such as the Kosshygulovs, Khalfinovs, Kubrins and others who were known in the social and economic life of the region. The article analyzes the changes in these lists over time and their impact on the centuries-old economic system in the region. In addition, the introduction of various taxes and the impossibility of their implementation by the local population is being considered, which caused discontent. The documents also record the internal famine in the country and the process of mass resettlement of the population in neighboring regions. The study reveals the extent of confiscation of property and expulsion of farm owners, as well as their social and economic consequences for the region.

Key words: Akmola region, political repression, famine, confiscation of livestock, deportation, population protests.

Қысқашы. XX ғасыр – қазақ халқы үшін тауқыметі мол, қарама-қайшылығы көп зерттеуді, зерделеуді қажетсінетін тарих үзігі. Ұлт үлкен империяның қатыгез тәжірибесінің (экспериментінің) құрбаны болды. Тоталитарлық жүйенің саясатынан миллиондаған жазықсыз жан жапа шекті, жүздеген мың адам атылды, асылды, түрмеге қамалды, босқыншылыққа ұшырады, атамекенінен айырылды. Ұлттық болмысты сақтауға жан-жақтан қыспақ жасалды. Бұрын-соңды болмаған ашаршылықтан халықтың 49 пайызы қырылды, зиялылар қуғындалды, тілге, әдебиетке тосқауыл қойылды. Екі рет әліппе ауыстырылды. Ұлт ғасырлар бойғы дағдысынан айырылды. Алаш қайраткерлері, одан соң дін өкілдері, одан соң бай-кулақтар,

олардың ағайын-туысы, тіпті қарапайым халық қуғынға ұшырады. Бұл – жалпыға белгілі жағдай. Біздің мақсатымыз осы оқиғалардың себеп-салдарын зерделеумен айқындалды. Яғни, халық жадын тарихи шындық негізінде қалыптастыру мақсатында Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиямен қатар, өңірлік комиссиялар да 2021-2023 жылдары кеңестік режимдегі қуғын-сүргіннің ауқымын анықтау, құрбандардың толық тізімін жасау, азаматтардың жазықсыз атылған, жерленген орнын анықтау, арнайы архивтердегі құпия құжаттарды құпиясыздандыру, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы заң жобаларын дайындау жұмыстарына қатысты, Жобалық кеңсе басшылығымен 11 бағытта зерттеу, зерделеу жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде қуғын-сүргін бойынша 2 млн 600 мыңнан аса құпия құжат құпиясыздандырылды, 3 млн-нан астам қуғын-сүргін құрбаны мен зардап шеккендер анықталды, 3 заң жобасы әзірленді.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) сериясымен 52 томдық жинақ әзірленді. Комиссия материалдарының 23-ші томы «Ақмола өңірі – архив құжаттарында (1920-1940 жж.)» құжаттар мен материалдар жинағы, 48-ші томы «Ақмола өңіріндегі саяси қуғын-сүргіннің құрбандары» жинағы Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Астана қаласы бойынша өңірлік комиссия мүшелерінің құрастыруымен әзірленді.

Мақсат – Ақмола өңіріндегі қуғын-сүргінге қатысты жарияланған осы деректерге сүйеніп сол кезеңнің ащы шындығын көрсету арқылы тарихтан сабақ алу.

Материалдар мен әдістер. Астана қаласының архив қорларында сақталған XX ғ. 20-40-жылдарындағы саяси науқандар мен жаппай қуғын-сүргінге қатысты бұйрықтар мен нұсқаулықтар, қаулы-қарарлар мен шешімдер, қуғынға ұшыраған жергілікті тұрғындардың арыз-шағымдары мен талаптары, ресми баяндау жазбалары, статистикалық мәліметтер және сайлау құқығынан айырылған адамдардың тізімдері Ақмола өңірінің қоғамдық-саяси өмірі мен дәстүрлі шаруашылығындағы түбегейлі өзгерістер, халық өкілдерінің азаттық жолындағы күресі мен қызметі, әскери-саяси жағдай, ашаршылықтың салдары, тәркілеу кезінде мал-мүлкінен айырылған адамдардың жанайқайы мен шетел асуға мәжбүр болған босқындардың таралу аймағын көрсетеді, сол заманның тынысын сездіреді. Айналымға түскен архив материалдарын қолдану және талдауда контент талдау, ивент талдау, сараптамалық талдау әдістері мен тарихи-хронологиялық тәсіл, тарихилық тәсілі қолданылды.

Талқылау. 1916-1919 жылдары ел ішіндегі толқу, бүліншілік, алашордашылар, казактар, ақтар, қызылдар, биліктің дүркін-дүркін ауысуы толастаған жоқ. Ел азаматтары ат үстінде болды немесе тұтқында ұсталды, халықтың мал мүлкі талауда болды. Осы аласапыран ауыр жылдары ел бұрынғы тұрған мекендерінен атыс шабыс, тонаудан қауіптеніп мал-жанымен ауа көшіп кетті. Қалыптасқан шаруашылық жүйесі тоқырауға ұшырады.

Болшевиктердің билікке келуімен бай, көпестердің мүлкін мемлекет меншігіне айналдыру, кәсіпорындарын тәркілеу, егістік, мал жайылымдарын алу 1918-1920 жылдардан-ақ басталған. 1920 жылғы жұт пен 1921 жылғы құрғақшылық ауыл шаруашылығын тұралатып, халықты күйзеліске душар етті. Бұл азаматтық соғысының енді ғана аяқталған, большевиктер ел ішіндегі саяси- экономикалық, әлеуметтік шиеленісті өз пайдасына әлі толық шеше алмаған өлара кезең еді. Осы кезеңде тек қана Қазақстанда ғана емес, Ресейдің бірқатар жері ашаршылық құрсауына түскен болатын.

1922 жылдың басында аштық құрсауына түскен Челябинск, Қостанай, Самара губернияларынан аштар легі шамамен 470 мың адам жан сақтау үшін Ақмола губерниясына ағылып келді. Бұл әрине, қолдағы бар азық-түлік қорының бір бөлігін көмек көрсету үшін жұмсауға мүмкіндік бермеді. Сырттан келушілер жаңа проблемалар тудырды.

Мысалы, Архив қорындағы 1923 жылы 21 июльде жазылған өтініштен осыны байқауға болады. 3 ауылдың басшысы Айтжан Ыбырайұлы «3-ші ауылдың адамдары ішерге тамақ, сауарға сауын жоқ. Ақмағамбет ұлдары аштан өлді. Осы 3-ші ауылдың 80 үй кедей (350 жан) күн көріп жан сақтаудан қалдық» деп аткомнан жәрдем сұрайды. Ақмола уездік атқару комитетіне жазылған келесі бір арызда Камалоллаұлы Шахрад бұдан екі жыл бұрын туған жері Қазан губерниясында ашаршылықтың салдарынан 1921 жылы 17 майда еңбек етіп, үйіне астық алып қайту ойымен Ақмола қаласына келгенін айтады. Алайда осы уақытта дейін оның қолына ешбір пұл түспеген. Сөйтіп ол кері қайтуға қазынадан жол-пұл тауып беруін өтінеді (Астана қ. МА, 1-7).

Ақмола уездік ашыққандарға көмек беру комиссиясы 1921 жылы 1 қыркүйекте құрылады. Комиссия қалада 50 адамға арналған асхана ашады, балалар үйін ашады.

1924 жылғы 17 мамырдағы хаттамасында уезде ашыққандар саны 1 сәуірде 11736 адам, 10 мамырда 22629, ал 17 мамырда 25352 адам болды деген мәлімет бар.

Осы комиссия төрағасы Төрегожиннің мәліметі бойынша Қарағанды, Нұра, Асанқайғы, Сарыарқа, Сарысу, Қорғалжын болысында ашыққандар саны күннен күнге артып, ал аштан өлгендердің денелерін жинау мүмкін болмай бара жатқаны айтылады.

Ақмолада аштыққа ұшырағандар санын 100 670 адам деп көрсетілді. Ақмоланың өзінде жағдай осылай болғандығына қарамастан, оларға Москвадан берілген жоспардан тыс тағы да 300 мың тонна астықты Ресейге жіберу міндеттелді

Аштыққа ұшыраған Қазақстанға орталықтан көмек келгені былай тұрсын, қайта азық-түлік жіберу талап етілді.

Бұл жайында Қазақ саяси эмиграциясының көшбасшысы М. Шоқай кеңестік тоталитарлық жүйе ұйымдастырған аштықтың қасіретін еуропалық мерзімді басылымда жария етті.

Қазақстандағы 1921-1922, 1931-1932 жылдардағы ашаршылыққа, коммунистік саясатқа қарсылық бәрі бандының ісі деп теріс баға берілді. Сол кезде осы өңірде болған ірі көтерілістердің бірі – Есіл бойы (Приишим) антисоветтік көтерілісі, оған осы солтүстік облыстардан қатысушылар көп болған. Құпия архивтерде ұйымдастырушылар мен қатысушыларға қатысты 183 қылмыстық іс қозғалып, 971 адамға қылмыстық жауапқа тартылғаны жөнінде деректер бар. Архив деректерінен Көкшетаудағы «Қызыл телпек», Торғайдағы Батпақара көтерілісіне қатысқандардың Ақмола өңірінде жасырынып жүргені жөнінде де деректер кездеседі.

Сондай-ақ, ҚР ҰҚК архивіндегі құпиясыздандырылған құжаттарда Ақмола өңірі бойынша 8 топ туралы айтылады. Олар: Мусапаров, Исиндер, Жанабаев, Алдабергенев, Бурибаев, Джапаров, Токсейітов және атауы белгісіз топтар. Ал қалалық архивтегі Ақмола округтік атқару комитетінің құжаттарында Қорғалжын ауданының байлары Садвакасов, Айтмағамбетов және Суюнушев малдарын айдап Сарысу ауданындағы қылмыстық топқа қосылған екен (Астана қ. МА, 6:1,10-11).

Қазақстан Республикасы Президент архивіндегі ОГПУ мәліметтері бойынша Ақмола округінде 1930-31 жылдары 2 банда тобы мен оның 35 мүшесі жойылған. Қалалық архивтегі ОГПУ мәліметтерінде Исин Өсербай, Омаров Жамшит, Бытымбай деген бандалар туралы ақпарат бар.

1928 жылғы байларды тәркілеудің соңы жоғары оқу орындарындағы оқитын студенттерді қуғындауға ұласты. 1929 жылдың басында Қазақстан Өлкелік партия комитеті «Кеңес мектептерін тегі жат адамдардан тазалау туралы» қаулы шықты. Сөйтіп, бұрынғы хан, төре, бек, би, болыстар мен дін иелерінің, байлардың, саудагердің балаларына тиіседі, оқудан шығарады, жұмыстан аластатады.

Үдере көшудің ішкі, сыртқы және шетелдік сипаты болғаны белгілі, ішкі бұл Қазақстанның ішінде, бір ауданнан бір ауданға, сыртқы, бұл Қазақстаннан тыс және көрші Ресей, Орталық Азия республикаларына, ал шетел бұл Қытай, Ауғанстан және т.б. шетел мемлекеттеріне көшу, 1916 жылғы көтерілістен кейін ақмолалық байлардың Қытайға көшуі туралы мәліметтер кездеседі, 1930 жылдардағы қуғын-сүргін кезінде Ресейге, Қытайға кеткендер бар.

1931 ақпандағы ОГПУ материалдары бойынша ақмолалықтардың үдере көшуі туралы мәліметтерге көз жүгіртсек, Еркіншілік, Ақмола, Атбасар, Жаңа арқа, Азат аудандарынан 510 шаруашылықтың Павлодар, Петропавл, Қостанай, Қызылорда округтеріне көшкені туралы айтылады.

Бөлек бидің немересі Мәриям апайдың естеліктері бойынша әкесі Сәлкеннің немере ағасы Мәнтен молда Алашорда мүшесі болған, қазіргі Тайтөбе ауылынан, 1931 жылы билік тарапынан қудалау болған соң бір түнде көшіп кеткен екен. Омбының Шарбақкөл ауылында тұрған, 1936 жылдары елге қайта оралған.

Ақмола қаласының белгілі бай-көпестері Қосшығұловтар, Халфиндер, Кубриндер, Казанцев, Моисеев, Силин т.б. үй-жайлары совет мекемелеріне берілген (Астана қ. МА, 57:38-39). Сөйтіп, олардың мүлкі ашық түрде талан-таражға салынған. Бірсыпыра көпестер мен

байлар қудаланып, түрлі саяси науқандар нәтижесінде РСФСР Қылмыстық кодексі бойынша абақтыға жабылды.

С. Сейфуллин 1926 жылы «Тар жол, тайғақ кешу» романында: «... Ақмола қаласының үркердей байларына көбіне көп, азына аздап, үш миллион сом контрибуция (салық) салдық. Ол кезде үш миллион сом көп ақша. Байлар ақшаны бұйрық бойынша тез әкеліп, Совдептің ақша бөліміне тапсырды. Және байлардың тәуір үйлерін керекті мекемелерге алдық. Банктер, машина, бу диірмендер алдымен алынған.

Байларға контрибуцияны қаланың кішкенеелігіне қарағанда Ақмола Совдепі көп салды. Біз ә дегенде бір миллион мөлшерлі байлығы бар кісінің байлығының қақ жартысын Совдепке алдық», – деп жазады (С. Сейфуллин, 1960:165).

Ақмола бай-көпестерінің де кәсіпорны, сауда орындары мен ғимараттары, ақша қаржылары мен банк акциялары кеңес мемлекетінің қолына өтеді. Мысалы, 1920 жылы кеңестік мекемелердің орналасқан орны Қосшығұловтардың Новая №27 мекенжайы бойынша үйі Әскери комиссариатқа, ал, Церковная №37 үйі пима басатын зауытқа, Кубриндердің Сыра зауыты Балалар үйіне, Орталық көшесіндегі үйі Уездік ревкомға, Торговая көшесіндегі үйі Кәсіподақтардың уездік бюросына, ауладан кіретін аптека қоймасы Ақмола уездік орталық баспа агенттігіне, Малобазарная №14 үйі Шикізатты өңдеу одағының кеңсесіне, Училищная көшесіндегі үйі Коммунистік жастар одағының клубына берілген (Астана қ. МА, 8).

1920 жылы 2 маусымда контрреволюция мен іріткіге қарсы күрес жөніндегі төтенше комиссиясы №105 Қосшығұлов Нұркейдің ісін қарады, совет өкіметін құлатуға қатысқаны және түрлі сипаттағы заттарды жасырғаны үшін жауапқа тартылады. Сотқа дейін алдын алу шарасы бойынша түрмеге отырғызуға қаулы қабылданды. Қосшығұлов Нұркейдің ісі Омбыға жіберіледі (Астана қ. МА, 38:13).

Ақмола уездік атқару комитеті Президиумының 1921 жылғы 25 қаңтардағы отырысында қаралған мәселелердің бірі 9-рота бөлімшесінің бастығы Ақмола коммуналдық бөліміне «Қосшығұлов Уалидің үйінде 2 трюмоның біреуін және сағатты рота бөлімінің басқармасына пайдалануға беруді» сұраған өтініші қаралып, Қосшығұловтар үйінен 1 трюмо мен сағат алынады (Астана қ. МА, 3:84).

Большевиктер 1927 жылы байларды тап ретінде жоюға шұғыл кіріседі. Байларды 1927 жылға дейін тап ретінде жоюдың нақты бір мысалы, Макин Спан болыс Тайтөбе ауылынан (10-шы ауыл), 20-30 жыл сол өңірді басқарған белгілі адам. Қазіргі «Нұра» демалыс аймағы Спан болыстың жаз жайлауы болған екен. 1921 ж. сайлау құқығынан айырылып, 1926 ж. сайлау науқанында ұлттық топтарға жақын болғаны үшін тұтқынға алынған, 1927 ж. Ақмола губерниялық сотының көшпелі сессиясының шешімімен 5 жылға еңбекпен түзеу колониясына Ақмола, Семей, Қостанай губернияларынан тыс жерге 1928 жылдың қаңтарында Шымкент округіне жер аударылады. Ол жақтан 1932 жылы қыркүйекте тыйым салынған бұрынғы Ақмола губерниясына қайтып келеді. 1933 жылы 14 мамырда 71 жастағы Спан болыс (бойы 1 метр 62 см., шашы қара, көзі сұр түсті) Ақмола халық сотының шешімімен Қылмыстық кодекстің 82, 107 баптарымен жауапқа тартылады. Сөйтіп, 6 жылға бас бостандығынан айыруға шешім қабылдайды. Республикалық комиссияның қарауынан кейін денсаулығына байланысты босатылып, 1933 жылдың 8 маусымынан мәжбүрлі еңбекке 1 жылға жегіледі, 1934 ж. қайтыс болады. (Астана қ. МА, 3830).

Ақмола ауданы 10-ауыл кеңесінің Сыпан Мәкіұлының табысы мен ауқаты жайындағы жөнеу қағазда мынадай мәліметтер көрсетілген: 1917 жылға дейін 1000 гектар шабындық жері болған, 40 десятина егін салған. Асты-үсті тақтайланған 4 бөлмелі кірпіш үйі, Ақмола қаласында 2 бөлмелі ағаш үйі, 6-7 қанат 2 киіз үйі, 40 жылқы, 20 өгіз, 10 түйе, 10 бұзаулы сиыр, 50 қой-ешкісі, машина саймандары, пәуескесі болған. 1933 жылы 6 сәуірдегі бұл құжатта қазіргі уақытта бұл айтылғандардың бірі де жоқ, кәмпескеленген дейді. (Астана қ. МА, 21).

Байларды тәркілеу және оларды жер аудару жөнінде Қазақстан Орталық Атқару комитеті мен ҚАКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» қаулысы қабылданады. Осы қаулыдан соң 30 тамызда бірнеше қаулылар мен тәркілеу бойынша нұсқаулықтар қабылданады. Сөйтіп, әрбір ауыл, аудан, округ бойынша байлардың мал, жан, мүлік есебі ОГПУ тарапынан жасырын түрде нақтыланды. Тәркілеуге жататын байлардың алғашқы тізімдерінің жобасы алдын-ала

бекітілді. 1928 жылы 16 тамызда өткен байларды кәмпескелеу жөніндегі партия комиссиясының отырысында қаралып, тәркілеуге түсетін қожалықтардың саны, жер аударылатындардың саны, науқанның басталу, аяқталу мерзімі белгіленді. Алғашында Ақмола округі бойынша алғашқы меже 1 топ бойынша 37, ал 2 топ бойынша 9, барлығы 46 байды тәркілеу жоспарланды. Ақмола округтік атқару комитетінің президиумының 1928 ж. 26 қыркүйектегі №39 қаулысы бойынша 46 бай тәркіленді (Астана қ. МА, 85:125). Ал 1928 жылдың 29 қазан – 4 қараша аралығында өткен Ақмола округтік 1 партия конференциясында 46 шаруашылық тәркіленіп, 12 мыңнан аса ірі қара жиналғаны туралы айтылды. (Астана қ. МА, 1: 87-98).

Бұл 46 ірі байдың жеке істері Астана қаласының мемлекеттік архивінде сақталған, онда кәмпескелеу парақтары, хаттамалар, кәмпескеленген мал, мүліктерді тарату қағаздары, оны алғаны туралы кедей, батрақтардың растау қағаздары, т.б. тәркілеуге қатысты құжаттар сақталған (Астана қ. МА, 29-75).

Сонымен қатар, Ақмоладан Гурьевке жер аударылған 52 байдың тізімі кездеседі. (Астана қ. МА, 85). ҚР ОМА деректері Ақмоладан жер аударылған 72 бай жөнінде айтылады. Тағы бір деректе қазанның 17-і күні Ақмола округі бойынша кәмпескеленіп, жер аударылатын 46 кісінің аты-жөні бар алғашқы тізім қайта жаңғыртылып, өзгеріс енгізілген. Ақмола округтік партия комитетінің шешімі бойынша ауыл байлары Мұқтар Мұстапаұлы, Молдабай Әлжанұлы және Нұрқамыт Сейдалыұлдары тізімнен шығарылады да, олардың орнына орта шаруалар Қасым Ахметұлы, Дәулетбек Мұстапаұлы және Исламбек Кеңесбайұлын қосады.

Кәмпескеге ілігіп Гурьевке жер аударылған Мырзақиметтің шешелері Жадыра, Бопай әжелер өз өтініштерінде «10 жанның ішінде екеуіміз кемпір, біріміз 80 жаста, біріміз 70 жастамыз. Қолымызда күн көруге басшылық ететін есті адамымыз жоқ. Жалғыз балам әйелі мен екі немерем, бірі әйелімен жер аударылып кетті.

Біз патша заманында да рахат көрген адам емеспіз. 1916 жылы байым мен балам Мырзахметті патша үкіметіне қарсылық қыласың, ел кедейін қара жұмысқа барма деп, ат-ас бересің деп 6 ай 20 күн түрмеге жатқызған. Тұрмыстың торынан жаңа шығып, жаңа заманға келе жатқанда, ескі шынжыр балақ, шұбар төс байлардың қатарына ілігіп, балаларым жер аударылып кетіп отыр.

Енді сіздің марқабатыңыздан сұрау біздің халімізге қарап кеңес үкіметінің кеңшілігін есіңізге алып, ең болмаса бізді асырауға көмек көрсететін 14 жастағы Құштар атты немеремді босатқызсаңыз екен» - деп Ерназарұлына өтініш жасайды. Бұл өтініш Ақмола округтік атқару комитетіне 27 наурызда түседі, 4 сәуірде «рұқсат берілмейді» деп шешім шығарылған. (Астана қ. МА, 12: 8-9).

Тәркіленген байлар қыс мезгілінде жер аударылады, қараша, желтоқсан айында жолға шыққан байлар межелі жеріне жете алмай боранға ұшырап, бала-шағалары жолда өлгені де бар. Ақмоладан жер аударылған 14 отбасының (83 жан) Ақтөбеде қыстап шығуды сұрап жазған хаттары да бар.

Ұлттық қауіпсіздік комитетінің арнайы архивінің деректері бойынша Ақмола өңірінің ірі байлары Ерденбаев Құсайын, Сейткемелов Абубакир, Сейіткемелов Халық Вологда қаласына жер аударылған (ҚР ҰҚК АМА, 45:2).

Бұдан ары қарай байларды тәркілеудің қалай жалғасқаны белгілі. Әрине, негізгі сылтау бай-кулак, одан бөлек, колхоздастыру, теңдік сияқты жасанды ұран аясында қазақтың негізгі тіршілік көзі малға, жерге ие болып отырған ірі байларды тап жаулары ретінде ұстап, олардың малын тартып алып, өздерін каторгаға айдады. Бұл ұсталған, қуғындалған байлардың бәрі ауыр жұмыстарға жегілді, жер аударылды, отбасы, бала-шағасы тоз тоз болып тентіреп кетті.

Байлардың мал-мүлкін тәркілеу олардың кедей туыстарының қолымен жүргізілді. Осылайша, қазақтарды өзара араздастыру, олардың арасында таптық ұстаным негізінде іріткі салу саясаты тереңдей түсті. Оларды және олардың отбасы мүшелерін әлеуметтік тап ретінде «жою» көзделді. Ақмола өңірінде де, сол кездегі бүкіл Кеңес Одағындағы жағдай, оларды жаппай тұтқындау, мал-мүлкін тәркілеу, окшаулау және лагерлерге қамау, туған жерінен алысқа жер аудару, құқықтан айыру, т.б. шаралар қолданды. Тіпті сот-тергеусіз ауыр жаза – өлім жазасына да кесті.

Осынша байды тәркілеу, жер аударудың соңы не болғанын 1931-33 жылдардағы ашаршылықтың қаралы тарихы көрсетіп берді.

Большевиктер бай шаруалардың (кулактардың), жартылай феодалдардың және социализмнің жауы деп есептелген басқа да әлеуметтік топтардың мүлкін тәркілеп алды. Совхоздың немесе колхоздардың меншігіне жер телімдері, мал, үй және басқа да мүліктер берілді. Кейбір жағдайларда айыпталушы «контрреволюциялық әрекет» немесе «саботаж» жасағанын мойындаған саяси сот процестері өтті.

1930 жылдардың басында Ақмола өңірінде де күштеп ұжымдастыру саясаты басталды. Шаруаларға колхоздарға бірігуге және жерге жеке меншіктен бас тартуға әмір етілді. Жаппай тұтқындауға, қуғын-сүргінге, дүние-мүлкін тәркілеуге әкелген бұл саясатқа басқа жерлерде сияқты бұл өлкеде де шаруалардың қарсылығы орын алды. Қазақ халқын отырықшыландыру саясаты халқымыздың үйреншікті өмір сүру жағдайларын жоғалтуға, аштыққа және жаңа мекенде ауыр жағдайларға тап болуына әкелді. Осы кездегі кеңестік саясат қазақ халқының демографиялық жағдайына орны толмас зиян әкелді. Оның әсері бүгінгі күнге шейін сезіліп келеді. Бұл оқиғалар өңірдің тарихында терең із қалдырды.

Саяси қуғын-сүргінге, адам құқықтарының бұзылуына және экономикалық қиындықтарға қарсы көтерілген жұмысшылар, шаруалар, зиялылар және қоғамның басқа да топтары болды. Кеңестік саясатқа тек «саяси жағынан сенімсіз» деп танылған байлар, кулактар, молдалар ғана емес, тіпті қарапайым шаруалар да қарсы шыққанын көруге болады.

Архив құжаттарында совет үкіметіне қарсы қастандық, колхоздан шығу әрекеттері, тұқымдық қорды жою, қоймаларды өртеу фактілері жеткілікті. Мысалы, Ақмол округінің Коммунист ауданының Тургеневка ауылында 13 сәуірде ауылдық кеңесте азық-түлік, нан талап еткен кедейлер тобы сарайды сындырамыз деп қорқытты. 30 адамнан тұратын Ковалевка селосында бір топ адам күзетшінің кілтін тартып алып, тұқым сақталған қораны бұзуға тырысты. Ал Кетмен селосындағы 200 адамнан тұратын топ қоймадан рұқсатсыз 40 пұт астық алған. Биліктің зорлық-зомбылығына шыдамай, амалсыздан, ашынғандықтан халық осылайша түрлі әрекетке барғаны анық.

Сталин ауданындағы селоларда нан салығын төлемегендерді суық үйге отырғызып, жылы киім-кешегін тартып алған, Азат ауданында астық, ет өткізу жоспарын орындамағандарды ұрып-соғып, қараша айында тізерлеп жерге отырғызып, шешіндіріп үстіне суық су құйған. Бұл асыра сілтеу қаралып, «Азат ісі» қозғалған, «шаш ал десе, бас алғандардың» 2 ату жазасына, қалғандары 1 жылдан 15 жылға дейін бас бостандығынан айырылған (Астана қ. МА, 51).

Жеке саудамен айналысатын Кот Никонор 12 десятин жерге астық салып, 620 пұтты мемлекетке өткізген. Бірақ азық-түлік салығының шаршатқаны соншалық, өзіне-өзі қол жұмсаған. Ал 1-31 шілде аралығында Ақмола ауданы бойынша берілген ақпаратта Социалистік ауданның Парчевка ауылында сүтті, нанды есепке алу жөніндегі комиссия құрылады, оның құрамындағы Г. Клименконы 2 маусымда астық сатып алу кезінде пышақтап кеткен.

Қазақстан Республикасы Президент архивінің бір дерегінде Ақмола округінен 1 мыңға жуық жазаланғандар отбасы мүшелерімен, кішкентай балаларымен Карелияға жер аударылған.

Зерттеу нәтижелері. Архивтегі сот және прокуратура қорларынан 1926 ж. РСФСР Қылмыстық кодексінің 58, 59, 69, 73, 79, 82, 105, 107, 110, 111-баптарымен айып тағылып, жазаланған 300-ге жуық адам анықталды. Астана қаласының мемлекеттік архивінде «Тұтқындар үйі» 65-ші қордың 1-тізімдемесінде 1920-1937 жылдар аралығындағы 5760 тұтқынның қылмыстық істері сақталған: олар 1926 ж. РСФСР Қылмыстық кодекстің 58, 59, 61, 62, 73, 79, 82, 101, 107 және т.б. баптар бойынша абақтыға қамалғандар: ұйымдасып салықтан жалтарғандар; билік өкіліне қарсылық көрсеткендер; мемлекет мүлкіне зиян келтіргендер; самогон қайнатқандар; алып-сатарлықпен айналысқандар (спекуляция), астық, ет тапсыру, салық төлемдеріне қарсылық көрсеткендер, т.т. 1919-1920 жылдары 124 адам, 1930 жылға дейін 100-ден асса, көпшілігі 1931-1933 жылдары абақтыға қамалған, яғни басым көпшілігі астық-ет дайындау науқаны кезінде жауапқа тартылғандар.

Ақмола атқару комитетінің есебі бойынша 1926-1927 жж. 1309 ақмолалық сайлау құқығынан айырылса, 1930-1931 жж. олардың саны 1540-қа жеткен. Орталық атқару комитетіне берілген есеп бойынша Ақмола округінің 50%-ы сайлау құқығынан айырылған екен.

Қазақ АССР-і бойынша ОГПУ өкілінің орынбасары А.Р. Альшанский 1930 жылы 12 шілдедегі КСРО ОГПУ-ге хабарламасында Қазақстандағы азық-түлік тапшылығына байланысты жаппай көшіп-қону көбейгені, Ақмола округінің Коммунистік ауданынан 2 мың шаруашылық ауа көшкен, соңғы уақытта Қарқаралы округінің аумағында Ақмола, Павлодар округтерінен 500-ге жуық жүк тиеген көш малын айдап Сергиопольге, Балқаш жағалауына қарай бет алғаны туралы айтады.

Тағы бір ОГПУ-дің өкілетті өкілінің БК(б)П Өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекинге 1930 жылғы 10 тамыздағы хабарламасында Ақмола округінде соңғы кезде оқытушылардың округтен тыс кетіп жатқанын жазған. «Қазіргі уақытта оқытушылар құрамының 50 пайызы есептен шығып кеткен. Олардың бір бөлігі өз мамандығымен емес, теміржолдарда еңбек етуде. Бұл жағдай азық-түлік тапшылығына байланысты болып отыр. Соңғы айларда оқытушылар паяз алған жоқ, мектеп жұмысы тоқтап қалу қаупі бар» деп жазады.

Сталиндік диктатураның құрбаны болған, қуғын-сүргін көргендердің қасіреті тек жекелеген адамдардың емес, дәуір қасіретінің бір бөлігі. Сол кезеңде не болғанын түйсіну, сол кезеңнің тарихын қалпына келтіру тек сол кезеңдегі адамдардың өмірін, тұрмыс-тіршілігін толық зерттеу арқылы ғана қол жеткіземіз. Тарихи шындыққа апарар жол өте күрделі, тарих детальдардан тұрады, оған барынша жақындау үшін дерек көздерін түгелге жуық қамту, пайдалану, оларды жүйелеу, ой елегінен өткізу қажет.

Қорытынды. Қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау мәселесі кеңестік жүйенің көлеңкелі құжаттарын ашуға мүмкіндік жасады, белгісіз деректер айналымға қосылды, «құпия» құжаттарды зерделеу мәселені әр қырынан түсінуге, тарих ғылымы үшін белгісіз деректерді нақтылауға жол ашты.

Еліміз тәуелсіздік алған соң, тарихи ақтаңдақтар қайта қаралып, жоғымызды түгендеп, құпия құжаттар ашылды, өткенімізді зерделеу басталды. Өрт орнындағы күлден қайта тірілген Феникстей Алаш арыстарының есімі қайтадан елге оралды, ұлт-азаттық күрес көсемдерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеп, зерделеп, жарыққа шығару арқылы ұлттық санамыз да биіктей түсті. Алаш арыстарының рухына тағзым етіп, ұрпақтар жадында қалдыру мақсатында игілікті істер жасалып жатыр, көшелерге, мектептерге есімі берілуі, фильмдердің жарыққа шығуы, мемлекеттік деңгейде, ЮНЕСКО көлемінде мерейтойларының аталып өтуі – осының бәрі келер ұрпақ үшін тағылым, біз үшін мұның бәрі – қуғын-сүргін құрбандары алдындағы парыз, ұлт алдындағы жауапкершілік.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

- Астана қаласының мемлекеттік архиві (Астана қ. МА). 65-қ. 1-тіз. 38-іс.
Астана қ. МА. 65-қ. 1-тіз. 3830-іс.
Астана қ. МА. 85-қ., 1-тіз. 21-іс.
Астана қ. МА. 100-қ. 1-тіз. 8-іс.
Астана қ. МА. 106-қ. 1-тіз. 51-іс.
Астана қ. МА. 106-қ. 1-тіз. 85-іс.
Астана қ. МА. 112-қ. 1-тіз. 1-7 іс.
Астана қ. МА. 122-қ. 1-тіз. 1 іс.
Астана қ. МА. 241-қ. 1-тіз. 6-іс.
Астана қ. МА. 241-қ. 2-тіз. 29-75-іс.
Астана қ. МА. 241-қ. 3-тіз. 12-іс.
Астана қ. МА. 244-қ. 1-тіз. 3-іс.
Астана қ. МА. 250-қ. 1-тіз. 57-іс.
Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің арнайы мемлекеттік архиві (ҚР ҰҚК АМА). 9-қ. 1-тіз. 45-іс.
Сәкен (Садуақас) Сейфуллин. Тар жол Тайғақ кешу. Алматы, 1960
Bibliothèque des langues et civilisations orientales. Archives Mustafa Chokay Bey. Carton I. Dossier 1-d. P. 24.

References

- Bibliothèque des langues et civilisations orientales. Archives Mustafa Chokay Bey. Carton I. Dossier 1-d. P.24. [in French]
Säken (Saduaqas) Seifullin. Tar jol Taiğaq keşu. Almaty, 1960 [in Kazakh]
State archive of Astana city (SAA). F. 65. In. 1. C. 38.
SAA. F. 65. In. 1. C. 3830.
SAA. F. 85. In. 1. C. 21.
SAA. F. 100. In. 1. C. 8.
SAA. F. 106. In. 1. C. 51.
SAA. F. 106. In. 1. C. 85.
SAA. F. 112. In. 1. C. 1-7.
SAA. F. 122. In. 1. C. 1.
SAA. F. 241. In. 1. C. 6.
SAA. F. 241. In. 2. C. 29-75.
SAA. F. 241. In. 3. C. 12.
SAA. F. 244. In. 1. C. 3.
SAA. F. 250. In. 1. C. 57.
Special State Archives of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (SSA NSC RK). F. 9. In. 1. C. 45.

МРНТИ 03.20.00

КОНФИСКАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ОТНОШЕНИИ БАЕВ НА ТЕРРИТОРИИ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 1920-Е ГОДЫ

Исмаилов Серикжан Сагиндыкович^{1*},

Айтмухамбетов Айдар Абаевич², Жандаулетов Тобол Тилигенович³

¹Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой кафедры социально-гуманитарных дисциплин Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Костанай. E-mail: ismailov_7777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>

²Доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынұлы, г. Костанай улица Байтұрсынова 47, Республика Казахстан, г. Костанай. E-mail: aidar_abaivi4@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5769-2808>

³Магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынұлы, г. Костанай улица Байтұрсынова 47, Республика Казахстан, г. Костанай. E-mail: tobol_804@mail.ru.

*Автор-корреспондент

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема проведения конфискации в отношении казахских баев в пределах современной территории Костанайской области. В конце 1920-х годов советская власть начинает открытую борьбу с категорией имущих граждан, которых рассматривала как прямую угрозу собственного положения среди населения. Государство относилось к ним не только как к «экономическому врагу», но и как к «идеологическому противнику», так как советская социалистическая модель должна была продемонстрировать свою прогрессивность по сравнению со «старой капиталистической». Подобное «социалистическое соревнование» позволяло власти провести сравнение, при этом их модель формировалась за счет конфискованного имущества казахских баев. Таким образом, советская власть решала несколько задач: с одной стороны они уничтожали слой богатых и зажиточных граждан, за счет их имущества формировали колхозный имущественный фонд, часть конфискованного скота раздавали беднякам и середнякам, а через некоторое время всех их «загнали» в колхозы, где они потеряли всякое право на имущество, скот и орудия труда.

Ключевые слова: конфискация, бай, волостной, Костанайский округ, власть, район, выселение.

FTAXP 03.20.00

1920 ЖЫЛДАРЫ ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ АУМАҒЫНДАҒЫ БАЙЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТӘРКІЛЕУ ПРОЦЕСТЕРІ

Исмаилов Серикжан Сагиндыкович^{1*},
Айтмухамбетов Айдар Абаевич², Жандаулетов Тобол Тилигенович³

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі. А. Байтұрсынұлы ат. Қостанай өңірлік университетінің, Қазақстан, Қостанай қаласы. E-mail: ismailov_7777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>

²Тарих ғылымдарының докторы, профессор, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі. А. Байтұрсынұлы ат. Қостанай өңірлік университетінің, Қазақстан, Қостанай қаласы. E-mail: aidar_abaivi4@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5769-2808>

³Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі. А. Байтұрсынұлы ат. Қостанай өңірлік университетінің, Қазақстан, Қостанай қаласы. E-mail: tobol_804@mail.ru.

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Бұл мақалада Қостанай облысының қазіргі аумағындағы қазақ байларын тәркілеу шаралары қарастырылады. 1920 жылдардың аяғында Кеңес өкіметі өзіне тікелей қауіп төндіретін азаматтар санатына қарсы ашық күресті бастады. Мемлекет оларға «экономикалық жау» ретінде ғана емес, «идеологиялық жау» ретінде де қарады, өйткені кеңестік социалистік модель «ескі капиталистік» үлгіге қарағанда өзінің прогрессивтілігін көрсетуі керек еді. Мұндай «социалистік жарыс» билікке тиімді болды. Социалистік үлгі байлардың тәркіленген мүлкі есебінен қалыптасты. Осылайша, Кеңес өкіметі бірнеше міндеттерді шешті: бір жағынан олар бай және ауқатты азаматтарды жойды, ауқаттылардың мүлкі есебінен колхоздық мүлік қоры құрылды, тәркіленген малдың бір бөлігі кедейлер мен орта тұрғындарға таратылды, ал біраз уақыттан кейін таратылған малдың барлығы колхоздарға «айдалды». Колхозда адамдардың мүлікке, малға және құрал-саймандарды иеленуге құқықтары болмады.

Түйін сөздер: тәркілеу, бай, болыстық, Қостанай округі, билік, аудан, көшіру.

MRSTI 03.20.00

CONFISCATION PROCESSES IN RELATION TO BAYS IN THE TERRITORY OF KOSTANAY REGION IN THE 1920S

Serikzhan Sagindykovich Ismailov ^{1,*},
Aidar Abayevich Aitmukhambetov ², Tokbol Tiligenovich Zhandauletov ³

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Chair of the Department of Social and Humanitarian Disciplines Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kazakhstan, Kostanay. A. Baitursynuly, Kazakhstan, Kostanai. E-mail: ismailov_7777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>

² Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 47 Baitursynov Street, Kostanay, Republic of Kazakhstan, Kostanay. E-mail: aidar_abaivi4@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5769-2808>

³ Master of Humanities, Senior Lecturer of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 47 Baitursynov Street, Republic of Kazakhstan, Kostanay. E-mail: tobol_804@mail.ru.

*Author Correspondent

Abstract. This article deals with the problem of confiscation of Kazakh bays within the modern territory of Kostanay region. In the late 1920s, the Soviet authorities began an open struggle with the category of wealthy citizens, who were considered as a direct threat to their own position among the population. The state treated them not only as an "economic enemy", but also as an "ideological opponent", as the Soviet socialist model had to demonstrate its progressiveness in comparison with the "old capitalist" one. Such a "socialist competition" allowed the authorities to make comparisons, with their model being formed at the expense of confiscated property of Kazakh bay. Thus, the Soviet authorities solved several tasks: on the one hand, they destroyed the layer of rich and wealthy citizens, formed the collective farm property fund at the expense of their property, part of the confiscated livestock was distributed to the poor and middle-aged people, and after some time all of them were "driven" into collective farms, where they lost any right to property, livestock and tools of labor.

Keywords: confiscation, bay, volost, Kostanay district, power, district, eviction.

Введение. Одной из актуальных проблем в истории Казахстана является проведение процесса реабилитации жертв политических репрессий. В ноябре 2020 года Президент Казахстана К.К. Токаев подписал Указ о создании Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Одной из категорий репрессированных, которые долгое время не обращали внимание были казахские байы. Они одними из первых стали жертвами политических репрессий советской власти, при этом данное явление стало принимать массовый характер. Конфискация имущества, скота и насильственное выселение казахской наиболее активной экономической части населения привело к упадку казахского аула, что в значительной степени отрицательно повлияло на традиционную хозяйственную деятельность казахских аграриев.

Материалы и методы. Основными материалами для написания данной научной публикации стали архивные документы, обнаруженные нами в Государственном архиве Костанайской области. Данные областного архива долгое время не привлекали внимания со стороны ученых и находились в фондохранилищах. Костанайский архив содержит достаточный материал, который раскрывает количественные и качественные показатели и характеристики казахских баев Костанайского округа в конце 1920-х годов.

При написании статьи авторами был использован системный подход. Данный метод позволил систематизировать обширный материал по казахским баям, которые проживали на территории Кустанайского округа. Он позволяет раскрыть такие аспекты, как численный состав, социальное происхождение, место проживания и т.д. Вводимые в научный оборот архивные источники в достаточной мере раскрывают многие стороны жизнедеятельности казахских аграриев.

Историко-системный метод использован авторами для работы последовательного изложения материала и логического построения. Наиболее востребованным является метод критического анализа, позволяющий подходить критически к источникам и интерпретировать их в контексте понимания и раскрытия основной линии изложения представленного материала.

В процессе исследования представители авторской группы исходили из принципов историзма и добросовестного анализа. В ходе работы над публикацией авторы использовали методы описания и измерения, синтеза, сопоставления событий, апеллирование к которым предопределяет создание статьи на основе логической интерпретации фактов и научно-обоснованных умозаключений.

Метод накопления и обобщения позволил исследовать и соотнести цели и задачи публикации. Основные проблемы, поднимаемые в статье, были изучены во взаимосвязи с историческими событиями исследуемого периода.

Обсуждение. Проблемой конфискации казахских баев в казахстанской историографии занимались многие исследователи. Хотелось бы отметить, что одним их молодых исследователей, кто занимался данной проблематикой была Джакипова Т.У. Данный исследователь рассматривала в своих статьях конфискационную и коллективизационную кампании на территории Восточного Казахстана. Полученные данные в ходе изучения она проследила какой демографический урон нанесли данные политико-экономические решения, а также как повлияли на колхозное строительство в изучаемый период. Мухамедина Ш.

занимался также изучением данной политической акции на территории Казахстана. Башкирский ученый отмечала, что данная кампания лично проводилась первым руководителем Казахстана того времени Голощекиным Ф.И. В ее исследовании представлены оппоненты из числа казахских руководителей, которые выступали за переустройство казахского аула, но при этом должно это происходить эволюционным путем, так как использование насильственных методов приведет к отрицательным последствиям, в том числе к сопротивлению казахских аграриев. Такой путь впоследствии привел к многочисленным восстаниям по всему Казахстану.

Жакишева С.А. используя информационные данные смогла ввести и обработать большое количество представителей из категории казахских баев, что позволило ей представить масштаб охвата граждан, которых затронула данная кампания. Количественные методы и компьютерная база данных позволили выявить математически выверенные данные о более 1000 (фактически это более 7000 владельцев хозяйств и членов их семей) конфискованных и выселенных вне пределов постоянного проживания хозяйств. Использование таких методов ускоряет процесс обработки материала и показывает новые стороны конфискационного процесса, который отрицательно повлиял на экономическое развитие казахского аула, а впоследствии и всей экономики Казахстана.

Необходимо отметить, что в ходе работы Государственной и региональных комиссией по полной реабилитации жертв политических репрессий большая группа ученых выявила многочисленные архивные документы, свидетельствующие о масштабах данной трагедии. Некоторые ученые обнаружили целые списки по районам казахских баев, которые подлежали конфискации и выселению в другие округа в пределах Казахстана. Поэтому в ближайшее перспективе исследователям предстоит провести большую работу для осмысления и публикации выявленных новых архивных данных.

Результаты. В середине 1920-х годов в результате внутрипартийной борьбы за власть, руководителем СССР становится И. Сталин, который являлся сторонником жестких мер для достижения целей. Избавившись от своих политических оппонентов, он перешел к реформам, которые коснулись всех сфер жизнедеятельности государства. Для проведения политики индустриализации, правительству необходимы были новые материально-технические, финансовые, продовольственные и людские ресурсы, которые позволили бы советской экономике достичь нужных результатов. Собственных средств у правительства было недостаточно для реализации крупных проектов, а также нужны были свободные рабочие руки. В городах существовал дефицит квалифицированных и неквалифицированных кадров, а единственным большим людским ресурсом обладала сельская местность, которая также могла дать достаточно финансовых и продовольственных средств для проведения индустриализации.

Для получения необходимых ресурсов государство усилило нажим на крестьянство, что выразилось в давлении на наиболее успешных хозяйственников, которые были представлены казахскими баями и кулаками их числа переселенцев. Большинство из них не оказывали какого-либо сопротивления, так как понимали, что любые акции протеста усилят репрессивные методы со стороны правительственных органов. Поэтому, чтобы выжить и не попадать под различные силовые акции, казахские состоятельные персоналии стали распределять свой скот между родственниками, отделять своих взрослых сыновей от своего хозяйства для ведения самостоятельного личного хозяйства. Такая ситуация с ценами на сельскохозяйственную продукцию ставило в невыгодное положение сельских производителей, так как они почти не получали прибыли для дальнейшего развития собственного хозяйства. Имелся еще и идеологический аспект в данном вопросе. Советской власти был невыгоден образ успешного единоличного сельского предпринимателя в лице бая, так как образовавшиеся колхозы и совхозы должны были доказать превосходство социалистической системы над капиталистической и коллективной над единоличным. Необходимо отметить, что власть хотела избавиться от таких личностей, которые являлись не только успешными хозяйственниками, но и обладали авторитетом и влиянием в казахском ауле. В казахской среде бай являлся не просто богатым человеком, но и лидером своей общины, который обладал высоким образовательным уровнем, широким кругозором, знанием социально-экономической реальности и другими качествами, что позволяло ему быть лидером своего аула. Некоторые подобные персоналии обладали авторитетом на районном и окружном уровне. Такая категория

людей могла повести за собой большое количество населения, в первую очередь заботясь о благосостоянии местного населения.

Синхронно разворачивается процедура раскулачивания, как важнейшего механизма последующей коллективизации. Государственными органами проводилась политическая акция «работа с бедняками и батраками», суть, которой заключалась в разъяснении значимости проводимых советской властью экономических реформ. Идеологическое содержание политической программы акцентировало внимание неимущих слоёв на необходимости передела собственности в их пользу. В рамках данной политики в 1928 г. начинается массовая конфискация скота у населения.

В Костанайском округе сохранялись противоречивые моменты в отношениях между населением и местными органами власти. В исследуемый период проводились превентивные меры, направленные на обеспечения стабильности в системе отношений между властями и населением. Так, на первой районной партийной конференции Каинды-Кумакского района Костанайского округа в октябре 1928 г. отмечалось отсутствие кооперирования казахских хозяйств и необеспеченность их продовольственным снабжением. Участники конференции негативно оценивали некачественную работу привлечения коренного населения к управленческой деятельности в районе.

В рамках проведения конфискации и коллективизации на территории Костанайского округа проводились стандартные для того времени мероприятия. В Государственном архиве Костанайской области имеются документы, которые указывают на циркуляры и постановления, которые определяли основной ход кампании. Они приняли принудительную форму, что вызвало сопротивление со стороны местного населения. Основными формами протеста стали отказ вступать колхозы, срыв плана хлебо- и мясо заготовок, откочевки, распродажа собственного скота и другие.

В архивных фондах сохранились документы, которые позволяют нам судить о том, каким образом проходили подобные мероприятия. Сохранилось дело в отношении Казмухамеда Алтынсарина. В данном документе имеется служебная записка о наличии количества скота, краткая характеристика, заявление конфискуемого. Дело датировано 9 ноября 1928 г. (ГАКО, 74). К. Алтынсарин являлся жителем Кустанайского округа Тургайского района аула № 4. Тургайская районная комиссия по конфискации представила служебную записку, в которой указывается учтенный скот на 1 января 1928 г. у данного гражданина.

Таблица 1. Количество скота в хозяйстве К. Алтынсарина (ГАКО, 74: 1)

Баранов	Коз	Рогатый скот	Лошадей	Верблюдов	В переводе на крупный
469	-	14	34	11	139 1/3 гол
Фактически конфисковано					
Баранов	Коз	Рогатый скот	Лошадей	Верблюдов	В переводе на крупный
324	-	5	31	9	92 2/3

Как видно из таблицы, количество скота в хозяйстве К. Алтынсарина убавилось, особенно это заметно по численности баранов, крупного рогатого скота, а в общем на 47 единиц при перерасчете на КРС (крупный рогатый скот). Другая таблица содержит иную информацию по количеству скота – 350, а также 2 деревянных дома и 2 кб (скорее всего кибитка т.е. юрта). Указано не только место проживания, но и родовая принадлежность «Даулетбай» (ГАКО, 74: 2).

9 ноября 1928 года зафиксирован входящий документ за № 11324 в Окружную комиссию по конфискации скота баев полуфеодалов заявление К. Алтынсарина. Однако, окружная комиссия по конфискации отказалась от освобождения К. Алтынсарина от действия декрета от 27 августа 1928 г.

Первыми под действия Постановления от 27 августа 1928 г. были подвергнуты лица, не только обладавшие значительным количеством поголовья скота, но и имевшие авторитет и пользующиеся уважением среди окружающих. Такие граждане считались социально-опасные, представлявшие угрозу для проведения «советизации аула» и даже свержения

советской власти. Однако, исходя из имеющихся документов, большинство их них понимали, что сопротивление власти может привести к ужесточению карательной политики по отношению ко всему населению, что вызовет людские потери, наподобие 1916 г.

Таблица 2. Список граждан, подлежащих конфискации и выселению за пределы Кустанайского округа (ГАКО, 2: 41-43)

№	Фамилия и имена	Наименование района	№ аула
1.	Каралдин Байкадам	Тургайский	№ 13
2.	Шоттыбаев Дабыл	Тургайский	№8
3.	Раисов Шаяхмет	Тургайский	№15
4.	Караулов Жаксылык	Тургайский	№14
5.	Айбалтин Жарбол	Тургайский	№3
6.	Мурзабеков Сансызбай	Джетыгаринский	№8
7.	Байбеисов Мукан	Джетыгаринский	№16
8.	Суюнтаев Байтак	Джетыгаринский	№16
9.	Саиалиев Бекарстан	Джетыгаринский	№12
10.	Боранбаев (Бурамбаев) Сеил (Сеит)	Джетыгаринский	№8(3)
11.	Жиенбаев Карамакан	Джетыгаринский	№15 (№7)
12.	Серкебаев Курмангали	Джетыгаринский	№18
13.	Кондубаев (Кундубаев) Сеитжан	Джетыгаринский	№15
14.	Серкебаев Габдулла	Джетыгаринский	№20
15.	Байтищев (Баймишев) Байконус	Джетыгаринский	№11
16.	Зайнуллин Кургамбай (Кургамбек)	Джетыгаринский	№5
17.	Узбеков Кара	Наурзумский	№3
18.	Шайлибаев (Жайлибаев, Жаенбаев) Садык	Наурзумский	№3
19.	Жайлибаев Каралак	Наурзумский	№5
20.	Узбеков Султан	Наурзумский	№5
21.	Узбеков Мурзахмет	Наурзумский	№3
22.	Жалмухамедов Закир	Убаганский	№3
23.	Сандыбаев Минайдар	Убаганский	№20
24.	Италмасов Жалмухамед	Убаганский	№7 (№20)
25.	Айдеркенов Уте	Убаганский	№7
26.	Макишев Исмаган (Исмухамбет)	Убаганский	№20 (№2)
27.	Жалмухамедов Хусаин	Убаганский	
28.	Усенов Мухамеджан	Убаганский	№17
29.	Успанов Музумбай (Музембай)	Убаганский	№14
30.	Шушаков Бексултан	Убаганский	№7 (№14)
31.	Иманкулов Тайшик (Тайтик)	Убаганский	№7
32.	Найзабеков Ахмет	Убаганский	№2 (№7)
33.	Наурузов Белял	Убаганский	№5 (№2)
34.	Мегамбетов (Магамбетов) Кали	Аманкарагайский	№1
35.	Саутбаев (Сутбаев) Искак	Аманкарагайский	№15 (№11)
36.	Фаризов Какимжан	Аманкарагайский	№14 (№15)
37.	Катыбаров (Котыбаров, Кондыбаров) Рахмет	Аманкарагайский	№11 (№14)
38.	Баяуов (Байауов) Жандыр	Аманкарагайский	№11
39.	Сарсенбаев Ирхан	Аманкарагайский	№13
40.	Монтаев Нурпеис	Мендыгаринский	№2
41.	Исабаев Кубек	Мендыгаринский	№3
42.	Дальдиров (Дальдияров) Кожапья	Мендыгаринский	№1
43.	Кушпанов (Кушанов) Ракиш	Мендыгаринский	№1
44.	Уразалинов (Уразалин) Омар	Мендыгаринский	№8

45.	Баймухамедов Нуке	Мендыгаринский	№1
46.	Аймурзин Иман	Мендыгаринский	№1
47.	Наманчалов (Яманчалов) Юсуп	Карабалыкский	№7
48.	Жадрин Хасин (Хасен)	Карабалыкский	№14
49.	Касирбаев (Каскрыбаев) Кульбан	Каинды-Кумакский	№12
50.	Нуржанов Шареке (Шаренке) (Нурмаков Шарке)	Каинды-Кумакский	№12
51.	Ташенов (Таженов) Канафья (Канапья)	Каинды-Кумакский	№9
52.	Тлеуов Кайшибай (Койшибай)	Батпакаринский	№7
53.	Смаилов Мухамед (Исмаилов Мухамеджан)	Батпакаринский	№2
54.	Кожабаев Бермухам	Батпакаринский	№14
55.	Серкебаев (Серикбаев, Серкибаев) Оспан	Батпакаринский	№14

Представленный выше список крупнейших баев, на которых в первую очередь распространялось действие Постановления ЦИК и СНК Казахской АССР от 27 августа 1928 г. Данный список был сформирован по Постановлению Кустанайского Окружного Исполнительного Комитета Совета Рабочих, Крестьянских и Казахских депутатов, во исполнение постановления Каз.ЦИК и Совета Народных Комиссаров от 27 августа 1928 г., а позже был продублирован в газете «Степной крестьянин» № 73 (410), которая хранится в Архиве Президента Республики Казахстан.

В соответствии с решениями бедняцких, колхозных собраний количество граждан, попадающих под действие Постановления от 27 августа 1928 года расширялась за счет использования различных методов, позволявших привлечь большое количество лиц к конфискации и выселению. Если данная мера не давала необходимого эффекта, то использовались другие методы или ярлыки, которые позволяли местной власти увеличивать количество байских или кулацких хозяйств.

Таблица 3. Список баев, подвергнутых конфискации и высылке из Кустанайского округа

№ п/п	ФИО	Район	Номер аула
1	Майоров Есенке	Карабалыкский	№9
2	Кужанов Нурғали	Мендыгаринский	№5
3	Интыбаев	Тургайский	
4	Абдыжалыков	Джетыгаринский	Не указан
5	Нирпаков Бексултан	Убаганский	
6	Рсаев Сдык (Садык)	Джетыгаринский	№2
7	Сандыбаев Бекарыстан	Джетыгаринский	№3
8	Бутанбеков Тажибай	Джетыгаринский	№9
9	Маденов Бекет	Каинды-Кумакский	№10
10	Алтынсарин Қасымхан (Космухан)	Тургайский	№4
11	Кушмурзин Оспан	Наурызумский	№12
12	Шушаков Нургожа	Мендыгаринский	№5

Вышеперечисленная группа лиц была сформирована за счет того, что несколько отдельных хозяйств объединили в одно «основанный на постановлениях общих собраний бедноты и соответствующих документов, вполне попадают под действие декрета КЦИК и СНК от 27 августа 1928 г.». Также в качестве примеров приведены такие персоналии, как: «внесенные в списки Секербаев Габдалла состоит в одном хозяйстве с своим братом Секербаевым Курмангалием. Сууюнтаев Бай так вместе с Санбаевым Бекарстаном, Жалмухамедов Хасан и Жалмухамедов Закир состоят в одном хозяйстве с отцом Италмасовым Жалмухамедом, а

потому из описи автоматически выбывают и подлежат выселению с конфискацией имущества не самостоятельно, а в качестве членов семьи Секербая Бекарстана и Италмасова Жалмухамеда...» (ГАКО, 30: 6).

Проведение конфискационной политики заставляла успешных хозяйственников распределять свое имущество среди родственников, получать различные справки и документы, которые отождествляли бы их как сторонников советской власти, писать встречные заявления о рассмотрении их дел отдельно в окружных комиссиях, а некоторые обращались республиканским и союзным властям, указывая на произвол местных властей и неправильное трактование статей Постановления. Жесткая позиция советской власти к данной категории населения объяснялось простыми причинами: бесплатное пополнение государственного имущественного фонда и отдельных бедняцких хозяйств, привлечение на свою сторону середняков и бедняков, искусственное разжигание «классовой борьбы», с использованием принципа «разделяй и властвуй», получение полного контроля над сельским хозяйством и аграрным населением страны, которое составляло большинство советского общества и другие.

При составлении списков баев от местных властей требовалась характеристика на каждого конфискуемого и его хозяйство. Архивные фонды сохранили подобные документы, где имеются подобного рода справки.

ДЖЕКСЫБАЕВ Беркимбай

Хозяйство его состояло из 99 голов крупного и 50 голов мелкого скота. В краевую комиссию подал 2 заявления об освобождении от конфискации, как имеющего революционные заслуги и ввиду объединения его хозяйства с хозяйством снохи Туабаевой Айгаичи (Айганши). Эти заявления в крайкомиссии рассматривались 2 раза и 2 раза было отказано. О раздельности их хозяйств в личном деле Джаксыбаева никаких документов нет. Он раньше служил волостным управителем и сам в своем заявлении не отрицает. Во время колчаковщины был почетным аксакалом, как бывший волостной управитель.

Принимая во внимание вышеизложенное, полагал бы решение крайкомиссии подтвердить и в ходатайстве отказать.

ЗЕЙНУЛЛИН Курганбай (район оседлый)

Хозяйство его состояло из 162 5/10 гол. круп. скота. В своем заявлении жалуется на объединение его хозяйства с хозяйством брата. Крайкомиссия за не именем документов и данных в его ходатайстве отказала. Он является крупным влиятельным баем в своем роде. Во время перевыборной кампании советов в целях проведения в низовой советский аппарат своих сторонников ведет группировки, а потому полагал бы решение Крайкомиссии подтвердить и в его ходатайстве отказать.

ТАШЕНОВ Уразбай

Хозяйство его по имеющимся на 1/1-28 г. сведениям состояло из 75 гол. круп. скота, фактически конфисковано 45 гол. скота. В своем заявлении он жаловался на неправильную конфискацию его скота и Крайкомиссия рассмотрев его дело, в ходатайстве отказала. После этого ячейка ВЛКСМ ходатайствовала об его освобождении от конфискации, как социально не опасного и не вредного человека. Крайкомиссия вторично рассмотрев и вторично отказала. По имеющимся в его личном деле сведениям он несколько лет был судьей и сам не отрицает. Все время участвовал в группировках и как социально-опасный элемент, себя проявил во время кампании перевыборов советов, самообложения и т.д., а потому, полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в его ходатайстве отказать.

ДЖАЙЛЫБАЕВ Кариак (Конфисковано по I-й группе)

Хозяйство его состоит из 300 гол. круп. скота. Он является одним из виднейших руководителей рода и пользуется большим авторитетом среди населения. В Крайкомиссию он подал заявление, будто-бы его хозяйство объединили с хозяйством жены Ахмета Майдаилы. Крайкомиссия заявление Джайлыбаева направила на заключение окркомиссии. До сего времени ответа от окркомиссии не было. О раздельности его хозяйства с хозяйством жены Ахмета подтверждающих документов нет, а потому полагал бы в его ходатайстве отказать, не ожидая ответа окркомиссии.

ДАУРЕНБЕКОВ Джакуп

(Конфискован по II-й групп. район полукочевой)

По имеющимся сведениям на 1/1-28 г. его хозяйство состояло из 104 2/3 гол. круп. скота. Эксплуатирует около 1 батрака и 10 бедняков. При царизме около 25 лет служил волуправителем и после свержения царя, во время революции участвовал в Алаш-Орде и расстреливал повстанцев, сочувствовавшим соввласти. Крайкомиссия рассмотрев его заявление, в ходатайстве об освобождении его от конфискации отказала. Принимая во внимание все это вышеизложенное, полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве Дауренбекова (данный гражданин являлся близким родственником семье Бримжановых Ахмета, Газымбека и др.) отказать.

МИАЙДАРОВ Сейги

(более правильно Мнайдаров Сеит. Район полукочевой)

Хозяйство его состояло из 200 круп. гол. и 100 мелкого скота. Эксплоатировал (эксплуатировал) 5 постоянных батраков. При царском правительстве 9 лет служил волуправителем. Ходатайство об освобождении от конфискации отказано. Принимая во внимание вышеизложенное, полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

КАРАУЛОВ Джаксым (Конфискован по I-й группе)

Хозяйство его состояло из 359 гол. круп. скота. Относительно неправильной конфискации его скота в своем заявлении не указывает, а только лишь просит не выселять и оставить в своем районе. Крайкомиссия в его ходатайстве отказала. Он является аксакалом и эксплуататором и пользуется широким авторитетом среди окружающего населения, а потому, полагал бы подтвердить решение крайкомиссии и в его ходатайстве отказать.

ДАЛЬДИРОВ Кожабай (Конфискован по I-й группе)

Хозяйство его на 1/1-28 г. состояло из 220 гол. круп. скота. Фактически конфисковано 82 гол. круп. скота. Его ходатайство об освобождении от конфискации отказано. В своем заявлении от (он) указывает, якобы он не был волуправителем и аксакалом, а является середняцким хозяйством. В случае отказа конфискации, он просит оставить его в своем районе. Решение Крайкомиссии обжаловал во ВЦИК и последний направил на рассмотрение КЦИКа. Крупный бай, руководитель родовыми группировками и активно себя проявивший в момент перевыборов советов, а потому, полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в его ходатайстве отказать.

КОШПАНОВЫ Набиш и Ракиш

Хозяйство их на 1/1-28 г. состояло из 205 гол. круп. скота. Фактически конфисковано 82 гол. В Крайкомиссию подали два заявления об объединении их хозяйств. Первое (Первое) их заявление было направлено на заключение окркомиссии. После получения заключения окркомиссии, в Крайкомиссии рассматривалось вторично и в ходатайстве было отказано о раздельности своих хозяйств подтверждающих документов, кроме окладных листов не имеют. Как хаджи имеют большое влияние на окружающее население и активно участвуют в момент перевыборной кампании советов, а потому полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве им отказать.

БАЙМАГАМБЕТОВ Нуке (Конфискован по I-й группе, район оседлый)

По имеющимся сведениям на 1/1-28 г. его хозяйство состояло из 300 гол. круп. скота. Фактически конфисковано 99 гол. В своем заявлении он указывает, что он не является общественно опасным элементом и просит освободить его от конфискации. Крайкомиссия ввиду отсутствия документов, доказывающих неправильность применения к нему декрета по конфискации, в его ходатайстве отказала. Пользуется большим влиянием среди населения и активно проявляется себя во время перевыборных кампаний советов, а потому полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

АЛЬДИЯРОВ Абубакир (Конфискован по I-й группе, район оседлый)

Хозяйство его по имеющимся сведениям на 1/1-28 г. состояло из 48 гол. крупного скота. При царизме около 40 лет был волуправителем и имеет высшее образование. По его первому заявлению об отобрании его вещей, не подлежащих декретом к изъятию, Крайкомиссией было предложено окркомиссии вернуть. После этого он вторично подал заявление об отмене конфискации и выселения, ввиду преклонных лет и болезненного состояния. Крайкомиссия в его ходатайстве отказала. После решения Крайкомиссии, на имя КЦИК, СНК, ВЦИК и прокурора республики Казакстана (Казахстан) подал 4 заявления об освобождении от

конфискации. Принимая во внимание, что он при царизме был около 40 лет волуправителем не сменяемым и в настоящее время пользуется большим авторитетом, эксплуатирует бедняков и препятствует советизации аула, поэтому полагал бы подтвердить прежнее решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

ЯМАНЧАЛОВ Сеткали (Конфискован по 2-й группе)

Хозяйство его состоит из 15 гол. круп. скота и 10 гол. мелкого скота. Кроме того имеет один дом, стоящий 30 000 руб. Сын известного миллионера Смаила Яманчалова. Среди населения пользуется большим авторитетом и руководит родовыми группировками. В Крайкомиссию подал заявление о неправильной конфискации и ввиду отсутствия, подтверждающих документов в деле, видно, что он действительно является социально-опасным элементом, и все время опираясь на свою авторитетность, как сын миллионера руководит родовыми группировками и препятствует советизации аула. Согласно декрету по конфискации, полагал бы его дело передать на утверждение Совнаркома.

СЕРКЕБАЕВ Курмангалий (Конфискован по I-й группе)

Хозяйство его состояло из 500 гол. круп. скота. До революции служил судьей и волостным управителем. Он в своем заявлении просит освободить от конфискации ввиду того, что его хозяйство объединили с хоз-вом СЕРКЕБАЕВА Габдуллы и Габдуллина Бейсембая. Кроме того, он в своем заявлении указывает, якобы он раньше оказывал материальную поддержку Красной гвардии. Об этом подтверждает бывш. командир северного фронта Туркармии и член ВКП (б) КРАСНОЩЕКОВ и председатель Орской следственно-юридической комиссии и член ВКП (б) КЛЕЦОВ. Все имеющиеся в его личном деле сведения подтверждают, что он действительно до революции служил судьей и волуправителем и в настоящее время является родоначальником и в своем роде пользуется большим авторитетом. Об оказании им материальной поддержки красной гвардии от своих местных органов, подтверждающих документов не имеет. О не раздельности хозяйств СЕРКЕБАЕВЫХ имеется справка РИК (районный исполнительный комитет – авторы), а от 25/IV-28 г. за № 1762. Принимая во внимание все это изложенное, полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

КАРАЛДИН Байкадам (Конфискован по I-й группе, район полукочевой).

Всего имеет 305 гол. круп. скота. При царизме служил переводчиком и в настоящее время является родоначальником. Участвовал в Алаш-Орде и боролся против советской власти. Он в своем заявлении просит освободить от конфискации, мотивируя тем, что он якобы вместе с Джангильдиным участвовал в революционной работе. Согласно этого заявления, Крайкомиссией было предложено окркомиссии, конфискацию приостановить и детально проверить правильность применения к нему декрета. В ответ на предложение Крайкомиссии от окркомиссии получена телеграмма в которой его характеризуют, как крупного бая, эксплуататора и опасного элемента, предавшего массовому расстрелу восставших казаков (т.е. казахов) 1916 г. царскому правительству. После получения такой телеграммы в Крайкомиссии его дело рассматривалось вторично и было отказано. принимая во внимание все вышеизложенное, полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

ИСАБАЕВ Кубек.

Хозяйство его по сведениям на 1/1-28 г. состояло из 317 гол. круп. скота. Фактически конфисковано 194 гол. В Крайкомиссию подал 2 заявления, первое – об отмене выселения с предоставлением справки из больницы о том, что ему 70 лет, страдает параличом правой ноги, со старческим увяданием организма, нуждается в несторонней помощи, второе, о приостановлении выселения из округа до разбора дела. Все эти заявления рассматривались в Крайкомиссии и в ходатайстве было отказано. Имеющиеся сведения в его личном деле подтверждают, что он действительно является почетным аксакалом – полуфеодалом и пользуется большим авторитетом среди населения, а также эксплуатирует 4-х постоянных батраков, а потому полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

УРАЗАЛИН Омар

По имеющимся сведениям на 1/1-28 г. его хозяйство состояло из 211 гол. скота. Фактически конфисковано 103 гол. Подал заявление во ВЦИК т. (т. – товарищу) Калинин и Досову и прокурору республики Казакстана о приостановлении конфискации и выселения. В своем заявлении он указывает, якобы его в список крупных баев-полуфеодалов неправильно

включили. Всего имеет 82 гол. круп. скота и его хозяйство объединили с хозяйством брата Уразалина Мукана, живущего с 1922 г. отдельно. Заявления Уразалина Омара и Мукана, направленные во ВЦИК и прокурору республики Казакстана в Крайкомиссии не рассматривалось. Имеющаяся справка Мелдыгаринской (Мендыкаринской) райкомиссии подтверждает, что они фактически жили вместе, а не раздельно. Родоуправители и пользуются большим влиянием среди населения и постоянно эксплуатируют 15-20 батраков, а потому полагал бы в ходатайстве отказать.

НУРЖАНОВ Джареке

Ходатайство (правильно хозяйство) его по сведениям на 1/1-28 г. состояло из 277 гол. круп. скота. Нуржановы Ахмет и Джареке в Крайкомиссии. Подали заявления о неправильном объединении их хозяйств. Таковые рассматривались и Крайкомиссией было предложено окркомиссии документально обосновать правильность объединения хозяйств и в случае подтверждения конфискованный скот возвратить. Справка РИК-а от 3/XI-28 г. за № 4013 подтверждает нераздельность хозяйств Ахмета и Джареке Нуржановых. При царизме служил волуправителем и является крупным родоначальником и социально-опасным элементов, а потому полагал бы в его ходатайстве отказать.

САНАШЕВ Бек-Арыстан

Хозяйство его состояло из 318 2/3 гол. круп. скота. Он подал заявление об искусственном объединении его хозяйства с хоз. Аимкенова и Байтакова и было направлено в окркомиссию для документального обоснования. По полученным документально обоснованного материала округа в Крайкомиссии рассматривалось вторично и было отказано. он постоянно эксплуатирует 5 батраков и оказывал противодействие кампании по хлебозаготовкам и самообложению и т.д. Поэтому, полагал бы подтвердить решение крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

ДЖАЙЛЫБАЕВ Садык (Конфискован по I-й группе)

Его хозяйство состояло из 820 гол. круп. скота и 500 мел. Он подал заявление о неправильном его объединении хозяйства с хоз-вом отца Садыка Джаилбаева. Заявление его рассмотрено в Крайкомиссии и направлено в окркомиссию для дачи своего заключения, но ответа пока нет. По имеющимся сведениям, в его личном деле, он является родоначальником и крупным полуфеодалом и участвует в родовых группировках. О раздельности его хозяйства с хоз-вом отца никаких документов не имеется, а потому полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

ОСПАНОВ Сейдахмет.

Он подал заявление в Крайкомиссию и жалуется на неправильное объединение его хоз-ва с хоз. отца. К своему заявлению прилагает окладные листы по с/х налогу с 1925 г. Имеющаяся в его личном деле справка а/с от 15/VIII-28 г. за № 219 подтверждает, что его хоз-во состоит из 102 гол. круп. скота. Предложено окркомиссии раздачу скота приостановить и проверить действительность его заявления, и в случае подтверждения конфискованный скот возвратить. До сего времени ответ от округа нет. Конфискован по I-й группе, характеристики нет. За неимением документальных данных о раздельности своих хоз-в в ходатайстве отказать.

НАЙЗАБЕКОВ Исмаил (Конфиск. по I-й гр., район полукочевой).

Подал заявление о неправильном объединение его хозяйства с хоз-вом брата Ахмета Найзабекова. О раздельности своих хозяйств имеет справку аулсовета от 17/IX -28 г. за № 181. Окркомиссия сообщает в Крайкомиссию, что документальные данные подтверждают нераздельность хозяйств, поэтому его заявление об искусственном объединении их хозяйств не подтверждается Крайкомиссией и в ходатайстве отказано. Хозяйство состояло из 250 гол. круп. скота Он является крупным баем и пользуется большим влиянием среди населения, а потому полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

ФАРЫЗОВ Хакимжан (Конфискован по __ гр., район полукочевой).

Подал заявление об искусственном объединении его хозяйства с хоз-вом Фарызова Маймута, Джугамево Казыкель. К своему заявлению прилагает раздельный акт а/совета, составленный от 25/XII-27 г. и выписку из протокола № 24 заседания представителей аульного совета и союза Кошчи, состоявшегося от 10/IX-28 г. Крайкомиссия обсудив заявление Фарызовых направила на заключение окркомиссии. В ответ на это предложение округ подал телеграмму, что «все документы а/совета и союза Кошчи, подтверждающие раздельность

хозяйств Фаризовых, признать недействительными и согласно постановления окркомиссии предаулсовета и союза Кошчи за выдачу ложных документов привлекаются к ответственности». Крайкомиссия вторично рассмотрев заявление Фаризова в его ходатайстве об освобождении от конфискации отказала. Кроме того, следователь 4-го участка Кустанайского судебного округа, помпрокурору 1-го участка сообщает своим официальным отношением от 23/Х-28 г. за № 20/с о нераздельности хозяйств Фаризовых. По сведениям на 1/1-28 г. его хозяйство состоит из 143 2/3 гол. круп. скота. Имеющиеся материалы в его личном деле подтверждают, что он является крупным авторитетным баем и держит связь с Алашординцами. Он противостоял кампании передела сенокосных и пахотных угодий, хлебозаготовок, самообложения и ведет антисоветскую агитацию, а потому полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

ДЖАРБОЛОВ Нуртаза (Конфискован по I-й группе)

Хозяйство его состояло из 200 гол. круп. скота. Подал заявление о неправильной конфискации во ВЦИК т. Калинину. Крайкомиссия его заявление направила в окркомиссию для дачи своего заключения. Пока ответа нет. Он в своем заявлении жалуется на искусственное объединение его хозяйства с хоз-вом отца. Конфисковано по I-й группе, а характеристики нет. За неимением документальных данных, полагал бы в его ходатайстве отказать.

ТАЖИЕВ Кунафия

Он в список конфискованных баев-полуфеодалов включен по требованию округа. Подал заявление и жалуется на искусственное объединение его хозяйства с хозяйством сына Бактыбая. Всего имеет 39 лошадей, 18 коров с телятами, 49 баранов и 44 коз. Ввиду недостачи до нормы скота и искусственного объединения его хоз-ва с хоз-вом сына, просит освободить от конфискации. Крайкомиссия рассмотрев его заявление и в ходатайстве отказала за необоснованностью. Конфискован по I-й группе, как крупный бай-полуфеодал, а потому полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в его ходатайстве отказать.

БАЙБЕИСОВ Муқан (Конфискован по I-й группе)

Хозяйство его состояло из 306 голов крупного скота. Но подал заявление и в случае конфискации просит оставить в своем районе. В своем роде пользуется большим авторитетом и является одним из влиятельных родоначальников среди населения. Крайкомиссия в его ходатайстве отказала. Принимая во внимание вышеизложенное, полагал бы подтвердить решение Крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

НАУРЫЗОВЫ Билял и Идрис

(Конфиск. по __ группе, район полукочевой)

Хозяйство состояло из 235 гол. круп. скота. В своем заявлении, поданном в Крайкомиссию они жалуются на неправильное объединение их хозяйств. К своему заявлению прилагают акт раздела. Крайкомиссия заявление направила на заключение окркомиссии, пока ответа нет. Они участвуют в родовых группировках и пользуются большим авторитетом среди населения. Активно противодействовали кампаниям по самообложению, хлебозаготовкам и т.д., а потому полагал бы согласно декрета по конфискации, не ожидая ответа от округа, дело передать на утверждение Совнаркома.

ДЖАЛМУХАМЕДОВ Хусеин (Конфискован по I-й группе).

Хозяйство его состоит из 410 гол. круп. скота. Он в своем заявлении жалуется на искусственное объединение его хоз-ва с хоз-вом отца Итаймаса и брата Закира. Подтверждающих документов о раздельности их хозяйств нет. Заявления их в Крайкомиссии не рассматривались. Джалмухамедов Хусаин среди населения пользуется широким авторитетом и как чуждый и социально-опасный элемент препятствует советизации аула, а потому полагал бы в ходатайстве отказать.

КАСҚЫРБАЕВ Кульбай (Конфискован по I-й группе).

Хозяйство его состояло из 350 гол. круп. скота. В Крайкомиссию подал заявление о неправильном объединении его хозяйства с хозяйством детей. Крайкомиссия рассмотрев заявление, за не имением подтверждающих данных в ходатайстве отказала. Он является авторитетным родоначальником, крупным баев-полуфеодалом, эксплуатирует около 7 батраков, а потому полагал бы решение Крайкомиссии подтвердить и в его ходатайстве отказать.

ИСМАИЛОВ Мухамеджан. (Конфиск. по 1-й группе).

Хозяйство его состояло из 500 гол. круп. скота. Он подал заявление в Крайкомиссию и указывает, якобы он не препятствовал советизации аула. Раньше помогал красной армии. Всего имеет 156 гол. скота, кроме того его хозяйство объединили с хоз. брата. Крайкомиссия его заявление направила на заключение окркомиссии и от последней ответа пока нет. Он при царизме несколько лет служил волуправителем и в настоящее время он является авторитетным родоначальником, а потому полагал бы не ожидая ответа окркомиссии, в ходатайстве отказать.

МЯКИШЕВ Исагамбет (Конфискован по 1-й группе)

Хозяйство его состояло из 500 гол. круп. скота. В Крайкомиссию подал заявление о неправильном объединении его хозяйства с хозяйством его детей Шабдена, Сулеймена, Каваза и Рамазана. Крайкомиссия предложила окркомиссии проверить и в случае установления факта раздельности их хозяйств, конфискованный скот возвратить. После получения ответа из округа, Крайкомиссия вторично обсуждала заявление Мякишева и решила, что хозяйство Мякишева Исагамбета и его детей нераздельно и подвергнуть конфискации, а остальных освободить. Имеющиеся документы местных органов подтверждают о нераздельности хозяйств Мякишева Исагамбета с детьми Шабдена и Хаваза (Каваза). Мякишев является сыном волостного управителя и при царском правительстве служил переводчиком. Во время революции постоянно имел тесную связь с Колчаковской властью, а потому, полагал бы подтвердить решение крайкомиссии и в ходатайстве отказать.

МОНТАЕВ Нурпеис (Конфискован по 1-й группе, район оседлый)

Хозяйство его состояло из 500 гол. круп. скота. В Крайкомиссию подал заявление и жалуется на объединение его хоз-ва с хоз-вом сына, отделившегося от него в 1919 г. Кроме того указывает на то, что он якобы всего имеет менее 150 гол. скота в переводе на крупный. К своему заявлению прилагает раздельный акт аулсовета, составленный 10/1-1927 г. Крайкомиссия заявление его направила на заключение окркомиссии, пока ответа нет. Он в своем заявлении говорит, что сын его в самостоятельное хозяйство отделился в 1919 г., а акт о разделе аулсовета составлен 10/X-1927 г. (есть разночтение в дате выше – авторы). Отсюда видно, что получается полное противоречие, а потому полагать, что акт раздела составлен ложно. Он как влиятельный хаджи и крупный бай-полуфеодал пользуется большим авторитетом среди населения и является социально-опасным элементов, потому, считал бы необходимым не ожидая ответа от округа в его ходатайстве отказать.

КОЖЕБАЕВ Бермухамед (Конфискован по 1-й группе)

Хозяйство его состояло из 500 гол. круп. скота. В Крайкомиссию подал заявление и указывает, будто бы он происходит не из сильного рода и не является социально-опасным элементов, препятствующим советизации аула и просит освободить от конфискации. Крайкомиссия его заявление направила в окркомиссию для дачи своего заключения, пока ответа нет. При царизме служил волуправителем и является влиятельным родоначальником, а потому полагал бы не ожидая ответа с округа, в его ходатайстве отказать.

ДАРМЕНОВ Токаш

Его сын Дарменов Ескали в Крайкомиссию подал заявление и жалуется на то, что его хоз-во присоединили к хоз-ву отца. К своему заявлению прилагает приговор граждан и членов а/совета и союза Кошчи и таковые подтверждают, что они социально-опасным элементом не являются и они живут раздельно. Крайкомиссия, заявление его направила на заключение окркомиссии, пока ответа нет. Кроме того, он подал во ВЦИК, КЦИК, СНК и прокурору Казакстана 5 таких аналогичных заявлений. Хозяйство состояло из 210 гол. круп. скота. При царском правительстве и при Колчаке служил в качестве несменяемого волуправителя, а потому, полагал бы не ожидая ответа с округа, в его ходатайстве отказать.

КСТАУМУРАТОВ Абдрахман

Он подает заявление об отобрании РИК-ом во время конфискации у него облигаций на сумму 200 руб. и просит дать распоряжение РИК-у, чтобы последний возвратил облигации.

ЖИЕНБАЕВ Кармакан

Подает заявление Тайжанов Отетлеу, и таковой жалуется, что у него конфисковалось 9 лошадей совместно со скотом бая Жиенбаева. Аульный совет № 2 Кармакчинского района от 19/1-29 г. за № 17 дает справку, что гражданин Тайжанов по окладным листам 27/28 г. имеет

19 гол. скота. Относительно у него 9 лошадей, якобы конфискованных совместно со скотом Жиенбаева, в справке ничего не сказано. Поэтому можно полагать, что заявление подано ложно по инициативе бая, кроме того ему справку дает совершенно другой а/с из Кзыл-Ординского округа.

КУНДЫБАЕВ Сейтчан

Хозяйство его состояло из 443 гол. круп. скота. В Крайкомиссию подал заявление и указывает, что его отец раньше жил в работниках у одного русского. Своими средствами построил школу и обучалось там около 40 учеников. В первые годы организации соввласти, пожертвовал 2000 пуд. хлеба в пользу красной армии. К своему заявлению прилагает выписку из протокола Шевченковской ячейки ВКП (б) и Шевченковского а/с, а также приговор гр-н пос. Ностровского и Джетыгаринского с/с Кумакского района. Подтверждающих документальных данных от своих местных органов нет. По имеющимся в его личном деле материалам видно, что он является влиятельным родоуправителем и крупным баем-полупфеодалом, а потому полагал бы в его ходатайстве отказать.

ИСМАИЛОВ Омар (он же ДОСОВ) (Район полукочевой)

Он подал заявление в Крайкомиссию и жалуется на искусственное объединение его хоз-ва с хоз-вом Достая Шайшикова и Хайдаровой. К своему заявлению прилагает протокол яч. (ячейки) ВЛКСМ, подтверждающий что он всего имеет 125 гол. скота. О раздельности их хозяйств дали 2 справки 6 граждан пос. Акчекуля и Корепевский с/совет Пресногорьковского района Петропавловского округа. Кроме того, с таким же содержанием имеется незасвидетельствованная простая копия справки а/с № 7 Обоганского района от 19/IV -28 г. за № 84. Исмаилов Омар при царском правительстве служил в качестве несменяемого волуправителя около 20 лет, а отец его больше 50 лет. Заявление его в Крайкомиссии не рассмотрено, а потому полагал бы в ходатайстве отказать.

САЙДЫБАЕВ Мнайдар (Конфискован по 1-й группе)

Хозяйство его состояло из 330 гол. круп. скота. В своем заявлении жалуется на неправильное объединение его хоз-ва с хоз-вом Малунбаевых Чередка, Кожмухамеда и Ганеева Сейтмурата. Волостным управителем не был, а служил лишь аульным старшиной. Крайкомиссия заявление его направила в окркомиссию, пока ответа нет. За отсутствием у него документальных данных, полагал бы в ходатайстве отказать.

МАЙОРОВ Есенке (район оседлый)

Подав заявление об искусственном объединении хозяйства с хоз-вом 2-х братьев Досая и Искендира и племянника сына старшего брата Мухамедгалия. Он в своем заявлении говорит, будто бы не был волуправителем и не является социально-опасным элементом. Всего имеет 164 гол. скота в переводе на крупный. По имеющимся в его личном деле сведениям, он участвует в родовых группировках, крупный аксакал и во время революции материальную помощь оказывал Алаш-Орде. О раздельности своих хозяйств никаких документальных данных не имеется, а потому полагал бы в его ходатайстве отказать (ГАКО 30: 9-16).

Данную часть документа мы решили полностью опубликовать, при этом некоторые слова и выражения мы оставили без изменений, как они указаны в аналитической справке. Всего в данном документе рассмотрены заявления 41 персоналий, которые совместно с родными или иными людьми попытались опротестовать решение окружной комиссии по конфискации их имущества и скота. В соответствии с имеющимися вышеуказанными данными, необходимо отметить, что согласно им в аналитическом документе упоминается люди достаточно богатые, имеющие в прошлом опыт руководства крупными административно-территориальными единицами, обладавшими религиозным саном, являвшимися сторонниками партии Алаш. Исходя из указанной информации, мы выявили: волостных управителей – 11 человек, хаджа – кожа – 3 чел., члены или помощники Алаш-Орды – 4 чел., судей – 2 чел., аульный старшина – 1 чел., меценат – 1 чел., сын волостного – 1 чел., сын миллионера – 1 человек. Исходя из данного перечня, мы видим, что любое сотрудничество в прошлом с царским правительством в советское время становилось основанием для репрессий.

Заключение. Высокий имущественный статус также был серьезным аргументом для проведения процедуры конфискации и выселению из мест постоянного проживания. При этом советская власть использовала различные методы для пополнения казны и наказания собственных граждан. Но главное, что достаточно ярко и четко отражено в этой аналитическом

обзоре и почти у каждого это отражено: «пользуется большим авторитетом, влиянием среди населения... противодействовал советизации аула... родоначальник, участник родовых группировок» и т.д. В данных характеристиках сама советская власть признавала, что эти люди обладают большой степенью влияния на казахское население. Для «новых начальников» – это было опасно – их высокий социальный статус и способность повести за собой людей, которые в большинстве своем являлись их родственниками, так как в казахском ауле в основном проживали представители одного рода, что сказывалось на их тесной взаимосвязи между собой. Всего из Кустанайского округа подлежало высылки 66 крупных баев с семьями в Семипалатинский округ. Известно, что в дореволюционное время, получившие образование в российских вузах казахские служащие, считали своим долгом и обязанностью отстаивать права и свободы казахского населения. Подобная практика продолжилась в советское время, на что указывает деятельность других известных казахских персоналий. Имея опыт с подобной практикой среди казахских интеллигентов, советские органы специально создавали новые механизмы недопущения и преград таких личностей к коммуникации с народом.

Список литературы и источников:

Государственный архив Костанайской области (ГАКО). Р. 73. Оп. 2. Д. 74.
ГАКО. Ф. Р. 73. Оп. 2. Д. 2. Л. 41-43.
ГАКО. Ф. Р. 73. Оп. 2. Д. 4а. Л. 36.
ГАКО. Ф. 1010. Оп. 1. Д. 30. Л. 6.

References

State Archives of Kostanay Region (SAKR). F. P. 73. In. 2. C. 74.
SAKR. F. R. 73. In. 2. C. 2. L. 41-43.
SAKR. F. R. 73. In. 2. C. 4a. L. 36.
SAKR. F. 1010. In. 1. C. 30. L. 6.

**ШАРУА КӨТЕРІЛІСТЕРІ МЕН РЕПРЕССИЯЛАР
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАТЫСУШЫЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ
КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОССТАНИЯ И РЕПРЕССИИ В ОТНОШЕНИИ ИХ УЧАСТНИКОВ
PEASANT UPRISINGS AND REPRESSIONS AGAINST THEIR PARTICIPANTS**

ҒТАХР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ
ШЕРЛІ ТАРИХЫН ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІ**

Әнес Ғарифолла Қабдолқайырұлы¹, Стамшалов Еркін Иманғазыұлы^{2*}

¹Филология ғылымдарының докторы, Қуғын-сүргін құрбандары музейінің аға ғылыми қызметкері

²Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының PhD-докторанты

Аңдатпа. Мақалада саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның Жетісу өңірлік комиссиясы жұмысы зерделенеді. Архивтердегі сот органдары қорларынан кеңестік қылмыстық кодекстің 58-бабы тармақтары бойынша әртүрлі жазаға кесілген, жазаланған адамдардың ақталмаған істер, сонымен қатар РСФСР Қылмыстық кодексінің 59 бабы бойынша жаза тартқандарды ақтауға ұсыну жұмыстар жүргізілгенді жазылған. ҰҚК мен ІІМ арнайы архивтерінде жүргізілген кешенді зерттеудің нәтижесінде «бандалар» тақырыбының бұрын беймәлім болып келген тарихи қырлары ашылғандығы тұжырымдалған. Мақалада Жетісу жеріндегі халық көтерілістері деректер негізінде зерделенген.

Түйін сөздер: тоталитарлық қоғам, қылмыстық кодекс, саяси қуғын-сүргін, босқыншылық, ақтау және т.б.

МРНТИ 03.20.00

**НОВЫЙ ЭТАП ИЗУЧЕНИЯ
ТРАГИЧНОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XX ВЕКА**

Әнес Ғарифолла Қабдолқайырұлы¹, Стамшалов Еркін Иманғазыұлы^{2*}

¹ Доктор филологических наук, старший научный сотрудник Музея жертв репрессий.

² PhD докторант Института истории и этнологии им. Ш. Уалиханова.

Аннотация. В статье изучается работа Семиреченской региональной комиссии Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Из фондов судебных органов, находящихся в архивах, следует, что по пунктам статьи 58 советского Уголовного кодекса проводились работы по не реабилитированным делам лиц, приговоренных к различным наказаниям, а также по представлению к оправданию лиц, привлеченных к наказанию по статье 59 Уголовного кодекса РСФСР. В результате комплексного исследования, проведенного в специальных архивах КНБ и МВД, было сформулировано открытие ранее неизвестных исторических аспектов темы «банды». В статье изучены народные восстания в Семиречье на основе данных.

Ключевые слова: тоталитарное общество, Уголовный кодекс, репрессии саяси, беженцы, оправдания и др.

IRSTI 03.20.00

A NEW STAGE IN THE STUDY OF THE HISTORY
OF KAZAKHSTAN IN THE XX CENTURYAnes Garifolla Kabdolkayruly¹, Stamshalov Erkin Imangazyuly^{2*}¹Doctor of philology, senior researcher at the Museum of victims of repression.²PhD student of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and Ethnology

Abstract. The article examines the work of the Zhetysu Regional Commission of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression. From the funds of the judicial authorities in the archives, it is recorded that the work was carried out to present for acquittal cases of persons sentenced to various punishments under the paragraphs of Article 58 of the Soviet Criminal Code, as well as those who were punished under Article 59 of the Criminal Code of the RSFSR. As a result of a comprehensive study conducted in the special archives of the National Security Committee and the Ministry of internal affairs, it was concluded that previously unknown historical aspects of the theme of "gangs" were revealed. The article examines popular uprisings in Zhetysu on the basis of data.

Key words: totalitarian society, Criminal Code, sasyai repression, refugee, acquittal, etc.

Кіріспе. 2020 жылдың 24 қарашасында жарияланған Қазақстан Республикасы Президентінің «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» № 456 Жарлығы – тарихи да, саяси да маңызы зор құжат. Мемлекеттік комиссияның іске кірісуі ұлттық мұраттарды кемелдендірудің маңызды қадамы болғанын зиялы қауым, халқымыз жоғары бағалап отыр. Мемлекеттік комиссия жұмысының республика аумағында үйлестіріліп, жемісті жұмыс жүргізілуінде осы мақсатта құрылған Жобалық кеңсенің, оның басшысы көрнекті заңгер ғалым, қоғам қайраткері Сабыр Қасымовтың атқарған ролі өте жоғары.

Мемлекеттік комиссия бастамасымен басталған тоталитарлық кезең тарихын зерделеу Жетісу өңірлік комиссиясы жұмысына арқау болды. Төменде сол 1921 жылдан басталған Жетісу өңірін (алдымен Алматы облысы, кейіннен Алматы және Жетісу облыстары) тұтас қамтыған ғылыми-зерттеу жұмыстары аясындағы «Арыс» қорының «Жетісудің шерлі тарихы» жобасы бойынша да бірлескен кең көлемді жұмыстар атқарылды (Әнес, 2021:3).

Жетісу өңірінде, Талдықорған қаласында 7 жұмыс тобы жұмыс істеуде. Алматы облысының өткен тарихының күрделілігін ескеріп, өңірлік комиссия жұмысына кәсіби тарихшылар, өлкетанушылар, шығармашыл зиялы қауым өкілдері тартылды. Өңірлік комиссия мамандары ҚР ІІМ арнайы архиві, ҰҚК архиві, орталық архивтермен қатар, ең алдымен облыстық және аудандық мемлекеттік архивтерде жүйелі зерттеу жүргізуде. Мемлекеттік комиссияның басым бағыттары бойынша жүргізілген зерттеу жұмыстары әсіресе Алматы облысының архиві (Алматы қаласындағы) мен екі облыс аумағындағы барлық аудандық архивтерді толық қамтуымен ерекшеленеді. Бірден айта кеткен орынды – шалғайдағы аудандық архивтерден осы кезге дейін әлі толық санатқа алынбаған, ашық қорлардың өзінен көптеген құнды құжаттар анықталды. Біздің зерттеушілеріміз сол архивтердің қызметкерлерімен бірігіп, оларды нақтылау, сипаттама мен түсініктемелер жазу және зерттеу ісімен шұғылдануда.

Материалдар мен әдістер. Алматы облыстық архиві, ҚРПА, ҚРОМА қорларындағы 1920-1930 жж. Жетісу өңіріндегі, Жетісу, Алматы облыстары территориясында болған халық көтерілістеріне қатысты деректер негізінде мақала жазылды. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. Алматы облыстық архивіндегі сот органдары қорларынан кеңестік қылмыстық кодекстің 58-бабы тармақтары бойынша әртүрлі жазаға кесілген, жазаланған 576 адамның ақталмаған істері қаралды. Осы 1926 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінің 59-бабы бойынша 153 шаруаның ісі қаралып, мемлекеттік органдар өкілдерімен құрылған арнайы сараптау тобы тарапынан құжаттар құпиясыздандыруға ұсынылды. 59-бап бойынша жаза тартқандарды ақтауға ұсыну бойынша жұмыстар әлі жүріп жатыр. Жетісу жеріндегі босқыншылықты

зерттейтін 4-ші жұмыс тобы бойынша Алматы облыстық мемлекеттік архивінің Кеген филиалындағы қорлардан Қытайға кеткен 56 адам, облыстық архивтің өзінің қорлары бойынша әзірге 11 адам анықталды. Толық ақтау жөніндегі өңірлік комиссияның 5-ші жұмыс тобының жұмыс барысында халық көтерілістері бойынша 125 қатысушы шаруаның аты-жөні, көтеріліске қатысқаны үшін сотталған, бірақ ақталмаған 44 шаруа анықталды. 2-ші жұмыс тобы бойынша 83 тәркіленуші шаруаның тізімдері анықталып, олардың 30-ы ақтауға жататыны дәлелденіп отыр. Мамандардың тиісті талдауынан өтіп жатқан түрлі шаруашылық-саяси науқандар бойынша жазаланғандар мәселесі бойынша 1932 жылғы 7 тамыз заңы бойынша Алматы облысында 1634 шаруа сотталғаны анықталып отыр. Ал 1947 жылғы 4 маусымда қабылданған осыған үндес жарлық бойынша жазаланғандар – 181. Алматы облысы бойынша соғыс тұтқындары ретінде 117 адамның аты-жөні анықталды. Өңірлік комиссияның 7-тобы облыстағы ОГПУ-НКВД органына қараған 3 еңбекпен түзеу колониясын, 3 түзеу үйін, 1 концлагерді анықтады. Бұл түзеу үй, колониялардан мыңдаған жазықсыз шаруалар жазасын өтеген, бірқатары сотсыз-тергеусіз атылған. Өңірлік комиссияның халық көтерілістеріне арналған 5-ші тобы жазалаушылар қолынан бейбіт халық баудай түсіп қырылған 7 қаралы жердің тізімін анықтап отыр. Түрме, колония ғимараттарының қалдығы, бас көтерген халық қырылған қаралы жерлерге ескерткіш тақта қою ұсынысы Жобалық кеңсеге ұсынылды.

Алматы облыстық прокуратурасы құқықтық статистика басқармасы архивінде сақталған арнайы қоныс аударушылар бойынша 5112 тұлғасы анықталды. Өңірлік комиссия мамандарының белсенді қатысуымен жабық қорларда сақталған құжаттарды құпиясыздандыру жұмысы жүргізіліп, қазіргі күнде құқықтық статистика қорынан 5112 жеке іс, 313 ұйымдастырушылық іс-қағаздары істерінен құпиялық белгісін алып тастау ұсынылды.

Жетісу өңірінің шерлі һәм қанды тарихының бір парасы өңірдегі халық көтерілістері тарихының зерттелуін аумақтың бірқатар аудандарының «шекаралық» сипатының болуы біршама қиындатты. Алматы округінің Алакөл, Лепсі, Октябрь, Жаркент, Кеген, Талдықорған, Ақсу сияқты 7 ауданы Қытаймен шектесетіндіктен шекаралық аудандар санатына кірді. 1931 жылы бұл тізімге Талдықорған ауданының шекаралық бөлігі енгізілді (ҚРПА, 141: 4850). Осы себептен ОГПУ ақпарларында бас көтерген көтерілісшілер топтары «ішкі банда және «шетелдік банда» деп жіктелді. «Шетелдік бандыларға» Қытай жерінен шекара бұзып келіп, жергілікті өкімет орындарымен қақтығысқа түскен көтерілісшілердің арнайы қарулы топтары жатты. Қастек, Қордай, Кеген аудандарының босқындар толқуы Қырғызстанға бағытталды. (Стамшалов, 2021: 3).

ҰҚК мен ІІМ арнайы архивтерінде жүргізілген кешенді зерттеудің нәтижесінде «бандалар» тақырыбының бұрын беймәлім болып келген тарихи қырлары ашылуда. Бұған өз кезегінде баяу да болса жүргізіліп жатқан арнайы органдар архивтерін құпиясыздандыру процесінің қосқан үлесі бар екенін атап көрсету керек. Құпиялық белгісі алынған құжаттар шекаралық аудандардағы жаппай босқыншылық пен көтерілістердің шынайы себептерін ашып көрсетуімен құнды. Негізінен шекара әскерлері басшылығы дайындаған құпия жедел ақпарларда мұндағы аштық, босқыншылық, бас көтерулердің басты себебі шаруаларға, тіпті олардың кедей бөлігіне де, астық, ет дайындау бойынша қатаң тапсырмалардың шамадан тыс үстемеленіп берілуі болғаны айтылады (ҰҚАМА, 9: 499). Профессор Қ.С. Алдажұманов сонау 1998 жылғы зерттеуінде көрсеткеніндей, 1930 жылдардың басында-ақ жаппай шаруалар толқуы мен көтерілістері кезінен бастап Қазақстанның тұрғылықты жерінен 281 230 шаруашылық босып кетсе, соның 83 мыңы солтүстік-батыс Қытай мен Ауғанстанға қашқанын көрсеткен. Кейінірек жаппай ашаршылық жағдайында босқыншылық қазақ ауылдарын ғана емес, орыс деревняларынан да қоныс аудару қамтыды. Алматы округінен 51 198 шаруашылық сыртқа босқын болып кеткен (Алдажұманов, 1998: 83-84). Толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия қорытындысы бұл сандық мәліметтерді толықтырып, барынша жаңалайды деген үміт бар.

Аштықтан, кеңестік жандайшап биліктің қиянатынан қашқан халық барар жер басар тауы қалмағаннан өзін ашық өлімге қарсы қоюға мәжбүр болды. Арнайы ақпарлар кеңестік 70 жыл бойы айтылмай келген Мергенбай Жаманкөзов, Жақыпберді Солтанбекұлы, Құндақбай Төлендинов және басқалар сияқты тұлғалардың ешқандай да «банды» емес, қысаң кезде уақыт туғызған халық батырлары болғанын көрсетеді.

Шекаралық аудандардағы тұрақты әскери бөлімдердің көптігі бас көтерген шаруалар мен босқындарды аса ауыр жағдайға қалдырды. 1930 жылдың көктеміне қарай көтерілген Алматы округінің Бүйен Ақсу, Сарқан және басқа да аудандарындағы шаруалар көтерілістері тұрақты әскери бөлімдердің, соның ішінде әскери авиация көмегімен аясыз жаншылды. 1930 жылғы ОГПУ Қазақстандағы өкілетті өкілдігінің ОАК жолдаған хатында №126 самолет бортын «ерекше бастамасы мен ерлігі, пролетарлық революция ісіне берілгендігі үшін» Вильгельм Фридрихович Каминскийге Қызыл Ту орденімен, ұшқыш-бақылаушы Илья Павлович Мазурук және бортмеханик Федор Прокофьевич Литвиновты атаулы әскери қарумен марапаттау ұсынылды. Орталық атқару комитеті аппараты тарапынан ұшқыштарды ҚАССР-дің 10 жылдығына орайластырып марапаттау туралы резолюция болған. Бейбіт көтерілісшілерді әуеден қырған әскери самолет борты ерлігін елеу туралы ұсынысты БК(б)П жүк тасымалы флоты бастауыш ұйымы өзінің 1930 жылдың 30 шілдедегі мәжілісінде тағы көтерген. Архив қорларында Каминскийді Қызыл Ту орденімен марапаттау жөніндегі ОГПУ ұсынысы туралы Асылбеков қол қойған қаулыда «Каминскийдің өзімен анық болғанындай, ол 1930 жылғы бандитизммен күрес кезіндегі операция үшін жеке қарумен марапатталғаны» баяндалған (ҚОМА, 5: 13а).

1930 жылдың соңына қарай Сейітбаттал Түгелбаев және Шоқан Елеусізов бастаған көтерілісшілер тобы Қапалдан шегініп, кеңес-қытай шекарасына жеткен. Босқындарға жол-жөнекей Баласаз, Ащыбұлақ, Бүйен және басқа мекендер тұрғындары қосылған. 4 сәуірде Сарытау деген жерде көтерілісшілер қалың қарды омбылап тоқтаған сәтте оларды жазалаушылар отряды қуып жеткен. 4 сағатқа созылған шайқастан соң көтерілісшілер 68 адамынан өлідей айрылып, берілуге мәжбүр болған. Олардан 28 винтовка, 6517 бас мал алынған. 517 көтерілісші тұтқындалып, ОГПУ үштігіне берілген. Кейінірек олардан 108 адам атылған. Осымен бір мезгілде Талдықорғанға Қызылағашты қоршау кезінде белсенді болған 8 көтерілісші жетекшісі жеткізілген. Олардың арасында Мүкей Болатов, Құдайберген, Божанов және басқалары болған. ОГПУ-дің 1930 жылдың 25 маусымдағы ақпарында Сарқанда Бүйен Ақсу ауданындағы көтерілісті ұйымдастырушы Серік Марқұлов қамауда жатқан жерінен қашып шығып, қайтадан ұсталар кезінде қарсылық көрсетіп, өлтірілгені хабарланған.

Тұрақты әскери бөлімдердің бейбіт халықты қынадай қыруы Жетісудің шекаралық аудандарындағы көтерілісті жаншудың негізгі ерекшеліктерінің бірі болды. Большевиктік арнайы ақпар, есептерде «банды», «қаракшы» топтар ретінде барынша қараланғанына қарамастан, 30-жылдардағы халық көтерілістеріне азаматтық соғыс сипаты да тән болды деген түйін жасауға болады.

Жалпы жылдарға бөліп қарастырғанда Жетісудағы халық көтерілістерін төмендегі кестедегідей (Егемен Қазақстан, 2021: 12) топтастыруға болады:

1928 жыл

№	Көтеріліс атауы	Мерзімі	Жетекшілері, саны, сипаты
1	Аралтөбе (Талдықорған уезі)	18-24 сәуір	В. Первухин, А. Литвинов, А.Чемоданов бастаған 200-дей шаруа селоны басып алған.

1930 жыл

2	Қызылағаш	27 наурыз	Мүкей Дулатов, Құдай-берген Байдашев, 600-1000 адам шабуылдады.
3	Ақсу	27 наурыз	Бисетай Қылиев, Қалды-бай Қылиев, Қожахмет Әділбеков бастаған 500 адам.
4	Қапал	27 наурыз	400-ге тарта көтерілісші басып алды. Төлеңгіт Маманбаев, Қырымбетов, Төлемісовтер басқарған.
5	Арасан	27 наурыз	Қожахмет Әділбеков, Қали Мәметов бастаған 200 көтерілісшілер тобы басып алды

6	Сарқан	28 наурыз	Айтқожа Құдайберген және басқалар бастаған 200 көтерілісші шабуыл-даған.
7	Ақкөл (Балқаш ауданы)	3 сәуір	Көшербай Құрамысов, Әбдібек Нұрабаев бастаған 600 адамдық топ басып кірді.
8	Шокпар	10 сәуір	Тілеуқұл Сарықбаев, Әбдірахман Нұрбаев, Асанбай Құшқанбаев, Әліпбай Асаубаев, ауылкеңес хатшысы Садықбек Бейғамбетов, Жүзжасар Тіленшиев, Дәрмен Жарылқанов, Әспет Қалибеков, Қилыбай Батырбаев, Рамазан Тұңғышбаев 500-ге тарта көтерілісші жиналды.
9	Шұбар (Қаратал ауданы)	20 наурыз	Түгембай Нартайлақов, Оспан Саматаевтар бас-қарған 900-дей шаруа көтерілді.
10	Қоғалы (Талдықорған ауданы)	17 қыркүйек	Құтанов (41 адамдық), ағайынды Бүйсебаевтар, Әлімжан Құжанов (60 адамдық), Құндақбай, Назарбек Төлендиновтер бастаған (15 адамдық) топтары.
11	Қарқара ауданы	наурыз 15 шілде	Жақыпберді Солтанбек-ұлы (1916 жыл көтеріл-ісіне қатсушы) 25-30 сарбазбен көтерілді. Ж. Солтанбекұлы бастаған 24 көтерілісші 1932 жылы Қытай өкіметі тарапынан атылған. Мергенбай Жаманкөзұлы бастаған көтерілісшілер тобы Талды ауылындағы кооперативке шабуылда-ған.
12	Шелек ауданы	наурыз айы	Дары Садықов, Шығысов, Сұлтанбеков, Абис Сембаевтар қарулы топтарының саны 100 адамға жетіп, жазалаушылармен қақтығысқа түсіп, жергілікті халықты шекарадан өткізу мақсатын қойған.
13	Қаратал ауданы	25 қыркүйек	Еркімбеков Омарбек және Комбанов Қазыбек баста-ған көтерілісшіер тобы 80 адамға дейін жеткен.

1931 жыл

14	Жаркент ауданы		Көкімет Баялыұлы бастаған қарулы топ жазалаушыларға қарсы шықты.
15	Қарқара ауданы	көктем	Мергенбай Жаманкөзұлы 200 сарбазымен Қазан асуы арқылы асып келіп, Жаркентке шабуылдайды.
16	Қордай ауданы	маусым	Жалпы саны 800 адамды

			құрайтын Навгалия Огикуев, Жаев Шиар, Жатанов Қожаберден, Сматай Әрсеков, Қырықбай Шұбаров, Берғали Әкімбаев бастаған шаруалар көтерілді.
17	Қастек ауданы		Шалтабай Құдайбергенов бастаған 300 адамдық көтерілісшілер тобы шабуыл бастады.
18	Аякөз ауданы	1931 жылдың күзінде	Ақшаулы, Егінсубақан ауылдарындағы көтеріліс-ке 17 коммунист және партия мүшелігіне кандидат қатысқан.
19	Балқаш ауданы	наурыз	Қасымбек Кенебаев пен Қуат Әйнекұлы басқарған 200-250 адамдық топ көтерілісті жалғастырды.

1932 жыл

20	Балқаш ауданы	2 наурыз	Әбілда Шұбатов пен Нұржан Тынышпав басқарған топ көтеріліс басталмай жатып жаншылады.
----	---------------	----------	---

Жоғарыдағы кестеден бір ғана Балқаш ауданының өзінде жаншылған халық көтерілістері келер жылдары өрши түскенін көруге болады. Сондай-ақ, ОГПУ «шетелдік» банды санаған шекаралық аумақтарда қимыл жасаған көтерілісшілердің бірқатары Қытай билігінің тарапынанда қуғындалған. Атап айтқанда, 1932 жылы Қытайдың Күре түрмесіндегі Жақыпберді Солтанбекұлы бастаған 24 көтерілісші атылды. Көтерілісшілер мүрделері Жаманбұлақ қорымына жерленген. Атылғандарың үлкені 47 жасар Жақыпберді Солтанбекұлы болса, ең жасы 16 жасар Тұрсынбай Әубәкірұлы болған. Жақыпберді бастаған 12 адамды да Күре түрмесіне әкеліп, сонда атады. 24 көтерілісшінің мүрделерін жергілікті ұйғыр ауылы тұрғындары Жаманбұлақ қорымына жерлейді. Атылғандардың дені Пұсырман би ұрпақтары еді. Атылғандардың ішінде 22 жасар ақын Әуезхан Белгібайұлы (1910-1932) Күре түрмесінде «Жақыпберді қиссасын» жазып, ол шығарма ел ішінде ауыздан-ауызға кең таралған (Әубәкірұлы, 2001: 102).

Ал Қытайдағы КСРО Бас консулдығының 1930 жылдың 16 наурызындағы мәліметтерінде Семей және Алматы округтері шекара аудандарында әрекет еткен Жәнібек туралы Қытай өкіметімен хат алысулар болғанын жазады. Хаттар бойынша негізгі мәміле Қызыл армия мен Қытай әскерлерінің Жәнібекке қарсы бірлескен қимылы туралы болған. Бас консулдық Жәнібек «бандыларының» тонауынан кеңестік азаматтар мен кеңес ұйымдарының келтірген орасан зор зиянын көрсеткен. Қытай жағы кеңестік дипломаттарға Жәнібек отрядының қазір кеңестік территорияда екенін айтып, жауап берген. Әскерилерге Жәнібектің қайтадан Қытайға өтіп кетуіне жол бермеу тапсырылды. Жәнібекті тірідей ұстағанға 1000 лан уәде етілді (ҚР ПА, 141: 416). Екі жақты қыспаққа түскен қазақ шаруаларының барар жер, басар тауы қалмағанын айғақтайтын бұл ақпараттар халық басына төнген нәубеттің алапатты мөлшерін көрсетеді.

Көтерілісші шаруаларға қарсы тұрақты армия бөлімдері тартылып, авиация ғана шоғырландырылған жоқ. Сондай-ақ, БК(б)П арқылы саяси сенімділік белгісімен іріктелген қарулы бөлімдер – коммунистік отрядтар құру тапсырылды. 1929 жылдың 1 ақпанында өткен Алматы округком арнайы үштігінің № 3 мәжілісінде округтік комитет хатшысы Морозов Өлкекомның коммунистік отрядтар ұйымдастыру және оның құрылымдық ережесі туралы құпия хатымен таныстырды. Үштік мәжілісі комотрядтарды барлық аудандарда ұйымдастыру, ал жаппай ұжымдастыру жүргізілетін жерлерде, олармен жалғас шекаралық аудандарда әр отрядта 50 адамнан кем болмауын қамтамасыз етуге қаулы етті.

Бірден ұйымдастыру ісіне кіріскен Алматы қаласындағы комотрядқа 100 адам жинау, олардың 50%-і коммунистер, 50%-і комсомолдар болуы шешілді. Алматы отрядына коммунистер мен комсомолдарды іріктеу Шымболатов пен Бочагиндерге жүктелді. 10 ақпанға дейін құрылып, әскери дайындық жоспары бітуге тиіс бұл отрядқа жалпы басшылықты округтік әскери комиссар Фарафанов жасайтын болды. Қаулыда сондай-ақ ОГПУ-ге тағы бес коммунист жіберу, окрсот Бековқа, окрпрокурор Ситарскийге, әкімшілік бөлім Тенякшевке ОГПУ бөліміне керегінше жақсы қызметкерлерін жолдау тапсырылды. Оқратком Задорожнийға тағы да қосымша қаржы бөлетін болды. Әкімшілік бөлім бастығы Тенякшевке Алматы қаласындағы совет-шаруашылық мекемелеріне тиесілі 2 автомашинаны ОГПУ округтік бөліміне беру тапсырылды (ҚР ПА, 141:3297).

Жетісудағы халық көтерілістерін жаншуда белсенді пайдаланылған коммунистік отрядтар нацистік Германия тарихындағы СС штурмовиктерін еске түсіретін еді. Партиялық құжаттарда халық көтерілістерін жаншуда әскерилермен шектелмей, саяси жағынан сенімге ие жергілікті қазақтарды көптеп қосу талап етілді. Жетісудағы наразылықты қанға бөктірген тұрақты армия бөлімдері мен шекара отрядтары басшылығы коммунистік отрядтардың әскери дайындығына, қимылдарының нәтижелілігіне көңілдері толмағаны туралы мәліметтер сақталған. Қызыл армия бөлімдері, шекара әскері және комотрядтар Жетісудағы халық көтерілістерін аяусыз жаншып басты. Алматы облысы өңірлік комиссиясы тарапынан большевиктік-кеңестік биліктің Жетісу көтерілістерін жаншыған, бейбіт халықтың қанға бөктірген кездегі қаралы мекендер тізбесін жасау мақсатында «Жетісудің шерлі тарихы» жобасы аясында бірнеше экспедиция ұйымдастырылды. Аяқтай жүріп жиналған тың тарихи мәліметтердің нәтижесінде Жетісудағы большевиктік қырғынның халық жадындағы қаралы жерлер тізібесі төмендегіде болды:

Талдықорған ауданы	Демікпе асуы	Жеңіліс тапқан көтерілісшілер Қытайға шек-арасынан өткенде оққа ұшқан.
	Кісі қырылған	Алтын емел тауында, Төлек жайлауында шек-арашылар қолынан қырылғандар қорымы.
Қарқара ауданы	Шамкөр	1918 жылы Диханбай Жампейісов ауылы қырылған.
	Ақкөл, Қаракөл	1931-1932 жж. босқын-көтерілісшілер шекара әскерлері тарапынан қырылған.
Бүйен-Ақсу ауданы	Сарытау бөктері	Шекарашылар мен тұрақты әскери бөлімдер қолынан 68 босқын-көтерілісші өлтірілген.
	Қызылағаш	1930 жылдың 29 наурызда 600-дей көтерілісшінің үстінен самолет арқылы пулеметпен оқ жаудырылып, олар түгелдей қырылған.

1928, 1930-1931 жылдардағы Жетісу өңірінің Бүйен Ақсу, Қапал, Қызылағаш, Балқаш, Қастек, Қордай, Шелек, Жаркент аудандарын қамтыған көтерілістердің ұйымдасу деңгейі, басқарушы тұлғалары, жаншылу жолдары күрделілігімен ерекшеленеді. Ауыл шаруашылық статистикасынан 1928 жылдан бастап Жетісудағы мал басының күрт кемігенін көруге болады. 1929-1930 жылдардағы ет дайындау жоспары, шаруаларды ет өнімдерін тапсыруға мәжбүрлеген шарттасу мал басының ондаған есе кемуіне алып келді.

Біз архивтен кездестірген, 1930 жылдың аяғында жолданған деп шамалауға болатын Қайыпназаров деген әзірлеген құжат «Шекара аудандарының саяси және экономикалық жағдайы және шетелге көшу туралы» деп аталған. «Шифр құқында, қайтарылып берілуге тиіс!» деген белгі қойылған аса құпия хатта Семей, Алматы округінің 10 шекаралық аудандарының жағдайы талданған. Құжатта: «Шекара бұзушыларға қарсы қатал шаралардың ешқайсысы босқындар ағынын кемітетіндей нақты нәтиже берген жоқ. Жүргізілген шаралар ең қатыгез түрде болды: жыл бойына Іле округімен шекарада Қытай территориясына заңсыз өткісі келген

1000-нан артық адам өлтірілді. Қызыләскер-шекарашылар тарапынан 10 адам шығын болған. Ұрыс даласында өлтірілгендер арасында еркектер мен әйелдермен қатар балалар да болған», – делінген (ҚР ПА, 141: 465). Кеңестік билік өкілдерінің өзі қаза болғандар саны 1000 адам деп мойындап отырса, шынайы сан бұдан әлдеқайда көп болды деуге негіз бар.

1930 жылы босқындардың кеңестік шекарашылардың қолынан қырғын табу оқиғасы Қаратал ауданында да орын алды. Осы жылдың қазан айының басында күздің алғашқы қары түсісімен қазақтар мен дүнгендерден әртүрлі шекаралық аудандардан құралған 40-қа жуық отбасы Қытайға өтуге бел буған. Шыңжаңға Іле аңғары арқылы өтпек болған босқындар көшін Текелі қаласынан бастап өкшелеп қуған шекарашылар отряды қуып жетіп, оқ боратады. Босқындардан 9 отбасы ғана құтылып, біразы оққа ұшып, тағы бір бөлігі тұтқынға түскен. Кейінірек бұл қанды оқиғаны тергеген жұмысшы-шаруа инспекциясы бақылау комиссиясы ОГПУ тарапынан бір-біріне кереғар мәліметтер берілгенін көрсеткен. Баянаттардың бірінде өлтірілгендер саны 18, оның үшеуі бала, белгісіз мөлшерде әйелдер болғаны айтылса, екінші қызметкердің жауабында 19 адам көрсетілген (Камерон, 2020: 40).

Жетісу өңірі бойынша өңірлік комиссияның жұмыс топтары салалық бағыттар бойынша «Жетісудің шерлі тарихы» жобасы аясында Райымбек, Кеген, Ескелді, Кербұлақ, Көксу, Панфилов, Ұйғыр аудандарына экспедициялар ұйымдастырылды. Жергілікті аудан архивтерінен орталықтан кездеспеген құнды құжаттар табылуда. Еріктілер сапарларының тағы бір маңызы жергілікті тұрғындар мен өлкетанушылардың қолында сақталған құнды құжаттар, естеліктер өңірлік комиссия жұмыс топтарының зерттеулеріне негіз болуда. Толық ақтау жөніндегі комиссия жұмыс бағыттары бойынша анықтағанындай, босқын, көтерілісші, ашыққан халықтың басым көпшілігі большевиктік-өлкелік биліктің, жазалау органдарының қадағалау аясына тартылмай, босып кеткен.

Ғылыми экспедициялардың барысында арнайы архив, тіпті жабық қорларда да толыққанды мәліметтер кездеспейтін совет өкіметі жазалауына ұшыраған топтар анықталды. Бұлар кеңес өкіметінің аграрлық, діни саясатына қарсы шығып, қолына қару алып күресіп, бас сауғалап шекара асқандар. Қолда шоғырланған мәліметтерге сәйкес Кеген, Райымек аудандары бойынша репрессияға ұшырағандар саны 53 адамды құраған болса, «Жетісудің шерлі тарихы» жобасы экспедициясы аясында бұл тізім 164 адамға толықты.

Экспедиция барысында сонымен қатар Жаркенттегі 1892 жылы салынған сәулет өнері ескерткіші Илия пайғамбар шіркеуінің тарихы, 1918 жылы большевиктер қолынан қаза тапқан 15 адамның бірі – діндәр Василий Калмыковтың (Жаркентский) қайғылы тағдыры зерттелді. Панфилов аудандық архивінде 1920 жылдардағы босқындар тізімі табылды, олардың арасында діни қызметкерлері басым саяси белгілер бойынша құқықтарынан айрылғандар тізімі анықталды.

Өңірлік комиссия мүшелері 1897 жылы арнайы салынған Жаркент түрмесінің қаралы ескерткіш ретінде сақталуын, оның еліміздегі бірден-бір аспан асты музейі ретінде қалпына келтірілуі мәселесін көтеріп отыр. Ғимарат патша билігін алмастырған кеңестер кезінде еңбекпен түзеу колониясы қызметін атқарған. Шекаралық аймақта қай кезде де маңызды пункт саналған Жаркенттегі бүгінгі күнге жеткен бұл ғимарат сол екі жүйенің де жазалау тетігі ретіндегі жансыз куәсіндей болып тұр (Стамшалов, 2021: 18). Тағы да қайталап айтсақ, тек Жетісу аймағы емес, тұтас еліміздегі кеңестік зорлық-зомбылықтың символындай сақталып қалған бұл маңызды қаралы тарихи ескерткішті ашық аспан астындағы мұражайға айналдыру қажет, ол үшін алдымен Панфилов ауданында бірнеше шағын музейлерді біріктіріп аудандық тарихи-өлкетану музейін жасақтау, ал аталмыш ғимаратты соның бір бөлімі ретінде рәсімдеу өз-өзінен сұранып тұрған өзекті мәселе. Жоғарыға жолданған бұл ұсыныс оң шешімін тапса, бұл да өңірлік комиссия мен «Шерлі Жетісу» жобасын атқарушылардың бір игілікті ісі болып қалмақ.

Арнаулы экспедицияның Ұйғыр ауданындағы күндерінде өлкетанушылардың берген ақпараттары экспедицияға қатысушылардың қызығушылығын арттырып, бірнеше жазықсыз құрбандардың опат болған жерлері назарға алынды. Атап айтқанда, «Үлкен Ақсу қырғыны» болған жер нақтыланды, оған алдағы уақытта арнайы экспедиция ұйымдастырылмақ. Патшалық Ресей кезінде Қалжат приставтығының орталығы, кейін кеңестер тұсында аудан орталығы болған Қырғызсай (Подгорное) ауылы көптеген құжаттарда кездеседі. Қырғызсайдағы түрмеге қамалған, қапастан қашып кеткен босқындар, «бандиттер», кулактар

туралы архивтер қойнауында дерек молшылық. Қырғызсайда казак-орыс құрамаларының қонысы болған, бір кезде Дутов әскері басшылығы орналасқан ғимарат осы күнге дейін жақсы сақталыпты. Қырғызсай абақтысы қамалушыларды уақытша ұстайтын орын болғанға ұқсайды. Түрменің өзі сақталмаған, маңайындағы ОГПУ жасағы казармаларының жұрнағы бар.

Толық ақтау бойынша Жетісу өңіріндегі нәтижелі жұмыстары жергілікті халықтың қызығушылығын туғызып, жұртшылық тарапынан қолдау, көмек көрсету ниеттері артып отыр. Өңірлік комиссияның жұмыс топтарына жазықсыз жазаланған өз жақын туыстарының тағдыры туралы ақпарат іздестіру туралы өтініштер көптеп түсуде, тұрғындар қолдарындағы бар материалдармен белсенді түрде бөлісуде. Өтініштер қатарында елге танымал тұлғалар да бар.

Алматы облыстық комиссиясы тарапынан ұсынылған маңызды ұсыныстардың ішінде 2021 жылдың 5 қазанында Жаңалық қуғын-сүргін құрбандары музейінде ҚР Мемлекеттік хатшысы Қ.Е. Көшербаевпен өткен жиында 1930-жылдардағы халық көтерілістерінде ел үшін опат болған жетекшілеріне «Халық батыры» атағын беру туралы ұсынысты айтуға болады. Біз ұсынған тізімде күллі Қазақстан бойынша 50-ден астам тұлға, ал Жетісу өңірі аумағынан тізімге енгізуге тиіс 10 боздақ туралы мәлімет бар. Сондай-ақ Жаңалық қуғын-сүргін құрбандары музейі аумағында Азалы Ата бейіт мемориалды кешенін тұрғызу ұсынысы да алдағы жылдарда іске асар деген үмітіміз зор.

Сонымен Жетісу өңірі бойынша Мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсесіне Жаркент тарихи-өлкетану музейін ұйымдастыру; Жаркент түрмесі ғимаратын ашық аспан астындағы мұражай түрінде сақтау; Ұйғыр ауданы Қырғызсай ауылындағы XIX ғасырға тән сәулет-құрылыс ескерткішін сақтау; Боролдай ауылындағы «Наркомдар» қорымына археологиялық қазба жұмыстарын ұйымдастыру, онда байыз тапқандарды көзі тірі туыстарының ДНК сараптамасы арқылы анықтау; анықталған қаралы жерлердегі әруақтар мүрделерін Жаңалық қорымы музейіне аумағына қайта жерлеу; Жаңалық музейінің аясында зорлық-зомбылық жылдарында қаза тапқан құрбандар қорымдарын іздеу жұмыстарына арнайы қондырғы-сканермен қамтамасыз ету, т.с. сияқты нақты практикалық шаралар ұсынылды.

Сонымен қатар еліміздің шекара қызметіне қарасты бірқатар заставалар әлі күнге дейін ата-бабаларымызды, «бандыларды» жазалаған командирлер атымен аталады. Мәселен, Үшаралдағы шекара заставасы әлі күнге дейін шаруа көтерілістерін басуда қаталдық танытқан Севастьян Кривошеиннің атымен аталып, оған ескерткіш қойылған. Мұндай ескерткіш Сүмбе заставасында Мергенбай Жыланкөзұлы сарбаздарымен шайқаста оққа ұшқан В. Саенкоға да қойылған. Отарсыздану процесінің (деколонизация) ұлттық жадыда жаңғыруы үшін республикалық комиссия тарапынан осы мәселені реттейтін Шекара қызметіне практикалық ұсыныстар жолданды. Келесі бір келелі ұсыныс Алматы округінен ірі байлар санатында Орал округіне жер аударылған 80-ге жуық әулеттің тағдырына қатысты. Қыс көзі қырауда жазықсыз жаза тартып, аш-жалаңаш босқандардың талайы Оралға барар жолда, енді бірқатары Орал маңында мерт болды. Оралға жеткендердің біраз бөлігі Сібірге айдалған. Шалтабай Құдайбергенов, Шөжегүл Қадырбаевтар сол айдаудан қашып келіп, Алматы округіндегі көтерілістерді басқарған. Бұл тақырып та тиянақты зерттеуді қажет.

Жетісу өңірінде толық ақтау бойынша өңірлік комиссия жұмыс топтары тарапынан бірқатар ғылыми өнімдер жарық көрді. Жарық көрген еңбектер қатарында «Жетісудағы мүлікті тәркілеу тарихынан: Қастек ауданы. 1928 жыл», «Жетісудағы мүлікті тәркілеу тарихынан: Балқаш ауданы. 1928 жыл», «Жетісудағы Ашаршылық», «Алатау өңірі: Алаш қайраткерлері» және т.б. архивтік және ғылыми жинақтар бар. Бұл жұмыс, жарияланымдар алдағы уақытта да өз жалғасын таппақ.

«Арыс» қоры (баспасы) 2004 жылы «Жетісу» атты энциклопедиялық басылымды жарыққа шығарған болатын. Осы атқарылған жұмыстар мен болашақта іске асырылар зерттеу жұмыстары нәтижесінде кезінде айтуға, жазуға болмайтын шындықтар құпиясы ашылып, қолда бар деректер «Шерлік Жетісу» жобасының нәтижелерімен толықтырылып, жаңа бір кешенді энциклопедиялық еңбек жарық көрер деген үмітіміз зор.

Сөз соңында ұлт жадын жаңғырту үшін айрықша маңызды XX ғасырдағы кеңестік зұлмат құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекет басшысы бастамасы келелі міндеттер жүктеп отырғанын айтып өткіміз келеді. Ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында ол міндеттер тіптен күрделеніп, жылдан-жылға ауқымы кеңіп, әлі де атқарар істердің молдығын көрсетеді.

Сол міндетті тиянақты жүзеге асыру тарихшылар қауымының, өлкетанушылар, БАҚ өкілдері және жалпы көпшіліктің үйлесімді іс-әрекетін керек қылады.

Қорытынды. Біздің қорытынды ойымыз – Ел басшысының аталмыш Жарлығы аясында үш-ақ жылда қолға алынған істер әлі алдымызда қордаланған мәселелердің ауқымдылығын, шешілмеген түйіндердің көптігін көрсетті. Сондықтан да Президент Жарлығының пәрменін күшейтіп (мәселен, облыстық және аудандық ішкі саясат, қоғамдық-саяси даму, мәдениет басқармалары зерттеушілерді тікелей қолдап, келісім-шартқа отырып), ел мен өңір тарихындағы «ақтаңдақтарды» жойып, «шерлі тарихтың» шындығына жеткенше тоқтаусыз ізденіс жүргізу қажет. Бұл «Әділетті, Жаңа Қазақстан» орнауының бірден-бір кепілі болмақ.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: «Арыс»-Казахстан, 1998. С. 83-84.

Әубәкірұлы Б. Жақыпберді (Өміріне қатысты кейбір деректер). Алматы. 2001. 102 б.

Әнес Г. Жабық жатқан қазанның қаппағы ашылмақ // Қазақ әдебиеті, №18, 30 сәуір 2021 ж.

Егемен Қазақстан. 2021. 5 қазан, 12 б.

Камерон С. Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату // Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева. Алматы. 2020. 40 б.

Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА) 141 қ. 1. тіз. 4580 іс. 13 п.

Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (ҚРОМА). 5-қ. 21-тіз. 13а-іс. 214-218-пп.

ҚР ПА. 141-қ. 17-тіз. 416-іс. 2-п.

ҚРПА. 141-қ. 17-тіз. 465-іс. 59-п.

ҚР ПА 141-қ. 1-тіз. 3297-іс. 67-п.

Стамшалов Е. Жетісу өңіріндегі халық көтерілістері // Егемен Қазақстан. 2021. 5 қазан. 12 б.

Стамшалов Е. «Шерлі тарих» экспедициясы Жаркентте / Жаркент айнасы газеті. 2021. №18. 18 қазан.

ҰҚК Арнайы мемлекеттік архиві. 9-қ. 1-тіз. 499-іс. 1-т., 160-п.

References

Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan. F. 9. In. 1. C. 499. T. 1. P. 160.

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 141. In. 1. C. 4580. P. 13.

AP RK. F. 141. In. 17. C. 416. P. 2.

AP RK. F. 141. In. 17. C. 465. P. 59.

AP RK. F. 141. In. 1. C. 3297. P. 67.

Aldazhumanov K. Krest'yanskoe dvizhenie soprotivleniya [Peasant resistance movement] // Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremya i sud'by. Almaty: «Arys»-Kazakhstan, 1998. P. 83-84. [in Russian].

Aubakiruly B. Zhaqypberdi (Omirine qatysty kejbir derekter) [Zakypberdi (The main source of income)]. Almaty. 2001. 102 b. [in Kazakh]

Anes G. Zhabyyq zhatqan qazannyn qappagy ashylmaq [The lid of the closed cauldron will be opened] // Qazaq adebiety, №18, 30 sauir 2021 zhyl. [in Kazakh]

Cameron S. Ashtyq zhajlagan dala. Asharshylyq, ozbyrlyq zhane kenestik Qazaqstandy ornatu [A field full of hunger. Famine, tyranny and establishment of Soviet Kazakhstan]/ Agylshyn tilinen audargan S. Bataeva, Z. Bataeva. Almaty. 2020. 40 b. [in Kazakh]

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 5. In. 21. C. 13a. P. 214-218.

Egemen Qazaqstan. 2021 5 qazan. 12 b. [in Kazakh]

Stamshalov E. Zhetisu onirindegi halyq koterilisteri [People's uprisings in Zhetysu region] // Egemen Qazaqstan. 2021. 5 qazan. 12 p. [in Kazakh]

Stamshalov E. «Sherli tarih» ekspediciyasy Zharkentte ["Sherli history" expedition in Zharkent] / Zharkent ajnasy gazeti. 2021. № 18. 18 qazan. [in Kazakh]

**ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР
ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАР
ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ
DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AND SPECIAL SETTLERS**

МРНТИ 03.20.00

**ДЕТИ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1930-Х ГОДОВ**

Елеуханова Светлана Викторовна¹, Илясова Алия Укужановна^{2*}

¹Кандидат исторических наук, ассоц. профессор Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда. E-mail: eleuxanova62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5164-5544>

²Магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры общеобразовательных дисциплин, Академия «Bolashaq», Казахстан, Караганда. E-mail: aliya.aupenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1404-746X>

*Автор-корреспондент.

Аннотация. В статье рассматривается положение детей «кулацкой» ссылки в Казахстане в начальный период формирования системы спецпоселений. Анализ историографии по теме исследования показал, что характеристика сюжетов пребывания детей раскулаченных в Казахстане в период 1930-х годов носит фрагментарный характер. В раскулаченных крестьянских семьях, насильственно высланных в Казахстан, доля детей была непропорционально высока. Применялся социально-классовый принцип насильственного выселения в дальние, неосвоенные районы страны. Дети стали жертвами насильственных переселений Советской властью, находились в тяжёлом положении. Их содержание в условиях комендатур в Казахстане выпадает на период голода 1931-1933 годов в регионе. В статье реконструирована картина социально-бытовых условий жизни и быта детского контингента спецпоселений региона, показаны причины высокой детской смертности в первой половине 1930-х годов. Использование многофакторного подхода исследования – учёт природно-климатических, социально-экономических и политических причин позволило не только выработать представления о положении детей спецпереселенцев в Казахстане в названный период, но и обосновать собственную авторскую позицию по данному вопросу.

Ключевые слова: дети «кулацкой ссылки», дети спецпереселенцев, питание, снабжение, голод 1931-1933 годов, детская смертность, Казахстан.

ҒТАХР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ
БАЛАЛАРЫ 1930 ЖЫЛДАРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДА**

Елеуханова Светлана Викторовна¹, Илясова Әлия Ұқұжанқызы^{2*}

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, ассоц. профессор Е.А. Бөкетов атындағы университет Қазақстан, Қарағанды қ. E-mail: eleuxanova62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5164-5544>

²Заң ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» Академиясы ЖММ жалпы білім беретін пәндер кафедрасының аға оқытушысы. Қазақстан, Қарағанды. E-mail: aliya.aupenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1404-746X>

*Корреспондент автор.

Аңдатпа. Мақалада арнайы қоныстар жүйесін қалыптастырудың бастапқы кезеңіндегі Қазақстандағы «кулак» сілтемесінің балаларының жағдайы қарастырылады. Зерттеу тақырыбы бойынша тарихнаманы талдау барысында, 1930-шы жылдар кезеңінде Қазақстанда «кулак» балаларының болу сюжеттерінің сипаттамасы фрагменттік сипатқа ие болатынын корсетті.

Қазақстанға күштеп жер аударылған «кулак» деген атауынан айрылған шаруа отбасыларында балалардың үлесі пропорционалды емес жоғары болды. Елдің алыс, дамымаған аудандарына күштеп көшірудің әлеуметтік-таптық қағидасы қолданылды. Кеңес өкіметі күштеп қоныс аудару қолдануы салдарында балалар соның құрбаны болды, қиын жағдайда түсті. Осы балалар Қазақстандағы комендатуралармен қойылған талаптары бойынша өмір сүргені, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық кезеңіне түседі.

Мақалада аймақтың арнайы қоныстарының балалар контингентінің әлеуметті-тұрмыстық өмір сүру жағдайлары мен тұрмысының суреті қайта жаңартылды, 1930 жылдардың бірінші жартысындағы балалар өлімі неге жоғары және қандай себептерден болғаны көрсетілді. Табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық және саяси себептерді есепке ала отырып яғни зерттеудің көп факторлы тәсілін қолдану, аталған кезеңде Қазақстандағы арнайы қоныс аударушылардың балаларының жағдайы туралы идеяларды әзірлеуге ғана емес, сондай-ақ осы мәселе бойынша өзінің авторлық ұстанымын негіздеуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: «кулактар күштеп жер ауыдаруның» балалары, арнайы қоныс аударушылардың балалары, тамақтану, жабдықтау, снабжение, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, балалар өлімі, Қазақстан.

IRSTI 03.20.00

CHILDREN OF SPECIAL SETTLERS IN KAZAKHSTAN IN THE FIRST HALF OF THE 1930s

Eleukhanova Svetlana Viktorovna¹, Ilyasova Aliya Ukuzhanovna^{2*}

¹Candidate of Historical Sciences, Assoc. Professor, Karaganda Buketov University, Kazakhstan, Karaganda. E-mail: eleukhanova62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5164-5544>

²Master of Law, Art. Lecturer, Department of General Educational Disciplines, Bolashaq Academy, Kazakhstan, Karaganda. E-mail: aliya.aupenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1404-746X>

*Corresponding author.

Abstract. The article describes the situation of children of «kulak exile» in Kazakhstan in the initial period of the formation of the system of special settlements. An analysis of the historiography on the research topic showed that the description of the stories of the stay of dispossessed children in Kazakhstan during the 1930s is fragmentary. In dispossessed peasant families forcibly deported to Kazakhstan, the proportion of children was disproportionately high. The social class principle of forced eviction to distant, undeveloped areas of the country was applied. Children became victims of forced relocations by the Soviet government and were in a difficult situation. Their detention in commandant's offices in Kazakhstan occurred during the famine period of 1931-1933 in the region. The article reconstructs the picture of the social and living conditions of the children's contingent of special settlements in the region, and shows the reasons for the high infant mortality rate in the first half of the 1930s. The use of a multifactorial research approach - taking into account natural climatic, socio-economic and political reasons - made it possible not only to develop ideas about the situation of children of special settlers in Kazakhstan during this period, but also to substantiate the author's position on this issue.

Key words: children of «kulak exile», children of special settlers, nutrition, supplies, famine of 1931-1933, infant mortality, Kazakhstan.

Введение. Казахстан стал третьим регионом страны после Сибири и Урала по концентрации спецпереселенцев (Ивницкий, 1996: 196). «Положение о спецпереселенцах» от 31 марта 1931 г. выделило в отдельную группу детей до 16 лет, выселенных «раскулаченных» крестьян (Алексеев, 1993: 62). В официальных документах детский контингент спецпереселенцев рассматривали, как представителей «антисоветских», «чуждых», «социально-опасных элементов». Существенное влияние на их положение повлиял страшный голод, охвативший республику в 1931-1933 гг. Для казахского народа голод стал величайшей демографической катастрофой, последствия которой не преодолены полностью до сих пор.

Актуальность исследования связана с тем, что вопросы, посвящённые социально-бытовым условиям жизни детей спецпереселенцев в Казахстане в первой половине 1930-х гг., остались за пределами исследовательского внимания. Критическое осмысление данной проблемы позволит воссоздать в полной мере историю пребывания депортированных крестьян в Казахстане по социально-классовому принципу, выявить её региональную специфику, оценить демографические последствия депортации детского населения спецпоселений, выработать представления о причинах и масштабах детских потерь. Изучение положения детей спецпереселенцев в первой половине 1930-х гг. вызвано, как значительным научным интересом, так и национальным значением проблемы. Многоэтничный Казахстан сформировался на основе принудительных депортаций в регион. Новизна работы прослеживается в том, что авторы восполняют пробел в изучении положения детей спецпереселенцев в Казахстане в первой половине 1930-х гг.

Материалы и методы. Основными общенаучными методами исследования явились: анализ, синтез, описание, сравнение, системный, количественный подходы. Были использованы специальные исторические методы: сравнительно-исторический, проблемно-хронологический, историко-системный и др. Одним из главных методологических принципов настоящего исследования выступил принцип историзма. Методы исследования способствовали выявлению, систематизации, проведению комплексного анализа источников по истории детей спецпереселенцев в Казахстане в первой половине 1930-х гг. Источниками представленного исследования стали нормативно-правовые документы, делопроизводственная документация ГУЛАГа, официальные документы органов ОГПУ-НКВД, постановления, решения местных партийных и советских органов власти. Были использованы документы из фондов Архива Президента РК (АП РК), Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК), Государственного архива Карагандинской области (ГАКО), Северо-Казахстанского государственного архива (СКГА), опубликованные материалы сборников (Яковлев, 2002), (Берелович, Данилов, 2003), (Покровский, 2005). Важную роль в нашей работе имели воспоминания детей спецпереселенцев, выявленные в ГАКО: фонд 205 «Надзорные производства по реабилитации граждан» и фонд 1500 «Коллекция документов по депортации и репрессии народов Советского Союза».

Обсуждение. В советское время проблема положения детей спецпереселенцев в Казахстане в первой половине 1930-х гг. не была предметом самостоятельного объекта изучения. Тема депортации отражена в работах казахстанских исследователей: (Козыбаев, 1997), (Алдажуманов, 1997), (Садыков, 2005). Большинство современных авторов рассматривают депортацию как незаконные акции. Известные российские учёные (Кондрашин, 2022), (Корнилов, 2023) осветили тему голода начала 1930-х гг. в казахстанской, российской, зарубежной историографии, заострили внимание на дискуссионные вопросы и расхождения в оценки событий. Существенное значение для осмысления рассматриваемой проблемы внесли работы В.Н. Земского (Земсков, 2018) и Н.А. Ивницкого (Ивницкий, 2004). В них содержится отрывочная информация по «кулацким детям, высланным в Казахстан. 24 ноября 2020 г. Президент Республики Казахстан К.К. Токаев подписал Указ «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий». Работа проводилась авторами статьи. Илясова А.У. являлась членом Республиканской комиссии, Елеуханова С.В. – членом региональной группы по полной юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий. Госкомиссия дала новый импульс для исследований истории репрессий, депортации крестьянства и формирования сети спецпоселений в Казахстане. Тема статьи нашла своё отражение в опубликованных работах С.В. Елеухановой (Елеуханова, 2023), (Елеуханова, 2024). Рассекречивание архивов позволили автору ввести в научный оборот новые документы по различным аспектам жизни и быта детского контингента спецпоселений. Статья написана на базе современных теоретических наработок учёных (Минц, 2022), которые при анализе событий первой половины 1930-х гг. используют многофакторный подход - учёт природно-климатических, социально-экономических и политических причин.

Результаты исследования. В 1930-1932 гг. Казахстан был одним из центров вселения раскулаченных семей из центральных районов России, Украины, Закавказья и Средней Азии. Принудительному выселению подвергалась вся семья, включая детей. Так, в «Протоколе

заседания тройки при Казахском крайкоме ВКП (б) о порядке выселения и расселения кулацких хозяйств» от 23 января 1930 г. отмечено: «Расселение выселяемых кулацких хозяйств производить вместе с семьями» (АП РК, 2969: 4).

В пути вагоны с переселенцами, их детьми не обеспечивались не только кипяченой, но подчас и сырой водой. Медицинское обслуживание выселяемых по пути их следования в места высылки было организовано формально. Было обнаружено значительное количество заболевших детей – корью и скарлатиной. Данные полномочного представительства (ПП) ОГПУ по Казахстану по заболевшим и умершим детям не отражают реальной картины.

Дети, раскулаченных родителей, имели шанс спастись от насильственного переселения. В марте 1930 г. директивой ОГПУ допускалась отправка домой к родственникам детей до 14-летнего возраста. Позже, в апреле 1930 г. разрешалось вывозить детей до десятилетнего возраста и стариков старше 65-ти лет (ГАРФ, 1944: 152). В соответствии с «Временным положением о правах и обязанностях спецпереселенцев» от 25 октября 1931 г. «спецпереселенцы имели право через комендатуры ОГПУ передавать своим родственникам и знакомым на воспитание и иждивение детей в возрасте до 14 лет (Покровский. 2005:541).

В конце декабря 1931 г. передача детей спецпереселенцев родственникам допускалась в исключительных случаях, только с разрешения полномочного представительства ОГПУ (Берелович, Данилов, 2003: 799-800).

По данным Справки Главного управления лагерями ОГПУ «О расселении, устройстве, экономическом, правовом и политическом состоянии высланных кулаков в 1930–1931 годы» от 15 августа 1931 г., в Казахстан были переселены 47 452 семьи или 234 013 человек (Берелович, Данилов, 2003: 725-729). Основная масса спецпереселенцев – 39000 семей прибыли в регион в начале июня 1931 г., расселены в Осакаровке и Караганде. Политика государства по «ликвидации кулачества как класса» затронула детей. Во многих документах ОГПУ отсутствуют сведения по численному и возрастному составу детского контингента спецпереселенцев. В имеющейся информации, детей раскулаченных по возрастным категориям делили на три группы: дети до 8 лет; школьный возраст – 8-12 лет; подростки – 12-16 лет.

Особенностью системы спецпоселений на территории Казахстана в первой половине 1930-х гг. было наличие значительного количества детского контингента. Выборочные данные свидетельствуют о многодетности семей раскулаченных. Так, сведения о составе семей раскулаченных имеются в повагонных списках выселяемых. В «Повагонном списке членов кулацких семей, следующих в вагоне эшелона Ягодно-Полянского района Саратовской области за 1931 г., значатся жители хутора «Русский Родник». В «Списке о семейном составе Фукс Кондрата Кондратьевича» указывается имя, отчество, даты и года рождения членов семьи. Всего 7 членов семьи – два взрослых и пятеро детей. Кондрат Кондратьевич – 55 лет; жена – Елизавета Адамовна – 50 лет; Егор Кондратьевич – сын – 17 лет; Александр Кондратьевич – сын – 14 лет; Мария Кондратьевна – дочь – 12 лет; Павлина Кондратьевна – дочь – 11 лет; Ольга Кондратьевна – дочь – 3 месяца (ГАКО, 205:11).

Численность всех спецпоселенцев Бурненского Каучукпромхоза в июле 1931 г. составляла 3074 человека, из них – взрослых в возрасте 17-60 лет и выше было 1666 человек (54,2%), детей в возрасте до 16 лет – 1408 человек (45,8%). Имелись семьи с количеством членов от шести человек и выше. Средний состав семьи достигал 5,2 человека. В документе указывалось, что показатели численности спецпоселенцев не точны в связи с ненадлежащей системой учёта (Айдарбеков, 2012: 358-360). Многодетность высланных семей подтверждают сведения о контингенте спецпереселенцев Карагандинского района на 20 декабря 1931 г. Всего прибыло 49578 человек, из них – 20439 (41, 22%) – дети до 14 лет (ГАКО, 15: 38). Из воспоминаний Антонова Ф. Н.: «В 1931 году нашу всю большую семью – девять человек репрессировали, то есть вывели в посёлок № 11 Осакаровского района Карагандинской области» (ГАКО, 167: 22-23об). Выслали немало вдов с тремя и пятью малолетними детьми. Много семей прибыло без денег, продуктов и вещей. При выселении у них изымали всё имущество, включая предметы домашнего обихода и одежды. Сам процесс выселения, трудности в пути следования остались в памяти детей спецпереселенцев – раскулаченных крестьян, отправленных в Казахстан.

Районы вселения в Казахстане, находящиеся в необжитых, отдалённых местах с суровым климатом, не подготовили социально-экономическую базу для приёма семей спецпереселенцев (АП РК, 2969: 4). Детское восприятие тех событий можно получить благодаря воспоминаниям

свидетелей «кулацкой ссылки». Блейхрот Э. Н.: «В начале августа 1931 г. повезли нас в телячьих вагонах. Куда? Никто не знал. Ехали половину месяца, привезли нас в Оskarовку. Кругом пустота, степь. Когда нас разгрузили, пошел дождь, укрыться негде было» (ГАКО, 135: 84). Из воспоминаний Бабенковой А. Е.: «У нас в семье было семеро детей. Здесь, в Казахстане, на первом году умерли родители и четверо детей. А каким чудом я жива осталась, до сих пор не пойму (Бабенкова, 1989: 2). Другие жертвы депортаций в детском возрасте в Казахстан воссоздают схожие воспоминания.

Документы ОГПУ свидетельствуют, что в период прибытия на новые места, были непригодные условия для проживания спецпереселенцев, особенно для детей. «Абсолютно не терпимое положение спецпереселенцев, – отмечается в докладных записках руководства ОГПУ в 1931 г., – создалось вследствие отсутствия минимальных забот о них со стороны местных советских органов власти и хозяйственных организаций» (Покровский, 2005: 249-250).

Важным вопросом для выживания детей было продовольственное обеспечение. Местные исполнительные комитеты отвечали за продовольственное содержание спецпереселенцев. В 1930 г. Народным комиссариатом снабжения были установлены единые нормы питания работающих и иждивенцев. Спецпереселенцы обеспечивались в месяц: 6 кг муки, 0,6 кг крупы, 2,25 кг рыбы, 0,09 кг чая. Детям предусматривался тот же паек с добавлением: сахара – 0,18 кг, растительного масла – 0,21 кг в месяц. Надо сказать, что и этот скудный паёк выдавался не полностью и с перебоями (Берелович, Данилов, 2003: 725–729). В дальнейшем планировалось спецпереселенцев перевести на снабжение тех организаций, в ведении которых они передавались.

27 июля 1931 г. были утверждены специальные нормы питания для детей спецпереселенцев. Согласно новым нормам, дети получали 300 г хлеба в день, 6 кг муки на человека отпускалось на месяц. Остальные продукты были рассчитаны на квартал. В нормы рациона питания включили: 1,5 кг крупы, 12,5 кг картофеля, 15 кг овощей, 750 г рыбы, 1,08 кг сахара, 270 г чая, 11,25 л. Нормы питания считались обязательными к их выполнению (ЦГА РК, 2: 27-28об).

Голод и лишения казахского населения в начале 1930-х гг. с каждым месяцем только усиливались. В 1932-1933 гг. Казахстан охватил массовый голод. Экономический кризис в регионе отразился на обеспечении детей спецпереселенцев. В условиях растущего продовольственного дефицита, выделенных фондов для питания спецпереселенцев, было недостаточно. В официальных документах подчёркивали: «В действительности нормы выдачи продуктов не соблюдались. В посёлке Бурном приходится видеть детей нищих. Питание неработающих, в том числе матерей, кормящих грудью, а также детей, хуже питания взрослых рабочих» (Айдарбеков, 2012: 358-360).

Архивные материалы свидетельствуют, что выделенные продовольственные фонды не доходили до детей спецпереселенцев или использовались не по назначению из-за халатности, бесхозяйственности ответственных лиц. В ряде спецпосёлков Казахстана происходили хищения и воровство со стороны обслуживающего персонала столовых и ларьков. Например, в Карагандинском районе наблюдались случаи расхищения детского пайка работниками детской столовой, высокие наценки на обеды при одновременном низком их качестве.

Выполнение планов отгрузок по нарядам центра в Краевом союзе проходило без особого контроля со стороны местных органов власти. Так, наряды на продукты питания для спецпереселенцев северных районов Казахстана на 14 августа 1931 г. были выполнены по муке – на 13 процентов, картофелю – 14,7 проц., рыбе – 1,1 проц., мясу – 41,7 процентов. Выполнение планового распределения продовольственных товаров по всем спецпосёлкам Казахстана в названный период составило всего 37 процентов (Покровский, 2005: 298-304). В результате, дети спецпереселенцев повсеместно получали только один хлеб. Во всех спецпосёлках Казахстана была острая нехватка продовольствия, истощение, болезни и гибель детей. Несмотря на то, что принимались решения о регулярном питании детского контингента спецпоселений дети вынуждены были употреблять в пищу разные суррогаты – хлеб, испечённый из листьев ботвы свеклы, кору деревьев и падаль – вырытых из земли павших чесоточных лошадей. Ситуация настолько обострилась, что в докладной записке члена ЦКК Чубина секретарю ЦК ВКП(б) П.П. Постышеву «Об освоении и устройстве спецпереселенцев в Казахстане» от 14 сентября 1931 г. обращено внимание на

распространение болезней, связанных с недостаточным питанием и сырой водой (Покровский, 2005: 298-306).

Сведения о заболеваемости и смертности детей спецпереселенцев в Казахстане имеются в «Сводке о медобслуживании спецпереселенцев», подготовленной ГУЛАГ ОГПУ 22 сентября 1931 г. Самая высокая смертность была выявлена в Северном и Южном Казахстане. В Северном Казахстане с 15 июля по 15 августа 1931 г. умерло 987 детей. Смертность по всем возрастам составила за месяц 3,4 процента. Указана главная причина смертности – последствия эпидемических заболеваний (Покровский, 2005: 298-306). Смертность затронула больше всего детей в возрасте до трёх лет. Они составляли 8-12 проц. этой группы (Земсков, 2018: 30). В Южном Казахстане смертность затронула все категории спецпереселенцев, в том числе и детей.

Высокая детская смертность, зафиксированная в спецпосёлках Карагандинской районной комендатуры, была связана с истощением детей от голода и вспышкой острозаразных заболеваний. С июля по октябрь 1931 г. здесь умерло 6092 человека, из них – 4589 ребёнка. Только с 1 по 25 октября этого же года умерло в посёлках: Майкудук — 465 человек, в Тихоновке – 619, Кампанейске – 561 человек. Итого по трём карагандинским посёлкам – 1636 человек (АП РК, 5032: 5-10).

Заболевания и смертность детей была связана с недоеданием, холодом, нехваткой воздуха в переполненных бараках, их антисанитарное состояние, недоброкачественность воды, суровые климатические условия. Дети первыми становились жертвами оспы, скарлатины, кори, брюшного тифа, дизентерии и других острых инфекционных заболеваний.

Низкий уровень медицинского обслуживания способствовал распространению инфекции. Оперативный сектор Карагандинского районного отдела ОГПУ в ноябре 1931 г. докладывал Казахскому краевому комитету ВКП(б) о многочисленных проблемах с медицинским обслуживанием спецпереселенцев: не укомплектованность медицинских кадров и низкая квалификация врачей, отсутствие медикаментов в необходимом количестве, недостаточное количество коек в больницах.

Из-за хронического недоедания, отсутствия теплой одежды, чрезвычайно плохих жилищно-бытовых условий, как следствие эпидемий сыпного тифа, оспы, скарлатины, дизентерии чрезмерно возросла смертность среди спецпереселенцев (Айдарбеков, 2012: 470). Принимавшиеся до сих пор противоэпидемические меры были недостаточны и должных результатов не дали. Сохранились крупные очаги острозаразных болезней в спецпосёлках Караганды и Караталстроя. Истощение организма отражалось на физическом состоянии детей и подростков ещё сильнее, чем на взрослых.

Были приняты меры медико-санитарного характера. Планировалось увеличить для ослабленных детей продовольственный паёк в следующих размерах: муки – 12 кг вместо 8,6 кг, крупы – 1,5 кг вместо 0,8 кг, мяса или рыбы – до 2 кг вместо 1 кг. Указывалось на необходимость включения в месячный рацион до 3 кг овощей (Покровский, 2005: 502-505). На практике принятые решения не были реализованы. Масштаб голода в Казахстане затронул всё население, особенно казахов.

Положение детей спецпереселенцев ухудшалось и проявилось в демографических показателях. Спецпереселенцы питались разными суррогатами: курай, лебеда, кости, которые размалывались и перемешивались, причём и их было недостаточно. Имели случаи употребления в пищу животных – собак, кошек (СКГА, 22:181-182).

В докладной записке «Состояние спецпереселенческих участков по Тельманскому району» от 5 марта 1932 г. делается акцент на резком увеличении заболеваемости и смертности среди детей и стариков. Отмечаются единичные случаи рождаемости и высокая смертность на всех участках. Так, на участке №11пи умерло 1314 человек, на участке № 3 – 1232 чел., на участке № 4 умирает 60 – 70 чел. за неделю (ГАКО, 13:11-13). Тяжёлые жилищно-бытовые условия, скудное питание, антисанитария вызывали новые и новые потери детей. По сведениям В.Н. Земскова, в 1933 году в «кулацкой ссылке» в Северном Казахстане умерло больше человек, чем родилось в 19 раз, а в Южном Казахстане – в 13 раз (Земсков, 1990:8). Начиная с 1935 г. рождаемость стала выше смертности.

Выводы. Практика пребывания детей на спецпоселениях в Казахстане в первой половине 1930-х гг. не соответствовала нормам гуманности. Значительную роль на жизнь и здоровье

детей раскулаченных крестьян повлиял тот фактор, что система спецпоселений была важным структурным элементом ГУЛАГа. От голода, болезней, эпидемий в 1930-1933 гг. погибло много спецпереселенцев в Казахстане, но особенно велика была детская смертность. До середины 1930-х гг. смертность превышала рождаемость. Если прибавить сюда резкое сокращение рождаемости, то очевиден серьёзный ущерб, нанесённый будущим поколениям. На смертность детей повлияли, как общие санитарные бытовые, климатические отрицательные факторы необжитых районов Казахстана, так и недостаточное по количеству и неудовлетворительное по качеству их питание, инфекционные заболевания. Сложно определить общий результат этих демографических потерь, так как возрастной состав умерших стал учитываться с 1932 г., статистика ОГПУ фиксировала далеко не все смерти детей спецпереселенцев. Определение окончательной цифры смертности детей «кулаков» требует использования, сопоставления, анализ данных самых разных источников.

Список литературы и источников

- Алдажуманов К.С. Депортация народов – преступление тоталитарного режима / К.С. Алдажуманов, Е. К. Алдажуманов. Алматы: «Фонд XXI век», 1997. 16 с.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 141. Оп. 1. Д. 2969. Л. 4.
АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5032. Л. 5-10.
- Бабенкова А. Е. История и правда неразделимы // Сельский труженик. Осакаровка. 1989. 25 июля. С. 2.
- Государственный архив Карагандинской области (ГАКО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 15. Л. 38.
ГАКО. Ф. 18п. Оп. 1. Д. 13. Л. 11-13.
ГАКО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 135. Л. 84.
- Дети ГУЛАГа. 1918-1956 / под. ред. А.Н. Яковлева; сост. С.С. Виленский. М.: МФД, 2002. 631 с.
- Елеуханова С.В. Дети спецпереселенцев в Казахстане в период голода 1930-х гг. // Сибирь гуманитарная. 2023. № 4. С. 94-106.
- Елеуханова С.В. Трудовое использование детей спецпереселенцев в Казахстане в 1930-е годы // Кубанские исторические чтения: Материалы XV Международной научно-практической конференции (Краснодар, 7 июня 2024 г.). Барнаул: ИП Колмогоров И.А., 2024. С. 108-111.
- Земсков В.Н. Спецпоселенцы: По документации НКВД-МВД СССР // Социол. исслед. 1990. № 11. С.3-17.
- Земсков В.Н. Сталинская эпоха. Экономика, репрессии, индустриализация. 1924–1954. М: Вече, 2018. 304с.
- Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание: начало 30-х годов. М: Магистр, 1996. 285 с.
- Ивницкий Н. А. Судьба раскулаченных в СССР. М.: Собрание, 2004. 294 с.
- Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. / Ред. коллегия: З.С. Айдарбеков, Л.С. Актаева, Н.Р. Джасфаров, Г.В. Кан, А.Т. Капаева, В.П. Осипов, В.Н. Шепель: сб. док. Алматы, 2012. 772 с.
- Козыбаев М.К. Принудительный труд в СССР. Алма-Ата: Феникс, 1997. 255 с.
- Кондрашин В. В. Современная историография голода начала 1930-х гг. в России и Казахстане: обзор литературы // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. 2022. № 4. С. 43-61.
- Корнилов Г.Е. Голод в Казахской АССР в 1930-е годы: историографический дрейф // Новейшая история России. 2023. Т. 13, № 1. С. 99-121
- Минц М. М. Голод в СССР 1930 1933 гг. (Обзор) // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 5: История. М.: ИНИОН. РАН, 2022. № 1. С. 53–68.
- Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930 -1940: В 2 кн. Кн. I / Отв. ред. Н.Н. Покровский. М: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. 912 с.
- Раскулаченные спецпереселенцы на Урале (1930-1936 гг.): Сб. док. / Ин-т истории и археологии Урал. отд-ния РАН, отв. ред. В.В. Алексеев. Екатеринбург: УИФ «Наука», 1993. 228 с.
- Садыков М.К. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, 2005. 428 с.

- Северо-Казахстанский государственный архив (СКГА). Ф. 22. Оп. 1. Д. 22. Л. 181–182.
- Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939: в 4 т. Т. 3. 1930– 1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. I под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2003. 864 с.
- Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. Р-1455с. Оп. 5 Д. 2. Л. 27–28 об.

References

- Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K. Deportaciya narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima [Deportation of peoples – a crime of the totalitarian regime]. Almaty: «Fond XXI vek», 1997. 16 s. [in Russian]
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 141. In.1. C. 2969. L. 4. AP RK. F. 141. In. 1. C. 5032. L. 5-10.
- Babenkova A.E. Istoriya i pravda nerazdelimy [History and truth are inseparable] // Sel'skij truzhenik. Osakarovka. 1989. 25 iyulya. S. 2. . [in Russian]
- State Archives of the Karaganda Region (GAKO). F. 3. In. 1. C. 15. L. 38.
- GAKO. F.18p. In.1. C. 13. L. 11-13.
- GAKO. F. 1487. In. 1. C. 135. L. 84.
- Deti GULAGa. 1918–1956 [Children of the Gulag. 1918-1956] / pod. red. A.N. YAKovleva; sost. S.S. Vilenskij. M.: MFD, 2002. 631 s. . [in Russian]
- Eleuhanova S. V. Deti specpereselencev v Kazahstane v period goloda 1930-h gg. [Children of special settlers in Kazakhstan during the famine of the 1930s] // Sibir' gumanitarnaya. 2023. № 4. S. 94-106. . [in Russian]
- Eleuhanova S.V. Trudovoe ispol'zovanie detej specpereselencev v Kazahstane v 1930-e gody [Labor use of children special settlers in Kazakhstan in the 1930s] // Kubanskie istoricheskie chteniya: Materialy XV Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (Krasnodar, 7 iyunya 2024 g.). Barnaul: IP Kolmogorov I.A., 2024. S. 108-111. [in Russian]
- Zemskov V. N. Specposelency: Po dokumentacii NKVD-MVD SSSR [Special settlers: According to the documentation of the NKVD-MVD of the USSR] // Sociol. issled. 1990. № 11. S. 3-17. . [in Russian]
- Zemskov V.N. Stalinskaya epoha. Ekonomika, repressii, industrializaciya. 1924–1954 [The Stalin era. Economy, repression, industrialization. 1924-1954]. M.: Veche, 2018. 304s. . [in Russian]
- Ivnickij N.A. Kollektivizaciya i raskulachivanie: nachalo 30-h godov [Collectivization and dispossession: the beginning of the 30s.]. M: Magistr, 1996. 285 s. . [in Russian]
- Ivnickij N.A. Sud'ba raskulachennyh v SSSR [The fate of the dispossessed in the USSR.]. M.: Sobranie, 2004. 294 s. . [in Russian]
- Iz istorii deportacij. Kazahstan 1930–1935 gg. [From the history of deportations. Kazakhstan 1930-1935]// red. kollegiya: Z.S. Ajdarbekov, L.S. Aktaeva, N.R. Dzhagfarov, G.V. Kan, A.T. Kapaeva, V.P. Osipov, V.N. Shepel': sb. dok. Almaty, 2012. 772 s. . [in Russian]
- Kozybayev M.K. Prinuditel'nyj trud v SSSR [Forced labor in the USSR]. Feniks, 1997. 255 s. . [in Russian]
- Kondrashin V.V. Sovremennaya istoriografiya goloda nachala 1930-h gg. v Rossii i Kazahstane: obzor literatury [Modern historiography of the famine of the early 1930s in Russia and Kazakhstan: a review of the literature] // Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Povolzhskij region. Gumanitarnye nauki. 2022. № 4. S. 43–61. [in Russian]
- Kornilov G.E. Golod v Kazahskoj ASSR v 1930-e gody: istoriograficheskij dreyf [Famine in the Kazakh ASSR in the 1930s: Historiographic Drift] // Novejshaya istoriya Rossii. 2023. T. 13, № 1. S. 99–121. [in Russian]
- Mints M.M. Golod v SSSR 1930 1933 gg. (Obzor) [Famine in the USSR 1930-1933 (Review)] // Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Ser. 5: Istoriya. M.: INION. RAN, 2022. № 1. S. 53–68. . [in Russian]
- Politbyuro i krest'yanstvo: vysylka, specposelenie.1930-1940: V 2 kn. Kn. I [The Politburo and the Peasantry: Expulsion, Special Settlement. 1930-1940: In 2 books. Book I] / Otv. red. N.N. Pokrovskij. M: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN), 2005. 912 s. [in Russian]

Raskulachennye specpereselency na Urale (1930-1936 gg.): Sb. dok. [Dispossessed special settlers in the Urals (1930-1936)]/ In-t istorii i arheologii Ural. otd-niya RAN, otv. red. V.V. Alekseev. Ekaterinburg: UIF «Nauka», 1993. 228 s. [in Russian]

Sadykov M.K. Deportirovannye v Kazahstan narody: vremya i sud'by [Peoples deported to Kazakhstan: time and fates]. Almaty, 2005. 428 s. [in Russian]

North Kazakhstan State Archives (NKSA). F. 22. In. 1. C. 22. L. 181–182.

Sovetskaya derevnya glazami VCHK–OGPU- NKVD. 1918- 1939 [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918-1939]: v 4 t. T. 3. 1930- 1934 gg. Kn. 1. 1930–1931 gg. I pod red. A. Berelovicha, V. Danilova. M.: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEH), 2003. 864 s. [in Russian]

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. P-1455c. In. 5. C. 2. L. 27–28 ob.

**ҚАЗАҚСТАНДА ГУЛАГ ЛАГЕРЛЕРІ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ
СУДЬБЫ УЗНИКОВ ЛАГЕРЕЙ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ
THE FATE OF THE PRISONERS OF THE GULAG CAMPS
IN KAZAKHSTAN AND THEIR FAMILY MEMBERS**

FTAXP 03.20.00

АЛЖИРДЕ АЗАП ШЕККЕН АНАЛАРДЫҢ ҚАСІРЕТТІ ТАҒДЫРЫ

Сәрсембина Құралай Қуандыққызы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер. Мемлекет тарихы институты. Қазақстан, Астана қ. E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада АЛЖИР-де азап шеккен аналар тағдыры естеліктер негізінде зерделенеді. Сонымен қатар еңбекпен түзету лагерлеріндегі әйелдердің сандық құрамын анықтауға талпыныс жасалған.

Лагердегі әйелдердің ауын жағдайы, адам құқығын аяққа таптаған саясат деректер негізінде қарастырылған. 1918 жылдан бастап құрылып, шамамен 35 жыл бойы түрліше аталған түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлері, еңбекпен түзету колониялары кеңес мемлекетінің ажыратылмас бөлігіне айналғандығы, Кеңестік ГУЛАГта «тұтқындар» құлдардың рөлін атқарғандығы түйінделген.

Түйін сөздер. Саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық мүдде, ұлттық сана және т.б.

IRSTI 03.20.00

THE TRAGIC FATE OF MOTHERS WHO SUFFERED IN ALGERIA

Sarsembina Kuralai Kuandykkyzy^{1*}

¹Candidate of historical sciences, leading researcher. Institute of state history. Kazakhstan, Astana E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

Abstract. The article examines the fate of mothers who suffered in Algeria on the basis of memories. An attempt was also made to determine the quantitative composition of women in labor Correctional camps. The situation of women in the camp, the policy that trampled on Human Rights, is considered on the basis of data. It is summarized that prisons and labor Correctional camps, labor Correctional colonies, which were created since 1918 and were variously named for about 35 years, became an integral part of the Soviet state, and in the Soviet Gulag "prisoners" played the role of slaves.

Keywords. Political repression, totalitarianism, national interest, national consciousness, etc.

MPHTI 03.20.00

ТРАГИЧЕСКАЯ СУДЬБА МАТЕРЕЙ, ПОСТРАДАВШИХ В АЛЖИРЕ

Сарсембина Куралай Куандыковна¹

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории государства. Казахстан, г. Астана E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье исследуется судьба матерей, пострадавших в Алжире, на основе воспоминаний. Также была предпринята попытка определить количественный состав женщин в

исправительно-трудовых лагерях. Положение женщин в лагере, политика, попавшая в права человека, предусмотрены на основании данных. С 1918 года созданы различные тюрьмы и исправительно-трудовые лагеря, исправительно-трудовые колонии на протяжении почти 35 лет стали неотъемлемой частью Советского государства, в советском ГУЛАГе «заклученные» играли роль рабов.

Ключевые слова. Политические репрессии, тоталитаризм, национальные интересы, национальное сознание и др.

Кіріспе. Халықтың болмыс-бітіміне үйлеспейтін заңдардың кеңес үкіметі игілігі үшін ғана шығарылуы салдарынан қазақ даласына да жат түрмелер, мәжбүрлеп еңбек еткізетін лагерлер санының артқаны белгілі. 1918 жылдан бастап құрылып, шамамен 35 жыл бойы түрліше аталған түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлері, еңбекпен түзету колониялары кеңес мемлекетінің ажыратылмас бөлігіне айналады. Олардың ішінен ГУЛАГ әлемнің барлық тіліне енеді. 1923 жылы 21 тамызда сотталған әйелдерді Ногинск әйелдер түрмесіне қамау керектігі анықталады (Жак Росси, 1991: 8). Алайда мұрағат құжаттарында лагерлік жүйенің алғашқы қалыптасу кезіндегі тұтқын әйелдер туралы мәліметтердің де кездеспейтіндігін де ескеру шарт. И. Сталиннің өзі 1929 жылы КСРО-да еңбекпен түзету лагерлер жүйесін кеңінен дамытуды жан-жақты жоспарлап, 1930 жылы 7 сәуірде арнайы қаулы қабылдады (АОМА, 13: 1). Осылайша бас бостандығынан айырылғандар еңбегін тегін пайдалану мақсатты түрде жоспарланып, 1930 жылдың ортасына дейін, осы мәселе тұрғысында көптеген қаулылар жарық көреді. Осы жоспарға әйелдер де ілікті.

1920-30 жылдары КСРО территориясындағы Колыма, Магадан, Воркут, Сібір, Урал, Қазақстан және өзге де өңірлерде концентрациялық лагерлер ұйымдастырылды. 1930 жылы мамырда КСРО ХКК “Қазақ еңбекпен түзету лагерлерінің ұйымдастырылуы туралы” қаулысын қабылдап, Қазақстанның “аграрлық-мәдени және саяси-шарушылық жағдайын ескере” отырып, қазақ даласын “түрме мен лагерлер орталығына” айналдырды (АОМА, 13: 1). Карлаг 1930 жылы құрылды. Бірақ ол өз алдына өзіндік зерттеушілері бар бөлек мәселе.

1930 жылдың ортасынан бастап тегін жұмыс күшін пайдалануға қатты көңіл бөлінді. Кеңестік ГУЛАГ-та (Заңнан тыс құлдық) «қылмыскерлер» құлдардың ролін атқарған (Кравченко, 1999: 368).

1930 жылдың ортасына дейін айыпталған әйелдерге әдейі арналған лагерлер болмаған. Сол кезде бас бостандығынан айырылған апа-әжелерге “кәнігі қылмыскерше қарап” түрмелерге қамау әдеттегі құбылысқа айнала бастайды (Астана ҚМА, 65: 5761).

1937-жылғы 15-тамыздағы ПХК-ның № 00486 шұғыл бұйрығынан соң “Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне” арналған арнайы лагерлерді құру қажеттілігі туындайды. Осындай лагерьлерді құру аймақтары болып Нарым өлкесі мен Қазақстандағы Торғай ауданы белгіленеді. Себебі, РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабымен сотталған әйелдерді өзгелерден бөлек қамау бұйырылған еді (Сборник, 1993: 86).

1930 жылдың ортасынан кейін КСРО аумағында мынадай әйелдер лагері болған: Алжир, Горький қаласынан 40 шақырым қашықтықтағы Темияков лагері, Фрунзе қаласынан (қазіргі Бішкек қаласы) 100 шақырым жердегі Джангир лагері және Потьмадағы Темников лагері. № 00486 бұйрықта “Отанын сатқандардың отбасы мүшелері” атанып, сотталған әйелдердің барлығын Темников лагеріне жөнелту айтылған болатын. Алайда саяси қуғын-сүргіннің кең көлемде жүргізілуінің салдарынан “Отанын сатқандардың” әйелдеріне арналған лагерлер көптеп құрыла бастайды. Өкінішке орай архив құжаттары осындай лагерлерде қанша тұтқын әйелдердің болғаны және олардың немен айналысқандығы туралы жөнді мәлімет бере алмайды. Қазіргі күні “Отанын сатқандардың отбасы мүшелері” атанып, сотталған әйелдер отырған Темников, Сібір, Қарағанды, Томск, Джанги-джир, Нижний Тагил, Сегежск, Колыма, Потьма секілді арнайы лагерлер белгілі болып отыр. Олардың ең ірілері Темников, Сібір, Қарағанды еңбекпен түзету лагерлері болды (Система, 1981:479).

1937-1938 жылдары ОЛЖИР, яғни Отанын сатқандардың әйелдерінің айрықша лагерлері құрылып, 1940 жылдың жазына қарай көбейе түскен (Жак Росси, 245).

Материалдар мен әдістер. ҚРОМА, АОМА қойнауындағы деректер, сонымен бірге жазықсыз қудаланған аналардың естеліктері негізінде еңбекпен түзету лагерінде азап шеккен

аналар тағдыры зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. “Отанын сатқандардың Ақмола лагері” тарихына тоқталсақ. “АЛЖИР”- сталиндік тоталитарлық жүйе кезінде “халық жаулары” атанып, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, шарушылық, партия кеңес басшыларының, сонымен қатар қарапайым адамдардың әйелдері мен қыздары жазықсыз жазаларын өтеген Ақмола облысындағы лагерь. Ол Қарағанды лагерінің 26-бөлімшесі ретінде қазіргі Астана қаласының Оңтүстік-батысында, Төңкеріс (Малиновка) елді мекеніне КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының 1937-жылғы 15-тамыздағы № 00486 бұйрығы негізінде құрылған. “АЛЖИР” Карлагтың бір бөлімі ғана. “Саяси сотталғандар” (РСФСР ҚК 58 бабының бөлімдері бойынша) жабық, яғни сыртпен хат-хабар ала алмайтын лагерлерге қамалды. Осындай лагерлер КСРО көлемінде 1930-жылдың ортасынан бастап қана белгілі болды (Жак Росси, 1991: 184). РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабының 17-тармағы бойынша бас бостандығынан айырылған аналар қамалған Ақмола лагері тікелей Карлагқа бағынды. Саяси тұтқындар ең ауыр жұмыстарды атқарып, “қайта тәрбиеленді”. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлерінде “тұтқындарға” жанашырлық білдіргендерге “халық жауы” атағы таңылып, алыс аймақтарға жер аудару жазасы қолданылған.

Ақмола лагері 30 мың га жерді алып жатқан. Онда 3 жылдан 8 жыл мерзіммен бас бостандығынан айырылған әйелдер жазаларын өтеді. Олар әр-ұлттың өкілдерінен еді. А. Тасымбековтың “Жан дауысы. Алжир архипелагы” атты еңбегінде жазықсыз сотталған аналардың лагердегі өмірінен көптеген мәліметтер жазылған. Айыпталған әйелдер мал бағып, фабрика салып және жер қазып, бау-бақша егіп, сиыр сауып, киім де тіккен. Олар барлық жұмыстарды атқарған (Тасымбеков, 1993: 210). “АЛЖИР”-дегі ауыр жағдай туралы Мария Даниленко: “Біздер 25, 35, 50 градус салқындық пен 50 градус ыстықта да жұмыс жасадық. Бір жаз ішінде әйелдер 18 құрылыс объектілерін салды...” - (Страницы трагических судеб, 2002: 82), деп өз естелігінде жазады. Лагерлер мен түрмелерде надзирательдердің ішетін тамақты жерге қойып, оның ішіне түкіріп, “жрите контрики” деген кездері де өте жиі кездескен (Жак Росси, 1991: 86). 1937-жылдан 1954-жылға дейін “Р-17” деп аталатын (ресми түрде) 26-шы нүктеде тұтқын әйелдер саны қанша болды деген сұраққа нақтылы жауап беру қиын. Алғашқы жылы-ақ лагерьдегі әйелдер саны 6,5 мыңға жеткен – деген пікір де бар (Тасымбеков, 1993: 41).

Шаймуханов және Шаймуханованың “Карлаг” атты еңбегінде Карлагтағы тұтқын әйелдердің саны төмендегідей көрсетіледі (Шаймуханов, Шаймуханова, 1997: 21).

1933-2304

1934-3011

1936-3260

1938-7511

1939-17099

Жоғарыда келтірілген сандарға қарағанда 1938-жылдан кейін лагерьдегі тұтқын әйелдердің күрт өскендігін байқаймыз. Сонымен бірге 1935 және 1937 жылдардың көрсетілмегенін де ескеру шарт. Зерттеушілер жоғарыдағы мәліметті Қарағанды облысының ІБ-нің мұрағатынан алған. Ал А. Р. Кукушкина Ақмола арнайы бөлімінде 1938-1946 жылдары 4.482 әйел болғандығын, олардың 2469-ы (55 процент), орыс ұлтының, ал 93-і (2 процент) қазақ ұлтының өкілдері екендігін жазады. Сонымен қатар зерттеуші 1931-1959 жылдар аралығындағы Карлагта жазасын өтеген тұтқындар туралы нақтылы мәліметтің жоқ екендігін, сондай-ақ саяси баппен сотталғандардың және лагердің түрлі бөлімдеріндегі тұтқын әйелдердің санын дәлме-дәл көрсетудің қиындығын да айтып қынжылады. Оның себебі Карлаг құжаттарының өңделмегендігімен байланысты түсіндіріледі (Кукушкина, 2001: 15). Осыған орай тұтқындар саны да түрліше көрсетіледі.

Ал, А.Тасымбековтың айтуынша АЛЖИР-де 22 мың тұтқын әйел азап шеккен (Тасымбеков, 1993:47). Лагердің адам айтықсыз жағдайына шыдамай өздерін мерт қылғандар мен лагерь ішіндегі заңсыздықтың салдарынан жеңдеттер қолынан қаза тапқан немесе ауырып өлген аналардың есімдері бүгінгі күнге толық жетті ме? Жауабы қиын сауал! Себебі, лагерлер мен түрмелердегі заңсыздықтар сол кезеңдегі құжаттарда көрсетілмейтін еді.

Түрмеде, лагерьде туылған балалар “лагерь балалары” деп аталған. Ал, еңбекпен түзету колониясы мен лагерлерде туылған сәбилерге арнап арнайы балалар бөлмесін ұйымдастыру 1934-жылы айтылған еді. Аналарды балаларын тамақтандыруға конвоймен әкеліп, әкететін еді. Лагердегі 2 жасқа дейінгі нәрестелер “балалар комбинатында” ұсталған. “АЛЖИР”-дегі төрт жасқа толған балаларды Осакаров балалар үйіне жіберетін болған (Жак Росси, 1991: 201). Лагерлердегі баласы бар немесе аяғы ауыр әйелдер зона тілімен “машка” деп аталған. “Заклученные женщины, начиная с пятого месяца беременности, не подлежат высылке на работу вне места заключения без их на то согласия” - деп РСФСР еңбекпен түзету кодексінде жазылғанымен іс жүзінде жағдай басқаша болды (Собрание кодексов, 1928: 15).

Лагердегі ауыр жағдай (бөлменің салқындығы, тамақтың жетіспеуі, аналардың ауыр еңбекпен айналысуы және т.б.) сәбилерге қалай әсер еткендігін айтпай-ақ түсінуге болады. Тұтқын өмірін бастан кешірген аналардың естелігінде осы жағдай жиі айтылады. Жак Россидің айтуынша, жазасын өтеп шыққаннан кейін де аналардың балаларын іздеп, тауып алуы өте қиындықпен жүзеге асқан (Жак Росси, 1991: 235). Лагерден 3-4 жастағы балаларды сәбилер үйіне жөнелту нағыз әскери қимыл ретінде жүргізілген. Сәбилерді анасынан тартып алу түнгі уақытта іске асырылған. Лагерде болған әйелдер өз естеліктерінде жаны күйзелген аналардың балаларынан айырылған сәттегі жан азабын (надзирательдермен төбелесу, тікенек сымдарға, қабырғаға бастарын соғу және т.б.), тіпті кейбір әйелдердің жынданып та кеткендігін қинала айтады (Тасымбеков, 1993: 49). Сондай-ақ тұтқын аналардың мерекелерді атап өтуге құқы болмаған. Себебі, олар “азаматша” деген құқықтан айырылған болатын.

Түрмелер мен ЕТЛ-де аяғы ауыр әйелдердің жағдайларына ешқандай мән берілмегендігін мұрағат құжаттарды да дәлелдейді. Алжирде КСРО-ның түпкір-түпкірінен келген (Мәскеу, Ленинград, Украина, Белоруссия, Грузия, Армения, Орта Азия) “халық жауының” әйелдері жазаларын өтеді. Сотталған әйелдер “подъем”, “отбой”, “развод”, “обыск” деген лагерь тәртібіне де лажсыз бағынды. Оларды 1938 жылғы 25 тамыздағы заң бойынша (НКВД лагерлері туралы) мерзімінен бұрын босатуға тиым салынды. Тіпті, мерзімі аяқталған аналарды лагерде мәжбүрлеп ұстаған жағдайлар да кездескен. Лагердің азапты өмірін 1938-жылдан 1955-жылға дейін басынан өткерген Күләмдам Қожанованың естелігіне мән берсек: “...Көктемнің жанға жайлы ертеңгі шағы болатын. Лагердің қызметкерлері бізді ауланың ішіне иіріп қойып: Бүкіл жұртшылық Отанымыздың күш-қуатын, хал-ахуалын арттыру жолында бір кісідей ат салысулы. Күні-түні ізденіс, талпыныс. Ал, сендер ше? Рахат! Жағаларыңыз жайлауда, жайбарақат өмір сүріп жатырсыздар. Тамақ үкіметтен! Өңшең әзір асқа тік қасықтар- деп тілдеп-тілдеп алды да, бұдан былай жағдайдың өзгертіндігін, топ-топқа бөлініп, жұмыс істейтінімізді мәлімдеді...”

Біз “АЛЖИР”-дің құзырына өткеннен кейін әрқайсысымыз жеке-жеке сандармен таңбаланғанбыз. Ол сандар таңбаланған кішкене шүберектер үстіндегі киімнің жауырынына және кеудесіне анадайдан көзге шалынатындай сыйпатта ұқыпты тігілуі шарт. Номерін аталған бетте дереу: “мен” деп дауыстауға тиіссің... Жіктеу-сорттау ұзаққа созылған жоқ. Біз мал бағу, төл күту шаруашылығына іріктелген екенбіз. Мен топтың жетекшілігіне ұйғарылыппын. Жүрек шіркін тас төбемнен шықты. Үлде мен бүлдеге оранып, ерке өскен тотай едім. Басыма мынадай күн туды. Ол міндетті ойдағыдай жүзеге асыруым мүмкін еместей. Жұмысында қате, кемшілік болмау керек. Бір жерден мүлт жіберсең бітті. Сұлтекеңмен, бала-шағамен, ағайын-туыс, дос-жарандармен табысармын деген үмітім бар. Қаншама жасқанып, қорықсам да сол орайда тәуекелге бел байлап, мал бағу ісінен босануыма көмектесуін, ал басқа тапсырыстың қайсысынан да бас тартпайтынымды айтпаққа ауыз аша беруім мұң екен - жаңа бастығым қояншығы ұстағандай ақшаңдай жөнелді. Балағаттың неше түрін біледі екен...

Қажып, қалтырап ақыры 1948 жылға жетік-ау! Жаз айының бірі болатын. Қаздай байпаңдап түрменің 4-5 қызметкері сау ете қалды. Сендер - деді олар-қазір дәл осы арада лагердің бастығының атына өтініш жазыңдар. Қағаз, қалам мінеки. Онда таяу арада қолға алған бір іргелі жұмыстарыңның бар екені, оның жуық арада аяқталып бітпейтіні себепті тағы бір он жыл осында қалып, еңбектеріңді әрмен жалғастыруға рұқсат сұрайтындарың, өйткені ол жұмыстың нәтижесін өз көздеріңмен көргілерің келетіні айқын да анық айтылатын болсын. Қол-аяғымыз жансызданып, мелшііп қалыппыз. Өтініштің мәтінін өздері дайындап әкелген екен. Дірілдеп, қалшылдап, жазатайым еңіреп қоймайын деп тістеніп, көшіріп-көшіріп

бердік. Кейін білдік кейбір шаруашылықтағы қарсыласқан әріптестерімізді талай күн карцерге де қамапты. Шынында да бастықтармен айтысып-тартысып ешкім ештеңе өндірген емес. Ондай жағдай байқала қалса, екі-үш төре дереу мәжіліс өткізеді де, әлгі “тәртіпсіздің” айыпталу мерзімін бір-екі жылға, кейде одан да көбірек ұзарта салады, бергісі-бірнеше күн карцерге отырғызады. Сол күні ешкім тамаққа ерін тигізген де жоқ. Солбырая-солбырая орындарымыздан көтеріліп, жұмыстарымызға кегістік. Сол жерде жылап-еңіреп, өңшең тірі өлік ілініп-салынып жүріп жаттық...” (Жұмағалиев, 1998: 3). Көріп отырғанымыздай, «лагерде іргелі жұмыс болғандықтан өз еркімен тағы да 10 жыл қалуға» арыз жаздыртқан. Қарсыласқандар карцерге қамалған. Заңсыздықта шек болмаған.

Елизавета Тухачевская өз естелігінде: “...Дүрліккен заманда қазақ халқының аялы алақанын көрген жанмын. Менің бір байқағаным – көнгіш еді-ау, қазақ аналар, төзімді еді-ау! Небір ауыр жұмыстардың арасында солар жүретін”- деп жазады (Жұмағалиев, 1997: 3).

1938 жылы “АЛЖИР”-ге келген 2103 әйелдің 655-нің аяғы ауыр немесе кішкентай сәбилері болған. Аяғы ауыр әйелдердің барлығы лагерде босанған. Осының өзі-ақ аналар үшін сұмдық азап болатын.

Меңтай Дәукенованың естелігінде: “...Күйеуім Жұмағалиды 1937-жылы ұстады. Бізді пәтерден қуды. Үш және жеті жастағы балаларыммен көшеде қалдым. Күйеуімді ұстаған соң, екі айдан кейін ПХК қызметкерлері мені балаларыммен қосып Ақтөбе түрмесіне әкелді. Балаларымды менен айырып тартып әкетті”-дей келе, түрме камераларында 100-140 адамнан болғандығын, өзін тергеуге бір мәрте шақырғандығын айтады. Меңтай Дәукенованы 8 жылға соттайды. 27-тамызда жүк таситын қызыл түсті вагонға тиеп Орынборға әкеледі. Бір айдан соң тұтқын әйелдер Челябин қаласына жеткізіліп, содан кейін ғана Ақмола лагеріне жетеді. Лагердің өмірі туралы былай деп жазады: «... Біздің лагерьде елдің барлық түкпірінен келген 17 мың әйел болды. Барақта 200-300 адамнан тұрдық. Жататын жеріміз мал қораға ұқсайтын. Лагерде үлкен шаруашылық болғандықтан жасамаған жұмысымыз жоқ. Аштық пен суықтан, аурудан әйелдер өліп те жатты. Өлген әйелдерді үлкен шұңқыр қазып соған бәрін бірге көме салатын. Мен әлсіз әрі аурушаң болдым. Менің тірі қалуыма себін тигізген әйелдердің қамқоры еді. Бізден соғысты да жасырды. Майданда не болып жатқанын білмедік те. Мен төрт ағамның соғысқа кеткендігін кейіннен барып білдім...” (Сапарова, 1993: 3).

Темников лагерінде болған Е. Вялова-Васильева: “Ежедневно выводили на работу, состоящую из бессмысленной переноски камней из одного конца лагеря в другой или переноске песка на дырявых, сломанных носилках, который весь высыпался по дороге. Все это делалось только для того, чтобы занять женщин хоть какой-то работой” (Вялова-Васильева, 1990: 3) – десе, Мария Львовна Даниленко: “Заклученных держали скученно. В спальном бараке, где одновременно содержалось 360 человек, воздух был спертый. Чтобы выжить, женщины собирали на помойках кочерыжки и варили их. Их запахом так пропитывался воздух, что, когда конвойрам требовалось пересчитать нас, они, не заходя внутрь, просили сделать это кого-нибудь из дежурных старушек...” (Елисеева, 2002: 3), - деп сол кездің ақиқатын көрсетеді. Ал, Мәриям Қамбарқызы өз естелігінде түрмедегі заңсыздықтарды, әсіресе күзетшінің қарсылық танытқан бір әйелді атып та тастағанын айтады.

1937-жылдың ортасында Карлагта жаңа туған бұзаулар мен торайларды бағатын фермалар ұйымдастырылады. Фермаға түнгі бақташы болып орналасқан Құсни апай бұзаулар мен торайларға беретін күнжараны ашыққан әйелдерге тығып таситын болған. Ол кісінің жолдасы Есім Байғаскин (Алматы мал дәрігерлік институтының ректоры болған) де “халық жауы” ретінде ұсталған еді. Әзиза Рысқұлова мал дәрігері, ал Мәриям Қамбарқызы ферма меңгерушісі болғанда, лагерьдің шағын қасапханасынан сойылған малдың майын жасырып, тығып әйелдерге тасыған. Әйелдердің жағдайларының жақсара бастағанын сезіп, күдіктенген түрме қызметкерлері Мәриям апайды түрмеге қайта қамап, кейін “Долинкаға” ауыстырады (Қозыкеев, 1990: 3).

Уәзипа Майжолова-Күленованың естелігінде: «Лагерде таңғы сағат төрттен кешкі сағат алтыға дейін үзіліссіз жұмыс жасайтынбыз. Ет дегенді көрмейміз. Жұмыс басына түсте бір булочка мен шәй алып келеді. Орыс, грузин, армян, түркі әйелдері барлығымыз бір кісіден туғандай бір-бірімізге жанымыз ашып тұратын. Бірде мен, Ақмоланың боранды қысты күндерінде, лагерьдің шығыс жағындағы қамыс көлге түсіп кеттім. Әрең дегенде шықтым. Үсті-басымның бәрі мұз болып қатып, денеме киімдерім жабысып қалған. Күзетшіге баракқа

барайын десем, қашып кетеді деп жібермеді. Содан кешке келіп, барактағы әйелдер денемдегі жабысып қалған киімдерімді жібітіп, мені босатып алды. Сол оқиғадан кейін қазір менің тырнақтарымның бәрі аппақ цемент сияқты опырылып түсіп жатады» (Страницы, 2002: 170)-деп, лагерьдегі әйелдердің ауыр жағдайын көрсетеді.

Қазақ көркем әдебиет баспасының жауапты қызметкері Абат Әлібаевтың жұбайы, ҚазОАК-нің аппаратында қызмет жасап жүргенде, 1938-жылы 10-сәуірде тұтқынға алынып, “АЛЖИР”-де жазасын өтеген Зағипа Тінәлина өз естелігінде сотталған әйелдердің өмірі туралы былай деп айтады: “Алматы абақтысынан бізді Қарағанды лагерінің Ақмола бөлімшесіне айдады. Бірақ ол жерге де діңкелеп жете алмай, Новосибирск мен Челябинск түрмелерінің тұтқындарды жан-жаққа бөлетін сасық қапасында біздерді айлап ұстаумен болды. Ондағы тартқан азап пен қорлықты айтып жеткізу қиын. Саяси тұтқындар ғана емес, небір баскесер ұры-қары, жезөкшелермен жан төзгісіз жағдайда, тығыз камераларда жаттық. Жалғыз жазықсыз әйелдер болсақ бір сәрі-ау, тым құрыса, жанымызды түсінісіп, бір мүдде жолында шыдау керек болғандықтан, бір-бірімізге қамқор, сүйеніш бола, шыдап бағар едік. Ел алдында да, Отан алдында да кіршіксіз таза арымызды ардақтап, соның өзін дәтке қуат деп, түбі ақталатынымызды, жар-жолдас-ерлеріміз де ақталады деген сеніммен жүрудің өзі қандай еді! Әділдіктің қалайда жеңетінін ту қып, осынау қорлықтар мен жан азабының қиямет-қайымында да морт сынып кетпей, алға үмітпен қарап, еңсемізді көтеріп жүрудің өзі-ерлік екен де! Ал шын қарабет қылмыскерлермен, кесімді жазасын тартқан айыпкерлермен қатар қамалып, қоса азап шегу-одан асқан қорлану, сұмдық жапа шегу жоқ шығар. “Не жазығымыз бар еді, о құдай!”, - дегенде жалғыз жанымыз үзіліп кетердейтін. Төзе алмай ақыл-есінен айрылғандар қаншама! Мен де солардың кебін киер ме едім, егер Челябинск түрмесінде еркінен еріксіз айырылып, күйеулері шеккен азап пен қорлықты қоса тартып, көздері төрт бола, бір үміт пен бір үкімнің хабарын күтумен отырған небір мықты әйелдерді кездестірмегенде!

Тіршіліктен түңіліп, күйреп, құрып жүрсең де шыдауға тиіс болғандықтан шыдауға тура келген. Тек “...көп ұзамай бәрі шешіледі, бәрі орнына қайта келеді!” - деген нық сенімнің шұйдасы созыла беретінін, жиырма-отыз жылға шейін барып, небір сенімі мықты, қажымас, қайтпас қайсарларыңның өзі күдерін үзіп, тар қапаста, қамауда, аштық пен суықтан өмірлері де үзіліп кетерін ол әйел де, мен де білмеппіз. Бізді ақыры Ақмола лагеріне жіберетін күн туды. Әлсіз үміт, қалайда елге жақын деген болымсыз қуанышпен алданған боламыз. “Мың күн пейіштен бір күн жарық” дей ме. Кіндік қаны тамған жерге, туған-туыстың маңайына келіп, көзің телмендеп, тікенек қоршаудың ар жағына бір адым шығуға зар болып: ит ішетін жуындыдай баланда дейтін тамақ ішіп, күніге белің бүгіліп құлдарша қара жұмыс істеу... тағы тағы жан төзгісіз жәбір-жапа шегу - “Әй, бұдан да өліп кеткен мың артық-ау!” - дейтін күпірлік ойға талай-талай барғыздырған, дүниедегі ең асылың - жарық сәуленді жоқ ете салуға талпындырған небір қиямет сәттерді бастан өткіздік-ау! Әй, пенденің төзімділігіндей төзімділік жоқ-ау, деп бүгінде тамсанамын. Сотсыз-тергеусіз, адвокат сайланбай соттай салу дегенді естіп-көргеніңіз болса-міне! Тағылар заманындағыдай қағазға саусақ таңбасын бастырдық-болды, тұтқынбыз. Осындай хайуандық “заңмен” миллион жазықсыздардың тағдыры тұл болды. XX ғасырдың ортасында құқықсыз, озбыр заманның құрбаны боламыз деген ой кімнің басына келіпті? Кім жауабын береді?

“АЛЖИР” (26 нүкте) - зілкіген-зілкіген сұсты, үрейлі биік бағандар, айналдыра тікенек сымдармен қоршалған, әр мүйісте қарауыл қада, онда арсылдаған ит пен мылтығын кезенген күзетші – көз алдыға фашист қанышерлерінің концлагерін елестетпей ме? Зәрені ұшырады. Қатар-қатар барактар, адам тұратын жайдан гөрі мал немесе ит ұстайтын қораға немесе колхоздың темір-терсек сақтайтын қамбасына ұқсайды. Іші үш қатар нар (бөстекше), ертеңгісін және кешкісін сапқа тұрғызып қойып тексеру, одан айдауылмен итін өршелендіре дедектетіп қара жұмысқа апарады, алып қайтады. Ауыр жұмыстан, аштықтан әлсіреп сүйретіле түннің бір уағында бөстекшелерімізге сұлаймыз. Қыста қақап (жылытылмайтын болғандықтан), жазда монша жаққандай пысынап, керегелерінен пар тамшылап, тұншықтырып, алқымды буып, тынысты тарылтатын қапырық сасық “үйімізге” жолшыбай құлап-сүрініп, итке таланбай аман жеткенге шүкір етеміз. Бір баракта үш жүзге дейін адам тұрамыз... Құлдық дәуірдегі құлақ кесті құлдардың өмірі бізден көш ілгері шығар-ау. Бәрінен қиыны-өнебойы аш құрсак, жадауымыз. Мен мал бақтым. Күзде қамыс орамыз, белуардан мұздай су кеше, орақпен қамыс

орып баулаймыз. Норма-140 бау, күніге. Орындасаң-700 грамм нан аласың. Орындасаң... адамда жалғыз-ақ арман болады екен: нанға тою! Күздің қара суығында үсті-басымыз суға малшына жатын орынға ораламыз. Таң сәріде қамысқа қайта дірдектеп кетеміз...

Кімдер жоқ емес арамызда: партия және мемлекет қайраткерлерінің әйелдерінен от басындағы шаруа әйелдерге дейін. Кешегі революционерлер, қатардағы партия-совет қызметкерлері, атақты артистер, жазушылар, дәрігерлер, мұғалімдер мен инженер-конструкторлар, ұшқыштар тағы, тағы дер кезінде Отанға, елге пайдасы тиетін жоғары білімді мамандар. Қылшылдаған жастан жетпіске таяп, жер таянған кемпірлерге шейін тікенек сымның ар жағында, күндіз-түні қарулы күзетпен тырп еткізбей, малша қара жұмысқа айдап, арқа еті арша, борбай еті борша болғанша аздырып, ақыл-естен айрылтып, бір жақта қалған бала-шаға, күйеуінен, жора-жолдастардан мүлдем хабарсыз, (хат-хабар жазуға да сәлем-сауқат алуға да рұқсат жоқ), тіршілік атаулыдан күдер үздіре азаптағанда, айтындаршы, жамағат, не жазығы бар еді бұлардың? ...Қандай қылмыс істеп қойып еді? “Тәңір-ау, тым құрыса, айтып, айыбыңды бетіңе бастыра айыптаса ғой?..” – деп жан шырқырай айқайлағың келгенімен, үнің көмейінде тұншығатынын білесің... Білесің де (жан-жағыңа үрейлене қарап жүру-әдет!), тіліңді қырши тістеп, шыдау үшін ғана тырысып бағасың. Шыдай алмай өліп кеткендер көп: осы маңайда өлгендерді апарып (арбаға өліктерді бөренеше тиеп...), мал құсатып көміп тастайтын орын бар. Жерге тапсырудың хайуаннан айырмашылығы: өлген кісінің башпайына тақтайша байлап, оған нөмірлеп (таңбалап десе де), марқұмның анықтамасы қысқаша жазылады” (Дәуренбекова, 1993: 195-196).

Сұлтанбек Қожановтың жұбайы Күләндам апаның естелігінде: “...Сұлтанбекті тұтқындап алып кетті, біз бала-шағасы үрпиісіп, бір-бірімізге сүйенісіп, жылап-сықтап қала бердік... Қоярда қоймай сұраулар салу арқылы 3-4 күн арасында Сұлтекеңнің қайда апарылғанын анықтадық. Оның маңайы толған біз сияқты жоқ іздеген міскендер. Дайындаған тамақты, кейбір керек-жарақты нәрселерді кішкене қақпадан әрмен жылжытудың сәті түскен күнгі қуанышта шек болмайды екен. Ал оның қабылданбай, кері қайтарылған күнгі тартатын жан азабыңды, құдай ешкімге көрсетпесін, сөзбен жеткізу мүмкін емес... Анда-санда айналасы 4-5 минут шамасы Сұлтекеңмен тілдесіп қалып жүрдім. Қанша маған білдірмеуге тырысқанмен, жағдайының төмен екені бесенеден белгілі. Дене бітімі жұқарып, бет жүзі сарғыштанып барады. Дауысы да өзгерген... Тағдырға не шара! Сұлтекеңнен хат-хабар күтіп жүрген беймаза күндердің бірінде “халық жауының әйелі” ретінде өзім де тұтқындалдым...

Ағайын-туыстар ше? Олар неге жым-жырт. Біздерді шынымен жау деп санайды-ау шамасы. Бір-бірімен қабаттасып, көкірекке кептелген осы жайттар жүрекке шаншудай қадалып, естен тандыра жаздайды. Жылай-жылай көздің жасы да түгесіліпті. Кей мезгіл бүйгіп қор болғанша, өлген артық деп, өзінді-өзің жоқ қылудың тәсілдерін ойлайсың. Біраздан соң сабаңа түсесің. Өзіңді-өзің құртқаннан не түседі? Өмір көші сенсіз тоқтап қалмас. Жарық дүниеден артық не бар. Бұлай бола бермес. Дұрыстық, әділдік орнына келер.

Мен аялдаған дағарадай бөлменің сиқын сөзбен сипаттау мүмкін емес. Дозақтың өзі одан артпас. Есіктен төрге дейін шынтақ айналар жер жоқ. Бір-бірімен сығылысқан мен құралыпты совет өкіметіне қауіпті жау элементтер. Мұндағылардың бәрі жеке өз басының қамын күйттейді екен. Тыныстайтын, тізе басатын жаялықтай орын үшін шаштасу, бет тырнасу дегеніңіз түкке тұрмайтын қарапайым әрекетпен пара-пар. Әлсін-әлсін айғай-шу, құлақ тұндырарлық былапыт қарғыс. Босағада тұратын дәрет сындыратын темір бөшкенің жанында арқамды қабырғаға сүйей, жүремнен шоңқиып отырып, жан-жағыма бағдарлай қараймын. Санқилы адамдар. Бір қатары-кешегі бірге жүрген, бір дастарқаннан дәм татысқан сыйлас замандастар. Бір қатары-сұр үйдің ауласын өзіммен бірге бүрсеңдей күзетіскен еңбегі еш, тұзы сор, аты-жөні беймәлім көз таныстар. Ал енді біреулері– аузы-басы бейпіл, балағатпен баттасқан, ар-ұяттан жүрдай, ұрыс-керіс, төбелес іздеген саппастар. Мұнда ағыңнан жарылып ешкіммен шүйіркелесуге болмайды. Қауіпті. Түрменің қашаннан қалыптасқан салты бойынша, біреу-біреуге қарауыл, біреу-біреуге бақташы. Айтқан әңгіменді тыңдаушы әріптесіңнің көпірте өсіріп, бастықтың құлағына сыбырлауы мүмкін. Біз сияқты мемлекет ісінен, үлкен саясаттан бейхабар, қазан-ошақ, аяқ-табақтан өзгеде шаруасы жоқ кейуаналардың мына сандалысы ненің салдары, ненің құрметі? Бөлменің едені кісі нанғысыз баттасқан кір. Аумаған қой қора. Ал иісі ... адамнан басқа тірі жәндіктің шыдауы, тұншығып өлмеуі екі талай жайсыз да, ауыр. Беретін тамағы сын көтерместей нашар. Басқасы өз алдына,

түскі дастарқанның мәзірі - қол басындай іші шикі қара нан мен жылтырақсыз, сылдыраған капуста көже. Анда-санда сырттан келетін тағам аузыңа тимейді-сумандаған бұзық қатындар тартып жейді. Оларға әкімшілік тарапынан бақылау да жоқ, тыйым да жоқ. Сондықтанда ол жетесіздер еркін де ерке. Ал өзгелер үшін түрменің тәртібі қатал. Әсіресе, біздей “халық жауының” әйелдерінің білдірген өтінішіне, қойған талабына тиісінше назар аударылмайды. Керісінше, жер-жебіріңе жетіп, ар-намысыңды таптаиды.

Түрменің тіршілігі ерекше қатты. Құлқын сәріде дабыл қағылады. Бірден атып тұруың керек. Содан түннің бір уағына дейін жантайып аяқ суытуға рұқсат жоқ. Анда-санда жүреңнен отырып, аз-кем тыныстайсың да, кебісін тырпылдап кезесің де жүресің ...”- деп, одан әрі тергеушінің қорқытып, үркітіп тіпті қол жұмсағанын да жазады (Жұмағалиев, 1998: 3).

Мәдениетті, оқыған, оқымаса да көргені мол апа-әжелердің көрген рухани азабын жеткізу өте ауыр. Өмірде адам үшін ең ауыр әрі қиын нәрсе рухани азап екендігін кім де болса мойындайтыны анық.

Лагерде Айдархан Тұрлыбаевтың қызы Софья Берденова 8 жыл «жазасын» өтеген. Софья Берденованың өз қолымпен жазған өмірбаяны АЛЖИР музейінде сақтаулы. Естелігінде келесідей деректер жазылған: Софья Берденова 1909 жылы Петропавлде дүниеге келген. 1928 жылы Омбы қаласында 9 жылдық мектепті бітірген. 1929-1930 жж. Петропавл қаласында 4 жылдық қазақ мектебінде мұғалім болған. 1930 жылы қыркүйекте Берденов Тайжанға тұрмысқа шығып, Көкшетау қаласында тұрады. 1934 жылы Алматыға баспаға жұмысқа жіберіліп, 1937 жылы желтоқсанда НКВД күйеуіне ұстайды, 1938 жылы сәуірде өзін қамайды. 1938 жылы 10 шілдедегі КСРО ІХК Ерекше Мәжілісінің Қаулысымен Отанын сатқанның отбасы мүшесі ретінде 8 жылға сотталып, ЕТЛ-ға жөнелтіледі. 1946 жылы лагерден шыққаннан кейін Омбыда ағасының отбасында қалған екі ұлын (Алдан, 1931 жылғы, Сукият 1933 жылғы) алады.

Берденова Софьяға тағылған айып «Проживал со своей мужем Берденовым Тайжаном, знала о том что он был участником национал-фашистской террористическо- повстанческой, шпионско-диверсионной организации, но укрывала его антисоветскую деятельность, т.е. в преступлениях, предусмотренной по ст.ст.58-12 и через ст. 58-п.п.2,7,8 и 11 УК РСФСР...». Осындай айып «халық жауы» болып атылған азаматтардың әйелдеріне жалпылама тағылып, олар № 00486 бұйрық негізінде ССР НКВД Ерекше Мәжілісінің қарауына жіберілді.

Ал, Халық Есенгельдиннің жолдасы Мариам Алиханова – Исенгильдина 24 жасында Каз КСР НКВД қызметкерлері тұтқындап, 1938 жылы 10 маусымда КСРО НКВД ЕМ шешімімен 3 жылға ЕТЛ-не жіберілген. 1999 жылы 23 тамызда ақталады.

Қазақстан наркомзем жүйесінің «антикеңестік, оңшыл-троцкистік, зиянкес, террористік ұйымына қатысқан жетекшілердің» бірі ретінде тұтқындалып, 1938 жылы атылған Константин Беляевтің жолдасы Е.М. Губарева 8 жыл ЕТЛ –ға айдалады. Е.М. Губарева тұтқындалғанға дейін мамандығы химик-аналитик болғандықтан Ғылым Академиясы Қазақ филиалының аға ғылыми қызметкері болған. Меморандумда священник отбасынан шыққандығы жазылған. Тағылған айып «күйеуінің антикеңестік, оңшыл-троцкистік, зиянкес, террористік ұйымға қатысқандығын жасырған». К. Беляевқа тағылған айып: «Один их рукокодящих участников антисоветской права-троцкисткой вредительской, террористической оранизации в системе Наркоомзема Казахстана, ликвидированный УГБ НКВД КССР в 1937 году». 1938 жылы 20 тамызда НКВД ХОЗО өкілдері акт жасап, үйіннен бүкіл дүниесін тәркілеп, 117 зат алынып (қант салғыш, градусникқа дейін) Горторттағы комиссияның дүкен өкілдеріне тапсырылған.

Е. Губарева лагерден «жазасын өтеп» шыққаннан кейін, яғни 1946 жылы бұрынғы жұмыс орнынан Ростов университетін бітіргені туралы куәлігін және өзге де құжаттарын сұрап, қайта-қайта хат жазған.

ІХК-нің 1937 жылғы 15 тамыздағы №00486 бұйрығына ілігіп, «жауапқа тартылған» аналар КСРО ІХЛ жанындағы Ерекше Мәжіліс қарауына (на рассмотрение) жіберілген.

Қорытынды. Жазықсыз сотталып, “жазаларын” өтеген аналар түрме, еңбекпен түзету лагерьлерінде тек қана күйеулері мен балаларын ойлап, болмашы ғана үмітпен өмір сүрді. Гүлнәр Дулатова апамыз “Тағдырластар немесе 20-30 жылдарда халық жауы” атанып, қуғынға ұшыраған аяулы азаматтардың жарлары мен перзенттері жайлы естелігінде: “Мен сол жылдарда қасірет шеккен әйелдерді екіге бөліп қараймын. Алғашқылары күйеулері ұстала салысымен зобалаң өз бастарына туып, түрмеге қамалып, лагерьде жаза-мерзімін өтегендер.

Одан кейінгілер: күйеулері заңсыз кесіліп, жер аударылған кезде, үй-күйін тастап, аштық жылдарына қарамастан балаларын шұбыртып, күйеулерінің сондарынан еріп барғандар...”,-деп қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдері көрсетеді. Ол кісі қудалау көрген әже-апаларымыздың бастан кешкен жан азабын көзбен көріп білгендердің бірі (Дулатова, 1993: 9).

Сол бір тағдыр тауқыметін арқалаған мыңдаған әйелдердің бәрін тізіп көрсету мүмкін емес. Лагерде КСРО мемлекет басшыларының, әскери қолбасшыларының әйелдері мен жақын туыстары, Қазақстан басшы қызметкерлерінің әйелдері мен балалары, жақын туыстары жазаларын өтеді. Ең алдымен елге белгілі аса танымал қайраткерлердің бала-шағалары қуғындалды. Алжирде маршал М. Н. Тухачевскийдің қарындастары Александра және Валентина Тухачевскаялар, С. Сейфуллиннің әйелі Гүлбаһрам, А. С. Енукидзенің әйелі мен қызы, Б. Майлиннің әйелі Күнжамал, Т. Рысқұловтың әйелі Әзиза, С. Қожановтың әйелі Күләндәм, С. Мендешовтың әйелі Рәзия, Т. Жүргеновтың әйелі Дәмеш, Н. Нұрмаковтың әйелі Зүпнүн, С. А. Асфендияровтың әйелі Рабиға және Майнұр Сарымолдаева, Елизавета Садуқасова, Мария Ескараева, Мариям Тоғжанова, Әйіш Құлымбетова, Бибіжамал Сырғабекова, Сағадат Тәшитова, Шәкітай Тәтімова, Айша Қабылова, Кира Нұрмағамбетова (лагерде атылған), Жанбике Шанина, Хадиша Мусина, Зарап Темірбековтың әйелі Сақыпжамал Назарова, Уәзипа Күленова, Мағрипа Рүстемова, Әсма Шоманова, Зағипа Тінәлина, Баршын Қалменова, Мәдина Оразова, Мариям Есенгельдина, М. И. Ибрагимова, Сұлухан Базыбаева, Жанбике Шанина, С. Такенжанова, Р. Мухамеджанова, М. Мамежанова, Рахиль Плисецкая, Шүкре Сүлеймен қызы, Галина Серебрякова тағы да басқа көптеген танымал тұлғалардың аналары, әйелдері мен қыздары, апа-қарындастары азап шекті. Жазасын өтеп болғаннан кейін де сотталған әйелдерге астаналық ірі қалаларда өмір сүруге тиым салынды. Оларға сондай қалалардан 101 шақырым қашықтықта ғана қоныстануға рұқсат етілді.

Лагердегі тұтқындардың жағдайы адам төзгісіз болды. Мәселен, олар “халық жаулары” деп атанған тұлғалардың әйелдері болғандықтан, туған-туыстарына хат жазуға, яғни сыртпен байланыс жасауға хұқылы болмады. “Алжирде” адам өлімі жиі кездескен, әйелдердің кейбірі аурудан немесе қайғы қасіретке шыдамай да қайтыс болған. Әсіресе, КСРО-дағы түрмелер мен ЕТК, ЕТЛ-дарда тамақ жетіспегендіктен аштан өлгендер көп болған. 1930-жылдың ортасында ГУЛАГ әкімшілігі “аштан өлді” дегенді жасыру мақсатында дистрофия немесе алиментарная (ішкі органдар қызметінің бұзылуы салдарынан болатын ауру) деп аталатын ауруды ойлап табады. Сондай-ақ аталмыш орындардағы тұтқындардың шамадан тыс екендігін халықтан жасыру мақсатында, сотталғандардың адресін “почта жәшігі” деп те көрсеткен [218, с.13]. Лагерь күзетшілерінің заңсыздықпен аналарды қорқытып, атқан жағдайлары да жиі кездескен.

Ал, Мария Захаровна Михайлова деген азаматшаны (Қылмыстық Кодекстің 58, 169, 192 баптарымен айыпталған) лагерде аяқ киімі мен сырт киімдерін ұрлап кеткенінен қарамастан қысты күні жұмысқа күштеп шығарады. Ол кісінің жазған арызына лагерь соты тағы да он жыл түрмеге қамау мен бес жыл жер аудару жазасын қосып берген. Ал, Пелагея Абрамовна Привозко деген әйелді белгіленген жұмыс мөлшерін орындаудан бас тартқаны үшін атып тастаған. Шын мәнісінде ол кісінің жұмыс нормасын орындауға күші жетпеген. Алайда, бұл жағдай “контрреволюциялық бүлік” ретінде бағаланған. Сондай-ақ, Ольга Дмитриевна Русова деген азаматшаны “құдайға сиынғаны үшін” атса, ал Зоя Андреевна Кэоск деген әйелге лагерь бөлімінің басшысымен “дос болудан бас тартқаны үшін” тағы да он жыл мерзім берілген (Николаев, 1997: 4). Лагерде ағаш көшеттерін отырғызу науқан кезінде аналар жерге дұрыс көмілмей, шашылып жатқан әйелдер мен балалардың сүйектерін көргендіктерін де жиі жазады.

1989-жылы Известия газетінің 3-тамыздағы санында О. Стефашиннің “Варварсто как превратили в свалку место захоронения узниц АЛЖИРА” деген мақаласы жарық көрді. Онда АЛЖИР тұтқындары көмілген жердің экскаватормен қопарылғандығын көріп, облыстық құс бірлестігінің директоры К.Шубриковке жолыққанда, ол: “..Дался вам этот “АЛЖИР”! Кто-то спекулирует. Дескать, ваша Акмолинская птицефабрика (а Акмолинск в переводе “белая могила”) буквально построена на человеческих костях. Всюду могилы – под лабораторией, убойным цехом. Ну так что ж теперь, сносить фабрику? А если здесь похоронены не невинные жертвы, а мародеры?...”- деп жауап бергендігі айтылады (Стефашин, 1989: 3). Осылайша күні кешеге дейін тіршілікте қорлық пен азап көріп, бейнетпен өмірден кеткен әйелдерді өлгеннен кейін де құрметтеу ісі кешеуілдеген.

Лагерь басшылары туралы қуғын-сүргінге ұшыраған аналардың естеліктерінен азды-көпті мәліметтер ала-аламыз. Лагерде әр жылдары басшылық жасаған Журавлев, Баринов, Юзипенко, Бредихин секілді азаматтардың ішінен көзі тірі аналар С.В. Бариновтың адамгершілігі туралы көп айтады. Оның “Тұтқынның аты тұтқын. Ол саяси статьямен сотталды ма, немесе нағыз қылмекер ретінде сотталды ма, біз оған қарағанымыз жоқ. Кейбір рецидивистер тобының басқармалары түгел жұмысқа тартылды. Бұл шындық. Бізден де өкіметіміз бен партиямыз осыны талап еткен. Жасым жеткен адаммын. Қиындық болғаны рас. Көзбен көргенді жасыра алмаймын. Ал, аналарды шырылдатып, лагерьге айдау нағыз айуандық деп есептеймін. Бармағымды тістей отырып, сол күндерді әсіресе, аналардың қайғысын еске аламын. Оларға қол ұшын беретін менде қандай құдырет бар еді. Өзім қудаланып келгенмін. Менің бар қолымнан келгені-дауыс көтермедім, қолымнан келген көмек болса лагерь басшысы ретінде аяғам жоқ. Ал, басқа азаматтар жайлы сыртынан сөз айта алмаймын. Осындай уақыт өткен, балалар [63, 506.]-деген сөздері, сол бір біреудің күнін біреуге қаратқан заманның жайсыздығын дәлелдей түседі. Ал, “Алжирдің” лагерь бастығының орынбасары болған Юзипенко тұтқын аналардың өмірі туралы шындыққа жуыспайтын дәлелдерді алдыға тартады. Оның пікірінше лагерьдегі әйелдердің жағдайы жақсы болған, “Күнделікті нормасын орындап, үш уақыт тамақтанды. Олардың жеке санитарлық пункті болған, ауру-сырқауларды дәрігерлер қарап қол ұшын беретін. Лагерде өлгендер жоқ. Өз басым мұндай оқиғаны көрмедім” (Тасымбеков, 1993: 51)-деп тарих алдында ақталады. Ал, “Алжир” бейнетін көрген аналар өз естеліктерінде Юзипенконың аналар еңбегінің арқасында орден, медальмен марапатталғандығын дәлелдейді.

Адамзат қоғамында ешнәрсенің із-түсіз жоғалуы мүмкін емес. Әрбір адамның өзіндік рольдері мен статустары болатынын ескерсек, біздің әрбір әлеуметтік іс-әрекетіміздің көзден таса қалуы мүмкін емес. Ерте ме кеш пе адамдардың тарих алдында, ар мен ақиқат алдында жауап беретіні анық. Ал, адам табиғатының әлсіздігі-оның шындықты шырғау ретінде қабылдап, ақиқатқа мойынсұнбауында. Біз тек қана сатқындықты, опасыздықты сол бір сұм заманнан көреміз! Бірақ заманның өзі адам талабы мен пиғылынан дамытындығын қайда жасырамыз.

Сонымен, қылмыскерлер жазасын өтейтін орындарда зиялы қауым өкілдерінің әйелдері, апа-қарындастары, аналары немесе зиялы әйелдер де азап шекті. “Сотталған аналар” өздеріне жұмсалған шығынды еңбегімен өтеп қана қоймай, мемлекетке табыс та әкелді. Олар ауыр жұмыстарды атқарды және номерленіп қана белгіленіп, ешқандай құқықтарды иелене алмай рухани азап шекті. Кеңестік саясат адамдарды өз қоғамынан өгейлендіріп, түрме мен ЕТЛ-не қамап, санаға қорқыныш пен үрей ұялатты. Тұтқындағы аналар түрме, ЕТЛ қызметкерлерінен жанға тиетін ауыр сөз де естіді, тіпті кейде таяқ та жеді. Түрмеге қамауды білген мемлекет тұтқындағы әйелдердің жағдайын ескеріп, елемеген де. Олардың жағдайына қарағанда, лагерь күзетшілерінің иттері мен лагерде өсірілетін малдардың күтімі жақсы болған. Аштық пен суықтан, аурудан әйелдер арасында адам өлімі жиі кездескен.

Сәбилерін жан-жақтан іздеп жүріп, табандылықпен тауып алып, тегін ұмыттырмай, қиыншылық көре жүріп, оқытып, тәрбиелеген аналардың қайраты, ерлігі кейінгі ұрпаққа мәңгілік үлгі-өнеге. Олар жүректері қайғы-шерге толған, әбден шаршап-шалдыққан, бірақ белден кешкен азапқа төтеп бере білген рухы биік, ерекше әйелдер болатын.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

- Алғашқы қарлығаштар / Құраст. Д. Дәуренбекова. Алматы: Қазақстан, 1993. 208 б.
 Вялова-Василева Е. Незаметно приблизит сроки // Индустриальная Караганда. 1990. 20 июня.
 Жак Росси. Справочник по ГУЛАГУ. М.: Просвет, 1991. Ч. 1. 548 с.
 Жұмағалиев С. Үрейлі күндер // Қазақ әдебиеті. 1997. 27 мамыр.
 Жұмағалиев З. Сыр сандық // Орталық Қазақстан. 1998. 12 ақпан.
 Дулатова Г. Тағдырластар немесе 20-30 жылдары «халық жауы атанып, қуғынға ұшыраған азаматтардың жарлары мен перзенттері жайлы естелік // Қазақстан әйелдері. 1993. № 12. 7-9 б.
 Елисеева Л. Лица Алжира // Известия. 2002. 31 мая.
 Кравченко А.И. Социология. Екатеринбург: Деловая книга, 1999. 368 с.

Кукушкина А.Р. История создания и функционирования Акмолинского лагеря жен “Изменников Родины” (30-40 годы XX века): Автореф. дис.... канд. истор. наук. Караганда, 2001. 30 с.

Қозыкеев О. Карлаг қаласындағы қос қызғалдақ // Ақ жол. 1990. 11 шілде.

Николаев В. Женщины ГУЛАГа // Казахстанская правда. 1997. 31 мая.

Сапарова М. Узница Карлага // Кустанайские новости. 1996. 26 марта.

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии. М.: Республика, 1993. 223 с.

Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923-1960: Справочник. М., 1981. 479 с.

Собрание кодексов РСФСР редакции 1926 г. М.: Юр. изд. НКЮ РСФСР, 1928. 1183 с.

Стефашин О. Варварство как превратили в свалку место захоронения узниц “Алжира” // Известия. 1989. 3 августа.

Страницы трагических судеб / Сост. Е.М. Грибанова, А.С. Зулкашева и др. Сборник воспоминаний жертв политических репрессии в 1920-1950 гг. Алматы: Жеті Жарғы, 2002. 448 с.

Тасымбеков А. Жан дауысы. АЛЖИР архипелагы. Алматы: Жазушы, 1993. 223 б.

Отчеты и отчетные доклады о работе ИТК за 1929-1930 гг. // Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві (Ақтөбе ОМА). 13-қ.; 2-т., 1-іс. 6-п.

Циркуляры сводные ведомости и акты. 31.01.1929 – 7.05.1931 г. // Астана қаласының мемлекеттік архиві (Астана ҚМА). 65-қ.; 1-т., 5761-іс. 9-п.

Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. Караганда, 1997. 175 с.

References

Algashqy qarlyqashtar [The first swallows] / Qurast. D. Darenbekova. Almaty: Kazakhstan, 1993. 208 p. [in Kazakh]

Vyalova-Vasileva E. Nezametno priblizit sroki [Imperceptibly brings the deadlines closer] / Industrial'naya Karaganda. 1990. 20 iyunya. [in Russian]

Zhak Rossi. Spravochnik po GULAGU. [Handbook of the GULAG]. M.: Prosvet, 1991. Ch. 1. 548 s. [in Russian]

Zhumagaziev S. Urayli kunder [Terrible days]// Kazakh Adebieti. 1997. 27 Mamir. [in Kazakh]

Zhumagaliev Z. Syr sandyk [Secret box]// Ortalyk Kazakhstan. 1998. 12 akpan. [in Kazakh]

Dulatova G. Tagdyrlastar nemese 20-30 zhyldary «halyq zhauy atanyp, kugynga ushyragan azamattardyn zharlary men perzentteri zhajly estelik [Destined comrades, or a memoir about spouses and children of citizens who were "enemies of the people and persecuted" in the 20s and 30s] // Qazaqstan әжелдері. 1993. № 12. 7-9 б. [in Kazakh]

Eliseeva L. Lica Alzhira [Faces of Alzhir]// Izvestiya. 2002. 31 maya. [in Russian]

Kravchenko A.I. Sociologiya [Sociology]. Ekaterinburg: Delovaya kniga, 1999. 368 s. [in Russian]

Kukushkina A.R. Istoriya sozdaniya i funkcionirovaniya Akmolinskogo lagerya zhen “Izmennikov Rodiny” (30-40 gody HKH veka) [History of the creation and functioning of the Akmola camp for wives of “Traitors to the Motherland” (30-40s of the twentieth century)]: Avtoref. dis. ...kand. istor. nauk. Karaganda, 2001. 30s. [in Russian]

Qozykееv O. Karlag qalasyndagy qos qyzgaldaq [Double tulip in the city of Karlag] // Aq zhol. 1990. 11 shilde. [in Kazakh]

Nikolaev V. Zhenshchiny GULAGa [Women of the Gula]// Kazhastanskaya pravda. 1997. 31 maya. [in Russian]

Saparova M. Uznica Karlaga [Prisoner of Karlag] // Kustanajskie novosti. 1996. 26 marta. [in Russian]

Sbornik zakonodatel'nyh i normativnyh aktov o repressiyah i reabilitacii zhertv politicheskikh repressii [Collection of legislative and regulatory acts on repression and rehabilitation of victims of political repression]. M.: Respublika, 1993. 223 s. [in Russian]

Sistema ispravitel'no-trudovyh lagerej v SSSR 1923-1960: Spravochnik. [The system of correctional labor camps in the USSR 1923-1960: Handbook]. M., 1981. 479 s. [in Russian]

Sobranie kodeksov RSFSR redakcii 1926 g. [Collection of codes of the RSFSR, 1926 edition]. M.: YUr. izd. NKYU RSFSR, 1928. 1183 s. [in Russian]

Stefashin O. Varvarstvo kak prevratili v svalku mesto zahoroneniya uzbek "Alzhira" [Barbarity: how the burial site of female prisoners of "Algeria" was turned into a dump] // Izvestiya. 1989. 3 avgusta. [in Russian]

Stranicy tragicheskikh sudeb [Pages of tragic fates] / Sost. E.M. Gribanova, A.S. Zulkasheva i dr. Sbornik vospominaniy zhertv politicheskikh repressii v 1920-1950 gg. Almaty: ZHeti Zhargy, 2002. 448 s. [in Russian]

Tasymbekov A. Zhan dauysy. ALZHIR arhipelagy [The voice of the soul. ALZHIR archipelago]. Almaty: Zhazushy, 1993. 223 b. [in Kazakh]

Otchety i otchetnye doklady o rabote ITK za 1929-1930 gg. [Reports and reports on the work of the ITK for 1929-1930. // State archive of Aktobe region (SAAR). F. 13. In. 2. C. 1. L. 6. [in Russian]

Cirkulyary svodnye vedomosti i akty. 31.01.1929 – 7.05.1931 g. [Circulars, consolidated statements and acts. 31.01.1929 - 7.05.1931] // State archive of the city of Astana (SAA). F. 65. In. 1. C. 5761. L. 9. [in Russian]

Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D. Karlag [Karlag]. Karaganda, 1997. 175 s. [in Russian]

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ
ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ
БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ
ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY
OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION**

FTAHP 03.20.00

**АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ
(СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ МЫСАЛЫНДА)**

Ибраева Ақмарал Ғосманқызы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті. Қазақстан, Петропавл қ. E-mail: akmaral1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>.

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазіргі уақытта Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 24 қарашасындағы «XX ғасырдың 20-50 жылдар аралығындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы аясында құрылған жұмыс тобы, әсіресе ғалымдар тарапынан қомақты жұмыс атқарылып, айтарлықтай нәтижесін берді. Жылдар бойы архив қорларында сақталған көпшілікке беймәлім құжаттар жинағы томдап жарық көрді. Бұл қыруар шаруаны атқарған жұмыс тобының алдында Кеңестік кезеңде РКФСР құқықтық кодексінің «кеңеске қарсы» баптары бойынша сотталған адамдардың «істерін» қайта қарау мәселесі тұрды. Саяси көзқарастары үшін айыпталғандардың көпшілігі «контрреволюционерлерге» жатқызылып, олар көбінесе 58-баппен айыпталды, ұзақ жылдарға бас бостандығынан айрылып, ату жазасына кесілді. *Мақсаты мен міндеттері.* Солтүстік Қазақстан өңірінде қызмет еткен Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі, рухани мұрасы туралы неғұрлым терең зерттеу жұмысын жүргізу, архив, кітапхана қорларында шоғырланған материалдарды іздеу, сұрыптау, саралау және зерделеу арқылы ғылыми айналымға енгізу. *Нәтижелер.* Қазақстанның солтүстік өңірінен шыққан қайраткерлердің ішінен Мағжан Жұмабаев, Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов т.б. есімін ерекше атап кетуге болады. Сондықтан, Қазақ елінің тәуелсіздігі мен ұлтының азаттығы үшін күрескен арыстардың сол кезеңде барлық мәселеде белсенділік танытқаны туралы мақалада баяндалады. *Қорытындылар.* Комиссия жұмысының барысында архив қорларында сақталған істерді жан-жақты зерделеуде, бұл «істердің» көбі бұрмаланған, азаматтарға нақақтан жала жабылған болып шықты; тіпті сотқа тартылмаса да және ресми түрде жазаланбаса да, елдің көптеген әлеуметтік тобының өкілдері зардап шеккен деп есептелуі қажет. Солардың ішінде тәуелсіздік үшін күрескен Алаш арыстарының жеке істерін жан-жақты қарап, ақтау бойынша ізденіс жұмыстарын жүргізу, сараптамалық қорытындылар жасау және ұсынымдарды беру аса маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: Алаш, Алаш Орда қайраткерлері, Кеңес Үкіметі, қаулы, қуғын-сүргін, тұлға, зиялы қауым, рухани мұра, құжат.

МРНТИ 03.20.00

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ
(НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОГО РЕГИОНА)**

Ибраева Акмарал Госмановна¹

¹Доктор исторических наук, профессор, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева. Казахстан, г. Петропавловск. E-mail akmaral1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>.

*Автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* В настоящее время рабочая группа, созданная в рамках Указа Главы государства Касым-Жомарта Токаева от 24 ноября 2020 года «О государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий в период с 20 по 50 годы XX века», дала значительные результаты, особенно со стороны ученых. На протяжении многих лет в архивных фондах издается сборник неизвестных общественности документов. Перед рабочей группой, занимавшей это место, стоял вопрос пересмотра «дел» лиц, осужденных в советский период по «антисоветским» статьям правового кодекса РСФСР. Большинство обвиняемых в политических взглядах были классифицированы как "контрреволюционеры", которых часто обвиняли по статье 58, приговаривали к многолетнему тюремному заключению и расстрелу. *Цель и задачи.* Проведение более глубокой исследовательской работы о жизни и деятельности, духовном наследии деятелей Алаш, служивших в Северо-Казахстанском регионе, введение в научный оборот путем поиска, сортировки, дифференциации и изучения материалов, хранящихся в архивах, библиотеках. *Результаты.* Среди деятелей Северного региона Казахстана можно выделить Магжана Жумабаева, Айдархана Турлыбаева, Ережепа Итбаева, Жумагали Тлеулина, Салмакбая Кусемисова, Хайретдина Болганбаева, Абдрахмана Байдильдина, Таутана Арыстанбекова, Смагула Садуакасова и др. Поэтому в статье рассказывается о том, что в тот период Арысы, борющиеся за независимость и свободу нации казахского народа, проявляли активность во всех вопросах. *Выводы.* В ходе работы комиссии проводится всестороннее изучение дел, хранящихся в архивных фондах, многие из этих «дел» оказались сфальсифицированными, клеветническими по отношению к гражданам; даже если они не предстали перед судом и официально не наказаны, представители многих социальных слоев страны должны считаться пострадавшими. Среди них наиболее важным является всестороннее рассмотрение личных дел алашских Львов, боровшихся за независимость, проведение поисковой работы по реабилитации, составление экспертных заключений и выдача рекомендаций.

Ключевые слова: Алаш, петиция, движение, Государственная Дума, Алашорда, интеллигенция, Алашский полк, Кызылжар, Всеказахский съезд, Алашская автономия.

IRSTI 03.20.00

**SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF REPRESENTATIVES
OF THE ALASH INTELLIGENTSIA
(Using the example of the North Kazakhstan region)**

Ibrayeva Akmaral Gosmanovna^{1*}

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, M. Kozymbayev North Kazakhstan University. Kazakhstan, Petropavlovsk. E-mail: akmaral1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>.

*Corresponding author

Abstract. *Introduction.* Currently, the working group established within the framework of the Decree of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev dated November 24, 2020 «On the State commission for the full rehabilitation of victims of political repression in the period from 20 to 50 years of the twentieth century» has yielded significant results, especially from scientists. For many

years, a collection of documents unknown to the public has been published in archival collections. The working group that occupied this place was faced with the issue of reviewing the «cases» of persons convicted during the Soviet period under the «anti-Soviet» articles of the legal Code of the RSFSR. Most of those accused of political views were classified as «counter-revolutionaries», who were often accused under article 58, sentenced to years in prison and shot. *Purpose and objectives.* Conducting more in-depth research on the life and work, the spiritual heritage of Alash figures who served in the North Kazakhstan region, introducing them into scientific circulation by searching, sorting, differentiating and studying materials stored in archives and libraries. *Results.* Among the figures of the Northern region of Kazakhstan, Magzhan Zhumabayev, Aidarkhan Turlybayev, Yerezhep Itbayev, Zhumagali Tleulin, Salmakbai Kusemisov, Khayretdin Bolganbayev, Abdrakhman Baydildin, Tautan Arystanbekov, Smagul Saduakasov and others can be distinguished. Therefore, the article tells that at that time the Arys, fighting for the independence and freedom of the nation of the Kazakh people, were active in all matters. *Conclusions.* During the work of the commission, a comprehensive study of the cases stored in archival funds is carried out, many of these «cases» turned out to be falsified, defamatory towards citizens; even if they were not brought to court and officially punished, representatives of many social strata of the country should be considered victims. Among them, the most important is a comprehensive review of the personal files of the Alash Lions who fought for independence, conducting search work on rehabilitation, drawing up expert opinions and issuing recommendations.

Keywords: Figures of Alash, Alash Horde, Soviet government, decree, repression, personality, intelligentsia, spiritual heritage, document.

Кіріспе. Қазіргі таңда қазақстандық қоғамныңалдына тұрған маңызды міндет әділетті Қазақстанды құру, ол үшін әрбір азамат санасының жаңаруы, ескіден қалған стереотиптерден арылу, жаңа адамгершілік пен құқықтық сананы қалыптастыру арқылы әділ демократиялық қадамға аяқ басу сияқты істерді жүзеге болып табылады. Бұл бір күндік, бір жылдық шаруа емес екенін, тынбас еңбекті қажет ететін күрделі мәселе екенін түсінеміз. Ғылыми ортаның алдында тұрған басты міндет, шынайы зерттеулер ғылыми жаңалықтарға қол жеткізу, жаңа ғылыми ашылымдар арқылы арқылы еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеру, әлемге паш ету. Дәй келе, осы бағытта Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың бағдарламалы құжаттарында, жыл сайынғы ұйымдастырылатынҰлттық құрылтайда да айтылып жүр. Мәселен, соңғы жылдары елімізде отандық тарих ғылымын зерделеу барысында саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша нәтижелі жұмыстар жүргізілді, жеті томдық «Қазақстан тарихы» академиялық еңбек үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) әзірленді, тұлғану бағыты жан-жақты қарастырылып, басқа да өзекті мәселелер төңірегінде зерттеулер жүргізілуде.

Солтүстік Қазақстан өңірінің зерттелуі кенже қалған бірқатар мәселелері зерттеушілер назарынан тыс қалған жоқ. Соңғы жылдары осы өңір ғалымдарының белсенділігінің арқасында бірнеше бағытта архив, кітапхана қорларынан құжаттарға ізденіс жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде ғылыми мақаланың жазылуына арқау олған Қазақ елінің тәуелсіздігі үшін күрескен Алаш арыстары мен әлеуметтік шығу тегі мен қызметі, құнды рухани мұрасы бойынша маңызды мәліметтер жинақталды. Ғылыми ізденіс жұмыстарының нәтижесінде Солтүстік Қазақстан өңірі бойынша Қазақстанның азаттығы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы үшін күрескен келесі бағыттар бойынша тың мағлұматтар анықталып, ғылыми айналымға қосуға мүмкіндік туып отыр:

1) Саяси қуғын-сүргін құрбандығына ұшыраған партиялар, қоғамдық ұйымдар (топтар), саяси бірлестіктер: 1914 ж. құрылған «Бірлік» мәдени ағарту одағы; 1917 ж. СҚО атынан «Алаш» партиясының мүшелері; 1917 ж. «Алаш орда» облыстық бөлімшесі; 1918 ж. құрылған «Жас азамат» жастар ұйымы; 1922 ж. құрылған Қазақстан зерттеу қоғамының «Ақмола губерниялық бөлімшесі»; 1929 ж. құрылған ЖАТ (жас төңкерісшілер) ұйымы; 1937 ж. құрылған Преснов тобы; Кеңес үкіметінің саясатына қарсы құрылған байлардан құралған қарулы топтар.

2) Саяси қудалауға ұшыраған бұқаралық ақпарат құралдары газеттер мен журналдар: «Есіл даласы» газеті (1913 ж.); «Жас Азамат» газеті (1918-1919 жж.); «Кедей сөзі» газеті (1920-1921 жж.); «Бостандық туы» газеті (1921-1927).

3) Солтүстік Қазақстан өңірі бойынша Қазақстанның ұлттық бостандығы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы үшін күрескендерге, соның ішінде Алаш партиясына ұйымдастырушылық-материалдық қолдау көрсеткен байлар: Әлти бай Көкенұлы; Қазі Торсанов; Абылай Рамазанов; Табылды Батырбаев; Түкі Мазов.

4) Қазақстан өңірдегі Қазақстанның ұлттық бостандығы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы үшін күресіп, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған ақындар, жазушылар, журналистер: Мағжан Жұмабай; Қошке Кемеңгеров; Смағұл Сәдуақасұлы; Жұмағали Тілеулин; Ахмет Жанталин; Байбатыр Ержанов; Бекмұхамет Серкебаев.

5) Ізденіс жұмыстары және жан-жақты зерттеудің нәтижесінде Қазақстанның ұлттық бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресіп саяси қудалауға ұшыраған, ұмытылып қалған елуден астам солтүстік қазақстандықтардың есімдері белгілі болды.

Жоғарыда көрсетілген мәліметтер ХХ ғасырдың басында бүкіл Қазақстанды қамтыған Алаш қозғалысымен және Алаш қайраткерлерінің қызметімен байланысты.

Материалдар мен әдістері. Мәселені зерделеу және ғылыми айналымға енгізу шынайы тарихилық принциптермен бірге пәнаралық зерттеу әдіс-тәсілдерді талап етеді. Сондықтан, ХХ ғасырдың басындағы Солтүстік Қазақстан өңірінің тарихына, саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қатысты бұрыннан белгілі деректер мен ғылыми айналымға енгізіліп отырған архив басылымдары, мерзімдік баспасөз құжаттарын қарастыра отырып, оқиғалар желісін көрсету мақсат етіп қойылған. Дереккөздер негізінен Қазақстан архив, кітапхана қорларында шоғырланған материалдар құрағанымен, біраз бөлігі Ресей Федерациясының ведомстволық мұрағаттарында, Өзбекстан архив, кітапхана қорларында қалғандықтан, шетелдік мұрағаттардағы жұмыс үлкен көмек болып табылады.

Мәселен, Қазақстан Республикасы Президентінің архивіндегі Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі, қилы тағдыры, құнды мұралары және тергеу істері Мағжан Жұмабаев, 12308, Әлихан Бөкейханов, 6324, Жұмағали Тілеулин; Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві; Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивіндегі ХХ ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің орнауымен қабылданған заңнамалық құжаттар, Алаш-Орда үкіметінің және қазақ зиялыларының тағдыры мен байлардың мал-мүлкін тәркілеуге қатысты құжаттар ғылыми мақала мазмұнының терең ашылуына арқау болды.

Бұл материалдар ғылыми жобаның міндеттерін орындауға, ғылыми басылымдарды мақала, жинақ түрінде жариялау және монографиялық еңбек жазу арқылы нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етуде. 2023 жылдың 8 қыркүйек күні Омбы облысының тарихи архивінің қорынан Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар қарастырылып, екі жақты келіссөздің нәтижесінде сол құжаттың көшірмесі Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінің қорына табысталды. Мәселен, құжаттың мазмұнында: «1918 жылғы Қазақстанның солтүстігінде Совет үкіметін құлатып, үкімет басына қазақ және басқа да комитеттер келген кезең баяндалады. 1918 жылғы 27 маусымда ІІ Петропавл уездік земствосының Төтенше жиналысына Мағжан Жұмабай, Салмақбай Күсемісов, Галиаскар Қуанышев, Ахмет Жанталин, Нығмет Уранкин, А. Әлімбаев қатысқан.

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар және қолжазбалар қорынан Н. Мартыненконың (Мартыненко, 1929: 10), А.К. Бочаговтың (Бочагов, 1927: 15) Алаш-Орда туралы құнды еңбектері де қарастырылды. Алаш қозғалысы және оған қатысқан қайраткерлер мен олардың іс-әрекетін көзі көрген қаламгер, кейін атақты жазушы Солтүстік Қазақстан облысының тумасы Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебінде» кітабында біраз мәліметтер келтірілген. Мәселен, 1918 жылғы Әлти бидің қонысындағы Алаш қайраткерлерінің қатысуымен өткен жиналыс туралы осы кітапта баяндалған.

Сонымен қатар, Кеңес үкіметі тұсында Біріккен мемлекеттік саяси басқарма және Бақылау комиссиясы Алаштықтарға қарсы тығыз жұмыс істеді, бір-бірімен байланыста отырды. Алдыңғы органдар сот үдерісіне даярланса, Бақылау комиссиясы партия қатарын тазалау жұмыстарын жүргізу мақсатында алдыңғы мекемелерге материалдар жинап беріп отырды. БКП (б) Қазақ өлкелік комитеті негізгі бақылаушыға айналды. Мекемелер деректері саяси репрессияның жасалу жолындағы жұмыстарды анықтап береді.

Ғылыми зерттеу барысында тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы талдау сияқты әдіснама жиынтығы мен жинақтау, объективтілік, ғылыми таным ұстанымдары басшылыққа алынды. Мақалада нақты тарихи қажеттілік, тарихи тағылым, тарихи зерде негізінде қоғамдық-саяси мәселелер бойынша жаңа көзқарастар, ғылыми ойлар ескеріліп отырды.

Талқылау. Алаш тарихын зерттеу мәселесі еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуімен байланысты. Алаштанудың негізін салып берген және тарихнамасының бастауында тұрған Алаш қайраткерлерінің өздері болатын. Қазақ тарихын қалыптастыруға үлес қосқан ұлы тұлғалардың басым бөлігі терең зерттеулерді қажет етеді. Әсіресе, біздің мақалаға арқау болған Алаш арыстарының бірегейлері Солтүстік Қазақстан өңірінде қызмет еткен. Сол тұлғалардың қызметін, мұрасын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі. XX ғасыр басындағы тарихи оқиғалар желісінде дүниеге келген Алаш қозғалысы қазақ халқының тәуелсіздігі мүддесіне қажет болды. Ол саяси ұйым ретінде қалыптасып, үкімет билігін қолына алуға талпынуы заңды құбылыс еді. Сонымен бірге, Алаш көсемдері елдегі көпұлтты жағдайды сергек сезініп, Қазақстанды мекендеп қалған басқа да ұлт өкілдерінің мүддесіне, құқына нұқсан келтірмеуге барынша ұмтылғаны Алаш партиясының және Алашорда үкіметінің барлық құжаттарынан анық көрініс тапқан. Қазағым өз алдына ел болып, отау тігіп, тәуелсіз өмір сүрсе екен деп қиын-қыстау заманда қазақ зиялылары көптеген игі істер атқарса, Алашорданың құрылуы тәуелсіздікті аңсаған идеялардың көрінісі еді.

Жоғарыда аталған міндет бойынша кеңес өкіметі кезінде зерттеуге тыйым салынған Алаш һәм Алашорда тарихының деректемелік негіздері, ұлттық-демократиялық Алаш партиясының дүниеге келуі, оның бағдарламалық мақсат-міндеттері мен Алаш автономиясының құрылуы, іс-әрекеті туралы ақпараттар жинақталды.

Ғылыми ортада Алаш қозғалысының басталуын тек 1917 жылмен шектемейді. Ол–Ресей империясындағы қазақтың саяси-демократиялық бағдардағы қозғалысының жалпы атауы. Ғалымдардың арасында қозғалыстың кезеңі бойынша түрлі пікір бар. Бірі 1902-1903 жылғы шоқындыруға қарсы қозғалыстан, екіншісі 1905 жылғы Қарқаралы петициясынан, үшіншісі 1917 жылғы ақпан төңкерісінен бастауды ұсынады. Біздіңше, оның тарихи негізі Ресей отаршылдығының қазақ жеріндегі аса асқынған кезеңінен басталады. Мұны кешенді түрде қарау қажет. 1903-1905 жылдардан-ақ ұлттық саяси партия құруды ойлаған және түркі-мұсылман жұртына ортақ «Иттифак вэ таракки» (Бірлік және ілгерілеу) партиясына, ресейлік әлеуметшіл демократиялық партияларға кірген Алаш қайраткерлерінің қызметін де аталған қозғалыстан бөлек қарай алмаймыз. 1917 жылы Алаш партиясының құрылуы мен Алаш Орданың жариялануы бұл қозғалысты рәсімдеді. Дей келе, бұл қозғалыс 1905 жылдан бастап 1920 жылдың наурызына дейін жалғасқан тарихи құбылыс. Ол жөнінде Алаш мәселесімен айналысқан бірқатар белгілі ғалымдардың зерттеулерінде Нұрпейісов К. («Алаш һәм Алашорда»), Аманжолова Д. («Казахский автономизм и Россия», «Партия Алаш: история и историография»), Қойгелдиев М. («Алаш қозғалысы») қарастырылған.

Осы еңбектерді және зерттеу барысында жинақталған материалдарды мен архив қорларынан алынған тың деректерді негізге ала отырып, Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысын сол кезеңде елді жайлаған саяси науқанмен байланысты мынадай кезеңдерге бөлуге болады деген қорытынды жасауға болады:

1 кезең, 1905-1912 жылдар аралығы, Алаш қайраткерлерінің тарихи, саяси сахнаға шығу кезеңі. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Ресейдегі және Қазақстандағы саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдай, отаршылдық езгі, әлемде ұлт-азаттық қозғалыстың жандануы, 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы Қазақ зиялыларының саяси күрес жолына түсуіне ықпал етті. I, II Думаға қазақ қайраткерлерінің сайлануы (Ақмола облысынан Ш. Қосшығұлұлы), Әлихан Бөкейханов Петропавлда саяси күрес жолына түскен, Алаш партиясының негізін қалаған, Міржақып Дулатов Петропавлда тұрып, мұғалім болған. Бүкіл қазақтың азаттық ұраны болған «Оян, қазақ» өлең кітабы 1909 жылы Уфа қаласында жарық көріп, Петропавл қаласына әкелініп, сол жерде сақталған. Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов сынды зиялы қауым өкілдерімен танысып, кейін бірлесіп патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді.

2 кезең, 1913-1916 жылдары ұлттық ұйысу кезеңі, «Алашорда» кезеңін дайындады. Ұлт-азаттық күрестің саяси бағытының күшеюі, алаштық «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы

арқылы қазақ баспасөзінің дүниеге келуімен, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс ұлттың ұйысуына жетеледі.

3 кезең, 1917-1920 жылдар аралығы Алашорда кезеңі, «Алаш» партиясының құрылуымен, I (1917 ж. 21-26 шілде, Орынбор қ.), II (1917 ж. 5-12 желтоқсан, Орынбор қ., 14 мәселе қаралған, Қаулысы 1917 ж. 13 шілдеде «Қазақ» газетінде шыққан) Жалпықазақ съездерінің ұйымдастырылуы және оның талаптарының орындалуымен байланысты. Бұл туралы мәлімет Мартыненконың «Алаш-Орда». Сборник документов Бұл маңызды жиындарда көтерілген басты мәселе Алашорда Ұлттық мемлекетінің құрылуы еді. Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысының белсенді түрде жүргізілуі Мағжан Жұмабаев Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов, Абдолла Байтасов, Бірмұхамет Айбасов, Ахмет Баржақсин, Мұхтар Саматов, Көшке Кемеңгеров, Ережеп Итбаев, ағайынды Мұсылманбек және Мұратбек Сейітовтар т.б. сияқты бір топ қызылжарлық қазақ зиялы қауым өкілдерінің қызметімен байланысты. 1914 жылдан бастап «Бірлік» мәдени ағарту одағы, 1917 жылы «Алаш Орданың» облыстық бөлімшесі, 1918 ж. құрылған «Жас азамат» жастар ұйымы құрылды. Мағжан Жұмабаев, Көшке Кемеңгеров сынды алашшылдардың әдеби үнінің дүмпу кезеңі болды. Мағжан Жұмабаев құрған «Алқа» ұйымы мен «Табалдырық» бағдарламасы 1925 жылдың соңғы айларында жазылып, Мәскеудегі студенттердің көмегімен көшіріліп, жан-жаққа таратылғандығы анықталды. Тергеу тігіндісінде оның фотонегативі ғана сақталған. Бұл маңызды құжатты тану арқылы, ұлттық идеологияның өшпес нысаны іспеттес деген қорытынды жасалды.

4 кезең, 1920-1937 жылдар аралығында Алаш қайраткерлеріне белсендігі төмендеп, Кеңес өкіметі тарапынан оларға қысым жасалып, қарсы қуғын-сүргіннің жүргізілу кезеңі. 1928 жылдан бастап Алаш қозғалысына қатысқандарды Кеңес үкіметінің жаппай тұтқынға алып, тергеп, 1930-1932 жж. сот процестерінің шешімдері арқылы іртүрлі мерзімге түрмелерге қамау кезеңі. Оларға қарсы ұлтшыл үгіт-насихат жүргізді, шетелдік ұйымдармен байланыста болды деген жалған айыптар тағылды. 1930 ж. 4 сәуірде ОГПУ алқасының шешімімен Ахмет Байтұрсынов бастаған 40-қа жуық адам, М. Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Елдес Омаров, 1932 ж. Көшке Кемеңгеров, Ахмет Тұнғаншин, Мұхтар Мурзин т.б. әртүрлі мерзімге түрмеге қамалып, концлагерге айдалды. 1937-1938 жж. «үлкен террор» кезінде «халық жауы» деген айыппен ату жазасына кесілді. Ол туралы К. Нұрпейісов, М. Қойгелдиев, Д. Аманжолова, Т. Жұртбай, І. Қозыбаев еңбектерінде де қарастырылған. Мәселен, айыпталушы Мағжан Жұмабаевтың тергеу хаттамасында: «жапондық ұлтшыл ұйымды құруға атсалысты, сол ұйымға жақтастар тартты...», деген айыптаулар кездеседі (ҚР ҰҚКА. 9-қ., 1-т., 304-іс, 5-п.).

Сонымен қатар, бұл кезеңде Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысы түрлі саяси ұйымдардың құрылуымен де байланысты болды. 1922 жылы Қазақстан зерттеу қоғамының Ақмола губерниялық бөлімшесі, 1929 жылы құрылған ЖАТ (жас төңкерісшілер ұйымы), «Жас азамат» ұйымы құрылды. Ұйымының органы ретінде Қызылжар қаласында 1918 жылдың 30 шілдесінен 1919 жылдың 3 ақпанына дейін 22-нөмірі жарық көрген «Жас азамат» газетінің шығарушысы Қөшке Кемеңгеров болған.

Алаш қозғалысының өрістеуі барысында Қазақстанның солтүстік өңіріне 1921 жылы Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың келгені де анықталды. Архив деректерінде: «Петропавлдан 8 шақырым жерде Ысмағұл Туриннің киіз үйінде Ж. Тілеулин, М. Жұмабаев, Ж. Омартай, Тоқыбаевтардың қатысуымен жиналыс өткізген» (ҚР ҰҚКА. 9-қ., 1-т., 305-іс, 12-п.).

1922 жылдан бастап «Алашордашылар» руханиятқа ерекше көңіл бөліп, көркем әдебиетке, ескі әдебиеттің үлгілері, пьесалар, өлеңдер, әңгімелер, фельетондар т.т. олардың көзқарастарын көпшілікке таратудың таптырмайтын тәсілі болды деген қорытындыға келдік. Зерттеу барысында М. Жұмабаевтың архив қорларында сақталған шығармашылығы зерделенді. 1923 жылы Ташкентте жарық көрген «Мағжан Жұмабаевтың өлеңдер жинағының» бір данасы Колумбия университетінің кітапханасында сақталғаны анықталды. «Батыр Баян», «Орал тауы», «Түркістан», «Алыстағы бауырыма», «Мен жастарға сенемін», «От», «Пайғамбар» туындылары ұлттық сананы оятатын теңдесі жоқ шығармалар. Кеңес үкіметінің өзі М. Жұмабаевтың шығармашылығынан қаймыққан, сондықтан оны идеологиялық жағынан қауіпті деп санаған (ҚР ПА. 21-қ., 1-т., 7875-іс, 15-п.).

Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысын зерделей келе, XX ғасырдың басында көкірегі ояу Алаш арыстарының бірегейлері Жағжан Жұмабаев, Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов, Абдолла Байтасов, Бірмұхамет Айбасов, Ахмет Баржақсин, Абылай Рамазанов, Баттал Мұстафин, Мұхтар Саматов, ағайынды Мұсылманбек және Мұратбек Сейітовтардың есімдері анықталып, олардың өмірі, қызметі, артынан қалған құнды мұрасы жан-жақты зерттелді.

Зерттеу нәтижелерінің көпшілік қауым, білім алушыларға, зерттеушілерге, ғалымдар үшін маңыздылығы жоғары. Себебі, зерттеу тақырыбы бойынша материалдар тың архив құжаттарынан алынды. Алаш қозғалысының басталуы, дамуы, Алаш Орда үкіметінің жариялануы сияқты тарихи оқиғалар еліміздің солтүстік өңірін айналып өтпеген. Демек, «Алаш арыстары» деген қасиетті тізімді толықтырып, олардың қызметі мен мұрасын зерттеу жалғасын таба береді.

Зерттеу нәтижелері. Соңғы жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша жүргізілген қомақты жұмыстар зерттеушілерге бұрын жабық болған архив қорларымен жұмыс істеуге мүмкіндік берді. Соның арқасында жоғарыда көрсетілген кезеңдердегі алдында беймәлім болып келген оқиғалар желісін анықтау үшін архив қорларындағы деректерді жан-жақты зерделеудің барысында XX ғасыр басында еліміздің солтүстік өңіріндегі Алаш қайраткерлерінің тәуелсіздік жолындағы күресін анықтауға мүмкіндік туып отыр.

Неғұрлым Алаш қозғалысына қатысты материалдарды зерделеу тереңдеген сайын Қазақстанның барлық өңірін қамтыған Алаш қазақ елінің, қазақ ұлтының экономикалық, мәдени, рухани-саяси жаңғыруы бағытын ұран етіп ұстап, дамудың жоғары сатысына өрлеп жатқан озық жұрттардан қалып қоймау мақсатында алға басу үшін белсенді күрес жүргізгенін байқаймыз. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Ресейдегі және Қазақстандағы саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдай, отаршылдық езгі, әлемде ұлт-азаттық қозғалыстың жандануы, 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы Қазақ зиялыларының саяси күрес жолына түсуіне ықпал етті.

Алаш қозғалысының алғашқы кезеңі 1905-1912 жылдар аралығы, Алаш қайраткерлерінің тарихи, саяси сахнаға шығуымен байланысты. Бұл кезеңнің ерекшелігі Қазақ даласында Алаш қозғалысы XX ғасырдың басында, патшаға арыз хат жазудан басталды. Бұл хаттардың мәтіні елдің, халықтың саяси, әлеуметтік-экономикалық мәселелері жөнінде айтылды. Ол туралы Алаш көсемі Ә. Бөкейханов тергеу жауабында: «Байтұрсынов екеуміз 1904 жылы 31 желтоқсанда патшаның мұқтаждықтар туралы арыз жазуға рұқсат берген жарлығын пайдаланып, оның атына хат жазып, далаға жібердік. Осындай салмағы 12 фунт болатын петицияның біріне 14 300 қырғыз (қазақ – авт.) қол қойып, оны 1905 жылдың қыркүйегінде «Сын Отечество» журналы басып шығарды. Булыгиннің Мемлекеттік Думаға сайлау туралы заң әзірлеу жөніндегі комиссиясы қырғыздарды Мемлекеттік Думаға сайлау құқығынан айыруды көздеді. Мен Булыгиннің құпия хатын алдым және оны «Сын Отечество» журналында жарияладым. 1905 жылдың жазында мен патшаға жеделхат жазып, оны далаға жібердім, оған қол қойғаннан кейін қырғыздар оны мекен-жайға тапсырды. Олар өз құқықтарын қалпына келтіруді талап етті», – дейді (ҚР ПА 9-қ, 1-т., 308-іс, 10-п.).

Дей келе, Қазақстанды басқаруды реформалау идеясын ұлттық зиялы қауым өкілдері жан-жақты бағдарлама түрінде дайындап, оны барынша енгізуді қажет деп санады. Бұл бағыттағы алғашқы ұсыныс-талапты 1905 жылы наурыздың 30-ында императорлық орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесі мәжілісінде сөйлеген сөзінде адвокаттың көмекшісі Райымжан Марсеков ашық білдірді. Жиналғандар Р. Марсековтың болыстық соттар мен старшиндарды анықтау үшін ауыл тұрғындарының жиналыстарында жүзеге асыратын төте сайлауды енгізу жөніндегі ұсыныс-талабын зейін қоя тыңдады (Нұрпейісов, 1995: 35). Осылайша, ұлт зиялылары Қазақстанның жер-жерлерінде митингтер өткізіп, бостандық пратияларының ортақ принциптер мен идеялар негізінде, ұлтына, жынысына, дініне қарамай тең, жасырын және төте сайлау негізінде, бірлесіп әрекет жасаулары қажет», деген үндеулер тастады. Мұндай науқандардың арты қудалау, абақтыға жабумен де аяқталып жатты. Мәселен, 1907 жылы Ахмет Байтұрсынов мен Жақып Ақпаев, Алаш

қозғалысының белсенді қайраткері, ақын Міржақып Дулатов та түрмеге қамалды. Выборг жиынынан кейін Самарада айдауда жүрген Әлихан Бөкейханов тағы қатаң бақылауға алынды.

Осы кезеңдегі қазақ элитасының араласқан тағы бір саяси бағыты Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлану еді. 1905 жылғы 6 тамыздағы Мемлекеттік Дума жөніндегі патша манифесі оған басқа ұлттармен бірге қазақ еліне де депутат сайлау құқын берді. Депутат сайлау науқанына араласқан қазақ саяси элитасы жалпыұлттық мүдде тұрғысынан үгіт-насихат жұмысын жүргізіп, сайлаған өкілдерге аманат тапсыру ісіне мұрындық бола алатын партия құру қажеттігін сезінді.

Зерттеушілер Сұлтанхан Аққұлұлы мен Дихан Қамзабекұлының ізденістері көрсетіп отырғанындай, I Мемлекеттік Думаға депутат болып Ә. Бөкейхановтан басқа қазақ халқының тағы бес өкілі сайланған. Солардың ішінде солтүстік өңірден шыққан Шаймерден Қосшығұловтың есімін ерекше атап кетуге болады. Ол Ақмола облысы қазақтарының атынан сайланған. Бірақ науқан барысында орысша білмейтіні анықталып, сайлау талабына сәйкес келмейді деп, комиссия бекітпей тастаған. Бұл туралы құнды мәліметтерді 1906 жылы Мәскеуде М.Бойовичтің құрастыруымен жарық көрген «Мемлекеттік Думаның мүшелері. Суреттер мен өмірбаяндар» жинағынан көруге болады. Мұнда: «Қосшығұлов Шаймерден – қазақ. Көкшетаудың имамы. Бұхарада білім алған. Қазақтар арасындағы халық сотына үзілді-кесілді қарсы. Шарифаттың жақтаушысы. Мүшелікке сайланғаннан кейін оның орыс тілін білмейтіні анықталып, бұл «Мемлекеттік Думаға сайлау ережелерінің» 55-бабына сәйкес облыстық сайлау комиссиясының сайлау қорытындыларын қабылдамауға себеп болды. Ол Ақмола облысы қазақтарының атынан сайланған», делінген. Бірақ кейін бұл мәселе оң шешімін тауып, Ш. Қосшығұлов Дума отырысына қатысқан (Нұрпейісов, 1995: 41).

1906 жылы сәуірдің 2-ісінде бастаған I Мемлекеттік Дума жұмысын өз мәресіне жеткізбей Николай II патшаның тікелей нұсқауымен ішкі істер министрі П. Столыпин шілденің 9-ында таратып жіберді. Ш. Қосшығұлов 1907 жылғы II Мемлекеттік Думаға да депутат болып сайланды. Бұл саяси жиында да қазақтың мүддесін қорғаған депутаттар Ресей үкіметіне өлкедегі қоныстанушыларды жаппай орналастыруға байланысты жер мәселесінің ушығуы, халықтың ауыр халі туралы шынайы жағдайды жеткізуге тырысты.

Қазақ саяси элитасының қызметі тек Дума мінбесіндегі талаптармен шектелген жоқ. Олардың кейбір өкілдері 1906 жылдың 15-23 қаңтары аралығында Санкт-Петербурда Бүкіл-ресей мұсылмандарының екінші съезіне қатысып, белсенділік танытты. Бұл жиын мұсылман халықтарын бірлестіретін және оның саяси өкілдігіне қатысты маңызды мәселелерді талқылайтын алаң болды. Съезге қатысушылар ішінде Шаймерден Қосшығұл, Сәлімгерей Жантөрин, Мұстафа Оразаев және тағы басқа көрнекті ұлт өкілдері қомақты мәселелерді талқылады. Сондай маңызды шешімдердің бірі – империяның 16 қаласында филиалы бар Ресей мұсылмандары одағын құру еді. Бұл ұйым Ресейдің мұсылман халықтарының мүддесін қорғауға және олардың мемлекеттік істердегі саяси мінберіне айналуға арналған еді.

Патшалы Ресейде болып жатқан саяси оқиғалар мен күрт өзгерістер қоластындағы отарланған елдерге азаттық сәулесін көрсеткендей болды. 1905-1906 жылдары Орал, Семей қалаларында болып өткен қазақ қоғамы өкілдерінің жиналыстары ресейлік кадеттер (конституциялық-демократиялық) партиясының Қазақстандағы бөлімшелерінің өмірге келгендігін мәлім етті. Сөйтіп ұйымдасқан саяси күрес жолына енді ғана түскен қазақ саяси элитасының бұл кезеңдегі саяси-әлеуметтік бағдары, белгілі дәрежеде, ресейлік радикалды буржуазиялық партия кадеттерінің қызметімен ұштасты. Дегенмен, қазақ кадеттерінің өмірде ұстанған мұраттары орыс кадеттерінің бағдарламасымен қабыспайтын еді. Мәселен, қазақ кадеттері қазақ жерін бүтіндей қазақ елінің меншігі жариялайтын заң қабылдауды, ішкі ресейлік губерниялардан Қазақстанға қоныс аударушыға шек коюды, қазақ балалары үшін мектеп, медресе, университеттер ашуды және басқа талаптар қойды. Басқаша айтқанда, қазақ саяси элитасы 1905-1906 жылдары өз қызметінде ұлттық мүддені негізге алған саяси партия құру әрекетін қолға алды, бірақ өмір ондай ұлттық мұраттарды көздеген саяси ұйым құруға қажет алғы шарттардың әлі пісіп жетілмегендігін көрсетті. Сөйтіп ұлттық саяси партия құру ісі кейінгі шегерілді.

Материалдарды саралап қарасақ, Әлихан Бөкейханов Петропавлда саяси күрес жолына түскен, Алаш партиясының негізін қалаған, Міржақып Дулатов Петропавлда тұрып, мұғалім болған. Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов сынды зиялы қауым

өкілдерімен танысып, кейін бірлесіп патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді. Мәселен, Міржақып Дулатов, Петропавлда тұрып, білім беру саласында қызмет еткен. Бүкіл қазақтың азаттық ұраны болған «Оян, қазақ» өлең кітабы 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан шыққан болатын. Бұл туынды сол кездегі жалпы қазақ қоғамына ұнағанымен, патша өкіметі оның идеялық мәнін жат көріп қуғындады. Оның авторы М.Дулатов Қызылжарға келіп бас сауғалап, паналағаны жайлы мәліметтер кездеседі. Қаладағы Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин сынды зиялы қауым өкілдерімен танысып, кейін бірлесіп патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді.

Ол туралы М. Дулатовтың елдегі ағасы Асқарға жазған хатында: «Қызылжарға келгелі бірталай кісілермен таныстым. Олардың ішінде тез тіл табысып кеткенім Жұмағали Тілеулин деген дәрігер. Ол қаламы төселген жазушы екен. Өнерден де құралақан еместігі екеумізді жақындастыра түсті. Оның үйіне барып тұрамын. Осы қалаға келгелі орысша оқытып жүрген Мағжан Жұмабаев сынды ақыным бар. Оның менен жасы кіші, жазған өлеңдері тамаша, ақындығы күшті өте дарынды жігіт. Екеуміздің өмірге деген көзқарасымызда айырмашылық жоқ десе де болады, сырласып, достасып кеттік», - деген (Мұқанов, 2009: 19).

Ақпан, Қазан төңкерісіне дейін Алаш зиялыларының саяси күресі бірнеше бағытта өрбіді. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және М. Дулатов тұрған ұлттық саяси элита жаңа өрлеу жолына түскен ұлт-азаттық қозғалысқа нысаналы сипат беру мақсатында газет-журнал шығару, азаттыққа үндеген кітаптар бастырып тарату, Мемлекеттік Дума жанындағы мұсылман, түрікшілдік қозғалыстарына атсалысу сияқты саяси күрес әдістерін игере бастайды. Алғашқы болып «Түркістан уәлаятының газеті» (1870-1882), «Дала уәлаятының газеті» (1888-1902) ұлт мүддесін көтерген басылымдар болды.

XX ғасырдың басынан Шаймерден Қосшығұловтың қаржылай қолдауымен, Алаш қайраткері Міржақып Дулатовтың басшылығымен Санкт-Петербурда татардың «Үлфат» газетіне қосымша қазақтың «Серке» (1907) газеті жарық көрді. 1911 жылдан шыға бастаған «Айқап» журналы, 1913 жылдан жарық көріп, жалпыұлттық басылым дәрежесіне көтерілген «Қазақ» газеті, 1917-1918 жылдары жарық көрген «Бірлік туы», «Сарыарқа» газеттері ұлт-азаттық күрес идеологиясының қалыптасуына қызмет етті. Алаш мұраты жолында ортақ іске зор үлесін қосқан «Бірлік» пен «Балапан», оның жалғасы «Жас азамат» ұйымы мен газеті – ұлт тарихындағы ұмытылмайтын ұйымдар мен басылымдар. Мәселен, бірінші саны Қызылжар қаласында жарық көрген «Жас азамат» газеті Алаш қайраткерлері Көшке Кемеңгерұлы мен Біләл Малдыбайұлы редакторлығымен жарық көрді. Оның 1918 жылғы 16 желтоқсандағы басылымы редакция атынан «Екінші Жалпы қазақ сиезінде алты Алаштың баласы түгел бас қосып, қазақ ұлтының келешегі елдігіне негіз құрған тарихи күн – 13 желтоқсан бүтін Алаш ұранды Қазақ өлкесіне құтты болсын», - деген жалынды сөздермен басталды (Тілешов, 2017: 45).

Сонымен қатар, зерттеушілердің назарынан Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі басылымдар да тыс қалған жоқ. Атап айтсақ, Қазақ өлкесінің солтүстік облыстарындағы жаппай ашаршылық туралы шетелдік мұрағаттардан табылған табыстардың жемісі, Орынбор әлеуметтік-саяси тарих мұрағатының қорынан 1921 жылы Петропавлда шыққан газеттің нөмірлері табылды. Осыдан тура бір ғасыр бұрын, 1921 жылы Петропавлда Ресей телеграф агенттігінің Ақмола облыстық бөлімшесінің органы «Ақмол - РОСТ қабырға газеті» жарық көрді. Онда сол кезде кеңес мекемелерінде қызмет еткен көптеген Алаш қайраткерлерінің (Әйтиев, Әуезов, Сәдуақасов және т.б.) қолтаңбасы қалған ақпараттар басылған. Ақмола губерниясының орталығы Петропавлда 1921 жылдың күзінен бастап көлемі бойынша 1500 данадан тұратын шағын газет Транссібір тас жолындағы оқырмандардың назарын аударған. Қазір басылымның жекелеген даналарын Томск, Омбы, Новосибирск, Красноярск және басқа да қалалардың архив қорларынан табуға болады. Редакция Петропавл қаласы мекен-жайында орналасқан. Ленин көшесі. Баспасөз үйі. «Ақмол – ӨСУ қабырға газеті» Қазақстан тарихы бойынша оқулықтар мен зерттеулерде айтылмайды, ал ондағы ақпарат тұтастай алғанда жаппай аштыққа қарсы күрес мәселесіне арналды (Муқанова, 2023: 65).

Алаш қайраткерлерінің тағдырында Омбы қаласының орны айрықша. Қазақ жастарының басын біріктірген «Бірлік» және «Жас азамат» ұйымдары осы қалада құрылып, бірқатар зиялы қауымның өмірі мен қызметіне айтарлықтай әсер етті. Жастары жиырмаға толар-толмас қазақтың өрімдей қыз-жігіттерінің «Бірлік» ұйымын құрғандағы мақсаты жайында

С.Сәдуақасұлы былай деп жазды: «Бірліктің мақсаты оның бағдарламасында айтылған. «Қазақ халқын мәдени һәм әдеби жағынан ілгері қатардағы жұрттарға қосу, ұлтшылық сезімін туғызу, һәм ұлттықты сақтау. Бұл айтылған мақсаттарға жету үшін жастар арасында ұлтты сүйеу сезімін сіңіре беру». Демек, көзі ашық, көкірегі ояу қазақ жастары халықтың бай ауыз әдебиетін жинап, оны басылым етіп шығару, театрға қажетті кітаптарды, газет-журналды, мектепке оқу құралдарын құрастыруды мақсат еткен. Ол туралы 1924 жылы С.Сәдуақасов Жұмабаев Мағжан да қатысқан «Бірлік» үйірмесінің саяси мәніне қатысты былай деп жазды: «Ақпан революциясы мені мектеп орындығында тапты. Революцияға оқушылардың ешқайсысы да, мен де мүлдем дайын емеспін деп атап өту қажет деп санаймын. Самодержавие кезіндегі біздің саяси жұмысымыз «Бірлік» қазақ жастарының заңсыз үйірмесін ұйымдастыру болды. «Бірліктің» мақсаты оның жарғысында айтылғандай, қазақ арасында мәдениет пен ағартуды тарату, сондай-ақ қазақ әйелін босату болды» (ҚР ПА, 20-к., 1-т., 07875-іс, 223-п.). «Бірлікке» мүше болған Шәймерден Әлжанұлы, Мағжан Жұмабаев, Нығмет Нұрмақұлы, Сәкен Сейіфуллин, Бекмұхамед Серкебайұлы, Дінше Әділұлы, Ғаббас Тоғжанұлы, Қошмұхамед Кемеңгерұлы, Смағұл Сәдуақасұлы, Әбдірахман Байділдин, Мұратбек Сейітов, Бірмұхамед Айбасұлы, Мұхтар Саматұлы, Ахмет Абдрахманұлы, Рахымбек Толысбайұлы, Ахмет Баржақсаұлы, Гуля Досымбекқызы есімді қазақ жастары Омбының оқу орындарында білім алған.

1916 жылы 25 маусымда Ресей патшасы Николай II-нің қазақтарды дала жұмыстарына реквизициялау туралы Жарлығы жарияланды. Алаш қайраткерлері бұл жарлыққа қарсы болғанымен, халықтың мүддесі үшін халықты бағынуға шақырды. Себебі ол кезде қарапайым қазақ қорғаусыз болған, жазалау әскері бірден қырып тастайтын еді. Дәл осы кезеңде Қазақстанның түкпір-түкпірінен Орынборға қарапайым халық өкілдері келіп, зиялы қауымнан кеңес сұраған. Алаш қайраткерлерінің кеңесіқарсылық көрсетпеу, мүмкіндігінше әртүрлі сылтаумен реквизицияны кейінге қалдыруды жеткізді. М. Дулатовтың есетлігінен: «Халық шыдамады, қазақтардың арасында көтеріліс басталды, мен жеке өзім Ақтөбеге Жарғыға қарсылық көрсетпеу үшін түсіндіру мақсатында құпия түрде бардым. Мен халық арасында бірнеше жиналысын өткіздім», - деген мәліметтер кездеседі (ҚР ПА 9-к., 1-т., 308-іс, 23-п.).

Николай патшаның Жарлығы мүлтіксіз жүзеге асырылып, қазақтың 19 бен 53 жас аралығындағы ер азаматтары тыл жұмысына алынды. Олар ең төменгі әлеуметтік топ өкілдерінен алынып, орыс тілін мүлдем білмеген, темір жол дегенді өмірлерінде ешқашан көрмеген, оларды құрал-жабдықтарсыз және киімсіз эшелондармен майданға алып кеткен. Осы тұста Алаш қайраткерлері оларға көмектесу жолдарын қарастырып, өз ойларын «Қазақ» газетінде жариялады. Жалпы бұл басылым арқылы Алаш арыстары сол кездегі көкейтесті мәселелерді көтеріп, өз шығармаларын қоғамға жеткізудің арқасында халықтың саяси сана-сезімін оятуға ықпал етті.

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Ресейде орнаған Уақытша үкіметтің тұсында Қазақ еліндегі жағдай күрт өзгерді. Төңкерістен кейінгі елдің болашағына алаңдаған ұлт зиялылары уездік жиындар және облыстық сиездер өткізе бастады. Бұл басқосуларда, алдағы бағыт-бағдарымыз қалай болады, кімнің жолын ұстаймыз, дербес автономия жариялаймыз ба деген маңызды сұрақтар қойылды. Сол кездері Ақмола, Торғай, Семей, Орал, Мырдария, Жетісу облыстарында облыстық қазақ сиездері ұйымдастырылып, күн тәртібінде Қазақ елінің болашағы туралы мәселелер қарастырылды. Ақмола облыстық Бірінші қазақ сиезі 1917 жылдың 25 сәуірі күні Омбы қаласында өтіп, оған Омбы, Қызылжар, Көкшетау, Атбасар, Ақмоладан өкілдер жиналған. Жиынға Ерейментаудан белгілі болыс, ақын О. Нұралыұлы, Торғай облысынан М. Дулатов қатысып, төрағалығына А. Тұрлыбаевты, хатшылыққа А. Сейітұлын, М. Саматұлын, Е. Тоқпайұлын сайлады. Сиездің өтілу барысы, кімнің сөз алғаны туралы «Бірмұхамед Айбасұлының Қазақ» газетінде жариялаған мақаласында мынадай мәліметтер келтірілген: «Құттықтай келгендерге сиез атынан Айдархан Тұрлыбаев тәңір жарылқасын айтып, бостандық, теңдік туы мәңгілік жиылмасын, әрқашан ұйымшылық болсын, Ресейдегі тап-тап халықардың араларында алалық болмасын деп шын сиезге жиылған қазақ тілегі, көңілі осы екенін айтты», - деген дерек келтіріледі. Сиез шешімі бойынша Ақмола облыстық қазақ комитеті құрылды. Құрамына белсенді қазақ азаматтары кірген комитет Бірінші Жалпықазақ сиезін ұйымдастыру және Ақмола облысында Алаш партиясының жергілікті ұйымдарын құру секілді маңызды мәселелерді қарастырды.

Мәселен, Алаш қайраткері, біртуар ақын Мағжан Жұмабаев Ақмола облысы Қырғыз облыстық комитетінің құрамына кірген. Сол жылдың сәуірінде осы комитеттің шешімімен Орынбор қаласында өткен І Торғай облыстық қазақ сиезіне іссапарға жіберілген. Сиезге Ақмола, Семей, Сырдария, Бөкей ордасынан 300-ден астам өкілі және Қазан мұсылмандар комитетінен Наджиб Халфин, Уфа комитетінен Абдрахман Фахретдинов, Орынбор мұсылмандар бюросынан Соловьев және А. Хусаинов, Ақтөбе мұсылмандарынан имма Абдулганиев және С. Алюков қатысқан. М. Жұмабаевтың жазбаларында ол туралы мынадай мәліметтер сақталған: «Съезд «Қазақ» газетінің редакторы Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен ашылды, ол жиналысты құптап, қазіргі уақытта бірігу, жаңа үкіметті қолдау, жаңа құрылым мен бостандықтарды нығайту мақсатында жергілікті жерлерде тәртіп пен тыныштықты сақтау қажеттігін атап өтті. Бөкейханов кадеттер партиясының мүшесі ретінде бүкіл қазақ ісін кадеттер бағдарламасы бойынша бағыттауға тырысты» (ҚР ҰҚКА, 9-қ., 1-т., 306-іс, 35-п.).

Сиезд қаулысы болашақ Алаш-Орда бағдарламасының негізгі қағидаттарының айдауылы болып табылды және Орынбор, Орал және басқаларға да қатысты болды. Жалпы алғанда, 1917 жылғы қазақ съездерін Алаш-Орда қозғалысының шарықтау кезеңдері ретінде қарастыру қажет.

Бір сөзбен айтқанда, бұл сиездер өз шешімдері уақытша буржуазиялық үкімет жариялаған бағдарламасымен қабысып жатты. Жиындарда Қазақстан Президентпен басқарылатын, Құрылтай жиналысы жоғары алқалы органы болатын демократиялық, парламенттік республика болуы керек деген қағидатты ұстанды (Мартыненко, 1929: 39).

Бұл сиездердің заңды жалғасы болған 1917 жылдың 21-26 шілде аралығында Орынбор қаласында өткен Бірінші жалпықазақ сиезі. Оған Ақмола, Семей, Торғай, Жетісу, Ферғана облыстарынан және Бөкей қазақтарынан делегаттар қатысты. Бұл съездің тарихи маңызын түсіну үшін оған қазіргі Қазақстан аймағына кіретін барлық жерлерден өкілдер қатысқанын байқауға болады. Съезд төрағасы – Халел Досмұхамедов, орынбасарлары – Ахмет Байтұрсынов пен Әлмұхамед Көтібаров, хатшылары – Міржақып Дулатов пен Асылбек Сейітов. Қаралған мәселелердің ішінде ең негізгісі Ресей мемлекеттілігі және оның құрамындағы Қазақстанның тағдыры болатын. Сол уақытта «Қазақ» газетінде сиезді өткізу жайында М. Дулатовтың «Қазақ сиезі» атты мақаласы жарияланды. Онда: «Өзгеріс болғаннан бері әр облыс жиналып, сиез құрып, мұң-мұқтажын кеңесті. Әр облыс өзара кеңесіп, бір қаулыға келгеннен кейін, бүкіл қазақтың тілегін қорытып, «алаштап» атқа мініп, ертең ашылғалы тұрған Учредительное собранию тобымызды жазбай бару үшін Жалпықазақ сиезі қажет болды. Сол тілеген Жалпықазақ сиезі 21-26 июльде өтті», – деп жазды (Ibrayeva, Temirkhanova, 2021).

Сиездің күн тәртібінде қаралған он төрт мәселенің бәрі маңызды болды. Соның ішінде мемлекет қалпы, жер, әскер мәселелері қалыптасқан саяси жағдайға байланысты жылдам шешімін табуы қажет еді. Бұл орайда А. Байтұрсынов пен М. Дулатов «автономиялы тәуелсіз қазақ мемлекетін құру» идеясын ұсынды, ал, Ә. Бөкейханов «демократиялық, федеративтік және парламенттік Ресей республикасының құрамындағы» қазақтың ұлттық-территориялық автономиясын болуын қалады. Сиезд басым көпшілікпен Ә. Бөкейхановтың ұсынысын қолдады. «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 31-шілдедегі санында жарияланған съезд қаулысы «қазақ облыстары ұлт жігіне қарай областық автономия алуға тиіс», – деп редакцияда берілген (Тайшыбай, 2011: 5). Дей келе, сол бірінші съезде Құрылтайға депутаттыққа кандидат болып қазақ атынан ұсынылғандар тізіміндегі қызылжарлықтар: Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, әрине, жеке бөліп көрсетеміз – Мағжан Жұмабаев, «Алаш» партиясының іргесін қалап, шаңырағын көтерушілер екенін байқаймыз. Осы жиында М. Жұмабаев ағарту коллегиясының мүшесі болып сайланды.

Бүкілқазақтық Алаш сиезі, II съезд, «Алаш сиезі» деп аталған екінші жиын 1917 жылғы 5-13 желтоқсан күндері Орынборда өтті. Бұл съездің маңызы қазақ халқын тұтастыққа, бірлікке шақырды. Партия болып, топ болып жіктелуге қарсы, бірлік үндеуін М. Дулатов пен А. Байтұрсынов жазды. Сиез қорытындысы бойынша Уақытша Ұлт кеңесі немесе Алашорда үкіметі жарияланды.

Бұл уақытта большевиктер де қарап жатқан жоқ, халықтың арасында белсенді үгіт-насихат әрекеттерін жүргізудің нәтижесінде 1917 жылдың қазан айында болған төңкерістің нәтижесінде жеңіске жетіп Уақытша үкіметтен билікті тартып алды. Коммунистер билікке

келгеннен кейін Алаш көсемдері аумалы-төкпелі заманда елдің болашағын ойлап, кімдерін бірігу жағын қарастырды. Нәтижесінде Орал, Орынбор және Сібір казактарымен уағдаластыққа қол жеткізілді. Бірінші кезеңде казактар құрылып жатқан Алаш Орда милиция жасақтары үшін нұсқаушылар болды. Алаш Орда үкіметі өз автономиясын бар күшімен қорғауға тырысты. Олар автономия, ұлттық үкімет, ұлттық милиция және армияның ыдырайтын империядан тәуелсіздік алу жолындағы алғашқы қадам екенін түсінді (Қойгелдиев, 2021: 9).

Дербес Қарулы Күштерді қалыптастыру міндеттерінің маңыздылығына және автономияны басқарудың жеделдігіне байланысты 1918 жылғы 11 маусымда Алаш Орда үкіметінің қаулысымен әскери министрлік функциялары бар және Алаш Орданың облыстық және уездік бөлімдері жанынан облыстық және уездік әскери кеңестер ашу құқығы бар үш адамнан тұратын Әскери кеңес құрылды.

Әскери кеңеске «большевиктермен күресу үшін жігіттерді шақыру» міндеті жүктелді. Төраға болып Ә. Бөкейханов, мүшелері болып М. Тынышпаев және Х. Ғаббасов сайланды. 12 маусымдағы қаулымен жергілікті жерлерде «ең азы үш, ең көбі бес мүшеден» тұратын кең өкілеттіктері бар Алаш Орданың облыстық және уездік уақытша кеңестері қалыптастырылуда. 16 маусымда Алаш Орданың барлық аймақтық бөлімшелеріне Төраға Ә. Бөкейхановтың қолы қойылып, кіммен байланыс орнатылғаны туралы отыз адамнан тұратын атты милицияға шақыру туралы тиісті бұйрық жіберілді.

Осы тұста көпшілік біле бермейтін бір мәселе, Чехословак тұтқындары көтеріліс жасап, 1918 жылы 31 мамырда Поволжьеде, Сібірде және Қазақстанның солтүстігінде, соның ішінде Қызылжарда кеңес үкіметін құлатқан. Осы кезде биліксіз қалған аймақта қазақ зиялылары Алаш туын қайта көтеруге әрекеттенді. Кеңестік тарихта «Алашордашылар Колчак үкіметімен ауыз жаласты» деген жала жабылып келді, бірақ оның астары басқа еді. Ә. Бөкейханов бастаған Алаш қайраткерлері Бүкіл Ресейдің бас қолбасшысы лауазымын иеленген адмирал Колчакқа барып, Қазақ автономиясын құруға өтініш білдірген. Ал, Колчак: «Ресей бөлінбейді, біртұтас болады» - деп, Алашорда үкіметінің заңды әрекет етуіне тиым салған (Сары-Арқа, 1918: 5).

Бұл жағдайлар және Ресейдегі төңкерістерден кейін Қазақ жеріндегі күделі мәселелер Алаш зиялыларын белсенді әрекет жасап, шешімді қадамдар жасауға итермеледі. Осыған орай, Алашорда үкіметі Қазақстан жерінде Кеңес үкіметі шығарған заңдарды жарамсыз деп танып, өз заңдық ережелерін қабылдағандығы туралы келесі деректер сақталған: «Кеңес өкіметінің заңнамасына қатысты, 1918 жылғы 11-24 маусым.

ҚАУЛЫ ЕТТІ: Кеңес өкіметі автономды Алаш аумағында шығарған барлық жарлықтар жарамсыз деп танылсын.

Алаш-Орда Төрағасы: Ә. Бөкейханов

Мүшелері: М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов

Облыста және уездерде Алаш-Орда кеңестерін ұйымдастыру туралы, 1918 жылғы 12-25 маусым.

ҚАУЛЫ ЕТТІ: 1) Алаш-Орда Алаш автономиясының аумағын облыстық және уездік жергілікті кеңестер арқылы басқарады; 2) облыстық және уездік кеңестердің құрамын Алаш-Орда уақытша тағайындайды; 3) облыстық және уездік Кеңестер кемінде үш мүшеден тұрады; 4) бірінші кезекте земство жиналысына Алаш автономиясының облыстық және уездік кеңестерінің барлық азаматтары арасынан жасы 21-ден кем емес және сотқатартылмаған өкілдері қатыса алады; 5) облыстық және уездік кеңестердің сайланбалы мүшелерін Алаш-Орда бекітеді; 6) Алаш-Орданың облыстық кеңестері: 1. Алаш әскерін құру үшін жігіттерді шақырумен, ол үшін шақыру тізімдерін жүргізеді, шақырылатын жігіттердің санын анықтайды, оларды уездер бойынша бөледі, әскерге шақыру тәртібін анықтайды, әскердің қамтамасыз етілуіне қамқорлық жасайды; 2. 1917 жылғы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында Жалпықазақсиезі қаулысымен белгілеген салықтарды жинау; 3. Алаш Құрылтай жиналысын шақыруға материалдар дайындау; 4. Алаш халқының мәдени-экономикалық дамуына ықпал ету; 5. Мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық тыныштықты сақтау.

Төраға А. Бөкейханов,

Мүшелері: М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов» (Мартыненко, 1992: 46).

XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өмірдегі өзіндік саяси орны бар мәселенің бірі земстволық басқару. Қазақ саяси элитасының тынымсыз еңбектерінің арқасында халықтың өзін-өзі басқару органы Земстволар аз өмір сүргеніне қарамастан тарихтан айтарлықтай өз

орынын қалдырды. Ә. Бөкейханов земствоның не екендігін былайша түсіндірді: «Земство жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, қорғаушысы, қамқоры». Ақмола облысына қарасты уездерде де Земство Басқармаларында ұлт зиялылары өздерінің қабілеттерімен көзге түсті. Ақмола облыстық земство басқармасына төрағаның орынбасарлығына Ә. Оразаев, мүшелеріне Ережеп Итбаев, Мұхтар Саматов сайланған. Көкшетау уезінде Земство Басқармасы төрағасының орынбасары қызметін Ә. Жұманов атқарды. Ал, мүшелері Е. Мұқашев, Әбілғазин болса, С. Кашимов Алашорда өкілі ретінде Земство отырысына қатынасып отырған.

Алашорда үкіметінің Земство мекемелерін қайта қалпына келтіруді көздеген шешімді қадамдары мына бір құжатта көрініс тапқан.

«Алаш-Орда үкіметінің земство туралы 1918 жылғы 24 маусымдағы қаулысы.

Қаулы етті: Алаш автономиясының аумағында 1917 жылғы 17 маусымда Уақытша Үкіметтің заңы бойынша енгізілген және Кеңес өкіметі таратқан земство мекемелерін қалпына келтіру. Земство мекемелері әлі енгізілмеген жерде оларды 1917 жылғы 17 маусымдағы сол заңға сәйкес дереу енгізіңіз. Болыстық земство енгізілгенге дейін Ақпан төңкерісінен кейін халық құрған болыстық, ауылдық және ауылдық комитеттер болыстарда заңды билік деп танылсын.

Төраға А. Бөкейханов,

Мүшелері: М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов» (Козыбаев, 1994: 15).

Осы қаулының қабылдануымен жұмысына қайта кіріскен Қызылжар уездік Земство Басқармасының құрамында С. Көсемісов, Ғ. Қуанышев, Ж. Тілеулин, М. Жұмабаев қызметтерін атқарған. Қызылжарда Земство жүйесін енгізуде белсенді қызмет көрсеткен Жұмағали Тілеулин еді. Қазан төңкерісіне дейін сайлау науқаны кезінде Земство мекемелерін енгізу жөнінде инструктор және Кеңес билігі құлағаннан кейін Земство Басқармасында мүше әрі дәрігерлік-санитарлық бөлімінің бастығының қызметін атқарды. Ал, Ақмола уездік уақытша Земство Басқармасының мүшелері болып Б.О. Сүйіндіков, Т.Б. Нұралин, М.А. Құдаймендин қазақ жұртының атынан сайланған. Уездік Земство жиналысының гласныйларының саны барлығы 59 адам болса, оның 31-ін қазақ өкілдері құрады. Азамат соғысы жағдайында земстволық мекемелер бірде жабылып, қайта ашылып 1919 жылдың соңына дейін өз жұмыстарын тоқтатпады.

Алаш қайраткерлері II Жалпықазақ сиезінің қаулысын орындауды жалғастырды. Соның бірі бүкіл облыстарда ұлттық милиция құру мәселесі. Алаш қайраткерлері осынау шытырман оқиғалардың арасында Алашорда үкіметін нығайту, қарулы милиция құру мәселелерімен айналыса бастады. Алғашқы ұлттық әскер 1918 жылдың жазында Халел Досмұхамедовтың ұйымдастыруымен Батыс Қазақстанда құрылды. Қызылжарда әскер құру мәселесі бойынша Алаш қайраткерлерінің қатысуымен үлкен жиналысын өткізудің тарихи орны 1918 жылы шілде айында анықталды. Бұл маңызды тарихи оқиға Әлти қажының қонысында Аққусақ болысында, (қазіргі СҚО Жамбыл ауданында) сол кезде оның ұлы Сәдуақас болыс болған жерде өтті.

Мұнда Алаш Орда басшылары Ақмола облысының Петропавл және Көкшетау уездерінің 22 болысының өкілдері қатысқан ауқымды жиналыс ұйымдастырды. Жиналыстың күн тәртібіне Алаш милициясын құру, оның қатарына қазақ жігіттерін тарту туралы мәселе қойылды. Жиналыс жұмысына Алаш Орда Орталық Комитетінің мүшелері Міржақып Дулатов, Омбы облыстық Алаш Орда комитетінен Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаев, Қазі Торсанов, Петропавл уездік комитетінен Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Көкшетау уезінен Еркосай Мұқышев және т. б. қатысты (Мұқанов, 1953: 68).

Бұл тарихи оқиға туралы «Үш Жүз» партиясының Орталық комитетінің отырысының резолюциясында мынадай мәліметтер бар: «Облыстық Қазақ Комитетінің мүшелері: Асылбек Сейітов, Мұхтар Саматов, Еркосай Мұқашев Петропавл уезіне жігіттерді жинау үшін іссапарға жіберілді, Комитет мүшелері Мағжан Жұмабаев пен Қазі Торсанов қазір Омбыда жасырынып, революциялық демократия мен кеңес үкіметіне қарсы әрекет ету үшін қазақтар арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуде» (Мәлікова, 2021: 15). Бұл жерде айта кететін бір мәселе, Қазақ жерінде Кеңестік билік орнағаннан кейін «Үш Жүз» партиясы «Алаш» партиясына саяси ұстанымына қарсы құрылған ұйым. Оның негізгі мақсаты халықтың

көңілінен шыққан Алаш идеясын әлсірету, жоққа шығару еді. Бұл бағытта оның аянбай қызмет еткенін құжаттардан байқауға болады.

Қорытынды. Түйіндей келе, ғылыми мақалада Алаш қайраткерлерінің Қазақстанның солтүстік өңіріндегі қызметінің бір белесін көрсетуге әрекет жасалды. Бұдан әрі қарайғы тарихи оқиғалар алдағы мақалада баяндалып, өз мәресіне жетеді. Жоғарыда көрсетілген кезеңдердегі Алаш қайраткерлерінің қызметі, азаттық жолындағы күресі жан-жақты зерделеніп, ғылыми айналымға қосылады.

XX ғасырдың бас кезінде ұлт-азаттық қозғалыс тарихының өзекті мәселерінің бірі – Алаш қозғалысы, сол қозғалыстың жалпыұлттық сипат алуына ықпал еткен қазақ зилы қауымының өкілдері. Алаш партиясының құрылуы, Алашорда үкіметінің құрылуы, мемлекеттік құрылыс, жер мәселесі, әлеуметтік-экономикалық, мәдени, білім беру мәселелері, жалпы ұлттың жарқын болашағы үшін көкейтесті мәселелерді көтеріп, оның шешімін табуға тырысқан тау тұлғалардың еңбегі зор. Алаш қозғалысының тарихи негіздері, саяси мәнінің Отан тарихында алатын орны ерекше.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XX ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі және рухани мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі AP14870568).

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A. Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiography. Heritage Science, 2021. No 9(1). 90 p.

Бочагов А.К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-19 гг. Кызыл-Орда, 1927. 158 с.

Козыбаев И.М., Козыбаев М.К. История Казахстана. Хрестоматия. Алматы: Атамұра Қазақстан, 1994. 82с.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің архиві (ҚР ҰҚКА). 9-қ. 1-т. 304-іс. 5-п.

ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 305-іс. 12-п.

ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 306-іс. 35-п.

Қазақстан Республикасының Президент архиві (ҚР ПА). 9-қ. 1-т., 308-іс, 10-п.

ҚР ПА 9-қ., 1-т., 308-іс, 23-п.

ҚР ПА. 20-қ., 1-т. 7875-іс, 223-п.

ҚР ПА. 21-қ. 1-т. 7875-іс. 15-п.

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп. 2021, б.129.

Мартыненко Н. Алаш-Орда. Сборник документов. Кызыл-Орда, 1929. 169 с.

Мартыненко Н. «Алаш-Орда». Сборник документов. Алматы: Айқап, 1992. 192 с.

Мәлікова С.З. Жас Азамат (1918-1919 жж.). Ғылыми басылым. Петропавл: Дәуір, 2021. 216.

Муқанова Г.К. Рассекреченные материалы из архивов РК и РФ о деятельности Алаш в Северо-Казахстанской области. Қазақстанның солтүстік өңіріндегі Алаш қозғалысы мұрағат деректерінде. Мұрағаттық құжаттар және материалдар жинағы. Құраст. Ибраева А., Мәлікова С., Тайшыбай З. Алматы: Сана, 2023. 254 б.

Мұқанов С. Өмір мектебі. Алматы: Қаз.мем көркем әдеб. бас., 1953. 2-кітап. 375 б.

Мұқанов Қ. Міржақыптың Қызылжарда болған жылдары туралы // Қызылжар нұры, 23 қаңтар 2009. 37 б.

Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.

Сары-Арқа газеті. 8 шілде 1918.

Тайшыбай З.С. Ел тарихының ерекше беттері // Түркістан. 15 желтоқсан 2011.

Тілешов Е., Жұмағұлов С., Кемеңгер Қ. Алаш қозғалысы. Анықтамалық. Алматы: ЖК InterBesCompany, 2017. 152 б.

References

- Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (ANSC RK). F. 9. In. 1. C. 304. L. 5.
 ANSC RK. F. 9. In. 1. C. 305. L. 12.
 ANSC RK. F. 9. In. 1. C. 306. L. 35.
 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 9. In. 1. C. 308. L. 10.
 AP RK. F. 9. In. 1. C. 308. L. 23.
 AP RK. F. 20. In. 1. C. 07875. L. 223.
 AP RK. F. 21. In. 1. C. 7875. L. 5.
 Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A. Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiography. *Heritage Science*, 2021. № 9 (1). 90 p. (in Eng.)
 Bozhagov A.K. Alash-Orda. Kratkii istoricheskii ocherk o natsionalno-búrjýaznom dvijeníi v Kazahstane perioda 1917-19 gg. [Alash-Orda. A brief historical essay on the national-bourgeois movement in Kazakhstan in the period 1917-19]. Kzyl-Orda, 1927. 158 s. (in Rus)
 Kozybayev I.M., Kozybayev M.K. Istoria Kazahstana. Hrestomatia. [History of Kazakhstan. Chrestomat] Almaty: Atamura Qazaqstan, 1994. 82s. (in Rus)
 Qoigeldiev M. Alash qozǵalysy. Almaty: Mektep. 2021, b.129. (in Kaz)
 Martynenko N. Alash-Orda. Sbornik dokýmentov. [Alash-Orda. Collection of documents. Kzyl-Orda, 1929. 169 s. (in Rus)
 Martynenko N. Alash-Orda. Sbornik dokumentov. [Alash-Orda. Collection of documents]. Almaty: Aıqap, 1992. 192 s. (in Rus)
 Malikova S.Z. Jas Azamat (1918-1919 jj.). Ǵylymı basylym. Petropavl: Dáýir, 2021. 21b. (in Kaz)
 Mukanova G.K. Rassekrechennye materialy iz arhivov RK ı RF o deiatelnosti Alash v Severo-Kazahstanskoı oblasti. [Declassified materials from the archives of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation about the activities of Alash in the North Kazakhstan region]. Qazaqstannyń soltıstik óńirindegi Alash qozǵalysy muraǵat derekterinde. Muraǵattyq qujattar jáne materialdar jınaǵy. Qurast. Ibraeva A., Málıkova S., Taishybaı Z. Almaty: Sana, 2023. 254 b. (in Rus)
 Muqanov S. Ómir mektebi [School of life]. Almaty: Qaz. mem kórkem ádeb. bas, 1953. 2-kitap. 375 b. (in Kaz)
 Muqanov Q. Mirjaqyptyń Qyzyljarda bolǵan jyldary týraly [About Mirzhakip's years in Kyzylzhar] // Qyzyljar nury, 23 qańtar 2009. 37 b. (in Kaz)
 Nurpeiisov K. Alash hám Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 b. (in Kaz)
 Sary-Arqa gazeti. [Sary-Arka newspaper]. 8 shilde 1918. (in Kaz)
 Taishybaı Z.S. El tarihyńyń erekshe betteri [Special pages of the country's history] // Túrkitan. 15 jeltoqsan 2011. (in Kaz)
 Tileshev E., Jumaǵulov S., Kemeńger Q. Alash qozǵalysy. Anyqtamalyq. [Alash movement. Reference]. Almaty: JK InterBesCompany, 2017. 152 b. (in Kaz)

ҒТАХР 03.20.00

**ГУРЬЕВ УЕЗИНДЕ 1923-1927 ЖЫЛДАРЫ АЗАМАТТАРДЫ САЙЛАУ
ЖӘНЕ САЙЛАНУ ҚҰҚЫНАН АЙЫРУ ШАРАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ****Нағымов Шаһман^{1*}**

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университетінің профессоры. E-mail: waxman45@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада тоталитарлық режимнің өз халқына қарсы бағытталған қысымшылық саясаты құрамында ұзақ жылдар бойы жүйелі түрде жүргізген шараларының бірі-азаматтарды сайлау құқығынан айыру болғандығы зерделенеді. Сайлау құқығынан айыру 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін көп ұзамай Кеңес басшылығының арасында пайда болып, 1918 жылы шілдеде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа кіргені үшін дауыс беру құқығынан айыру РСФСР-дің бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. Азаматтарды сайлау құқығынан айыру 18 жылға созылып, адам құқығын аяққа басқандығы дәйектеледі.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, сайлау құқығынан айыру.

IRSTI 03.20.00

**MEASURES TO DEPRIVE CITIZENS OF THE RIGHT TO BE ELECTED AND ELECTED
IN GURYEV COUNTY IN 1923-1927 AND ITS CONSEQUENCES****Nagymov Shahman^{1*}**

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of Atyrau University named after H. Dosmukhamedov. E-mail: waxman45@mail.ru

Abstract. The article examines the fact that one of the measures carried out by the totalitarian regime for many years as part of a repressive policy directed against its people was the deprivation of the right to vote of citizens. Deprivation of suffrage arose among the Soviet leadership shortly after the October Revolution of 1917, and in July 1918, deprivation of the right to vote for belonging to a certain class or social group was enshrined in a special article of the first Constitution of the RSFSR. This norm remained until the mid-1930s. It is noted that the deprivation of the right to vote of citizens lasted 18 years and suppressed human rights.

Key words. Political repression, totalitarianism, deprivation of suffrage.

МРНТИ 03.20.00

**МЕРЫ ПО ЛИШЕНИЮ ГРАЖДАН ПРАВА ИЗБИРАТЬ И БЫТЬ ИЗБРАННЫМИ
В ГУРЬЕВСКОМ УЕЗДЕ В 1923-1927 ГОДАХ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ****Нагимов Шаһман^{1*}**

¹Кандидат педагогических наук, профессор Атырауского университета им. Х. Досмухамедова. E-mail: waxman45@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье изучается, что одной из мер, которую тоталитарный режим на протяжении многих лет систематически проводил в составе гнетущей политики, направленной против своего народа, было лишение граждан избирательных прав. Лишение избирательных прав возникло у советского руководства вскоре после Октябрьской революции 1917 г., а в июле 1918 г. лишение права голоса за принадлежность к определенному классу или социальной группе было закреплено в специальной статье первой Конституции РСФСР. Эта норма

сохранялась до середины 1930-х гг. Отмечается, что лишение граждан избирательных прав растянулось на 18 лет и повлияло на права человека.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитаризм, лишение избирательных прав.

Кіріспе. ҚР президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығы бойынша саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде мемлекеттік комиссия құрылып, ол өңірлік комиссиялар арқылы өзінің жұмысын бастаған болатын. Мемлекеттік комиссия белгілеген саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың сегіз бағытының бірі – XX ғасырдың 20-30 жылдары азаматтарды сайлау және сайлану құқынан айырудың нәтижесінде зардап шеккен тұлғаларды ақтау болып табылады. 2021 жылдың мамыр айында Нұрсұлтан қаласында өткен саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі республикалық комиссияның семинарында өзге де құрбандармен қатар сайлау құқығынан айырылған азаматтарда толық ақтауға жатқызылатынын атап көрсетілген болатын. Соны ескере отырып, Атырау өңірінде 20-30 жылдары азаматтарды сайлау құқығынан айыру шаралары мен олардың қарапайым халыққа тигізген зардаптары туралы зерттеу қортындыларын оқушы назарына ұсынбақпыз.

Кеңес Одағында қалыптасқан тоталитарлық режимнің өз халқына қарсы бағытталған қысымшылық саясаты құрамында ұзақ жылдар бойы жүйелі түрде жүргізген шараларының бірі – азаматтарды сайлау құқығынан айыру болып табылды. Одақ халқын таптарға бөлуге негізделген бұл қатыгез идея 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін көп ұзамай Кеңес басшылығының арасында пайда болды, ал 1918 жылы шілдеде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа кіргені үшін дауыс беру құқығынан айыру РСФСР-дің бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. 1936 жылғы Конституцияға сәйкес, елдің барлық азаматтары, есі ауысқан және қамауда отырғандарды қоспағанда, бірдей сайлау құқығына ие болды. Осылайша, азаматтарды сайлау құқығынан айыру 18 жылға созылды. Бұл шара қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік құрылымын өзгертудің тиімді құралына айналды. Сайлауға қатысу құқығынан айыру автоматты түрде адамның саяси және әлеуметтік жағдайына бірқатар шектеулер тудырды. Сайлау құқығынан айырылған адамдар (айырылғандар) «екінші сортты» азаматтарға айналды. Көбінесе (әрдайым болмаса да) сайлау құқығынан айыру осы адамға қарсы одан әрі репрессивті әрекеттер үшін негіз болды.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды. Азаматтарды сайлау құқығынан айыру мәселесінің тарихы өте аз зерттелген тақырыптардың бірі болып табылады. XX-ғасырдың 20-30 жылдары А.В. Владимирскийдің, Г.С. Гурвичтің, И.С. Игнатъевтің, П.А. Зайцевтің еңбектері жарық көрсе, 80-90 жылдары шетелдік ғалымдар Э.Киммерлинг, Ш. Фицпатрик, Г. Алексуполос зерттеді. Республика бойынша бұл мәселені тұңғыш зерттеген ғалымдардың бірі Ш. Нағымұлының «Лишение избирательных прав некоторых категорий граждан Атырауского края Советским государством в 20-е годы XX века» атты тарауы «Атырау өлкесі XX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты кітабында, «Атырау өлкесінде азаматтарды сайлау құқығынан айыру» атты мақаласы «Қазақ тарихы» журналында 2021 жылы, «Өткен тарих – келешекке ескерту» атты мақаласы «Егемен Қазақстан» газетінде 2021 жылдың 9 қыркүйегінде, «Лишение избирательных прав граждан: как это было?» атты мақаласы 2021 жылдың 27 мамырында «Прикаспийская коммуна» газетінде, «Саяси сенімсіз... олар кімдер?», 2022 жылдың 31 мамырында «Атырау» газетінде жарияланды.

Талқылау. Зерттеу жұмысының мақсаты – архив материалдарының негізінде Атырау облысы бойынша XX ғасырдың 20-30 жылдары сайлау құқынан айырылған азаматтардың бәрінің тізімін жасай отырып, ол адамдарды ақтау үшін мемлекеттік комиссияның және ҚР прокуратурасының құзырына жіберу болып табылады.

Осы мақсатты орындау барысында төмендегі міндеттерді жүзеге асырылады:

- 1936 жылы СССР-дың Конституциясы қабылданға дейін Қазақстанда және Атырау облысында азаматтарды сайлау құқынан айыру шараларының барлық мән жайы анықталатын болады.

- Атырау облысы бойынша сайлау құқынан айырылған азаматтардың барлық санаттары анықталады.

- Атырау облысы бойынша сайлау құқынан айырылған азаматтардың көрген қорлығы мен азаптары толық анықталып, оларды ақтаудың қажеттігінің күмән туғызбайтындығы дәлелденетін болады.

Кеңес Одағында қалыптасқан тоталитарлық режимнің өз халқына қарсы бағытталған қысымшылық саясаты құрамындағы ұзақ жылдар бойы жүйелі түрде жүргізген шараларының бірі- азаматтарды сайлау құқығынан айыру болып табылады. Одақ халқын таптарға бөлуге негізделген бұл қатыгез идея 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін көп ұзамай Кеңес басшылығының арасында пайда болды, ал 1918 жылы шілдеде белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа кіргені үшін дауыс беру құқығынан айыру РСФСР-дің бірінші Конституциясының арнайы бабында бекітілді (РМҚСТА, 17). Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. 1936 жылғы Конституцияға сәйкес, елдің барлық азаматтары, есі ауысқан және қамауда отырғандарды қоспағанда, бірдей сайлау құқығына ие болды. Осылайша, азаматтарды сайлау құқығынан айыру 18 жылға созылды (Выборы 1928: 216). Бұл шара қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік құрылымын өзгертудің тиімді құралына айналды. Сайлауға қатысу құқығынан айыру автоматты түрде адамның саяси және әлеуметтік жағдайына бірқатар шектеулер тудырды. Сайлау құқығынан айырылған адамдар (айырылғандар) «екінші сортты» азаматтарға айналды. Көбінесе (әрдайым болмаса да) сайлау құқығынан айыру осы адамға қарсы одан әрі репрессивті әрекеттер үшін негіз болды.

Мәселенің тарихы былай басталған: 1918 жылғы 10 шілдеде V бүкілресейлік Кеңестер съезі қабылдаған РСФСР Конституциясының 23-бабында: «жұмысшы табының және РСФСР социалистік революциясының мүдделерін басшылыққа ала отырып, жеке адамдар мен жекелеген топтарды сайлау құқынан айыру керек» делінген (Документы свидетельствуют, 1989: 502).

РСФСР Конституциясының 65-бабында сайлауға және сайлануға құқығы жоқ азаматтардың төмендегі санаттары көрсетілген болатын:

- а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;
- б) қандай да түрде қиын емес табыс табатын адамдар: капиталдан пайыздар, мүліктен түсімдер алатын және т. б.;
- в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;
- г) монахтар мен діни қызметшілер;
- д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері;
- е) пайдакүнемдік және ар-намысқа кір келтіретін қылмыстар үшін сотталған адамдар;
- ж) ақыл-есі кем және ақыл-есі кем деп белгіленген тәртіппен танылған адамдар;

Аталған кезеңде Атырау өлкесінде бұл шара жергілікті билік тарапынан өте ыждағатты түрде, ешқандай ымыраға келмей жүргізілген. Атырау облыстық мемлекеттік архивінің материалдарын талдау көрсеткендей, жергілікті билік сайлау құқығынан айырылған адамдарға қатысты «жарамсыз элементтер» деген лақап ат ойлап тауып, содан кейін оны өздерінің жымысқы әрекеттері үшін сәтті қолданыпты. Мысалы, № 3 Қордың № 3 ісінде сайлау жөніндегі уәкіл В. Липатовтың 1923 жылы Гурьев округінің Редутск, Яманқала, Зеленый және Самар болыстарындағы азаматтарды сайлау құқығынан айыру шараларына байланысты баяндамасы сақталған, онда ол «жарамсыз элементтер» туралы мәліметтерді жиі келтіреді. Баяндаманың бірінші бетінде В. Липатов ол Зеленый болысының Өрлік ауылында 20 азаматтың анықталғанын жазады, оның пікірінше, олар «жарамсыз элементтер» қатарына кіреді, өйткені олар байлар мен билер, көпестер, молдалар. Әрі қарай ол Жаманқала болысы туралы мәліметтерді келтіре отырып, былай деп жазады: «Жұмыс дәл осындай тәртіппен жүргізілді. Мұнда бірінші кезекте жарамсыз элементті әшкерелеу РКП(б) ұяшығы және аталған болыс селоларында тұратын аудандық партия комитетінің жекелеген мүшелері арқылы жүргізілді. Сонымен қатар, бұл жұмыс шаруалардың ең кедей қабатының саналы элементінің қатысуымен жүргізілді. Нәтижесінде Карманово селосы бойынша 12 азамат, Бақсай селосы бойынша 26 және Жаманқала селосы бойынша РКП ұяшығы мүшелерінің және ең кедей халықтың көмегімен 49 «жарамсыз элементке» жататын адамдар, сол сияқты асыраудағы (иждивенцы) адамдар анықталды (АОМА, 2: 3).

Самара болысы бойынша одан әрі жұмыс сол жоспар бойынша жүргізілді. РКСМ №13 ұяшығы мүшелерінің және РКП (б) жекелеген мүшелері мен кандидаттардың, сондай-ақ қырғыздардың (қазақтарды осылай атаған) арасындағы кедейлердің жәрдемімен жазалауға сәйкес Қосарал ауылы бойынша азаматтардың арасынан 21 жарамсыз элементі, Новобогатинск селосы бойынша азаматтардың 14, Жалғансай ауылы бойынша азаматтардың 10 жарамсыз элементі анықталды, Кеңарал ауылы бойынша кеңес арқылы 13, Танки кеңесі бойынша 8, Сарайшық ауылдық кеңесі бойынша 24 және Бақсай кеңесі бойынша 14 сондай адам анықталды. Сонымен қатар Редут селосы бойынша РКП ұяшығының күшімен 47 жарамсыз элементтер, Кандауыр селосы бойынша 36 адам анықталды, жеке тұрғындардың арасынан 14 қырғыз байы «жарамсыз элементтерге» жатқызылды. Содан кейін барлық анықталған «жарамсыз элементтер» сайлау тізімінен жергілікті кеңестерде шығарылды» (АОМА, 2: 4).

№ 2 қордың «Кеңеске сайлау құқығынан айырылған адамдарға арналған материалдар» деп аталатын №6 ісінде Редут селосы бойынша жарамсыз элементтердің тізімі берілген, оларды 1923 жылғы 24 тамыздағы жағдай бойынша № 2 партия ұяшығының мүшелері анықтаған.

Айта кету керек, сайлау құқығынан айыратын адамдарды анықтаған кезде Кеңес өкіметінің өкілдері «жарамсыз элементтер» деп өздері анықтаған азаматтардың ең күрделі және ақылға сыймайтын санаттарын ойлап тапты. Мысалы, Редут селосы бойынша «жарамсыз элементтер» тізіміне 45 азамат кірді. Негізінен, дәлірек айтқанда, олардың 95 %-ы орыс ұлтының азаматтары еді. Соған қарамастан, олардың 13-і орыс қоғамында ешқашан «ақсақалдар» болмаса да, бәрібір «ақсақалдар» санатына жатқызылды. Әдетте, «ақсақалдардың» тек қазақ қоғамында ғана болғандығын шенеуніктер әдейі ескермеген. Қазақтардың арасында олар өте құрметті адамдар болып есептелген. Ақсақалдар негізінен орта жастан асқан, өздерінің биік парасатымен үлкен бедел жинаған адамдар, қазақ тілінен тікелей аударғанда «сақалдары ақ адамдар». Ал кеңестік биліктің пікірінше, «ақсақалдар» жағымсыз адамдар болды және сол үшін оларды сайлау құқығынан айырды. Сайлау құқығынан айырылатын адамдардың тізімінде «ақсақалдардан» басқа кеңес үкіметіне қарсы адамдар, қанаушылар, ескіге сенушілер, кулактар, саудагерлер, маклерлер мен терішілер, песірлер, өсекшілер сияқты азаматтар санаттары белгіленген. Бұлардан өзге, ежелден халыққа аса пайдалы мамандық иелері болып табылатын малшылар, қасапшылар, саудагерлер сияқты жеке шығармашылық кәсіп өкілдерінің қудалауға ұшырағаны таңқаларлық.

Редут селосы бойынша аталған тізімнен басқа, 1923 жылғы 29 тамызда 5 күннен кейін жасалған сол елді мекенде тұратын жарамсыз элементтердің тағы бір тізімі берілген.

Сайлау құқығынан айырылуы тиіс азаматтарды анықтау үшін РКП(б) уездік комитеті Бүкілодақтық заңнамалық актілер негізінде жасалған наказ деп аталатын құжат әзірледі.

Кеңестік органдардың жоғарыдан түсірген осынау құжатсымағымен қаруланған жергілікті шенеуніктер 1923 жылдан 1928 жылға дейін «жарамсыз элементтерді» анықтауға құлшына кірісіп, Атырау өлкесінде сайлау құқықтарынан айырылғандардың бірнеше тізімін жасақтады. Бұған Атырау мемлекеттік мұрағатының №2, №4 қорларының материалдары дәлел. №2, №4 қорларды талдау нәтижесі 1927 жылы Гурьев уезі бойынша «айырылғандардың» тізіміне барлығы 2307 адам кіргенін көрсетті. Олар: Гурьев қаласы бойынша – 352 адам; Плотовинск а/кеңесі бойынша – 19 адам; Соколин болысы бойынша – 165 адам; Қызылқоға болысы бойынша – 274 адам; Саркөл болысы бойынша – 105 адам; Есбол болысы бойынша – 160 адам; Доссор кәсіпшілігі бойынша – 102 адам; Редут болысы бойынша – 72 адам; Ақжал болысы бойынша – 28 адам; Тополинск болысы бойынша – 101 адам; Ембі-Атырау болысы бойынша – 119 адам; Қарасамар болысы бойынша – 99 адам; Рақуша болысы бойынша – 99 адам, Ембі болысы бойынша саны 224 адамды құрады (АОМА, 2: 6).

Гурьев уезі бойынша азаматтардың келесі санаттары «айырылғандардың» қатарына жатқызылды:

1. Диірмендері бар өнеркәсіпшілер – 3;
2. Саудагерлер – 22;
3. Өнеркәсіптік шұжық өндірушілер – 3;
4. Мердігерлер – 3;
5. Бұрынғы саудагерлер – 47;
6. Бұрынғы офицерлер – 27;

7. Асырауда отырғандар (иждивенцы) – 908;
8. Патша шенеуніктері – 5;
9. Діни қызметкерлер – 16;
10. Бұрынғы приставтар – 2;
11. Псалом жыршылары – 2;
12. Молдалар – 284;
13. Кулактар-эксплуататорлар – 329;
14. Әкімшілік жер аударылғандар – 1;
15. Бұрынғы мердігерлер – 1;
16. Бұрынғы полицейлер – 5;
17. Есуастар – 25;
18. Болыс билеушілері – 25;
19. Сотталғандар – 17;
20. Күзетшілер – 1;
21. Бақсылар – 23;
22. Бұрынғы судьялар – 7;
23. Монахтар – 103;
24. Сиқыршылар – 7.

Сайлау құқығынан айыруға жататын азаматтарды анықтау үшін жергілікті билік 1923 жылы осы іс-шараны өткізу жөніндегі нұсқаулық негіз ретінде қызмет еткен төмендегі құжатты – аманатты әзірледі (АОМА, 2: 3).

Аманат

Аудандық уездік атқару комитетінің алдағы сайлауға дайындық жұмыстарын жүргізу жөніндегі уәкіліне:

Уәкілдердің міндеті-төмендегі сенімсіз элементтерді анықтау және есепке алу:

1. РСФСР Конституциясының 63-бабына сәйкес белсенді және пассивті сайлау құқығын пайдаланбайтын элементтер.

2. Сайлау құқығын пайдаланатын, бірақ сенімдері мен іс-әрекеттері бойынша Кеңеске қарсы және ауыл буржуазиясының мүдделерін көздейтін элементтер: кулактар, байлар (бай) және т.б.

3. Біріншіден, Кеңес өкіметі идеяларына деген адалдығын және екіншіден, еңбекке қабілеттіліктерін негізге ала отырып, кеңестерге сайланатын элементтерді ескеру қажет: оларды жұмысшылар, кедей және батрак тұрғындар, революциялық жастар, бұрынғы Қызыл Армия жауынгерлері және теңдік алған әйелдер арасынан анықтау керек.

4. Болыстық атқару комитеті мен ауылдық Кеңестердің құрамын олардың жұмыс қабілеттілігі мен Кеңес өкіметіне деген адалдығы тұрғысынан тексеріңіз, бірақ сөзбен емес, іс жүзінде олардың жұмысқа деген жан-жақты көзқарасын анықтаңыз: белгілі бір тапсырмаларды орындау кезінде қандай әдістер мен тәсілдер қолданылды, бастама көтерді ме, жоқ па, іс жүзінде қандай-да бір міндеттерді орындау кезінде формальды түрде қарады ма; жеке өзімшілдік мүдделерімен билікке бет бұрды ма (бұл элемент әсіресе зиянды). Осы мақсатта ауылдық Кеңестердің, болыстық атқару комитетінің іс қағаздарына жедел түрде тексеру жүргізу құқығы беріледі.

5. Билер мен ақсақалдарды есепке алу: билердің патша кезінде болыс билеушілері, болыс пәсірлері, ауыл старшиналары, халық судьялары болғанын, ал ақсақалдардың болыста немесе ауылда лауазымды атқармаса да, бірақ лауазымды тұлғаларға және олар арқылы басқару ісіне қатысатын беделді әрі сауатты ықпалы бар адамдар екенін түсіну керек.

Бұл адамдар, яғни билер де, ақсақалдар да Конституцияның 65-бабы бойынша олар сайлау құқығын пайдаланбайтын деп саналмайды, бірақ олардың сенімдері мен іс-әрекеттері бойынша Кеңеске қарсы мүдделерді көздейтін элементтер екенін ескеруіңіз керек. Дала шенеуніктерінің әрекеті паракорлық болғанына күмән жоқ, бұл адамдар аз ғана жағдайларды қоспағанда, өздеріне пайда табумен айналысқанын ескеріңіз. Оларды бірінші жағынан паракорлықтың ошағы, реакцияшыл ретінде, өз іс-әрекеттерімен беделін түсірген адамдар ретінде, ал екінші жағынан, миы мен сүйектеріне дейін бүлінген және кертартпалықтың, надандықтың және басқа да артта қалған көзқарастардың рухымен қаныққан бұрынғы орыс шенеунігі ретінде санау керек, сондықтан мұндай элементтерді ерекше сүзгілеуден өткізу

керек. Ақсақалдардың, билердің арасында адал, ар-ожданмен жұмыс істейтіндер бар, бірақ сіз оларды паразиттерден ажыратып, Кеңес өкіметі өзінің жеке пайдасы мен әл-ауқатын халықтың мүдделерінен жоғары қоюымен күресетінін дәлелдеуіңіз керек.

6. 1920, 1921 және 1922 жылдары дауыс беру құқығынан айырылғандардың тізімдерін ашық және жасырын түрде, қайта сайлау кезінде азаматтардың Жалпы жиналыстарына рұқсат беру жағдайларын өз жолдарыңызбен тексеріңіз. Бұл жерде, әрине, бірінші кезекте үгіт-насихат, болыс пен ауыл арасындағы рулық күрес кезінде рулық сезімдерді қоздыру арқылы саналы емес массаға шебер көзқарас маңызды рөл атқарады: байлар, билер және басқалар, оларды өз ыңғайларына қайта бағдарлап, кеңестік билік үшін идеологиялық тұрғыдан белгілі бір дәрежеде қиындық әкелгенін ескеріңіз. Сайлау құқықтарынан айыратын адамдарды анықтау үшін мынадай шаралар қолданылсын:

1. Бұл жұмыста комячейкаларға жергілікті тұрғындарға тартып, жекелеген мүшелерді өзі білетін болыс бойынша тізім жасауға немесе осындай адамдар туралы мәлімет беруге міндеттейді.

2. Кеңестердегі қызметкерлерден кедейлер мен жастардың саналы бөлігін тарту, олармен әңгімелесу, оларды саналылыққа шақыру, сондай-ақ мұнай, балық аулау саласы жұмысшыларын пайдалану талап етіледі.

3. Уездегі (аудандық)қырғыз интиллегенциясын өздері жақсы білетін болыс бойынша сайлау құқығын пайдаланбайтындар туралы дербес мәлімет беруге міндеттейді.

4. Әдетте көптеген бай адамдар сайлау тізімдеріне өздерін орта шаруа деп көрсетуге тырысатынына назар аударыңыз, бұл құбылысты барлық болыстарда кездестіруге болады. Дінге, ұлтқа, отырықшылыққа және т.б. қарамастан, кеңеске сайлау және сайлану құқығын мыналар пайдаланады:

а) Барлық қоғамдық пайдалы еңбек түрлерімен айналысатын адамдар, сондай-ақ бірінші кезекте өндірістік еңбек мүмкіндігін қамтамасыз ететін үй шаруашылығымен айналысатын адамдар: қандай да бір түрде өнеркәсіпте, саудада, ауыл шаруашылығында еңбек ететін жұмысшылар мен қызметкерлер.

Табыс табу үшін жалдамалы еңбекті пайдаланбайтын шаруалар мен казактар-фермерлер.

б) Кеңес Армиясы мен флотының сарбаздары.

в) 64-баптың 1 және 2-тармақтарында саналмаған санаттарға кіретін, қандай да бір дәрежеде еңбекке қабілеттілігінен айырылған азаматтар.

65-бап бойынша: сайланбайды және сайлана алмайды немесе кем дегенде олар келесі санаттардың біріне кіреді:

а) пайда табу мақсатында жалдамалы еңбекке жүгінетін адамдар;

б) еңбексіз табыста тұратын адамдар, капиталдың қандай да бір пайызын алатындар (кәсіпорындардың кірісі, мүліктен түсетін түсімдер және т. б.);

в) жеке саудагерлер, сауда және коммерциялық делдалдар;

г) діни монахтар мен діни қызметкерлер;

д) бұрынғы полиция қызметкерлері мен агенттері, жандармдар мен күзетшілердің арнайы корпусы, сондай-ақ Ресейде билік еткен топ мүшелері;

е) Есі ауысқан немесе ақыл-есі кем деп танылған, сол сияқты бағымдағы адамдар;

ж) заңда немесе сот үкімінде белгіленген пайдакүнемдік қылмыстар үшін сотталған адамдар;

Үкілдер өз жұмысы бойынша барлық материалдарды егжей-тегжейлі баяндамалармен сайлау өткізу жөніндегі комиссияға ұсынуы тиіс

РКП(б) уездік комитетінің хатшысы (Өтеулиев)

Уезд Атқару Комитетінің Хатшысы: (Сарин) (АОМА, 2: 3).

Осындай құжатпен қаруланған жергілікті шенеуніктер өз халқына қарсы репрессиялық шаралар қабылдауға асыға кірісті. Байлар, билер, ақсақалдар, дінге қызмет етушілер сайлау құқығынан айырылып қана қоймай, кейінірек олардың ақ адал еңбекпен жинаған мал мен мүлкі тәркілеуге ұшырап, өздері отбасыларымен бірге жер аударылды. Гурьев уезінде азаматтарды сайлау құқынан айыру кезінде жергілікті шенеуніктер шамадан тыс әділетсіздіктер мен асыра сілтеушіліктерге жол берді. Олар жоғарыда келтірілген «аманаттың» онсыз да аса қатал баптарынан тыс әрекеттерге ешқандай себепсіз барғандығын архив құжаттарынан анықтадық. Мысалы, «Аманаттың» 5-ші бабында билер мен ақсақалдарға

байланысты былай делінген: «Билер мен ақсақалдарды есепке алу: билердің патша кезінде болыс билеушілері, болыс песірлері, ауыл старшиналары, халық судьялары болғанын, ал ақсақалдардың болыста немесе ауылда лауазымды атқармаса да, бірақ лауазымды тұлғаларға және олар арқылы басқару ісіне қатысатын беделді әрі сауатты ықпалы бар адамдар екенін түсіну керек. Бұл адамдар, яғни билер де, ақсақалдар да Конституцияның 65-бабы бойынша олар сайлау құқығын пайдаланбайтын деп саналмайды, бірақ олардың сенімдері мен іс-әрекеттері бойынша Кеңеске қарсы мүдделерді көздейтін элементтер екенін ескеруіңіз керек. Дала шенеуніктерінің әрекетінде паракорлық болғанына күмән жоқ, бұл адамдар аз ғана жағдайларды қоспағанда, өздеріне пайда табумен айналысқанын ескеріңіз. Оларды бірінші жағынан паракорлықтың ошағы, реакцияшыл ретінде, өз іс-әрекеттерімен беделін түсірген адамдар ретінде, ал екінші жағынан, миы мен сүйектеріне дейін бүлінген (до мозга костей) және кертартпалықтың, надандықтың және басқа да артта қалған көзқарастардың рухымен қаныққан бұрынғы орыс шенеунігі ретінде санау керек, сондықтан мұндай элементтерді ерекше сүзгілеуден өткізу керек. Ақсақалдардың, билердің арасында адал, ар-ожданмен жұмыс істейтіндер бар, бірақ сіз оларды паразиттерден ажыратып, Кеңес өкіметі өзінің жеке пайдасы мен әл-ауқатын халықтың мүдделерінен жоғары қоюымен күресетінін дәлелдеуіңіз керек».

Бірақ, іс жүзінде бірде бір бай да, би де, ақсақал да сайлау құқына ие бола алмаған, олардың бәрін бас көздеріне қарамай сайлау құқынан айырып, кейін уақыты келгенде мал-мүліктерін тәркілеп, өздерін отбасыларымен бірге өзге өңірлерге жер аударып жіберген. Атырау облыстық мемлекеттік архивінің № 2 қорының азаматтарды сайлау құқынан айыру туралы материалдары жинақталған істерінен жергілікті байларға байланысты толып жатқан әлімжеттіліктер мен шетке шығару деректерін кездестірдік. Қазақ байлары өздерінің айналасына, ағайын-тумасы мен жұртшылыққа үнемі көмектесіп отырғанын, оларды өздерінің малдарымен асырағанын кеңестік билік ешқандай есепке алмай, сол жылдары қалыптасқан стереотипке сай қанаушы үстем таптың өкілдері ретінде қатаң жазаға ұшыратты. Қазақ байларының халыққа жасаған қайырымдылығы мүлдем есепке алынбады.

Оған дәлел: 2021-2022 жылдарда Гурьев уезінде болған ашаршылыққа байланысты Плотивинск, Ақжал, Бестөбе болыстарының байларын 1921-1922 жылдары кеңес үкіметі өзінің «батыл» шешімімен ашыққан адамдарға көмектесуге тіркеп, олардың жандарын сақтап қалуға пайдаланыпты. Ол жөнінде Облыстық архивтің № 109 қорының №№ 31, 32, 37 істерінде мәліметтер бар. Мысалы, 1922 жылдың тамыз айында Гурьев уезі Плотивинск болысының № 11 ауылының ашаршылыққа ұшыраған 160 тұрғынының тізімі жасақталып, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге сол жердің байлары Жұбанов Есімді, Ертілеуов Көбенді, Жұбанов Есенкелдіні, Балмұқанов Ерниязды, Асаубаев Қолбекенді, Қатимиров Ақбайды, Бекешев Сакенді, Дүйсалиев Төкешбайды, Кенғанов Махамбетті, Макенов Избанды, Қарабалин Нұрды, Биманов Шәріпті, Есниязов Тынымқұлды, Жанғалиев Қапалыны, Аймағанбетов Сабитті, Аймағанбетов Кенжені әрқайсына 5-10 отбасыны асырауға міндеттеген. Мысалы, Жұбанов Есімнің қамқорлығында Алмағанбетов Баймұқан, Жолдыбаев Ахмет, оның әйелі Зүбайда, Жолдыбаев Бөрібай, әйелі Збира, баласы Есмағанбет, қызы Әлия болса, оның туысы Ескелді Жұбановтың «мойынына» мына ашыққандарды ілген: Ібішев Сайлау, Жұманов Қазбек, Жұманов Қазғұл, Фамилиясы белгісіз Темірбай, Есов Жадай, оның әйелі Зағипа, Исов Қойшыбай, Исов Накен, Отанов Құлымбет, оның әйелі Қапиза, Қожамқаев Тасбай, оның әйелі Сұлу. Осылай жалғасып кете береді... Келесі 1922 жылдың 12 мамырында жасақталған ашыққандар мен оларды құтқарған байлардың тізіміне Гурьев уезі № 1 ауылының азаматтары енген. Бұл ауылдың ашыққан 61 азаматына азық-түлік беруге Амандосов Бошан, Тыныштықов Дошан, Есетов Сәлім, Ибраев Нарынбай, Оразов Тәжігерей, Беркетов Бисембі, оразов Сембай, Тілегенов Жұман, Қобдабаев Базар, Тәжіғалин Мұрат, Пұсырманов Бисен, Көлеков Шынтас, Исатаев Жұма, Жалғасов Шора, Жалғасбаев Өтеғұл есімді бай азаматтар тіркелген.

1922 жылы Гурьев уезі Ақжал болысы № 2 ауылының ашыққан 75 азаматына сол өңірдің ауқатты азаматтары Төребеков Бөкенді, Қарабасов Құтқұлды, Қарабасов Сұлтанды, Жарықов Қанатты, Мырзаев Әмірді, Жаналиев Сарсенді, Жасынов Сағынды, Жаналиевті (аты көрсетілмеген), Алманов Бекқұлды тіркеген.

1922 жылы сол болысқа қарасты № 3 ауылдың ашыққан 67 азаматына көмектесу үшін Қодабаев Дәуітті, Өтемісов Қойбағарды, Алишанов хасанды, Таңбаев Шаштыбайды, Бүркітов

Қабиды, Көшенев Исламды, Бибатов Рахипті, Іргежанов Қайреденді, Жайыновты, Дәулетов Ақанды, Балтабаевты, Қылышбековты, Алиевті, Аманиязов Баймағанбетті, Шойтасов Шағамбетті, Жайкүтов Нұғманды тіркеген.

Сол жылы Ақжал болысының № 4 ауылының 35 азаматына Шорқанбаев Өмірзақ, Бекбосынов Тілеген, Нысанов Махамбет, Махамбетов Жүнісқали, Бурабаев Оспан, Шығанақов Ниязбек, Әбілхайыров Құрман есімді ауқатты адамдар жәрдемдескен.

1922 жылдың 13 тамызында жасақталған Гурьев уезі Бестөбе болысы №3 ауылының ашыққандарының тізіміне 115 азамат еніп, оларға азық-түлік беруге міндеттелген Санбаев Сұймағанбет, Көптілеуов Манабай, Үздібаев Битен, Аманжұсов Бақытжан, Бөриев Жолдыбай, Темірбеков Боран, Жауғаштиев Ізтелеу, Бұқарбаев Рысқали, Үздібаев Қоздыбай, Орысбаев Темірбай, Темірбеков Бесбай, Биманов Сапи тіркелген.

Сол болыстың №4 ауылының ашыққандары мен ауқаттыларының тізімі 1922 жылдың 10 тамызында жасақталыпты.

Бұл ауылда аштыққа ұшыраған 100 адамға азық-түлікпен Самбетов Ақшулақ, Самбетов Боқан, Машанов Бекмұқан, Төлеманов Ағис, Төгілгенев, Атанғарин Мәмбет, Иманқұлов Ернияз, Айтөриев Алпысбай, Айтілесов Рақым есімді көмектескен.

Бестөбе болысының № 5 ауылында 1922 жылы тамыз айында тізімде көрсетілген 90 ашыққан адамдармен өздерінің қолдағы бар азық-түлігімен Мамбетниязов Машкерім, Кешербасов Сарық, Қазиев Жанай, Алжаров Ақуан, Айтенов Қазі, Сарбөпиев Байгелді, Есов Бисекен, Тілеубаев Тілепберген, Қарағолов Алтынбай, Жорамұратов, Өтекенов Қауеп, Аманбаев Нұрғали, Қыбалиев Ербаксық есімді ауқатты адамдар бөліскен.

Сол болыстың № 6 ауылында ашыққандардың 1922 жылдың 10 тамызында тізімі жасақталып, оған енген 122 адамға Жанайбаева Атабике, Жанайбаева Шағира, Мұқанов Оразбай, Соқырсариев Қапан, Майғанов Бимұқан, Шакиров Ермұқанбет, Қарабаев Ожамбай, Қарабаев Жақия, Ниязова Аққыз, Наурызов Ораз, Сұлсейітова Айтжан, Қарымсақов Бижан көмектескен.

Бестөбе болысының № 8 ауылында 1922 жылдың тамыз айында 158 ашыққан адамның тізімі жасақталып, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуге Қалбаев Сары, Бітімбаев Ақтан, Наурызов Жұбанияз, Құтжанов Жұман, Жанаев Сисенбай, Есетов Әділ, Аманиязов Қосымбай, Қошанов Мыңбай, Аманшиев Өсербай, Тажиева Мүріпа, Ищанов Төлен, Сауанов Есенғазы, Тажиев Әбіш беркітіліпті.

Келесі тізімге 1922 жылдың 6 тамызында Бестөбе болысының №9 ауылының 104 тұрғыны енгізіліп, оларға көмектесу үшін Жанадилов Күнбай, Асекнов Лекер, Кеңесбай, Шонке, Мұқан, Аманов Мырзақұл, Иманов Жұмағазы тіркелген.

1922 жылдың 7 тамызында жасақталған тізімге болыстың №2 ауылының 141 ашыққан адамы енгізіліп, оларды азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін Наурызов Абдрақман, Ершіманов Дүйсен, Наурызов Абат, Ботаев Тұрыш, Аманиязов Шоқпар, Шолпанов, Қауақов Қазбай, Бірманов Оңайкұл, Бірманов Жаманқұл, Жаманов Төлеу, Құлмағанбетов Сары міндеттелген.

Барлығы Гурьев уезі бойынша ашыққан 1285 адамға 149 ауқатты, бай адам қол ұшын беріпті. Осы болыстарда ашаршылыққа ұшыраған адамдарға өздерінің мал өнімдерімен бөлісіп, халықтың жанын сақтап қалған ауқатты адамдардың кейінгі тағдыры белгісіз. Ол адамдарды сайлау құқынан айырғаны туралы облыстық архивте мәліметтер сақталмаған. Бірақ, мал бағып, қарапайым малшы болғандардың 84-ін сайлау құқынан айырған кеңестік үкіметтің бай адамдарды сайлау құқынан айырмай тыныш қалдырды деуге сену қиын. Небәрі 15-20 ірі қарасы бар адамдардың өздерін байлардың қатарына жатқызып, сайлау құқынан айырған. Яғни, аз-кем күнкөрісі үшін, бала-шағасын асырауға қажетті 15-20 ірі қарасы бар адамдардың барлығы байлардың қатарына жатқызылып, олардың бәрін сайлау құқынан айырған. Мысалы, №3-қордың тек бір ғана №3-ші ісіне жасалған анализ мәселе бойынша төмендегі нәтижені көрсетті:

Барлығы бұл істе сайлау құқынан айырылған 1292 адам тіркелген.

Рақуша ауылының 1-ауылы бойынша барлығы 49 адам, олардың бәрі қазақ, айыру себебі-малшылар, асыраудағылар, ақсақалдар.

2-ауыл: 27-адам, бәрі қазақ, малшылар, асыраудағылар.

3-ауыл: 21-адам, бәрі қазақ, айыру себебі – 4-бай, 2-молда, 4-кулак, 5-бұрынғы старшын, аппаратта болғандар, 6-асыраудағылар.

- 4-ауыл: 45-адам, бәрі қазақ, 19-бай, 3-молда, 1-кулак, 2-сот, старшын, 20-асыраудағылар.
5-ауыл: 16-адам, 10-бай, 2-молда, 4-асыраудағылар.
6-ауыл: 19-адам, 16-бай, 2-молда, 1-старшын.
7-ауыл: 52-адам, 34-бай, 3-болыс, сот, старшын, 3-малшы, 2-молда, 2-саудагер, 8-асыраудағылар.
Сокол болысы: 6-адам, 1-бай, 1-байдың құйыршығы, 2-малшы, 1-молда, 1-саңырау.
6-ауыл: 6-адам, 1-бай, 3-молда, 1-малшы, 1-есі ауысқан.
7-ауыл: 4-адам, 2-бай, 1-молда, 1-саңырау.
8-ауыл: 12-адам, 2-малшы бай, 3-молда, 1-тыңшы, 1-қанаушы, 1-приказчик, 3-саудагер, 1-етші.
9-ауыл: 2-жандармерияда, болыстың аудармашысы болған, 6-қанаушы бай болған.
10-ауыл: 2-бай, 5-патшаға қызмет еткен адам, 2-молда.
11-ауыл: 12 адам: 8-бай, 3-сопы, молда, 1-қажы.
12-ауыл: 30-адам, 14-бай, 9-сопы, молда, 3-болыс, старшын болған, 2-малшы, 1-мал ұрлаған, 1-сиқыршы.
13-ауыл: 7-адам, 4-қажы, 1-сопы, 1-бұрынғы старшын, 1-бұрынғы сот.
14-ауыл: 7-адам, 5-молда, 2-бұрынғы старшын.
15-ауыл: 8-адам: 2-бай, 2-қажы, 1-молда, 1-мал ұрысы, 2-бұрынғы старшын.
16-ауыл: 2-бұрынғы старшын, 6-сопы, молда.
17-ауыл: 10-адам: 3-бұрынғы старшын, сот, 4-молда, сопы, 1-алыпсатар, 1-ақсақал.
18-ауыл: 20-адам. 4-бай, 6-рулар арасына жік салушы, 5-бұрынғы сот, болыс, 5-қажы, молда.
Ембі болысы бойынша 1-ауыл: 8-адам, 3-молда, 2-бұрынғы шенеунік, 3-бай.
2-ауыл: 5-адам, руға ықпалды – 1 адам, кулак-1, молда-1, пара алған-1.
3-ауыл: 10-адам, 8-молда, бай-1, бұрынғы сот-1.
4-ауыл: 14-адам, 1-болыс, 12-бай, 1-кулак.
5-ауыл: 16-адам, 6-кулак, 3-бұрынғы старшын, жағымсыз элементтер -7.
6-ауыл: 13-адам, 7-молда, 2-сотталған, 2-ұрыны жасырған, бұрынғы сот-2.
7-ауыл: 10-адам, 8-бұрынғы патша шенеуніктері, 2-молда, қажы, сопы, 1-сенімсіз элемент, 1-кулак.
8-ауыл: 3-адам, 3-бұрынғы патша шенеуніктері.
9-ауыл: 12-адам, 5-бұрынғы болыс, старшын, 5-молда, қажы, сопы, 1-кулак.
10-ауыл: 11-адам, 3-молда, 5-бұрынғы болыс, старшын, сот, 2-малшы, 1-алып сатар.
11-ауыл: 5-адам, 2-молда, бұрынғы сот – 1, 2-мал ұрлаған.
12-ауыл: 10-адам, 9-молда, 1-старшын.
13-ауыл: 7-адам, 2-молда, 3-бай, 1-бұрынғы сот, 1-болыс.
14-ауыл: 14-адам, 7-адам, 7-молда.
15-ауыл: 10-адам, 4-бұрынғы старшын, 1-бай, 2-молда, 3-жағымсыз элемент.
16-ауыл: 16-адам, 8-молда, 4-бұрынғы старшын, 1-бай, бұрынғы сот-2, 1-жағымсыз элемент.
17-ауыл: 5-адам, бұрынғы старшын-3, 2-молда, 18-ауыл: 17 қазақ, 24- татар, 41-орыс, 72-саудагер, 2-молда, 3-кулак, бұрынғы старшын-1, балық сатушы-1, аушы-3.
Қарасама болысы, 1-ауыл: 5-адам, 1-бұрынғы старшын, 4-есі ауысқан.
2-ауыл: 7-адам, қарттықтан ұмытшақ-4, старшын-1, 1-соқыр, 1-есуас.
3-ауыл, 1, 1-мал ұрлаған.
4-ауыл: 2-адам, 1-старшын, 1-қанаушы.
5-ауыл: 2-адам: 1-сыйқыршы, 1-қанаушы.
6-ауыл: 1-адам, 1-бұрынғы болыс.
Есбол болысы, 1-ауыл, 5-адам, 1-бұрынғы сот, 1-молда, 1-ұры, 1-бай, 1-сотталған.
2-ауыл: 5-адам, 1-молда, 3-бай, 1-старшын.
3-ауыл: 6-адам, бәрі бай.
4-ауыл: 4-адам, бәрі бай.
5-ауыл: 6-адам, 2-молда, 4-бұрынғы старшын, сотты болғандар.
6-ауыл. 1-адам – бұрынғы болыс.
7-ауыл: 2-адам, 1-сот, 1-болыс.

- 8-ауыл: 3-адам, 1-бай, 2-малшы.
Қызылқоға ауданы, 11-ауыл: 17-адам, 6 малшы, 3-алыпсатар, 3-мал ұрлаған, 3-бай, 2-партияда болған.
12- ауыл: 2-адам, 1-бұрынғы пристав, 1- 1-молда.
13- ауыл. 2-адам, 1-бай, 1-молда.
Ақжал болысы, 1-ауыл, 9-адам, 7-бай, бұрынғы болыс – 1, 1- молда.
2-ауыл: 26-адам, 17-бай, бұрынғы сот, старшын, болыс-5, 3- молда, 1-алыпсатар.
3- ауыл. 2-бай.
4- ауыл: 7-адам, 3-бай, 3 бұрынғы сот, болыс, старшын, 1-кулак.
5- ауыл. 14-адам. 10-бұрынғы болыс, старшын, сот, 4-бай.
6- ауыл: 21-адам, 9-бай, 8-бұрынғы старшын, сот, 4-молда.
7-ауыл: 11-адам, 6- бай, бұрынғы старшын-2, 2- сотталған, 1-саудагер.
8- ауыл: 14-адам, 3-бұрынғы патша шенеуніктері, 5-бай, 3- молда, 3-кулак.
9- ауыл: 4-адам, 3- бай, 1- сотталған. 10- ауыл: 18 адам, 11- бай, 3- қажы, молда, 3-кулак.
10-ауыл: 18- адам, 11- бай, 3- қажы, молда, 4- сотталған. 4- бұрынғы сот, старшын.
11-ауыл. 13-бәрі бай.
12-ауыл: 7-адам, бұрынғы старшын-2, 2- бай, 2- малшы, 1- қажы.
Ембі-Атырау болысы, 1-ауыл: 25-адам, 9- бай, 12-адам көтеріліске қатысқан, 4-Адай уезіне өтіп кеткен.
2- ауыл. 19-адам, бәрі бай, сот болған, көтеріліске қатысқан.
3- ауыл: 17-адам, 13- бай, 2-сотталған, 1-молда, 1-алыпсатар.
4- ауыл 34-адам, 15- бай, алыпсатар, қанаушы, 2-кулак, 2- молда, 15-көтеріліске қатысқан.
Ембі-Атырау болысы, 5-ауыл: 17-адам, 14- бай, 1-молда, 2-алыпсатар.
6-ауыл: 24 –адам, 19-бай, 2-бұрынғы болыс, 1-алыпсатар, 1-молда, 1-бұрынғы старшын.
7- ауыл: 17- адам, 13-бай, 2-алыпсатар, 1- молда, 1- бұрынғы старшын.
Саркөл округі. 3- адам, 3-монах.
2- ауыл: 8- адам, 1-священник, 2-офицер, 1-сотталған, 4-саудагер.
3- ауыл: 7- адам, 1-бай, 4-кулак, 2-совет үкіметіне қарсы элемент.
4- ауыл: 5- адам, 2-контрреволюционер, 1-кулак, 2-қанаушы.
5- ауыл: 1- адам Толстов бандасына қатысқан.
6- ауыл: 1- молда.
7- ауыл: 12- адам, 1- бұрынғы старшын, 6- мал ұрлаған, 2- молда, 2- алыпсатар, кулак.
Кеңарал ауылдық советі. 6- адам, 3- сотталған, 3-кулак.
Кандауыр ауыл советі. 13- адам, бұрынғы офицер-3, саудагер-2, сотталған-1, кулак-3, есуас-1, сыбырлағыш-1, молда-1.
Редут ауылдық советі-32-адам, үкіметке қарсы-2, пара алған-1, кулак-1, сотталған-5, Толстов армиясында болғандар-23.
Жаманқала селолық советі, Тополи болысы, 12- адам, священник-1, саудагер- 7, қанаушы-1, сенімсіз-2, кулак-2.
Бақсай селолық советі. 24-адам, 14-қанаушы, 2-кулак, бұр. офицер-2, 2- сатушы, ақ бандит-5.
Карманов селолық советі: 9 адам, 3- саудагер, 3- священник, молда-1, сотталған-2.
Тополи селолық советі: 15- адам, свящ. - 2, алыпсатар-5, қанаушы-3, антисоветчик-5.
Зеленый селолық советі: 43- адам, 5- буржуй, 6- ірі мал иесі, атаман-2, қанаушы-4, саудагер-12, асырауда-14.
Өрлік селолық советі: 11-адам, священник-1, асырауда-3, ақтарда болған-1, 3- сотталған, саудагер-3.
Кулагино селолық советі. 13- адам, діни адамдар – 6, асырауда – 1, 6- қанаушы.
Горы селолық советі: 6- адам, 2- сотталған, 3- советке қарсы, 1- саудагер.
Краснояр селолық советі: 7- адам, ықпалды адам-2, сотталған-1, священник-2, прапорщик-1, молда-1.
Доссор селолық советі: 23- адам, саудагер-18, священник-3, прапорщик-1, молда-1.
Ракуша селолық советі: 6- адам, 1- прапорщик, 1- священник, 4- алыпсатар.
Гурьев қалалық советі: 33- адам, 1-діни қызметкер, 32- саудагер.

Барлығы бұл істе сайлау құқынан айырылған 1292 адам тіркелген. Олардың ішінде 187 адам бай деп көрсетілген. Бұл барлық айырылғандардың 14,4 пайызын құрады. Әрине, бұл асыра сілтеушілік еді.

Мысалы, Теңіз ауданы бойынша тәркілеуге Танашевтар, Самиевтер, Құрманбаевтар, Әлиевтар отбасылары, барлығы – 15 отбасы түсті (АОМА, 2: 3).

Сайлау құқынан айырылған орыс «ақсақалдарына» байланысты мынаны айту керек: Гурьев уезіндегі орыс ұлтына жататын тұрғындардың басым көпшілігі ол жылдары казактар болған. Қазактарға да, казактарға да Кеңес өкіметі жұмсартып айтқанның өзінде жылы шыраймен қарамағаны белгілі. Бұл жағдай азаматтардың кейбір санаттарын сайлау құқынан айыру кезінде айқын көрініс тапты.

1923-1927 жылдары Гурьев округі бойынша айырылғандарға келетін болсақ, бұл тізімге енген адамдар шеңберінің Совет Одағының басқа территорияларымен салыстырғанда әлдеқайда кеңдігімен және әртүрлілігімен ерекшеленді. Шамасы, жергілікті билік сол кезде «Орманды кесу кезінде, жаңқалар жан-жаққа ұшады» қағидасын ұстанса керек. Өзіңіз бағалаңыз: Азаматтарды сайлау құқынан айыру туралы 1918 жылы шыққан РСФСР-дың Заңы бойынша халық арасындағы тек қана 6 категорияны сайлау құқынан айыру белгіленген болатын. Ал жергілікті шенеуніктердің әпербақандығының нәтижесінде 1927 жылы Гурьев уезінде халықтың 32 категориясына жататын барлығы 3 мыңнан астам сайлау құқығынан айырылды. Бұлар: кулак-аткамінерлер, бай-қанаушылар, еңбексіз табыстарға өмір сүретін адамдар, бұрынғы офицерлер, бақсылар, Кеңес өкіметіне қарсы үгітшілер, асыраудағы адамдар, «айналасындағы халықты құлдыққа түсірген адамдар», саудагерлер, діни қызметкерлер, молдалар, псаломшылар, сотталушылар, софылар, «ақсақалдар», қасапшылар, алыпсатарлар, қажылар, азаншылар, есі ауысқандар және басқалар. Кеңес мемлекетінің жаулары деп саналғандармен қатар, барлық жағынан алып қарағанда ешқандай зияны жоқ еңбек адамдары да, мысалы, малшылар, ақсақалдар, қасапшылар, азаншылар, байлар, байлардың "құйыршықтары", бірнеше әйелі бар ер адамдар сайлау құқығынан айырылды.

Гурьев қаласы бойынша 291 адам сайлау құқығынан айырылды. Оның ішінде қазақтар – 80, орыстар – 180, татарлар – 31. Новобогат ауданы бойынша-356 адам сондай жағдайға ұшырады. Ауданның ұлттық құрамы сол кезде біртекті болды, яғни ол тек қазақтардан тұрды. Сол кезде құрамында 18 ауыл болған Ембі ауданы бойынша 607 адам сайлау құқығынан айырылды. Оның ішінде қазақтар – 554, қалғандары-орыстар мен татарлар. Ембі-Атырау болысы бойынша – 219 адам, Ақжал болысы бойынша – 100 адам, Сокол болысы бойынша – 155, Ракуша болысы бойынша – 343, Кеңөзек кеңесі бойынша – 38, Сартөбе болысы бойынша – 125, Жаманқұл ауылы бойынша – 180, Жұлдызқұдық ауылы бойынша – 63, Айбас ауылы бойынша – 69, Қарасапар болысы бойынша – 100, Доссор кәсіпшілігі бойынша – 102, Қызылқоға болысынан – 332, Саркөл болысынан – 188, Есбол болысынан – 318 адам сайлау құқығынан айырылды. Гурьев округі бойынша барлығы 3586 адам сайлау құқығынан айырылды (АОМА, 2: 3).

Сайлау құқығынан айырудың шаралары 18 жыл бойы 1936 жылы халық арасында Сталин деп аталған КСРО-ның жаңа Конституциясы қабылданғанға дейін жалғасты.

2. Аймақ азаматтары үшін сайлау құқығынан айыру саясатының әлеуметтік-экономикалық салдары

Сайлау құқығынан айыру Гурьев округі жұртшылығы үшін жай ғана қарапайым формальды шара болған жоқ, өйткені онымен бірге адам бұрын пайдаланып келген барлық құқықтар мен әлеуметтік артықшылықтарды пайдалану мүмкіндігін жоғалтты. Сайлау құқығынан айырылған адамдар мемлекеттік мекемелерге жұмысқа қабылданбады, ал олардың отбасы мүшелері оқу орындарына, партияға және комсомолға қабылданбады. Айырылғандар колхоздарға алынбады, олар кооператив, артель мүшесі бола алмады, ал салық салу кезінде оларға «қатаң тапсырма» берілді. Ал бұндай жағдайдың Атырау өлкесінің тұрғындары үшін қаншалықты ауыр болғанын көзге елестетуге болады, өйткені ол кезде колхоздардан басқа, сол қиын 30-жылдары жұмыс таба алатындай басқа бірлестіктер болған жоқ. 1918 жылы карточкалар жүйесі енгізілгеннен кейін, айырылғандар карточкалар ала алмады және азық-түлік өнімдерін коммерциялық бағамен сатып алуға мәжбүр болды, «жығылғанға жұдырық» дегендей, олар автоматты түрде зейнетақы мен жәрдемақылардан да айырылды. 1929-1930 жылдары мемлекеттік мекемелерде айырылған адамдарды және басқа «әлеуметтік тұрғыдан

бөтен» адамдарды аластау мақсатында «тазарту» жүргізілді. Жоғарыдан берілген нұсқау бойынша ауруханалар мен соттар, тұрғын үй және салық департаменттері, басқа құрылымдар оларға қатысты кемсітушілік саясат жүргізуі тиіс болды. Айырылғандардың «жауапты лауазымдарды атқаруға, сол сияқты халық сотында заседатель, кепілгер, қамқоршы болуға» мүмкіндігі болмады. Олар зейнетақы мен жұмыссыздық бойынша жәрдемақы алу құқығынан айырылды. Сайлау құқығынан айырылғандарға кәсіподақтарға кіруге рұқсат етілмеді, сонымен бірге олар кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдардың басшылығына жіберілмеді. Айырылғандарға азық-түлік карточкалары берілмеді, берілсе де ең төменгі санат бойынша иеленді. Керісінше, айырылған адамдар үшін салықтар мен басқа да төлемдер басқа азаматтарға қарағанда едәуір жоғары болды.

1920 жылы айырылғандарды коммуналдық пәтерлерден, сондай-ақ олардың балаларын мектептерден шығару науқаны басталды. «Айырылғандардың» балаларына бастауыш білімнен жоғары білім алу өте қиын болды. Кеңес өкіметі бірінші кезекте жұмысшылардың балаларына жоғары білім берілетінін, ал «қанаушылардың» балаларына ондай білім соңғы кезекте берілетінін ашықтан ашық мәлімдеді (Русина, 2009). Мұндай адамдарға байланысты жағдайдың барлық трагикомедиясы жоғарыда аталған алалау мен қиыншылықтарды тек айырылғандардың өздері ғана емес, сонымен бірге ешқандай кінәсі жоқ отбасы мүшелерінің де бастарынан өткізгендігінен айқын көрініс тапты. Шын мәнінде, олар айырылғандардың өздеріне қарағанда әлдеқайда көп болды. Мысалы, Гурьев қаласының тұрғыны Пупыкин Липатий қанаушы кулак ретінде көрсетіліп, оның өзінен басқа оның үш ұлы сайлау құқығынан айырылғандар тізіміне кірді: Тимофей, Георгий және Егор. Дәл осындай жағдай Ходиндер, Тошаковтар, Демидовтар, Придановтар, Мустахимовтар, Артамоновтар, Карамышевтар, Ибатуллиндер, Ажикеевтер, Ұзакпаевтар, Липатовтар, Чанпаловтар, Чертихиндер, Заршиковтар, Фофоновтар, Өтепбергеновтар, Ротновтар және басқалардың отбасыларына қатысты болды. Новобогат ауданы бойынша бай Әлменов Қали мен оның асырауындағы жары Жансекер, ағалары Бисен мен Кенжеғали, олардың жұбайлары Қарашаш, Жамал, Болған, сондай-ақ олардың анасы Дәметкен сайлау құқығынан айырылды. Сондай-ақ ағайынды Ахмет, Тапеш, Шалақұл, Боқан Далдақовтар және олардың анасы Үнзира мен әйелдері Мақан, Разия, Жұмаш сайлау құқығынан айырылғандар тізіміне енгізіліп, басқа түскен барлық қорлық пен зорлық-зомбылықтарды отағасымен бірдей көрді. Облыс бойынша барлығы асыраудағы 1801 адам сайлау құқығынан айырылды, бұл айырылғандардың 50,2%-ды құрады. Сайлау құқығынан айырылғандардың арасында әсіресе дін жолын ұстанғандар мен байларға және аткаминерлерге деген көзқарас аса жағымсыз болды. Сайлау құқығынан айырылғандардың жалпы санының біріншілері 20,4%, екіншілері – 3,6%, үшіншісі – 9,5% құрады.

Дінбасылар мен діндарларға қатысты қуғын-сүргіндер Кеңес мемлекетінің жалпы жазалау саясатында ерекше орынға ие болды және өздерінің ерекше мақсаттары мен міндеттерін көздеді. Стратегиялық мақсат- діни қалдықтарды толығымен жою болды, ал тактикалық міндет-оларды жоюға жағдай жасау. Большевиктердің жалпы дінге және діни қызметкерлеріне қарсы іс-қимыл бағдарламасын Лениннің Дзержинскийге 1919 жылы жазылған әйгілі хатында ашық көрініс тапқан болатын: «Дін мен поптардан мүмкіндігінше тезірек құтылу керек. Поптар барып тұрған контрреволюционерлер мен диверсанттар ретінде тұтқындалып, барлық жерде атылу керек. Және мүмкіндігінше көбірек. Шіркеулер жабылуға жатады. Храмдардың, шіркеулердің үй-жайлары қоймаларға айналады» (Мир криминала, 2016: 17). Жазалау шаралары тек шіркеулерге ғана емес, мұсылман мешіттеріне де қатысты қолданылды. Қазан төңкерісіне дейін Гурьев уезінде 90-тен астам мешіт пен медресе жұмыс істеді, онда 2000-ға жуық оқушы оқыды. Бұл діни оқу орындарының қызметі XX ғасырдың 30 жылдарына дейін созылды. Алайда, 1930 жылдан 1932 жылға дейін жоғары ұйымдардың нұсқауы бойынша мешіттердің 80 пайыздан астамы жабылды. Олардың көпшілігі мүлде бұзылуға ұшырады (Нағымұлы, 2015: 19).

Архив материалдарынан көрсеткендей, Гурьев уезінде 1928 жылға дейін діни қызметкерлердің 11 санаты сайлау құқығынан айырылды. Олар: молдалар, қалпелер, қазіреттер, сопылар, қажылар, мұқтасибтер, азаншылар, поптар, священниктер, псаломшылар және т.б.

Сайлау құқынан айырылған діни адамдардың арасында халқына имандылық тәрбие берумен қатар, жоқ-жітік кедейлерге материалдық тұрғыда көмектескені үшін жұртшылықтың

ыстық ықыласына бөленген шын мәніндегі даланың филантроптары болды. Солардың бірі-қазіргі Индер ауданына қарасты Қаңбақты елді мекенінде өмір сүрген Бегіс руының атақты молдасы, сол өңірді жарылқаған аса ірі бай, филантроп 1923 жылы сайлау құқынан айырылған Ажаев Лұқпан еді. 2020 жылы Лұқпанның немересі Атырау университетінің профессоры Қамматов Қазимның аузынан жазып алынған мәліметтер бойынша Ажаев Лұқпан 1857 жылы дүниеге келген. Оның 4 ұл, 4 қызы болған. Мешіт ұстап бала оқытқаны үшін Кеңес үкіметі тарапынан қатаң жазаланған Лұқпанның немерелерінің арасынан кейін республикаға танымал ғалымдар ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының Акамедигі, геология-минералогия ғылымдарының докторы Мұфтах Дияров, Атырау мемлекеттік университетінің профессорлары Қатап және Қазим Қамматовтар өсіп шықты. Лұқпан молда өзінің діни білімін Астрахан, Қазан қалаларынан алғаннан кейін жергілікті халықтың балаларын оқыту мақсатында Қаңбақтыда мешіт үйін тұрғызып, онда ұзақ жылдар бойы ұстаздық еткен. Мешіт ғимаратын тұрғызуға қажетті құрылыс материалдарын тастарды, тақтайларды бірнеше жыл бойы Астрахан қаласынан түйе арбамен және шанамен тасытып алдырғаннан кейін сол қаладан жалдап алған орыс шеберлеріне салдырған. Мешіт ғимараты жеке-жеке үш үйден тұрған. Олардың біреуінде молданың жанұясы, екіншісінде жұма сайын халыққа ас беретін орын, үшіншісінде «Қадим» әдісімен бала оқытылған. Қазақ діни ағартушыларының өз халқына, қалың кедей жұртшылығына жасаған жақсылығы мен қайырымдылығын бүкіл әлемнің ешбір елінде аналогы болмаған құбылыс деп қарастыруға болады. Соның жарқын мысалы Ажаев Лұқпанның қызметі еді. Халыққа арнайы салдырған ғимараттың бір үлкен бөлмесінде сиымдылығы 25-30 литр шамасындай тай қазан орнатылып, әрбір жұма күні оған шелпек нан, бауырсақ пісіріліп, намазға келген адамдарға үлестіріліп берілген. Лұқпан атаның салдыған мешіті кеңес үкіметі орнаған кезге дейін жұмыс істеп, 1928 жылы бай-феодалдарды тәркілеу бастағаннан кейін, молданың бүкіл мал-мүлкін тартып алып, мешітті советтік мектепке айналдырған. Ол мектеп 1960 жылдарға дейін жетіжылдық мектеп күйінде жұмыс істеп тұрды.

Лұқпан ата ауқатты адам болған. 1928 жылы тәркілеуге ұшырағанға дейін жеке меншігінде 2500 қой-ешкі, 500 сиыр, 650 жылқы, 170 түйе болған. Солардың бәрін бір күнде тартып алып, кенже ұлы Қабдолмәжиттің алдына салып айдатып Қарағанды жаққа жер аударып жіберген. Сол кезде 21 жаста болған Қабдолмәжит өзіне бейтаныс өлкеде аштан өлген. Ол туралы Қарағанды өңіріне Қабдолмәжитпен бірге жер аударылған Қаңбақтылық жерлесі әкесіне естірткен. Әлгі кісінің айтуынша Қабдолмәжитті соңғы рет көргенде аштықтан құр сүлдесі қалса керек. Бұл кісіні көрген сәтте, аштықтан бұралған жас жігіт, қастарынан жүгіріп өткен мысықты көріп қалып: «Ақа! Ұста-ұста ана мысықты» – деп айқайлап жіберген. Неге екендігі, айтпаса да түсінікті ғой.

1923 жылы Қарабау өңірінде сайлау құқынан айырылып, мал мүлкі 1928 жылы тәркіленген Шауқарұлы Көреғұл мен Көреғұлұлы Патшағұлдың тағдыры туралы Орал қаласының 70 жастағы тұрғыны Сәбен Патшағұлов былай әңгімелейді: «Әкеміз Қойлыбай Патшағұлов 1916 жылы Қарабауда туып өскен. Атасы Көреғұл Шауқаров туралы Сабыр Ғабдолкәрімұлының “Атадан аманат” атты кітабында былай жазылған екен: «Ал Есболай әулетінің атадан балаға мұра болып келе жатқан, аты аңызға айналған байлығы советтік дәуірге міні құрамай жетті. Кешегі байларға қасқырша шапқан заманда мал-мүлкі талан таражға түсіп, тағдыры тәлкек болған Құрық, Дәулетияр, Көреғұл, Байбосын, Тәлкен секілді Қарабау өңірінің ірі байлары да осы әулеттің өкілдері”. Көреғұл атамyz – сол Есболайдың ұрпағы.

Табылды, Итемгеннен Қара туды,

Қалдыбай, Қабыл, Мәтен және туды.

Ар жағы Есболайдан бермен қарап

Аузына әлі жұрты қаратулы, - деп, арғы аталарымызды Мұрат Мөңкеұлы жазып кеткен. Қарадан – Дәрі, Есет, Сары, Қамбар, Бөкенбай, Жанғұтты. Есеттен – Шауқар, Шауқардан – Көреғұл. Көреғұл атамyzдың қай жылы туып, қай жылы дүниеден өткені туралы менің қолымда деректер жоқ. 1903-1908 жылдары Қарабауда болыс сайланған. Көреғұл атамyzдан Патшағұл, Көбеген, Әмір атты үш ұл қалған. Көбеген атамyzдан ұрпақ жоқ. Әмір атамyzдан жалғыз Сәлима атты апамыз болды; қазір дүниеден өтті. Патшағұлдан – Ораз, Қойлыбай, Қамима қалды. Ораз атамyzды Патшағұлдың інісі Көбеген, бала болмағандықтан, бауырына

басқан. Олардан тараған ұрпақтар Батыс Қазақстан облысында тұрады. Патшағұлдың жалғыз қызы Қамимадан Шапих атты ұл қалды, олардың ұрпақтары Атырауда тұрады.

Көреғұл ағамыз 1928 жылы кәмпескеге іліккен. Көреғұл ағамызбен бірге Патшағұл да кәмпескеленген сияқты. Әкелі-балалы Көреғұл мен Патшағұлды малын тартып алып, өздерін жер аударып жіберген. Ол жақтан менің арғы атам Көреғұл қайтып келіп, соқа басы Гурьев қаласындағы құдасының үйінде қайтыс болыпты. Ал өзімнің атам Патшағұл елге оралмаған, сол кеткеннен мол кеткен. Елде қалған ұрпақтары «болыстың, байдың балалары» деген сылтаумен қуғын көреді. Қиындық көрген ағайындар Қарабаудан көш бастап, Орал өңіріне келеді. Сол айдауға кеткен аталарым Шауқаров Көреғұл мен оның ұлы Патшағұлдан хабар болған жоқ. Әкеміз, кете-кеткенше, тіл жарып, ештеңе айтпады. 1970 жылы дүниеден озды. Сол кісілер туралы архивтен қалған деректер болса, ақталса деген ойларым бар».

Дауыс беру құқығын жоғалту көптеген азаматтар үшін үлкен соққы болды. 1923 жылдан бастап дауыс беру құқығынан айырылғандарды коммуналдық пәтерлерден шығару, сондай-ақ балаларын мектептерден шығару науқаны басталды. Сонымен бір мезгілде бай феодалдарды тәркілеу, діни қайраткерлерді қудалау, көшпелі және жартылай көшпелі отбасыларды отырықшылыққа күштеп айналдыру, қазақ зиялыларын саяси қуғын-сүргінге ұшырату шаралары қатар жүргізіліп, 1929 жылдан 1933 жылға дейінгі осы репрессиялық шаралардың және алапат ашаршылықтың нәтижесінде қазақ халқы 3,5 миллион ұлы мен қызынан айырылды (Вопросы истории, 1989: 7).

Комиссия жұмысының басты бағыттарының бірі – еліміздің тәуелсіздігі мен тұтастығы үшін күрес жолында жазаға ұшырағандарды анықтай отырып, оларды толықтай ақтау болып табылады. Осы мәселеге байланысты Атырау өңірлік комиссиясы құрамында жұмыс істеудің барысында облыстық мұрағаттың №2 қорының № 6 ісінен 1923 жылы сайлау құқығынан айырылған тұлғалар тізімін зерттеу кезінде Алашорда қозғалысына және «контрреволюциялық бүлікке» қатысушылардың, бұрынғы ақ офицерлер мен болыстардың, старшиналардың, кулактардың, барлығы 280 адамның аты-жөні берілген ерекше құжатты кездестірдік. Олардың 33-і бұрынғы ақ армияның офицерлері, шіркеу қызметшілері, кулактар, 40-ы қылмыскерлер, ақ армияда болғандар, саяси тұрғыдан сенімсіз адамдар, бұрынғы приставтар, полиция қызметкерлері, охрнкада қызмет еткен адамдар, 20-сы ақ патшаның шенеуніктері болғандар, 16-сы «жарамсыз элементтер», 36-сы 1921 жылы контрреволюциялық бүлікке қатысқандар, 30-ы әртүрлі контрреволюциялық элементтер, 13-і байлар, ақсақалдар, патша үкіметі кезінде болыс, сот болғандар, 57-сі байлар, ақсақалдар, болыстар мен старшындар, 35-сі бұрынғы алашордашылар деп көрсетілген (АОМА, 2: 6). Осы тізімге енген азаматтардың ішінде тұлғасына «жарамсыз элемент» деген айып тағылған Сергей Иванович Сухарев пен Батыс Алашорда үкіметінің мүшесі болған Мұқаметжан Шонбасовтан басқасының ақталғандығы туралы мәлімет жоқ. Бірақ, Мемлекеттік комиссияның ұстанымына сәйкес бұл 278 адамның бәрі де ақталады. Яғни, олардың ұрпақтары ата-бабаларын ақтау үшін арыз немесе өтініш беріп, жоғары органдардың есігін тоздырып жүрмейтін болады деп сенгіміз келеді. Сонда бұл мәселенің анық, қанығына жету үшін бірталай уақытымыз бен жігер-қайратымызды, денсаулығымызды сарп еткен біздің де еңбегіміз ақталады деп ойлаймыз.

Сухарев 1938 жылы атылып, 1958 жылы ақталды. Атырау өлкесінің халық ағарту саласының дамуына өлшеусіз үлес қосқан осы екі ұстаздың өмір жолы өскелең ұрпаққа үлгі болатыны анық. 1893 жылы Гурьев қаласында туған Сергей Иванович Сухарев 1938 жылы мұнай техникумында химия пәнінің мұғалімі болып жұмыс істеп жүрген кезінде Ішкі істер халық комиссариатының Батыс Қазақстан облысы бойынша басқармасы үштігінің шешімімен РСФСР ҚК-нің 58-2,6,8,11-баптары бойынша ең жоғары ату жазасына кесіліп, үкім 1938 жылы 23 қазанда орындалды. Облыстық сот қаулысымен 1958 жылы 1 қарашада ақталды (Нағымұлы, 2015: 19).

«Саяси тұрғыдан сенімсіз адамдардың тізіміне» енгізілген екінші мұғалім Шонбасов Мұқаметжан туралы 2004 жылы «Өлке» баспасынан шыққан Атырау облысы мұғалімдері энциклопедиясының 1-томында мынадай мәліметтер берілген: «Шонбасов Мұхамеджан Шонбасұлы 1887 жылы Қызылқоға ауданы Қарабау елді мекенінде дүниеге келген. Педагогикалық қызметін 1910 жылы Орынбор қаласындағы екі жылдық мұғалімдер дайындайтын орыс-қырғыз училищесін бітіргесін бастаған. 1919 жылға дейін Қызылқоға өңіріндегі мектептерде мұғалім болған. 1919 жылы Сағыз уездік жер басқармасына сайланған.

1919-1927 жылдары Кеңестік мектептерде мұғалім, 1927 жылы Қызылқоға ауылдық кеңесінің төрағасы, 1928-1931 жылдары аудандық білім бөлімінің инспекторы, 1931-1932 жылдары Доссор аудандық білім бөлімінің инспекторы, 1932-1934 жылдары Гурьев қалалық ағарту бөлімі бастығының орынбасары, 1934-1937 жылдары Ганюшкино орталау мектебінде мұғалім, оқу ісінің меңгерушісі қызметтерін атқарды. 1937-1939 жылдары Кеңестік басқару жүйесі тарапынан жазықсыз саяси қуғын-сүргіндерге ұшырағандар қатарында болды. 1939-1942 жылдары Балықшы ауданы Кеңезек орта мектебінде мұғалім, 1942-1943 жылдары Ракуша орталау мектебінде оқу ісінің меңгерушісі, 1943-1948 жылдары Кеңезек орта мектебінде мұғалім болды. Ұстаздық еңбегі «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы айбынды еңбегі үшін» медалімен және «Қазақ ССР-нің халық ағарту ісінің үздігі» белгісімен атап өтілді» (Нағымұлы, 2004: 52). 1919 жылы Батыс Алашорда укіметінің құрамында Сағыз уездік жер басқармасының бастығы болып тағайындалуы мұғалімнің кейін советтер тарапынан қуғындалуына негіз болса керек. 2-қордың 6-шы ісінде көрсетілген «Сенімсіз адамдардың тізімінде» Шонбасовпен бірге еліміздің тәуелсіздігі үшін күрескен 35 алашордашының аты-жөндері көрсетілген. Оларды сол үшін сайлау құқынан совет үкіметі айырған. Олар: Кермеқас болысынан Сарбаев Ерғазы, Қосмағанбетов Саташ, Шолаев Қосжан, Шолаев Сакен, Айдиатов Қуаныш, Дүйсалиев Бажбай, Құлжанов Қожа, Қызылқоға болысынан Шонбасов Мұқаметжан, Нұрмұқаметов Ихсан, Қабылбаев Оңайғали, Аманов Ғатау, Қабағанбетов Иса, Тұрақбаев Иман, Садықбаев Таутан, Жасбергенов Айтжан, Исабаев Қалан, Ильясов Шайқы, Токбаев Тұрлы, Әміров Балтағали, Медетов Сайқан, Жарылғазиев Зилман, Жоланов Жұмағали, Нұғманов Әмірғали, Иманғалиев Ишан, Манаев Бекмұқамед, Медетов Таяған, Медетов Рахмет, Еспаев Ислам, Какимбеков Мырза, Абдуалиев Табыс, Берниязов Сабит, Мергенов Қуанғали, Самарбаев Сайын, Альзияров Қуаныш, Ғабдрахманов Абанту (АОМА, 2: 6). Бұлардың бәрі ақтауға жатады.

Бұлардан бөлек облыстық архивтің N334 қоры, I-тізбесі, 26-ісінде 1937 жылы Гурьев округі атқару комитетінің төрағасы Орынбаевтың округтік оқу бөлімінің меңгерушісі Цаллаговқа жазған арнайы жазған хатында «сенімсіз, кеңеске қарсы 39 элементтің» аты-жөндері атап көрсетіліп, оларға қатал шараларды қолдану тапсырылған.

Тізімдегі 39 адамның Гурьев қаласынан 15 адам, Гурьев ауданынан 3 адам, Есбол ауданынан 14 адам, Балық құты комбинатынан 2 адам, Теңіз ауданынан 3 адам, Маңқыстау ауданынан 2 адам деп көрсетілген. Орынбаевтың көрсетуінше олардың арасында 11 алашордашы болған.

Атап айтқанда: Орынбаевтың 1937 жылы жазылған хатында Есмурзин Өмірзақ – алашордашы, бай 1929 жылы тәркіленген деп көрсетіліп, Гурьев қаласындағы тау-кен техникумында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берген (Бұдан былай Орынбаевтың мәліметтері берілді).

Ибрашев Қазмұқаш, Алашорданың халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі болған. Муньянов Құсайын, алашордашы, бай, топтастырушы, мұғалім болып жұмыс істеді. Өстеміров Аманғали, алашордашы, бай, қазақ онжылдық мектептің меңгерушісі болып жұмыс істеді.

Қарашин Қазмұқаш, бай, бұрын аткамінер болған, алашордашы Ибрашев, Есмурзиндермен байланыста болған, Сарайшық поселкесі бастауыш мектебінің оқу ісінің меңгерушісі болып жұмыс істеді. Ұйыков Адамбек, бұрынғы алашордашы, қазір Редуть поселкесінде орталау мектептің мұғалімі болып жұмыс істейді. Құдайбергенов Алпан, 11 ауыл мектебінің мұғалімі, байдың ұлы, Кеңеске қарсы элемент, алашордашы Ұзақбай Құлымбетовпен хат алмасқан, делінген.

Елтай мектебінің ұстазы, байдың ұлы Мергенғали Дүйсенғалиев Алаш партиясының құрамында болды. Алашорданың бұрынғы уездік жер бөлімінің басқарушысы Шонбасов Мұхамеджан қазір Ганюшкин орта мектебінің оқу бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істейді. Есмағамбетов Қадырбай, бұрынғы офицер, алашордашы, Форт-Александровск орта мектебінде ұстаздық етті. Таңқыбаев Әбілғали, бұрынғы алашордашыл, болыстың баласы, қазір Форт-Александровскіде мектеп мұғалімі болып еңбек етіп жүр делінген. Аталғандардың көпшілігі 1937-1938 жылдары «халық жауы» аталып, ату жазасына кесілді. Шындығында олар өлкенің халық ағарту саласына өлшеусіз үлес қосқан жандар еді (Нағымұлы, 2015: 21).

Есмурзин Өмірзақ 1896 жылы Батыс Қазақстан облысы Тайпақауданының 16-ауылында ауқатты отбасында дүниеге келген. Өзі анкетада көрсеткендей тәркіленген бай жанұясында туған. 1919 жылы Орынбор педагогикалық училищесін бітіріп, облыс мектептерінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі болған.

Бұдан басқа осы архивтік деректердің арасында 1935-1938 жылдары жүргізілген мұғалімдерді аттестациялаудың барысында қала мұғалімдері Есмурзин Өмірзақ пен Ибрашев Қазмұқаш екеуіне жақсы көрсеткіштері үшін әуелі орта мектептің еңбегі сіңген мұғалімі атағын беру туралы шешім шығарылып, кейін 1937 жылы екеуін де «халық жауы» болғандары үшін атақтарын алып, жұмыстан шығарып тастаған. Иә, әділетсіздік мұғалім үшін аз болмаған. Жазалаушылар мұғалімнің 7 баланың әкесі екендігіне де (алды 16-да, ең кішкентайы 6 айлық), ұстаздың отан алдында сіңірген еңбегіне де қараған жоқ. 1938 жылы Үштіктің қаулысымен 10 мұғалімнің бірі болып, ату жазасына кесілді. «Аққа құдай жақ» дегендей, Есмурзин Өмірзақ 1957 жылы 24 қаңтарда Гурьев облыстық Соты Президиумы Қаулысымен толықтай ақталды (Нағымұлы, 2018: 11).

Ибрашев Қазмұқаш Гурьев облысы Қызылқоға ауданының №24 ауылында туған. Халық мұғалімі. 1914 жылы Орынбор мұғалімдер семинариясын бітіріп өзінің туған жерінде, кейін Гурьев қаласында мектептерде мұғалім болып еңбек еткен. 1919 жылы Алашорда үкіметінің Батыс бөлімшесі Жымпитыдан Қызылқоғаға ауысқанда Х. Досмұхамедовтың ұсынысымен сол құрылымның халық ағарту бөлімінің басқарушысы болып тағайындалып, өлкедегі білім саласының ырғақты дамуына өзінің үлесін қосты. Алайда, халық мұғалімінің өмір жолындағы осы кезең кейін советтік жазалаушы органдардың назарына ілініп, 1937 жылы Гурьев балық консервкомбинаты жанындағы фабрика-завод училищесінің оқытушысы болып жүрген кезінде ішкі істер басқармасының үштігінің отырысымен РСФСР ҚК-нің 58-3 статьясы бойынша айыпталып, 1937 жылдың 2-ші қазанында өлім жазасына кесілген. Гурьев облыстық Соты Президиумының 1958 жылғы 20 қазанындағы қаулысымен ақталды. Ибрашев Қазмұқаш Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары халық ағарту ісін ұйымдастырушылардың бірі бола отырып, бұл саланың дамуына зор еңбек сіңірді.

Міне, осындай ауқымды жұмыстарды атқарғанына қарамастан халық мұғалім облыстағы он мұғалімнің бірі болып 1938 жылы атылып кетті (Нағымұлы, 2018: 13). 1958 жылы Ибрашев Қазмұқашты ақтаған Гурьев облыстық Соты Президиумының Қаулысы көрсеткендей мұғалімге небір ақылға сыймайтын пәле-жәлелер жабылған. Мысалы Ибрашев Қазмұқаш 1922 жылдан бастап Сағыз елді мекенінде Совет үкіметін құлату мақсатында құрылған көтерілісшілер ұйымының мүшесі болыпты-мыс. Үштік жауаптаған кезде Ибрашев өз айыбын үзілді-кесілді мойындамаса да, бәрібір ол кісінің өмірін қиған шешімді шығарып тынған.

Орынбасевтың Цаллаговқа берген 1937 жылғы тізімінде, кейін «халық жауы» деген айыппен атылған Алпан Құдайбергеновтың есімі бар. 2004 жылы Алматы қаласындағы «Өлке» баспасынан шыққан «Атырау облысының мұғалімдері» атты энциклопедияда: «Құдайбергенов Алпан Қаражанұлы (1880-1938) Қазақстандағы алғашқы педагогтардың бірі. Ордадағы төрт сыныптық мектепті, 1900 жылы педагогикалық курсты бітірген. 1901 жылы өз жанұясының қаржысына «Тоқсан арал» (Забурында болуы керек) мектебін салдырған, қазақ балаларына орыс тілін үйретуге көп еңбек сіңірген. 1901 жылдан бастап ұстаздық етіп, 1938 жылы «халық жауы» атанып, саяси қуғын-сүргіндердің құрбаны болғанша Теңіз, Новобогат, Махамбет ауданы мектептерінде жемісті еңбек етті» - деп жазылған (Нағымұлы, 2004: 40). Соғыс және еңбек ардагері Қожағалиев Орынбасардың айтуынша, халық мұғаліміне Қазақ ССР-і атқару комитетінің бұрынғы төрағасы Ұзақбай Құлымбетовпен хат жазысқан деген айып тағылып, ұсталып кеткен. Содан асыл азамат еліне оралмады.

Сол кезде оқушы болған Орынбасар ағаның балалық ой-санасында Алпан ұстаз өте сауатты, әділ, тура, бірбеткей адам болған. XX ғасырдың 30-жылдары елде жүргізілген науқандық шараларға (Ірі байларды тәркілеу, ұжымдастыру тағы с.с.) байланысты өзінің пікірін батыл айтуы мүмкін, сол үшін жеккөрінішті болып, бағзы біреулердің жаласынан ұсталып кетуі ғажап емес деп ойлаймыз. 1925 жылы қаңтар айында Москвада өткен бірінші Бүкілодақтық мұғалімдер съезінде Атырау уезінен Алпан делегат болып қатысты.

Таңқыбаев Әбілғали (1903-1938). 1903 жылы Гурьев облысы Жылыой ауданының Жаршық ауыл советінде ауқатты отбасында дүниеге келген. Ол кісі өзі заманының көзі ашық, көкірегі ояу азаматтарының бірі болды деп айтуға негіз бар. Әбілғали Атырау өлкесінде

алғаш жоғары білім алған адамдардың бірі болды. 1927 жылы Орынбор қаласындағы КИНО-ны (Қазақтың педагогикалық халық ағарту институтын) бітірді.

1917 жылы Қазан төңкерісінен кейін бірқатар қазақ зиялылары Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов және басқа қайраткерлер тәуелсіз қазақ үкіметін Алашорданы құруға талпыныс жасағаны белгілі. Міне осындай Алаш идеясымен қаруланған зиялылардың қатарында Әбілғали Таңқыбаев та болды. Ол Атырау өлкесінде ұстаздық ете түріп, Мұқамбетжан Шонбасов, Есмұрзин Өмірзақтармен бірге Алашорданың батыс бөлімінің жұмысына араласты. 1919 жылы кеңес өкіметін толық мойындағаннан кейін өкімет тарапынан оларға кешірім жасалды. Содан кейін Әбілғали Таңқыбаев мектеп мұғалімі болып еңбек етті. 1927 жылы Орынбор қаласындағы Қазақтың халық ағарту институтын бітіріп, Холодильник ауылында мектеп мұғалімі болды. Ол мектепте физика, математика, орыс тілі пәндерінен сабақ берді. Алайда 30-жылдардың аяғында совет елінде ұлт зиялыларына, мұғалімдерге, ағартушыларға қарсы саяси қуғын-сүргіндер басталған кезде Әбілғали Таңқыбаевқа жалған айып тағылып, 1938 жылы ішкі істер халық комиссариатының Батыс Қазақстан облысы бойынша басқармасының Ерекше үштігі шешімімен РСФСР ҚК-нің 58-ст.2,10,11 баптарына сай, ең жоғарғы жазаға кесіліп, 1938 жылдың 25 қарашасында атылды. 1957 жылы 24 қаңтарда Гурьев облыстық соты қаулысымен толық ақталды (Нағымұлы, 2018: 20-24). Ия, «Олар ешнәрсені, ешкімді ұмытпаған». Алашорда жұмысына қатысқандарға кезінде 20- жылдары кешірім берілсе де, 37-38 жылдардағы нәубет кезінде солардың істерін қайтадан көтеріп, совет үкіметі аяусыз жазалады. Халық мұғалімі Әбілғали Таңқыбаев аз өмір сүрсе де, көп шаруа тындырған, оның ішінде өлкенің халық ағарту саласына зор үлес қосқан азамат еді. Оның артында талантты ұрпағы қалды. Ұлы Жанша Республиканың экономикасына зор үлес қосқан мемлекет қайраткері дәрежесіне дейін көтерілді, Қазақ ССР-ның министрі болып еңбек етті.

Қортынды. Атырау облыстық мемлекеттік архивінен табылған құжаттардың мәліметтері сол ауыр кезеңде жазықсыз жазаға ұшыраған жандардың өмір жолын анықтауға мүмкіндік берді. Олардың басым көпшілігі әлі ақталған жоқ. Біздің міндетіміз – Президенттің 2020 жылғы қарашадағы № 456 Жарлығына сай ол азаматтарды толық ақтау үшін қажетті ұсыныстарды дайындау болып табылады. Бұл большевиктер тарапынан қазақ халқына қарсы ұйымдастырған нағыз геноцид болатын. Ешбір халық адам баласы жаратылғаннан бері осындай қайғылы сәтті басынан кешкен емес еді.

Бұл туралы айта отырып, азаматтардың сайлау құқығынан айыру Кеңес мемлекетінің өз халқына қатысты ұйымдастырған үлкен террордың прелюдиясы екенін жақсы ұғынып, есте ұстаған жөн. Енді біраз уақыт өткеннен кейін, ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру басталып, соның салдарынан Қазақстандағы жаппай ашаршылық ұлттың 60-70%-ын жоғалтуға әкеп соқты. Одан кейін ұлт қаймағын қалқыған 30-50 жылдардағы саяси қуғын-сүргіндер басталды. Әрине, қазір ешкімнің де қолынан тарихтың тегершігін кері айналдыру келмейтіні алмайтыны анық. Десек те жас буын өткеннің қателіктерін қайталамау үшін өз тарихының қайғылы беттерін жақсы білуі керек. Сервантес айтқандай, «Тарих – біздің іс-әрекеттеріміздің қазынасы, өткеннің куәгері, бүгінгі күн үшін мысал, болашақ үшін ескерту», - болып табылады.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. С. 53-71.

Атырау облысының мемлекеттік архиві (АОМА). 2-қ. 4-т. 1-іс.

АОМА. 2-қ. 4-т. 3-іс.

АОМА. 2-қ. 4-т. 4-іс.

АОМА. 2-қ. 4-т. 6-іс.

Выборы в Советы по РСФСР в 1927 г. М.: «Власть Советов», 1928. 216 с.

Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932. Под ред. В.П. Данилова и др. М.: Изд-во политической литературы, 1989. 525 с.

Мельникова Н.В., Павловский Н.Г., Уральский сборник: История. Культура. Религия. VII. Часть 1. Социально-политическая история. Екатеринбург, Изд-во: Уральский университет, 2009, 204 с.

- Мир криминала. 2016. № 28. С. 17.
- Нағымұлы Ш. Азалы ақ кітап. Белая книга скорби. Фолиант. 2015. 186 с.
- Нағымұлы Ш. Атырау: білімге бастаған жолдар, Атырау: путь к знаниям. Алматы: РИО ВАК РК, 2000. 272 с.
- Нағымұлы Ш. Атырау облысы мұғалімдерінің энциклопедиясы. 2-кітап. Атырау: Өлке, 2004. 287 б.
- Нағымұлы Ш. Батыс өлке тарихының тағылымды беттері. Ақтөбе: «Хабар-Сервис» ЖШС, 2018. 152 б.
- Ресей мемлекеттік қоғамдық-саяси тарих архиві (РМҚСТА). 17-қ.
- Русина Ю.А. «Нет права голоса – нет доверия»: почему лишены ходатайствовали о восстановлении в избирательных правах // Уральский сборник. История. Культура. Религия. Екатеринбург: Издательство Уральского государственного университета, 2009. Вып. 7: В 2-х ч. Ч. 1: Социально-политическая история. С. 192-200.

References

- Abylhozhin Zh.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B. Kazhastanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy] // Voprosy istorii. 1989. № 7. P. 53-71. [in Russian]
- Vybory v Sovety po RSFSR v 1927 g. [Elections to the Soviets in the RSFSR in 1927]. M.: «Vlast' Sovetov», 1928. 216 s. [in Russian]
- Dokumenty svidetel'stvuyut: Iz istorii derevni nakanune i v hode kollektivizatsii. 1927-1932. [Documents testify: From the history of the village on the eve and during collectivization. 1927-1932]. Pod red. V.P. Danilova i dr. M.: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. 1989. 525 p. [in Russian]
- Mel'nikova N.V., Pavlovskiy N.G., Ural'skiy sbornik: Istoriya. Kul'tura. Religiya. VII. Chast' 1. Sotsial'no-politicheskaya istoriya. [Ural collection: History. Culture. Religion. VII. Part 1. Socio-political history]. Yekaterinburg, Izd-vo: Ural'skiy universitet, 2009, 204 s. [in Russian]
- Mir kriminala [World of crime]. №28. 2016. P. 17. [in Russian]
- Nagymuly Sh. Azaly aq kitap. Belaya kniga skorbi. [White book of mourning]. Foliant. 2015. 186 b. [in Kazakh, in Russian]
- Nagymuly Sh. Atyrau: bilimge bastagan joldar, Atyrau: put' k znaniyam. [Atyrau: path to knowledge.] Almaty: RIO VAK RK, 2000. 272 p. [in Kazakh, in Russian]
- Nagymuly Sh. Atyrau oblysynun mugalimderinin enciklopediyasy [Encyclopedia of teachers of Atyrau region]. 2-kitap. Atyrau: «Olke», 2004. 287 b. [in Kazakh]
- Nagymuly Sh. Batys olke tarihnun tagylymdy betteri. [Educational pages of the history of the Western region]. Aqtobe: «Khabar-Servis» JSHS, 2018. 152 b. [in Kazakh]
- Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH). F. 17.
- Rusina YU.A. «Net prava golosa – net doveriya»: pochemu lishentsy khodataystvovali o vosstanovlenii v izbiratel'nykh pravakh [“No voting rights - no trust”: why those dispossessed petitioned for restoration of voting rights] // Ural'skiy sbornik. Istoriya. Kul'tura. Religiya. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo gosuniversiteta, 2009. Vyp. 7: V 2-kh ch. CH. 1: Sotsial'no-politicheskaya istoriya. S. 192-200. [in Russian]
- State archive of Atyrau region (SAAR). F. 2. In. 4. C. 1.
- SAAR. F. 2. In. 4. C. 3.
- SAAR. F. 2. In. 4. C. 4.
- SAAR. F. 2. In. 4. C. 6.

FTAXP 03.20.00

**АЛАШОРДАНЫҢ БАТЫС БӨЛІМІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК
ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ТАҒЛЫМЫ****Сүлейменова Дәметкен Досмұханқызы^{1*}**

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері. E-mail: suleymenova53@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада Алашорданың Батыс бөлімінің мемлекеттік құрылымының тарихы мен тағылымы деректер негізінде қарастырылған. Сонымен қатар, Алашорданың Батыс бөліміне енген жерлер көрсетілген. Мақалада Уәлаят бірнеше уезге бөлініп: Жымпиты уезі (земстволық басқарма төрағасы-жоғары білімді ветеринар Бижан Жанқадамов); Жымпиты қаласы уәлаяттың орталығы ретінде белгіленгендігі, сондай-ақ Ойыл уәлаяттық маңызы бар қала саналғандығы, съезд сияқты өкілетті басқосулар осы екі қала ортасында оңтайлы орналасқан Қаратөбеде өткізілгендігі айтылған. Жаңа ұлттық үкімет басшыларының әскер жасақтау мәселесіне ерекше мән бергендігі зерделенген.

Түйін сөздер: Алашорда, Алашорданың Батыс бөлімі, қуғын сүргін, тоталитаризм, ұлт, ел және т.б.

IRSTI 03.00.20

**HISTORY AND TRADITION OF THE STATE STRUCTURE
OF THE WESTERN PART OF ALASHORD****Suleymenova Dametken Dosmukhanovna^{1*}**

¹Candidate of historical sciences, leading researcher at the Institute of state history. E-mail: suleymenova53@mail.ru

*Corresponding author

Abstract. The article discusses the history and teachings of the state structure of the western part of Alashorda. In addition, the lands included in the western section of Alashorda are indicated. The article says that Ualayatz is divided into several districts: Zhymputy uyezd (Chairman of the zemstvo board-veterinarian with higher education Bizhan Zhankadamov); that the city of Zhampity is designated as the center of ualayatz, and that it is also considered a city of Ualayatz significance, and such representative meetings as congresses were held in Karatobe, which is optimally located in the middle of these two cities. The heads of the new national government paid special attention to the formation of troops.

Key words: Alashorda, western section of Alashorda, exile, totalitarianism, nation, country, etc.

MPHTI 03.20.00

**ИСТОРИЯ И ТРАДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО
УСТРОЙСТВА ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ АЛАШОРДЫ****Сулейменова Дәметкен Досмухановна^{1*}**

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории государства. E-mail: suleymenova53@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются история и уроки государственного устройства Западного отдела Алашорды. Кроме того, показаны земли, вошедшие в западную часть Алашорды. В статье отмечается, что Уалаят разделен на несколько уездов: уезд Жымпиты (председатель Земского правления – высокообразованный ветеринар Бижан Жанкадамов); город Жымпиты обозначен как центр уалаята, а также Уил является городом уалайтского

значения, такие полномочные съезды, как съезд, проводились в Каратобе, оптимально расположенном в центре этих двух городов. Изучено, что руководители новых национальных правительств уделяют особое внимание вопросам формирования войск.

Ключевые слова: Алашорда, Западный отдел Алашорды, репрессии, тоталитаризм, нация, страна и др.

Кіріспе. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі – XX ғасырдың басында Жайық өңірінде орнаған мемлекеттік-автономиялық құрылым. Ол 1918 жылдың мамыр айының соңында Жымпитыда өткен ІҮ Орал облыстық қазақ съезінің қарарымен құрылды.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің атауы жөнінде Н.Мартыненко «Алашорда» атты құжаттар жинағында: «Құрылған үкімет Жайық өзенінің арғы бетінде орналасқан, онда тұратын халықтар түгел дерлік қазақтар, ол территориялық бөлік Ойыл облысына жатады. Сондықтан осы облыстың атымен үкімет «Ойыл уәлаяты» аталды», – деп жазады (Мартыненко, 1992: 32).

Ғ. Әнес пен М. Тәж-Мұрат: «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі орталық Алашордадан бөлініп кеткен жоқ және бүкіл қазақстандық билікке ие болуды да көздеген. Мемлекет құрылымы жағынан ол – федерация объектісі, құқықтық-саяси дербестігі жағынан автономиялық республикалар құрылымындағы кантон, штат, өңір (земж) деңгейінде тұрды», – деп жазады (Әнес, 2002). Сүйінов С. «Бөкей ордасы» атты кітабында «Ойыл уәлаяты» үкіметінің құрамын былайша тізбелеген (Сүйінов, 2000). Үкімет құрамына 7 адам сайланды. Олар: Жаһанша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов, Дәулетше Күсепқалиев, Салық Омарұлы, Қалдыбай Асанов, Ғабдол-Ғалым Қуанайұлы, Сабыр Сарғожин.

Материалдар мен әдістер. Архив деректері негізінде Алашорданың батыс бөліміне қатысты деректер зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. Жымпитыда 1918 жылы мамырда өткен қазақ съезінің шешіміне сәйкес, Жаһанша бастаған «Ойыл уәлаятының» Уақытша үкіметі Жымпиты қалашығына келіп орналасты, орны: Мектеп үйі (Сүлейменова, 2017).

Жымпитыда 1918 жылы мамырда өткен Қаратөбе Құрылтайындағы дау-жанжалды естеріне алып, енді екінші ең күрделі мәселе – үкімет қаражаты үшін елден салық жинаудың талқысы қалай өтер екен деп басшылар үргелектеніп отырғанда сөз бастаған Тобанияз:

– Жаһанша мырза, бастаған ісің оң болсын. Құдайым алдыңнан жарылқасын. Қолға алған ісінді орындап шығуыңа адайлар мықты тірегің болады деп сен. Ойылдан ашқалы отырған кадеттер мектебіне 100 жігіт беремін. Олардың оқуды бітіріп шыққанына дейінгі барлық шығынын өз мойныма аламын, сонымен бірге олардың кейінгі астарына мінетін аттары да, барлық құрал-саймандары да менен болады деп есеп жаса. Осы айтылғандарға қоса үкіметтің адай полкін жасақтауға 100 жігіт береміз, – деп сөзін аяқтады. Жаһанша орнынан тұрып келіп, аса зор ризашылығын білдіріп, оның қолын алған.

Одан кейін сөз алған Ахметше:

– Қадірменді Тобанияз мырзаның айтқан сөздері мен жасаған жомарттығы көптің ойынан шықты. Жаңа бастап құрылып жатқан жас мемлекетіміздің нығаюы мен өркендеуіне қолдан келген жәрдемімізді көрсету – бәріміздің ортақ борышымыз. Мен өзім қаржылай беретін көмегімнен басқа әскербасы мен офицерлерге мінетін 10 арғымақ беремін, үкімет шаруасына керекті жүктерді тасып беру шығынын өз міндетіме алып, керуен шығарамын, – деді.

Осы кезде қызып кетіп орнынан атып тұрған Шұғыл:

– Құрметті Жаһанша мырза, мемлекет әскеріне мінетін 50 жылқы беремін.

Үкімет басшылары олардың барлығына да ризашылық сезімдерін білдірді.

Байлар мен ауқатты адамдардың төгіп салған көмегі, одан да артық ықылас-ниеттері мен қызу қолдаулары үкімет басшыларының көңілдерін шалқытып, жігерлеріне жігер қосты. Құрылтайдан кейін олар істеріне зор сеніммен кірісіп, белсенді қимылға көшті. Үкімет басқару ісі барлық салада жедел қарқын алды.

«Ойыл уәлаятының» әскерін құру, оны қаруландыру, офицер дайындау жұмыстарына Орал казак-орыстарының әскери үкіметі барынша көмек көрсетті. Жымпиты мен Ойылда Алаш армиясына офицерлер дайындайтын мектептер ашылды. Атты әскерге қазақ ауылдарының жастары шақырылды. Оралдың казак-орыстар отрядының үлгісімен ондықтардан

жүздік, жүздіктерден полк құрылды. Сарбаздарды соғыс ісіне үйретуге ақ казактардың 15-20 офицері жіберілді. Әртүрлі жазбаларда олардың саны түрліше кездеседі, шынында, олар одан әлдеқайда көп болған сияқты. «Ойыл уәлаятындағы» 2000 сарбаздан құрылған атты әскери полкінің командирі полковник Белоусов, штаб бастығы подполковник Кириллов та Оралдың әскери үкіметінен жіберілгендер. Сондай-ақ көрші орыс қалаларынан алдырылған соғыс қаруларының да саны әр жерде әртүрлі жазылады, дәл санын айту қиын. Бірақ соғыс қаруларының барлық түрлері, пулеметтер мен винтовкаларды былай қойғанда, зеңбіректері де болған.

Әскер ісімен қатар елде ішкі тәртіпті нығайту мақсатында полиция құру да мықтап қолға алынған. Полиция бастығына Арон Ахметұлы Қаратаевты тағайындаған.

Армия, полицияны ретке келтіргеннен кейінгі қауырт жұмыс елден салық жинауды үкіметтің салық жөніндегі комиссары Иса Көпжасаров мүлтіксіз іске асырған. Салық тек қазақтардан емес, қазақ ауылдарымен аралас қоныстанған украиндықтар мен орыстардан да алынған.

Өзінің өкілетті үкіметін, армиясы мен полициясын құрып, қаражат қорын жасақтаған «Ойыл уәлаяты» ел басқару ісін жедел қолға алған.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің әкімшілік-территориясының құзырына Жайықтың бұхара жақ бетіндегі Шыңғырлау, Бөрлі, Теректі, Ханкөл, Қосатар, Үйректікөл, Жезбұға, Жымпиты, Сабындыкөл, Талды, Қаратөбе болыстары және Ойыл, Тайсойған өңіріндегі Қиыл, Қарағанды, Құлынды, Жетікөл, Жекенді, 1-Ойыл, 2-Ойыл, Қазбек, Ақшатау, Тайсойған, Ақжал, Бестөбе, Қарашағыр, Жиренқұдық, Есбол, Кермекас, Бұлан, Жарыпшыққан болыстары, кейіннен 5 «қарашекпендер» (орыс, украин қоныстанушылары) болыстары енген. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің қарауына, кейбір зерттеушілер жазып жүргендей, Бөкей ордасы, Маңғыстау, Ақтөбе атырабы ол кезде кіре қойған жоқ (Народное дело, 1918). Уақытша үкімет құрамында Қуанай хазірет деп Хасан хазірет Нұрмұхамедов, Мәулімберді ишан тәрізді діндарлардан, Әнжан Жұбанәлин, Иса Көпжасаров сияқты елге сыйлы, ауқатты 10 адам бар арнаулы кеңес жұмыс істегені айтылды. «Ойыл уәлаятының» жоғары органы-уәлаяты Құрылтайы, халық сайлайтын басқару органы-земство управасы, мемлекет органы – Кеңес, мемлекет орган құратын атқарушы билік аппараты – Уақытша үкімет болды. Ал жергілікті өзін-өзі басқару органдары ауылдық, болыстық және уездік земство комитеттеріне бөлінді. Сондай-ақ уәлаяттағы заңдылықты сақтау, құқықтық тәртіпті нығайту мақсатында земстволық жиналыс сайлайтын құзіретті органдар-уездік соттар мен жергілікті милиция құрылды. Уәлаят бірнеше уезге бөлінді. Нақтылы мәліметтер бар: Жымпиты уезі (земстволық басқарма төрағасы-жоғары білімді ветеринар Бижан Жанқадамов); Жымпиты қаласы уәлаяттың орталығы ретінде белгіленді, сондай-ақ Ойыл уәлаяттық маңызы бар қала саналады, съезд сияқты өкілетті басқосулар осы екі қала ортасында оңтайлы орналасқан Қаратөбеде өткізілді. Жаңа ұлттық үкімет басшылары әскер жасақтау мәселесіне ерекше мән берді. Бүгінгі күнде «Ойыл уәлаятының» әскері тұрған жерге Жаһанша Досмұхамедовтің бел немересі Қуанышалиев Құдес 1998 жылы белгі тас орнатқан. 1918 ж. шілдеде Жымпитыда прапорщиктер, Ойылда юнкерлер мектебі ашылды.

Құрамын 2 мың адамға жеткізу белгіленген әскери жасақты «Халық милициясы» деп атады. Оған 18-30 жас аралығындағы, ұлты қазақ ер адамдар, негізінен, 1916 жылы майдан жұмысына барып келген жігіттер алынды. Киім үлгісі: шолақ татар шекпен, биік саптама етік, дөңгелек жиекті шошақ бөрік, иықта – жүздік нөмірі көрсетілген погон. Әскер жорыққа ақ ту ұстап шыққан, мұның өзі уәлаят милициясының жалпы Алашорда әскерлерінің құрамдас бөлігі ретінде жасақталғанын дәлелдейді. Уәлаяттың әскери жасағын Сабыр Сарығож

ин, Нәдірше Сұлтангерейұлы Есімханов басқарды, бас интендант міндетін Беркінғали Атшыбаев атқарды. Уәлаят әскері офицерлерінің арасында Бақытжан Қаратаевтың баласы хорунжий Мұрат Қаратаев, Мұхит Мерәліұлының немересі прапорщик Ғұбайдолла Мұхитов және т.б. бар.

Алайда Орал облыстық IV қазақ съезінің бұл шешіміне Орал казачествосы әскери үкіметі тарапынан да, Самарада 1918 жылғы 8 маусымда құрылған Комуч (Комитет членов Учредительного соборания-Кеңес өкіметі таратып жіберген Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының мүшелерінен Самара қаласында құрылған үкімет) үкіметі тарапынан да, сол сияқты орталық Алашорда үкіметі тарапынан да қарсылықтар кездесті (Народное дело, 1918).

1917-1918 жылдардағы елдегі саяси жағдай Алаш зиялыларын бірден ұлттық автономия құруды қолға алуға итермелегені сөзсіз.

Қазақ жерін Алаш автономиясына біріктіру өте сауатты, жоғары саяси деңгейде, конституциялық құқықты жолмен жүргізіледі. Ұлт зиялылары «Алаш» партиясын құрып, Алашорда өкіметін жариялайды.

«Алаш» партиясы бағдарламасы жобасының «Жергілікті бостандық» деген бөлімінде «Қазақ жүрген облыстарының бәрі бір байланып, өз тізгіні өзінде болып, Ресей Республикасының федерациясының бір ағзасы болуы, реті келсе, қазақ автономиясы сыбайлас жұрттармен әзірге бірлес болуы, реті келмесе, бірден-ақ өз алдына жеке болуы. Қайткенде де, осы күнгі земстволықты қабыл алуы» делінсе, келесі «Жер мәселесі» бөлімінде: «Ақмола, Семей, Торғай, Закаспийск, Жетісу, Сырдария, Орал облыстары жерлері мен Бөкей губерниясы және өзге қазақтар тұратын жерлері Алаш автономиясы құрамына кіреді», – деп атап көрсетеді (Қазақстан, 1997).

Алайда қазақ жерін Алаш автономиясына біріктіру оңайға түспейді. Әсіресе жергілікті жерлерде орыс шаруалары мен қоныс аударушылар қатты қарсылық көрсетеді, қазақ жерін айқындау және оны автономия құрамына алу, сол кездегі ең шешуі қиын түйін еді.

Әлихан Бөкейханов бұл туралы: «Қазақ болып автономия боламыз десек, алдымызда шешуі қиын бір жұмбақ бар. Орал, Торғай, Ақмола, Семейде қазақ қым-қиғаш, мұжықпен аралас, қазақты тастап, ылғи қазақ болып шығамыз десек, бұл қазақ атақонысынан көшпес, көшсе ақылсыздық болар, қазақ жерінің ең жақсысы – осы мұжықпен аралас отырған жер. Түбінде қазақ ұлты бір автономия бола қалса, іштегі орысты ала кетеміз бе деген үміт бар» [8], – деп, дербес бөлінуді ерте санап, кейінге қалдыруы сол кездегі ең көреген саясат еді.

Осылайша қазақ жерінің Алаш автономиясына территориялық бірігуін ерте санаған алаш өкілдері бұл мәселенің қоғамдық-саяси және идеялық жағына баса назар аударды.

Алдымен олар Алаш өкіметін өзгелерге саяси тұрғыдан мойындату міндетін қойды. Осы мақсатта Уақытша өкімет пен Кеңестер өкіметі Сібір автономиясы мен Колчак өкіметімен қайткенде де келіссөздерге қол жеткізуге ұмтылады.

Азамат соғысы басталғаннан кейін Ресейдің өз ішінде және Қазақстан территориясында құрылған кеңестік билік құлатылып жатты. Нәтижесінде Ресейдің Қазақстанға жақын жерлерінде жаңа үкіметтік құрылымдар құрылды. Олар:

1) Самара қаласында құрылған (Комитет членов учредительного собрания-Комуч); 1918 ж. маусым;

2) Омбыда құрылған Сібір үкіметі (Уақытша бүкілресейлік үкімет);

3) 1918 жылғы қыркүйекте құрылған «Уфа директориясы» (Уфимская директория).

К. Нұрпейісов өз еңбегінде азамат соғысының басталу кезеңін былай суреттейді:

«Ресей контрреволюциясының чехославак корпусының бүлігі нәтижесінде Сібірдің, Қазақстанның солтүстік шығыс облыстарында Кеңес өкіметінің құлатылуын басқа да пролетарлық емес партиялар сияқты Алаш партиясы да қанағаттанарлық сезіммен қарсы алды. Алаш көсемдері бүкілқазақстандық екінші қазақ съезінде құрылғандығын жариялаған Алашорда шын мәніндегі орталық үкімет етіп және оның жергілікті органдар жүйесін қалыптастыру ісіне белсенді түрде кірісті. Осыған дейін қазақ мемлекеттілігі (Алаш автономиясы) мәселесі жөнінде Кеңес өкіметі тарапынан түсіністік таппаған Алаш партиясының жетекшілері енді Самарадағы эсер басшылық жасаған Комучке, Омбыдағы Сібірдің ақ гвардияшылар Уақытша үкіметіне, Уфа директориясына сеніп артып, олар Алаш автономиясын біртұтас ұлттық мемлекет ретінде мойындайды деп дәмеленеді.

Сондықтан да осындай, кең көлемді азамат соғысы басталған және Қазақстанның көпшілік аудандарында Кеңес өкіметі құлаған жағдайда, Алашорда жоғарыда аталған Кеңеске қарсы үкіметтермен жақындасып, Орал, Сібір және Жетісу казачествосымен тығыз байланыстар орнатты» (Нұрпейісов, 1994).

Осы кезде Орал казактары «Ойыл уәлаяты» басшыларын азаматтық қарсыластықта өздерінің белгілі орнын табу қажеттілігін айтып, олардың Орал казак әскери үкіметімен ерекше келісімшарт жасау керектігін ұғындырады (Бочагов, 1927).

Бұл – ең бірінші Алашорда мүшелерінің орыс контрреволюциясымен жасасқан шарты. Бұл кезеңде Жаһанша Досмұхамедов майдандасты отырған елді текетірескен күштердің шапқыншылығынан, тізе батыруынан қорғау позициясын ұстанса да, ақтар жағына бүйрегі

бұрады, большевиктер ойға алған тузем қазақтың ұлттық мүддесіне қиғаш келетінін түсінеді. Сөйте тұра майдан шебі уәлаят шекарасынан тыс тұрғанда өздерінің екі жаққа да бейтарап қалатынын, алайда казактар өздерін қорғау арқылы уәлаят шебін де қорғайтынын, сондықтан уәлаят үкіметі казак-орыс әскеріне күш-көлікпен, азық-түлікпен көмектесе алатынын, есесіне «Ойыл уәлаяты» қару-жарақ, әскери киім-кешек талап еткендіктерін мәлімдеді (Мартыненко, 1992: 34).

1918 жылы мамыр айында Жаһанша Досмұхамедов пен Орал казак үкіметі арасында бір-біріне деген сенімдік қатынас орнады. Жымпитыда өткен 4-ші Орал облыстық казак съезіне Орал қаласынан қарулы казак жүздіктері Жаһанша Досмұхамедов пен оның жақтастарын қорғауға әкелінді (Мартыненко, 1992: 34).

Осылайша, Орал казактарының әскери үкіметі мен «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкімет арасында бір-бірін таныған келісім орнайды (Мартыненко, 1992: 36).

Казактармен қақтығыс сол кезде казактар үшін өте тиімсіз болатын, осыны ескерген, «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Орал әскери үкіметімен одақтық шарт жасауға мәжбүр болды. Шарттың негізі төмендегідей басты баптардан құралды:

1. Қызылдар казактарды өз территориясынан ысырған жағдайда, Алашорда үкіметі казак әскерлеріне, олардың босқындарына пана береді;

2. Казак әскери бөлімдері казактар майданындағы ұрыстарға қатыспайды және тек өз территориясын ғана қорғайды;

3. Казактар даланың ішкі өміріне араласпайды және Казак үкіметіне қару-жарақ, әскери жабдықтар мен көмек көрсетеді.

Осы баптардың өзі көрсетіп отырғандай, казак үкіметі казак халқын, оның территориясын елдегі бүліншілік соғыстан қорғау жолында қызмет еткенін көруге болады (Рысбеков, 1997).

Бекітілген шарттың осындай ережелері казактар үшін тиімді болды, өйткені сол кезде майдан шебі казак даласынан алыста болатын, сондықтан да Алашорданың қызыл Армиямен қақтығысуы мүмкін емес еді. Ал казактар далаға шегінген жағдайда оларды «Қалай қарсы алу» керектігін казактар жақсы білді және оны кейін іспен дәлелдеді де. Сонымен қатар келісімшарт жасалу фактісінің өзі Алашорда үкіметі автономиясының қас жауларының үнін өшіріп, басталған ұйымдастыру жұмыстарын ары қарай жүргізе беру үшін Казак үкіметіне азды-көпті қолайлы жағдай жасады, – дейді өз еңбегінде Т. Рысбеков.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Орал казактарының әскери үкіметімен қатар, Орынбор казактарының әскери үкіметімен де жақсы қарым-қатынас ұстанған. Илецк маңында жеңіске жеткен Орынбор казактарына «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі ерекше грамота жіберген, онда былай деп жазылған: «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі орынборлықтарды өз астанасын және Илецкая қорғанысын алғаны үшін құттықтап, ыстық сәлемі мен тілегін жолдайды. Алдағы уақытта казактардың ғасырлық еркіндігі мен Русьті жайлаған большевиктер індетінен құтқару күресінде табыс тілейді, – делінген. 1918 жылы 9/V № 178. Жымпиты селосы (маусым) (Сүлейменова, 2010). Осы грамотада 1918 жылы мамыр айында Жымпиты селосында уақытша «Ойыл уәлаяты» үкіметі құрылғанын, осы үкімет Орынбор әскери үкіметіне жолсапарға өз кісілерін жіберіп жатқанын, олар: облыстық жер басқармасының бастығы Ихсан Топаяев және бастауыш мектептің инспекторы Поручик Сперский, бұлар – «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі атынан бара жатқан үкімет адамдары, сондықтан Орынбор казактарының әскери үкіметі «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметін танып, оған 10-15 офицер, 20 урядник жіберсе, жаңа құрылып жатқан әскерді үйретуге, әскерге керекті киім-кешек, қару-жарақтарды, өз басына ақшаға сатып берсе деген өтініштерін білдіреді. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі большевиктерге қарсы күрес жүргізіп жатқанын хабарлайды (Боранқұлов, 2012). Осылай, Ойыл уәлаяты» басшылығы үкімет ретінде, сол кездегі құрылған көрші антикеңестік аймақтық үкіметтерге ресми түрде өздерін таныта білді. Күні кешеге дейін және Кеңестік дәуірде Жаһанша Досмұхамедов казактардың қол астында большевиктерге қарсы күресті, ол хандық үкіметті аңсады деп келсе, бұның жаңсақ ой-пікір екенін бүгін де біз ашық айта аламыз. Оның себебі:

Батыс Алашорда үкіметінің ұйымдастыру жұмыстары қыза бастаған кезде, казактардың ұйымдасқанын көрген генерал Дутов Орынбор жағынан, Орал казактарының әскери (әскерлік) үкіметі екінші жағынан Казак автономиясы мен Алашорда үкіметіне қарсы науқан жүргізе

бастады. Сол уақытта Дутов Орынборды алса, Орал казактары Қызылжар шабуылын тойтарып тастаған болатын.

Генерал Дутов: «Қазақ автономиясы – бір топ зиялылардың ойдан шығарған нәрсесі, егер осы бір топтың көзі жойылса, қазақтардың көпшілігі ақ патша билігін өздері-ақ сұрайды», – деп жаулық ниетін ашық білдірсе, ал Орал казактарының әскери үкіметі, оның төрағасы Фомичев тылдағы қазақтардан келіп отырған қауіп туралы жар сала бастады.

Чехословактардың Кеңестік Ресейге қарсы бүлігі басталған соң, 1918 жылғы маусым айында Самарада Құрылтай жиналысы мүшелерінің комитеті құрылды. Оның территориясының шекарасы орта (Еділ бойы), Оңтүстік Орал және Екатеринбург губернияларын қамтыды. Комуч-басқарушы ведомствалар кеңесінің атқарушы өкіметінің негізінде заңды орган ретінде құрылды.

Комуч өкіметінің негізі түгел эсер партиясынан құрылды, тек еңбек ведомствасының басында меньшевик И.М. Майский тұрды. 15 шілдеде Комучқа атаман А.И. Дутов пен Орал казактарының әскери үкіметі жақындасты, осы жылдың қыркүйек айының ортасында Комуч мүшелерінің саны 100-ге жетті. Олардың арасында Алаш партиясының мүшелері: А.Байтұрсынов, С. Досжанов, С. Қадырбаев, А. Бірімжанов, Жаһанша және Халел Досмұхамедовтер, У. Танашев, М. Тынышбаев, М. Шоқаев, Н.Ипмағамбетов, Г. Әлібеков бар. Соның ішінде Жаһанша Досмұхамедов, Г.Әлібеков және Халел Досмұхамедов қазақ атқару комитетінің мүшелері атынан сөйлесе, ал қалғандары Алаш партиясы атынан болды (Свяцкий, 1918).

Комуч басқа да облыстық үкіметтер сияқты бірден заң шығарушылықпен айналысып, өзін жалпыресейлік үкімет деңгейінде ұстауға тырысты. Ол ең алдымен большевиктерге қарсы күресті ұйымдастырды. 1918 жылы 8 маусымда № 2-інші бұйрық шығарып, «Халықтық армияны» жабдықтауға кірісті. Ал бір айдан кейін (басқа ұлттардан инородцев) армияға шақыруды (призыв) ұйымдастырып, әскери қызмет атқару үшін «Халықтық армияны» жабдықтауды қолға алды. 19 шілдеде Комуч ұлттық бөлімдер құрумен айналысты (РФ МА, 749: 49).

Комуч большевиктік Кеңестерді (Советтерді) таратты, 6 шілдеден бастап Құрылтай жиналысының шешімімен барлық жерлер жер комитеттеріне берілді, жергілікті жағдайды есепке ала отыра жұмыс істеу тапсырылды (РФ МА, 749: 31).

Комуч жалпы халықтың арасындағы үгіт-насихат жұмысына көп көңіл бөлді. Үгіт-насихат жұмысының мәдени-ағарту бөлімінде бөлек, басқа ұлт өкілдеріне (инородческий отдел) арнайы бөлім ашылды. Ол бөлім ұлтаралық қатынастарды реттеуге, орыс емес халықтардан «Халықтық армияға» әскер алуды, жергілікті комитеттердің материалдарын қарап, заңдастыру жұмыстарына көмек ұйымдастырды.

Оның Орал бөлімін В.А. Анзимиров басқарды (Аманжолова, 1994), оның ықпал ету аймағына «Ойыл уәлаяты» және Жаңа өзен ауданы, Самар губерниясының қазақ ұлты мекендейтін жерлері енді. Бұл бөлім сондай-ақ Орал әскери үкіметімен, земствомен, кооперативтермен, кәсіподақтармен және басқа да ұйымдармен байланыс орнатты. 1918 жылдың 10 қыркүйегінен бастап, Орал бөлімін Д.И. Гаргер басқарды (РФ МА, 671: 2). Дутовтың басқаруымен 25 шілдеде Комуч Торғай облысының басқарушысы қызметіне С. Қадырбаевты бекітеді, ал бұл адамды жеделхатта Ә. Бөкейханов Дутовқа хабарлаған болатын. С. Қадырбаевтың көмекшілері болып орыс және қазақ ұлттарының арасында О. Алмасов, пен Лабанов тағайындалады. Орал облысында Комучтың қызметін атқаруға Д.А. Барановский бекітіледі (РФ МА, 749: 31). Сонымен Сібір үкіметіне қарағанда, Комуч өзінің бастапқы қадамынан-ақ ұлттық өкіметтермен жақын қарым-қатынас орнатқанын көреміз.

Комучтың мүшесі болған И. Майский өз естелігінде: «Самараға Сібір үкіметімен келісе алмаған қазақтар келіп, комитет өздерінің Алашорда мемлекетін саяси жағынан тануды және қару-жарақпен көмектесуді сұрағанын», – айтады (Майский, 1923: 74).

Комуч тарапынан Алашорда үкіметіне және басқа да ұлттық басқару ұйымдарына өз өкілдерін жібереді, олардың шешімдерін қарауға, тіпті тоқтатуға дейін өкілеттілік береді. Бірақ «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Комучтың жалпыресейлік үкімет ретінде саясат ұстануына қарсылық білдіре отырып, өз саясатын өздері жүргізетінін баяндайды. 1918 жылы 7 шілдеде «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің басшылары Комучтың өкілі Барановскийдің Шыңғырлау

уезін уәлаят басқаруынан алып, жергілікті басқару жүйесіне бергеніне қарсылық білдіреді. Ол жөнінде «Ойыл уәлаяты» Қаратөбе және Жымпиты облысындағы қазақ съезінің 1918 жылдың қаңтары мен мамырында шығарған шешімдері бар екенін айтады. Барановскийден өзі берген бұйрықтың күшін жоюды талап етеді. Ал Барановский 1917 жылғы Орал облыстық басқару өтініші арқылы және Уақытша өкіметтің земстволық өзіндік ережесіне сүйенгенін айтып, уәлаят өтінішін орындамайды. Іс жүзіндегі тартыс Самараға жетеді, 1918 жылы 21 шілдеде Комуч Алашордаға үндеу жолдайды, онда автономияға жол бермейтіндігін және ол өзіндік басқару жүйесіндегі құқық қорғау нормаларды бұзады деп көрсетеді.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Комучпен жаңадан қалыптасып келе жатқан арақатынасты нығайту үшін өзара келісімге келуге шақырады. Келісімшартта уәлаят бағынышты орында емес, тең құқықты үкімет ретінде болуды алға қояды (РФ МА, 667: 3). 1918 жылдың 22 шілдесінде Жаһанша Досмұхамедов Комуч комитетіне Орал облысында «Ойыл уәлаяты» атты Уақытша үкімет құрылғанын, оның құрамына 17 адам сайланғанын, бұл «Егеменді үкімет» екенін және бұл үкімет Құрылтай жиналысында үкімет құрылғанға дейін өмір сүретінін айтады. Большевиктермен күресу үшін халықтық милиция құрылғанын, «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Комуч комитетімен елшілік алмасуға және тұрақты байланыс ұстануға әзір екенін баяндайды (Мартыненко, 1992).

Сол күнгі Барановский Самараға жасырын түрде өте шұғыл хабар жібереді, онда Орал қаласынан 18 шақырым жерде Жаһанша Досмұхамедовпен кездескенін, Жаһанша Досмұхамедов «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің құрылғанын, бұл үкіметтің мақсаты өлкені қорғау екенін, үкімет Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін немесе жалпы мемлекеттік басқару құрылғанға дейін өмір сүретінін хабарлайды. Құрылтай жиналысы комитетінің мүшелерін (Комучты) тек Самара губерниясында ғана билік жүргізуші деп біледі дегенді айтады.

Шетел істерін басқарушы М.А. Веденяпинге Жаһанша Досмұхамедов Самараға баруға қарсы екенін айтады. Себебі:

- 1) Комуч жергілікті комитет, жалпыресейлік үкімет емес;
- 2) Өзінің қазіргі жағдайда қолы тимейтіндігін;
- 3) Шетел істер басқармасының телеграммасындағы қойылған қол оған таныс емес екенін;
- 4) Құрылтай жиналысының Жер туралы қабылданған заңын мойындамайтынын,

сондықтан жер туралы өзінің заңы болатынын айтады.

Барановскийдің хабарлауынша, Жаһанша Досмұхамедов оралдықтармен большевиктерге қарсы күресетін болып шартқа отырғанымен, 1918 жылдың көктемінде ол комиссар Сталинмен кездескен. Бұл өте қу адам дегенді айтады. Облыстық земствоны Орал қаласынан тысқары жерге апарып, таратып жіберген.

Земстводан тек бос орын қалған, оны оның ағасы басқарады (Х. Досмұхамедов) айтып тұр. Сондықтан оның пікірі, тенденциясы большевиктік, бірақ комитеттен (Комучтан) бас тарта алмайды, бәрібір келіп сендіреді. Алашорда үкіметі милиция құруда қиншылықтарға кездесуде, қазір бұларда 100 қазақ солдаты бар, винтовкамен қаруланған, 20 орыс офицері бар. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің штаб бастығы А.В. Студеникин-Белов. Ол – өте лас, авантюрист адам (РФ МА, 667: 3).

Шілде айының соңында Комучтың төрағасы В.К. Вольский және М.А. Веденяпин Комуч комитеті атынан Ә.Бөкейхановқа арыз түсірді, онда қазақтардың өзін-өзі билеу жөніндегі ұмтылысына тілектестік білдіріп, IV Орал облыстық қазақ съезінің Кеңес өкіметіне бағынбайтынын қуаттайтынын айта келіп, «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің құрылымын негізсіз деп тауып, оны жалпыресейлік Құрылтай жиналысының шешімдеріне қарсы келеді деп мәлімдеді.

Комучтың алдына қойған мақсаты – Ресейді біртұтас мемлекет ретінде қайтадан қалпына келтіру. Қазақ үкіметі «Ойыл уәлаяты» Халықтық Комиссарлар Кеңесі сияқты Ресейді бөлшектемес, Ресей тәуелсіз Советтік (Кеңестік) республикаларға бөлінбес деп ойлайтынын, қазақтар арасында тұратын орыс халықтарының зардап шекпейтініне сенетіндерін білдірді (РФ МА, 667: 16).

Осы арыз бойынша Ә.Бөкейхановтың сұрауына Жаһанша Досмұхамедов 30 тамызда былай деп хабарлайды: «Комуч комитетінің ақпараты қате. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің земстволық мекемелері дұрыс қызмет атқаруда. Олар 1917 жылғы жалпыресейлік

Уақытша үкіметінің бекіткен Сібір және Далалық облыстардың өзін-өзі билеуі туралы ережеге сәйкес қызмет жүргізуде. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі тапсырған істерді земствоға халықтық армия құруды ұйымдастыру т.б. үкімет араласуға тиіс емес, ол земствоның өзіндік басқаруына тиіс жұмыстары деп көрсетеді».

Осындай жауапты Комуч комитетіне жолдай отыра, Ә.Бөкейханов және алашорда мүшелері У. Танашев, Х. Досмұхамедов шетел бөліміне: «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі, барлық территориядағы автономиялық Алаш үкіметі земстволық мекемелер сияқты Уақытша үкіметінің земство туралы ережесіне сай қызмет атқаруда», – деп сендіре мәлімдейді (РФ МА, 667: 23).

Комуч Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы шақырылғанша, барлық құрылған үкіметтерді танитындығын мойындайды. Алаш үкіметі Башқұрт, Орынбор және Орал үкіметтерімен қатар құрылған демократия-танымдылық негізде Алашорданың қарулы күштерін құруға құқығын мойындайды, Самарадан Жымпитыға 600 винтовка және пулемет жіберілген (РФ МА, 73: 5).

Самара қаласында бұл кезде «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің басшылары Жаһанша және Халел Досмұхамедовтер болды. Олар мемлекеттік жиынға келген болатын. Комуч комитеті жиынының Челябинскіде өтетінін, соған ертең комитет мүшелерінің аттанғалы отырғанын хабарлайды. Басшылары Вольский және Веденяпин, Башкириядан Валиди т.т. Алашорда мүшелері М. Шоқай т.б. баратынын айтады. Жаһанша Досмұхамедовтің ұсынысымен бұл жиынға барлық Алашорда мүшелері шақырылады. Челябинскідегі жиынға Ә.Бөкейханов та келеді деп хабарлады (РФ МА, 73: 5).

1918 жылдың шілде және тамыз айында Челябинскіде Комуч пен Сібір үкіметінің екі кеңесі өтті. 22 тамызда Челябинскі қаласына Түркістан Уақытша үкіметінің төрағасы М. Шоқай, қазақ өзіндік басқарма төрағасы Б.Жанқадамов Құрылтай жиналысының мүшесі Досмұхамедовтер келді. 26 тамызда Кеңес облыстық және ұлттық үкіметтердің билігін, соның ішінде Алашорданы, ұлттық басқару жүйесіндегі үкімет ретінде мойындайды. Оның басында, яғни Алашорда үкіметінен Ә. Бөкейханов және «Ойыл уәлаятының» басшысы Жаһанша Досмұхамедов (Вестник, 1918). Осы Кеңеске Х. Досмұхамедов және И. Жайнақовтар да қатысты. 23-25 тамыздағы Кеңесте Алашордашыларға мандат беру-бермеу туралы мәселені қозғады. Бұл мәселенің төңірегінде көптеген талас-тартыстар өрбіді. «Инородцылар (яғни, өзге ұлт өкілдері) мемлекеттік рухтан айырылғандар, олар Ресей державасына қарсы пікірде, сондықтан оларды орталық үкімет құру кеңесіне жіберу дұрыс емес», – деп кадет партиясының өкілі В.Н. Пепеляев сөйледі. Оны П. Иванов-Ринов қолдады. Ол қолымен столды соғып, «Өзге ұлт өкілдерін тікенек қолғапта ұстаған жөн» дегенге дейін барды. Пікірталастың соңында солшыл жақ жеңіске жетіп, өзге ұлт өкілдеріне (инородцыларға) мандат берілетін болды ашты (Майский, 1918). Бұл шешімдер антикеңестік күрестің ұйымдасуына жол ашты.

Алашорда мүшелері Х. Досмұхамедов пен У. Танашев Комучтың Кеңесін әзірлеуге қатысты. 1918 жылдың 25 қыркүйегінде Комуч Алашорданың құрылуы жөнінде Декларация қабылдады (Оренбургский вестник, 1918).

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Самарадағы Құрылтай жиналысы мүшелері комитетімен (Комучпен) арадағы қарым-қатынасты кезінде шебер пайдалана білді. Осы оймен Жаһанша Досмұхамедов 1918 жылы қыркүйекте Қазақ атқару комитеті атынан Комучке мүше болып кірді. Сонымен бір мезгілде ол Құрылтай жиналысы шақырылғанша, не жалпы мемлекеттік өкімет билігі құрылғанша «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі өз егемендігін сақтайтынын, ал Комучтың билігі Самара губерниясы шегінде жүретін құрылым ретінде танитынын мәлімдеді. Жаһанша Досмұхамедов Комучпен арадағы одақты тең дәрежедегі байланыста ұстана отыра, Комучтың демократиялық-федеративтік республика идеясын ұстанды. Комуч комитеті Жаһанша Досмұхамедов сияқты өздері үлкен үміт артқандардың Құрылтай жиналысының большевиктер тарапынан күшпен таратылуына деген наразылығын ала отыра, өз қызметтеріне пайдалануға тырысты.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі басшысы Жаһанша Досмұхамедовтің осы кездегі негізгі ұстаған бағыты «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметін көршілестерге танытып, мойындату еді.

Азамат соғысы басталысымен үш ай бойы Алашорда өз билігін орнату мақсатымен автономияны басқару, жер пайдалану тәртібі, салық, сот, дін, әскер істері жөнінде көптеген қаулы-қарарлар қабылдады. Алайда Сібір үкіметі тарапынан да, Орынбор мен Орал

қалаларындағы «әскери үкіметтер» тарапынан да оларды қолдау туралы ешбір әрекеттер жасалмады.

1918 жылғы шілденің ортасында Омбы қаласында өткен Сібір казачествосының командирі Х. Тоқтамышев арнаулы өкіл ретінде жіберілді. Оның съезде сөйлеген сөзін жергілікті «Сибирская речь» газеті былай деп жазады: «Семейде большевиктік өкіметтің құлауына тоқтала келіп, осы төңкерісті қазақтардың қолдауына сүйенген офицерлер мен казактардың тобы жасады. Қазақтардан Алаш полкі құрылуда, оның жетекшілері мен командалық құрамы орыс офицерлері, Алашорда Уақытша Сібір үкіметін және қазақ мүддесін қорғау үшін өзінің армиясы болғанын қалайды», – деді (Сибирская речь, 1918). 1918 жылғы 12 тамызда Алашорданың әскери бөлімінің бастығы Х. Тоқтамышев Уақытша Сібір үкіметінің соғыс министрінің атына жазған хатында Семей қаласында құрамында 750 жауынгер мен 38 офицері бар Алаш полкінің құрылғандығын баяндай келіп, Зайсанда қазақ милициясының 200 адамнан, Павлордарда 150, Қарқаралыда 250 және Өскеменде 250 адамнан тұратын әскери құрамалар жасақталғандығын хабарлап, бірақ та оларға қажетті қару-жарақ пен киім-кешектің жоқ екендігін, ақша тапшылығы орын алып отырғандығын айтты. Сібір үкіметінің Қазақ автономиясы мәселесіне көзқарасы Сібір кадеттерінің органы «Сибирская речь» газетінің 1918 жылғы тамыздың 5-ші санында жарияланған «Қырғыз (қазақ-авт.) автономиясы туралы мәселеге» деген мақалада ешқандай бұлтартыссыз айтылады. «Қырғыз (қазақ-авт.) өкілдері талап еткен формадағы автономия, Россиядан түгелдей бөлініп, жеке тәуелсіз Қырғыз (қазақ – авт.) мемлекетін құрумен бірдей.

Біз жатжұрттықтардың (инородцы-авт.) мәдени-ұлттық мұқтаждарын орындау жөніндегі талаптарын қолдауға дайынбыз, алайда өзін-өзі құртуға бет бұрған мемлекет қана осындай жатжұрттық сипаратизмге жол береді деп санаймыз» (Сибирская речь, 1918). Бұл мақаланың жариялануына Алашорданың төрағасы Ә. Бөкейхановтың Сібір үкіметінің премьер-министрінің атына 1918 жылғы 13 (26) шілдеде келіссөздер жүргізу жөнінде жазған хаты түрткі болды. Онда Алашорданың жетекшісі Алашорданың басқару органдарының құрылуымен Алашорда үкіметінің қызметінің заңды екендігін дәлелдеуге тырысты. «...қазіргі кезде, – деп жазады өз хатында Ә.Бөкейханов, – біртұтас Россия жоқ. Біртұтас мемлекеттік үкімет те жоқ... Сондықтан да тарихи оқиғалардың күшімен большевиктер билігінен құтылған автономиялы облыстар мен халықтар мемлекеттік тәуелсіздік жолына түсулері керек... Сібір мен Алаштың өзара ортақ мақсат-мүдделері екі автономияның тығыз одағы болуын талап етеді. Өзара тану күштерді біріктіреді... Біз автономиялы Сібір үкіметіне талқылау үшін келісімнің төмендегі баптарын ұсынамыз:

- 1) Сібір үкіметі мен Алаш автономиясы бірін-бірі таниды;
- 2) Алаш территориясын мекендейтін барлық халықтар мойындайтын үкімет құрылғанша алашорда қазақ-қырғыз халқының өкімет органы болып табылады;
- 3) армия территориялық және ұлттық негізде құрылады... Ол соғыс кезінде Уақытша Сібір үкіметінің әскерлері мен ортақ командованиеге бағынады. Сібір үкіметі армияны қару-жарақпен... азық-түлікпен және әскери нұсқаушылармен қамтамасыз етуге міндетті... Алашорда алаш территориясын большевиктік бандылардан тазартуды, Түркістан мен Жетісуға көмек көрсетуді өзінің бірінші міндеті деп санайды;
- 4)...Банктер мен басқа да қаржы мекемелері әзірге Уақытша Сібір үкіметіне бағынады;
- 5) Таяу уақытта большевиктерден азат етілген автономиялық халықтар мен шет аймақтардың депутаттар конгресін федералдық үкімет құру мақсатымен шақыру қажет... Сібір, Алаш, Башкирия, Түркістан федерациясын құру мүмкін (Мартыненко, 1992).

Ә. Бөкейхановтың әңгіме болып отырған Сібір үкіметімен келіссөз жүргізу принциптерін анықтаған осы хатында зерттеуші назарын аударатын бірнеше жайт бар. Ең алдымен Ә. Бөкейханов өзі басқарған Алашорда өкіметін келіссөз жіргізу барысында Сібір үкіметімен терезесі тең үкімет деп дәлелдеуге ұмтылған. Екіншіден, Ә. Бөкейхановтың пікірінше, Бүкілресейлік біртұтас үкімет отырған жағдайда Алашорданың қызмет етуі заңды: сондықтан да Алашорда бүкіл Қазақстанға ортақ елді басқару үкімет жүйесін құруға құқылы. Үшіншіден, Ә. Бөкейханов бұрынғы Ресей империясының жекелеген алқаптарында автономиялардың, олардың ішінде облыстық автономиялардың пайда болуы Қазақ автономиясын мойындау қажет ететіндігін баса көрсетті. Алаш автономиясын мойындау ең алдымен, Ресейдің көп ұлтты мемлекет болып қала беруіне қатер туғызатындығы да Ә.Бөкейханов хатында ашық

ескертілді. Осы ойын дәлелдей келіп, Ө.Бөкейханов былай деп жазды: «Біздің Сібір үкіметімен келіссөзіміздің созылып кетуі Алаш автономиясы Орал облысынан айырылып қалуына әкеп соқты. Большевиктерден құтылған басқа қазақ-қырғыз облыстары да Алаш автономиясына толығымен жете алмай, Оралдың жаман жолына түсуі мүмкін. Ал одан кейін олар (басқа қазақ облыстары – авт.) Бакуге келіп орналасқан немістердің басып алу қаупіне кездесіп отырған Түркістанмен жақындасу жолдарын іздестіруі ғажап емес... Алаш автономиясының тарап кету қаупі Алашорданы батыл шешімдерге барып, Сібірмен одақтасудан бас тартып, қазақ-қырғыз халқының бірлігін сақтап қалу үшін... Алаш автономиясын жариялауға мәжбүр етеді.

Сібір үкіметінің Алаш автономиясын мойындауы оған Түркістанды немістік бағыттан бұрып, оны Ресей Федерациясының аясында сақтап қалуға мүмкіндік берер еді» (Сулейменова, 2007). Ө. Бөкейхановтың хаты, толық болмаса да, белгілі дәрежеде онда алға қойған мәселелердің шешілуіне әсер етті. Азамат соғысының майдандарындағы жағдайдың тұрақсыздығы Сібірлік ақ гвардияшыларды әрі әлсіз, әрі сенімсіз болса да, Алашордамен одақтасуға итермеледі. Сондықтан да Сібір үкіметі келіссөз барысында жартылай шараларды ғана жүзеге асыруға келісті. Премьер-министр П. Володарскийдің жарлығымен, түземдік істер жөніндегі министр В. Шатиловтың төрағалығымен арнайы комиссия құрылды. Комиссия мүшелері болып Ішкі істер министрінің орынбасары В. Михайлов, министрлер кабинетінің көші-қон бөлімінің меңгерушісі А. Ярмоша, әскери мекеменің өкілі генерал В. Попов тағайындалады. «Комиссия жұмысына білгір адам ретінде Алашорданың жетекшісі Бөкейханов тартылды» (Сибирская речь, 1918).

Төрт күн бойы – 1918 жылғы шілденің 29, 30-ы күндері – аталған комиссия Алашорда делегациясы ұсынған хаттағы «Алашорда мен Сібір үкіметі арасында уақытша қақтығыстар орнату туралы» мәселені талқылап, төмендегі негізгі шешімдерге келді: Алашорда қазақ халқын басқаратын өкімет органы болып мойындалсын, оған үй бас сайын салық (кибиточная подать) пен басқа да алым-салық жинауға рұқсат етілсін, Алашорда ұлттық сот құруға құқылы болсын. Ұлттық армия құру мәселесі бойынша қабылданған шешімде оның Сібірдің әскери мекемесі белгіленген тәртіп бойынша құрылатындығы айтылады. Ұлттық армияның командашысы мен әскери бөлімдердің командирін Алашорданың келісімімен Сібірдің әскери министрлігі тағайындайтын болды (Сулейменова, 2007).

Қорытынды. Қабылдаған шешімнен айқын көрініп отырғандай, Сібір үкіметі Алашорданы жартылай мойындайды, соңғысының саяси статусы туралы тиянақты қорытынды жасалмады. Екі үкімет белгілі дәрежедегі (анық айтсақ, жартылай) ымыраға (компромиске) қол жеткізді. Келіссөздердің барысы мен олардың нәтижелері Сібір үкіметі мен Алашорда терезесі тең партнерлер бола алмағандығын анық көрсетті. Алашорда сұраушы, ал Сібір үкіметі беруші рөлін атқарды. Ал әрқашан сұраушы берушіден әлсіз болатындығы жөніндегі әлімсақтан белгілі шындық тағы да расталды. Жоғарыда айтып өткендей, «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі Алашорда үкіметінің Уақытша Сібір үкіметімен жүргізіп жатқан саясатына өте ықыласты қарап, бағалап, бақылап отырды. Бұл кезде «Ойыл уәлаяты» үкіметі де өзін уақытша болса да, толыққанды мемлекет ретінде көршілестеріне танытуға бар әрекеттерін жасап жатқанын жоғарыда айтып өттік.

1918 жыл – Батыс өлкенің және жалпықазақ съезінің шешімдерін жүзеге асыру жолындағы саяси күрес жылдары еді.

«Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметінің атқарған істері:

- Жерге жекеменшікті жойып, оны халықтың меншігі деп жариялады;
 - Халық сайлаған уәлаяттық, уездік соттар іске кірісті;
 - Ақша-финанс жүйесі жасалынды;
 - Халыққа өз саясатын жеткізу, түсіндіру үшін газет шығарылды (оның редакторы блып Ахмет Мәметов жұмыс атқарды). Ол – М.Мәметованың әкесі, көрнекті Алашорда қайраткерлерінің бірі.
 - Жер пайдалану, салық, дін, сот, білім, әскер істері жөнінде көптеген қаулы-қарарлар қабылдады.
1. Қазақ жұртының өзін-өзі билеу құқығы іске асырылды;
 2. Азамат соғысы жағдайында бірімен бірі қырқысып жатқан екі саяси ағым арасында белсенді іс атқарылып, қазақ халқын бүліншілік пен тонаудан сақтады.

Бұл екі міндетті атқаруда Батыс Алашорда басшылары екіжүзділік саясат жүргізуге мәжбүр болды. Ол өмір талабынан туындаған еді.

Әдебиеттер мен дереккөздердің тізімі:

- Ақбай Ж. Жаһанша. Орал, 2008.
 Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. М. 1994.
 Әнес Ғ., Тәж-мұрат М. Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. Алматы, 2002.
 Бөкейханов Ә. Шығармалар жин. Алматы, 1994.
 Боранқұлов А. Жаһанша. Алматы, 2012.
 Бочагов А. Алаш-Орда. Кзыл-Орда, 1927.
 Вестник Комитета членов Учредительного собрания. 1918. 24-26.08.
 Қазақстан мемлекеттік кезеңдері: Конституциялық актілер. Алматы, 1997.
 Майский И. Демократическая контрреволюция. М. ПГ. 1923.
 Майский И. // Правительственный вестник (Омск) 1918. 06.12.
 Мартыненко Н. Алаш-Орда. (сб. док.). Алматы, 1992.
 Народное дело. 1918. 31.07.
 Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995.
 Оренбургский казачий вестник. 1918. 18.07.
 Оренбургский вестник Комитета уполномоченных. 1918. 01.10.
 Свяцкий Н. К истории // Всероссийский вестник Комитета уполномоченных. 1918. 04.09
 Сибирская речь. 1918. 19.07.
 Сибирская речь. 1918. 01.05.08.
 Сүйінов С. Бөкей ордасы. Алматы, 2000.
 Сүлейменова Д. Батыс Алаш арыстары. Орал, 2017.
 Сүлейменова Д. Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов. Орал, 2010.
 Сүлейменова Д. Жаһанша Досмұхамедов һәм қазақ автономиясы. Алматы, «Арыс» баспасы, 2018.
 Рысбеков Т. Өскен өлке тарихы. Орал, 1997.
 РФ Мемлекеттік архиві (РФ МА). 73-қ. 1-т. 5-іс.
 РФ МА. 667-қ. 1-т. 3-іс.
 РФ МА. 667-қ. 1-т. 16-іс.
 РФ МА. 667-қ. 1 т. 23-іс.
 РФ МА. 671-қ, 1-т. 2-іс.
 РФ МА. 671-қ, 1-т. 6-іс.
 РФ МА. 671-қ, 1-т. 24-іс.
 РФ МА. 749-қ. 1-т. 31-іс.
 РФ МА. 749-қ. 1-т. 32-іс.
 РФ МА. 749-қ. 1-т. 49-іс.
 РФ МА. 1701-қ. 1-т. 6-іс.

References

- Aqbay Zh. Zhahansha [Zhahansha]. Oral, 2008.
 Amanzholova D. Kazahskij avtonomizm i Rossiya [Kazakh autonomy and Russia]. M. 1994.
 Anes G., Tazh-Murat M. Batis Qazaqstan oblysy enciklopediyasy. [Encyclopedia of West Kazakhstan region]. Almaty, 2002.
 Bokeikhanov A. Shygarmalar zhin. [Collection of works] Almaty, 1994.
 Boranqulov A. Zhahansha [Zhahansha]. Almaty, 2012.
 Bochagov A. Alash-Orda [Alash-Orda]. Kzyl-Orda, 1927.
 Vestnik Komiteta chlenov Uchereditel'nogo sobraniya. [Bulletin of the Committee of Members of the Constituent Assembly]. 1918. 24-26.08.
 Qazaqstan memlekettik kezenderi: Konstituciyalyq aktiler. [State periods of Kazakhstan: Constitutional acts]. Almaty, 1997.
 Majskij I. Demokraticheskaya kontrevolyuciya [Democratic counterrevolution]. M. PG. 1923.
 Majskij I. // Pravitel'stvennyj vestnik [Government Bulletin] (Omsk) 1918. 06.12.
 Martynenko N. Alash-Orda. [Alash-Orda] (sb. dok.). Almaty, 1992.

- Narodnoe delo. 1918. 31.07.
Nurpejis K. Alash hәм Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty, 1995.
Orenburgskij kazachij vestnik. 1918. 18.07.
Orenburskij vestnik Komiteta upolnomochennyh. [Orenbursky Vestnik Committee of Commissioners]. 1918. 01.10.
Svyatitsky N. K istorii [Towards history] // Vserossiiskij vestnik Komiteta upolnomochennyh. 1918. 04.09.
Sibirskaya rech'. [Siberian speech]. 1918. 19.07.
Sibirskaya rech'. [Siberian speech]. 1918. 01, 05.08.
Sujinov S. Bokey ordasy [Bokey ordasy]. Almaty, 2000.
Sulejmenova D. Batys Alash arystary [West Alash lions]. Oral, 2017.
Sulejmenova D. Alash qozgalysy zhane Zhahansha Dosmukhamedov [Alash movement and Jahansha Dosmukhamedov]. Oral, 2010.
Sulejmenova D. Zhahansha Dosmukhamedov ham qazaq avtonomiyasy [Global Dosmukhamedov and Kazakh autonomy]. Almaty, «Arys» baspasy, 2018.
Rysbekov T. Oskен olke tarikhы [The history of the place where he grew up]. Oral, 1997.
State Archive of the Russian Federation (SARF). F. 73. In. 1. C. 5.
SARF. F. 667. In. 1. C. 3.
SARF. F. 667. In. 1. C. 16.
SARF. F. 667. In. 1. C. 23.
SARF. F. 671. In. 1. C. 2.
SARF. F. 671. In. 1. C. 6.
SARF. F. 671. In. 1. C. 24.
SARF. F. 749. In. 1. C. 31.
SARF. F. 749. In. 1. C. 32.
SARF. F. 749. In. 1. C. 49.
SARF. F. 1701. In. 1. C. 6.

ХҒТАР 03.20.00**ҒҰМЫРНАМАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ
(БІРІМЖАНОВТАР ӘУЛЕТІНІҢ МЫСАЛЫНДА)**

**Сұлтанғазы Гулмира Жолмағамбетқызы^{1*}, Ерменбаева Гүлжан Кәкімбекқызы²,
Нұрбаев Жаслан Есеевич²**

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Жалпы білім беру пәндері департаментінің профессоры, М.С. Нарикбаев атындағы KAZGUU Universiteti. Қазақстан Республикасы, Астана қ., E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан Республикасы, Астана қ., E-mail: gulshan23@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0002-1462-073X>

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Аймақтану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан Республикасы, Астана қ., E-mail: zhasulanurbayev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Қазіргі отандық тарих ғылымында ғұмырнамалық тарихтың танымалдылығы мен өзектілігі оның мықты сараптамалық әлеуеті мен жеке тұлғаның әлеуметтік тарихпен етене жақын өмір тәжірибесіне ғылыми қызығушылықтың артуымен байланысты. Ғұмырнамалық тарих әдісі ұрпақтар тарихын әлеуметтік ортамен, оның мәдени және интеллектуалдық салт-санасымен, қоршаған ортаның түрлі көріністерімен қарым-қатынасымен өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік береді. Басты саяси тұлғалардың өмірбаяндарынан көлеңкеде қалып, басты деп есептелінбеген тарихи тұлғалар галереясына ығысуы қазіргі тарих ғылымында зерттеудің ең сұранысқа ие бағыттарының бірі болып табылады. Жаңа ғұмырнамалық тарих

әдістерін қолдану әлеуметтік және саяси контекстің толық бейнесін, тұлғаның өмір жолын қалпына келтіруге мүмкіндік туғызады. Бірімжановтар отбасының өмірбаяны – бұл билік пен әлеуметтік функцияларды атқарған классикалық ақсүйектер отбасының микро тарихы. Отбасы ұзақ уақыт бойы Торғай өңірі қазақтарының шаруашылық, сот және саяси мәселелерін шешуде әлеуметтік кепілгер ретінде әрекет етті. Мақалада ғұмырнамалық зерттеулерге теориялық-тарихнамалық талдау жасап, Бірімжановтар әулетінің мысалында жаңа ғұмырнамалық әдістері арқылы аталмыш отбасы өмірінің кейбір кезеңдері қарастырылады.

Түйін сөздер: дерекнама, жаңа ғұмырнамалық тарих, зиялылар, Бірімжановтар, ұжымдық тарих, тарихи персоналистика.

МРНТИ 03.20.00

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР БИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ (НА ПРИМЕРЕ ИСТОРИИ СЕМЬИ БЕРЕМЖАНОВЫХ)

Султангазы Гулмира Жолмагамбетовна^{1*}, Ерменбаева Гульжан Какимбековна²,
Нурбаев Жаслан Есеевич²

¹Кандидат исторических наук, академический профессор департамента общеобразовательных дисциплин, Университет KAZGUU имени М.С.Нарикбаева. Республика Казахстан, г. Астана, E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>

²Кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Республика Казахстан, г. Астана, E-mail: gulshan23@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0002-1462-073X>

²Кандидат исторических наук, доцент кафедры регионоведения Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Республика Казахстан, г. Астана, E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Популярность и перспективность в современной отечественной исторической науке биографической истории связана с тем, что она обладает мощным синтезирующим потенциалом и возрастающим научным интересом к жизненному опыту индивида, вобравшему интернализованную социальную историю. Метод биографической истории позволяет проследить историю поколений, взаимодействующей с социальной средой, с окружающим миром в самых разных его проявлениях, с культурными и интеллектуальными традициями. Смещение исследовательского акцента с биографии ключевых политических персон на воссоздание галереи исторических лиц «второго плана» является одним из востребованных направлений в современной исторической науке. Применение методов новой биографической истории позволит через реконструкцию жизненного пути воссоздать целостную картину социального и политического контекста. Жизнеописание семьи Беремжановых представляет собой микроисторию классического аристократического семейства с набором властных и социальных функций. Семья на протяжении длительного времени выступала в качестве социального гаранта в решении хозяйственных, судебных и политических проблем казахов Тургайского региона. В статье проведен теоретико-историографический анализ биографических исследований на примере династии Беремжановых и на основе новых биографических методов рассмотрены отдельные этапы жизни данной семьи.

Ключевые слова: историография, новая биографическая история, интеллигенция, Беремжановы, коллективная история, историческая персоналистика.

IRSTI 03.20.00

THEORETICAL AND HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF BIOGRAPHICAL STUDIES (ON THE EXAMPLE OF THE HISTORY OF THE BEREMZHANOVs)

Sultangazy Gulmira Zholmagambetovna^{1*}, Yermenbayeva Gulzhan Kakimbekovna²,
Nurbaev Zhasulan Yeseevich²

¹Candidate of Historical Sciences, Academic Professor of General Education Department, KAZGUU named after M.S. Narikbayev. Astana, Republic of Kazakhstan. E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>,

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Republic of Kazakhstan, Astana, E-mail: gulshan23@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0002-1462-073X>

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Republic of Kazakhstan, Astana, E-mail: zhasulannurbayev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4862-6152>.

*Correspondent author

Abstract. The popularity and prospects of biographical history in modern domestic historical science are due to its powerful synthesizing potential and a growing scientific interest in the life experience of an individual who has absorbed an internalized social history. The method of biographical history allows us to trace the history of generations interacting with the social environment, with the outside world in its most diverse manifestations, with cultural and intellectual traditions. The shift in research focus from the biography of key political figures to the reconstruction of the gallery of historical figures of the “second plan” is one of the most sought-after areas in modern historical science. Applying the methods of a new biographical history will allow, through the reconstruction of the life path, to recreate a complete picture of the social and political context. The biography of the Beremzhanov family is a microhistory of a traditional aristocratic family with a set of power and social functions. For a long time, the family acted as a social guarantor in solving the economic, judicial, and political problems of the Kazakhs of the Turgai region. The article provides a theoretical and historiographical analysis of biographical research on the example of the Beremzhanov dynasty and on the basis of new biographical methods, separate stages of the life of this family are considered.

Keywords: historiography, new biographical history, intelligentsia, Beremzhanovs, collective history, historical personalistic.

Кіріспе. Зерттеу нысаны басты саяси тұлғаларға қарағанда, көлеңкеде қалған басты емес деп есептелініп келген тарихи тұлғалардың галереясына ығысуы қазіргі тарих ғылымында сұранысқа ие бағыттардың бірі болып табылады. Жаңа ғұмырнамалық тарих әдістерін қолдану арқылы тарихи тұлғаның өмір жолының әлеуметтік және саяси контекстегі толық бейнесін қалпына келтіруге мүмкіндік туғызады.

Мақалада қарастырылып отырған Бірімжановтар отбасының ғұмынамасы - бұл билік пен әлеуметтік функциялардың жиынтығын құрайтын классикалық ақсүйектер отбасының микро тарихы. Отбасы ұзақ уақыт бойы Торғай өңірі қазақтарының шаруашылық, сот және саяси мәселелерін шешуде әлеуметтік кепілгер ретінде әрекет етті.

Аталмыш әулеттің ағайындық (кландық), бірлестік (корпоративтілік), отбасылық ауызбіршілік сияқты қасиеттерін атап көрсету қажет. Бірімжановтар – сұлтан әулеттерімен және басқа да әйгілі отбасыларымен бәсекеге қабілетті болған отбасы.

Мұрагерлік доминантаның маңызды ынталандырушы факторлары: тәрбие, білімділік, байлық, қазақ қоғамының ықпалды отбасыларымен туыстық қарым-қатынаста болуы.

Қазақ қоғамының әлеуметтік иерархиясында екі ғасырдан астам уақыт көш бастап келген отбасы мен ру мүшелерінің ішіндегі ең белгілі өкілдері: XVIII ғасырдың басындағы жоңғарларға қарсы соғыстың батыры, қолбасшы Шақшақ Жәнібек, XIX ғасырдың ортасындағы би әрі рубасы Шеген Мусин, XX ғасырдың басындағы қоғам қайраткері Қорғамбек Бірімжанов,

Мемлекеттік Думаның I және II шақыруларының депутаты, Уақытша үкіметтің уездік комиссары Ахмет Бірімжанов, Алаш партиясының мүшесі, Қазақстандағы химия ғылымының негізін қалаушылардың бірі - Батырбек Бірімжанов.

Бірімжановтардың іс-әрекеттері мен қызметі кеңістік пен уақытты өзгерте білген интеллектуалдар тарихының үлгісі. Олар қоғам сұраныстарына сәйкесінше жауап берген, соның ішінде мәдениеттің жаңа маңызды форматы мен интеллектуалдық тәжірибенің және дүниетанымының жаңа үлгілерін ұсынған.

Мақаланың мақсаты - ғұмырнамалық зерттеулерге теориялық-тарихнамалық талдау жасап, Бірімжановтар отбасының мысалында аталмыш отбасының кейбір өмір кезеңдерін жаңа ғұмырнамалық әдістер арқылы қарастыру.

Негізгі бөлім. Қазіргі отандық тарих ғылымында ғұмырнамалық тарихтың танымалдылығы мен өзектілігі оның мықты сараптамалық әлеуеті мен жеке тұлғаның әлеуметтік тарихпен етене жақын өмір тәжірибесіне деген ғылыми қызығушылықтың күннен күнге артуына байланысты болса керек.

Тарихтың ғұмырнамалық әдісі ұрпақтар тарихын әлеуметтік ортамен, оның мәдени және интеллектуалдық дәстүрлі салт-санасымен, қоршаған ортаның түрлі көріністерімен қарым-қатынасымен өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік береді. Бірімжановтар әулетінің көрнекті өкілдерінің өмірі мен қызметін XVIII ғасырда өмір сүрген Шақшақ Жәнібектен бастап, өткен жылы 110-жылдығы атап өтілген Батырбек Бірімжановқа дейін жаңа ғұмырнамалық тарих контексінде зерттеу олар ғұмыр кешкен қоғамның даму ерекшеліктері мен олардың өзара қарым-қатынастарын зерттеуді алға тартады.

Синергиялық амалға сүйену жеке тұлғаның рөлін тереңірек түсінуге және Бірімжановтар әулетінің белгілі бір мүшелерінің бірқатар жағдайлардағы рөлін анықтауға мүмкіндік береді, әрі оқиғалар барысында сол жағдайлар тіпті маңызды болуы ықтимал.

Осы тұрғыда зерттеу нысаны белгілі бір үлкен кеңістік пен уақыт аралығында, яғни аталмыш тұлғалардың өмір сүрген орны мен уақытын ғана емес, сонымен қатар олар туралы әлеуметтік және мәдени жады сақталған орын мен уақытты қамтиды. Нәтижесінде ғұмырнамалық зерттеудің шегі барынша кеңейе түседі және әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени, діни және тарихи шындықтың басқа да салаларын қамтиды.

Антропологиялық бағыттағы тарих аясындағы және пәнаралық ғұмырнамалық зерттеудің жаңа түрін ұсынушы жаңа ғұмырнамалық тарих Бірімжановтар әулетінің өмірін жан-жақты қамтитын толық тарихын зерттеуге мүмкіндік берері хақ.

XX ғасырдың 60-ыншы жылдары белгілі француз әлеуметтанушысы, этнолог Пьер Бурдьё ғылыми айналымға мәдени капитал ұғымын енгізген еді. Аталмыш қағидатқа сәйкес, мәдени капитал дегеніміз - білім, дағдылар, ақыл-ой мен қоғамда жоғары статус беретін тұлғаның бойындағы артықшылықтары.

Мәдени капитал ұзақ жылдар саналы түрде бойына сіңірілген болуы да, пассивті түрде «қанмен сіңген» қасиет болуы да, әрі отбасының әлеуметтенуі, дәстүрлер мен мәдени ықпалдың әсерінен қалыптасуы мүмкін (Бурдьё, 2002; Бурдьё, Пассрон, 2007).

Мәдени капиталды методологиялық тұрғыда қарастыру Бірімжановтар әулетінің ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған мәдени архетиптер түрінде отбасылық құндылықтары, дәстүрлері, қалыптасқан көзқарастары мен тәртіп нормаларын түсінуге мүмкіндік береді.

Ғұмырнамалық әдіс ретроспективті ақпарат тасушыны талдауға мүмкіндік берген тұлға арқылы өткенді тану құралы болып табылады.

Ғұмырнамалық әдістің мүмкіндіктері танымдық құралдардың спектрін кеңейтіп, түрлі әлеуметтік институттардың дамуы барысындағы тарихи үдерістердің тұлғалық мазмұнына назар аударуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің маңызды базалық құралы диахрондық (алдыңғылармен салыстыру) әрі синхрондық талдау шеңберінде қолданылатын тарихи- салыстырмалы әдіс болып табылады.

Просопография әдісі «тарихи тұлғалардың» өмір сүрген кезіндегі жасаған істері оларды қоғамның элитасы деп атауға мұрындық болған ұжымдық өмірнамасын жасау әдісін жүзеге асыруға мүмкіндік туғызды.

Просопографиялық әдістің арқасында Бірімжановтардың отбасылық ғұмырнамасы динамикада, яғни объектінің уақыт елегіндегі өзгерістерін айқындайтын, мінездемелері талданады.

Тарихи-генетикалық әдісті, просопография әдісін, герменевтиканы ғұмырнамалық әдіспен қатар кешенді түрде қолдану Бірімжановтар әулетінің жеке өкілдерінің дүниетанымы арқылы мәдени-әлеуметтік ақпаратты кеңейтуге мүмкіндік туады.

Бірімжановтар әулетінің тарихымен біріктірілген нақты ғылыми әдебиетті талдауға негізделген индуктивті әдіс аталмыш отбасының көрнекті қайраткерлерін нақты тарихи тұлғаны дараландыру (индивидуализация) мәселесін шешуге оңтайлы болмақ.

Тұлғаның еркіндігі мен ерекшелігін және сонымен қатар материалдық жағдайлар қысымы, қоғамдық нормалар мен ережелер, күнделікті қалыптасып қалған қылық үлгілері, ойлау шаблондары, белгілі оқиғалары, өмірлік тәжірибесі мен тұлғаралық байланыстары және т.с.с. басты назар аударылатын болады.

Осы іспетті жағдаяттарды түсіндіру нені талап етеді? Сыртқы шектеулер мен индивидтің рационалды стратегиясын, оның эмоцияларын және т.б жасырын мақсаттарын ескеретін күрделі пайымдау түрін таңдауды талап етеді.

Тарихтың жаңа ғұмырнамалық әдісін қолдану ресейлік отарлау кезеңі, 1917 жылғы төңкеріс, азаматтық соғыс пен кеңестік режим кезеңдеріндегі Қазақстанның әлеуметтік және саяси контекстіне жеке тұлғаның өмірбаяны арқылы реконструкция жасауға мүмкіндік береді.

Ғұмырнамалық тарих әдістерінің шеңберінде біріншіден, тарихи персоналистиканың теориялық-методологиялық мәселелерін зерттеумен байланысты түйіндерді шешу мүмкін болады. Бұл өз алдына жаңа тарихи ғұмырнамалық методология арқылы адамның, толық бір әулеттің қоғамдық-саяси үдерістердегі рөлін қайта қарастырады.

Екіншіден, Бірімжановтар әулетінің анағұрлым белгілі өкілдерінің жеке және кәсіби қасиеттерінің қалыптасуына ықпал еткен мәдени-әлеуметтік факторларды анықтайды.

Зерттеудің дерекнамалық базасы Қазақстан, Ресей және Өзбекстан мұрағаттарының, мұражайларының және кітапханаларының сирек кітаптар бөлімдерінің қорларына негізделген.

Құжаттардың едәуір бөлігі Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивының (ҚР ОМА) мына қорларда сақталған: 4 қор «Орынбор шекаралық комиссиясы»; 25 қор «Торғай облыстық басқармасы»; 17 қор «Уақытша үкіметтің Торғай облыстық комиссариаты»; 18 қор «Торғай Уақытша Үкімет управасы»; 16 қор «Торғай облыстық әскери комиссариаты».

Жоғарыда аталған қорлардағы материалдарды зерттеу түрлі саяси жағдайларда отбасының эволюциясы мен генезисін бақылауға мүмкіндік беріп, оның рөлі мен өмірдің қоғамдық өмірдегі орнын айқындай түседі. Аталмыш отбасы мен ел өмірінің қиын-қыстау өзгерісті кезеңі ХХ ғасырдың бірінші ширегіне келеді.

Аталмыш кезең бойынша материалдар Мәскеу мен Петербург мұрағаттарында жинақталған: Ресей Федерациясының Мемлекеттік Архивының 1701 қоры «Ішкі Істер Министрлігі. Бұратана халықтар бөлімі. Омбы 1918-1919 жылдар»; 749 қор «Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының мүшелері Комитеті. Самара. Уфа. 1918 жыл»; 192 қоры «Бүкілресейлік Уақытша үкімет жанындағы заң мәжілісі «Директория» Омбы. Уфа. 1918 жыл». А.Бірімжановтың Думадағы кезеңі Ресей Мемлекеттік Тарихи Архивіндегі Мемлекеттік Думаның 1278 қорының құжаттарында кездеседі.

Бұдан басқа, әулет тарихын қалпына келтіру ісінің маңызды дереккөзі - отбасы мүшелерінің тікелей ұрпақтарының естеліктерінен алынған аутентті мағлұматтар. Осы мақаланың авторлары Ахмет Бірімжановтың немересі Ләйла Айтхожинамен және белгілі химик Батырбек Бірімжановтың ұлы Рүстеммен байланыс орнатты. Отбасылық мұрағатта ғылыми айналымға енгізілмеген сирек фотосуреттер, хаттар, ашық хаттар бар. А. Бірімжановтың ұлы Қазақстан химия ғылымының негізін қалаушылардың бірі, химия ғылымдарының докторы Батырбек Бірімжановтың құрастырған шежіресі жоғары ғылыми құндылыққа ие.

Дереккөздің бұл түрі тек қана ата-бабалар ұрпақтарының тізімін ғана емес, сонымен бірге мінез-құлық ерекшеліктерін мен өмірбаянын, олардың халық өміріне қатысуын, ұрпақтар сабақтастығы тізбегіндегі орнын толық камтиды.

ХХ ғасырдың 90-ыншы жылдарынан бастап ХІХ ғасырдың екінші жартысы - ХХ ғасырдың басында қоғамдық және шығармашылық қызметтерімен белгілі болған қазақ зиялыларының либералдық қанаты өкілдерінің саяси портреттері анағұрлым белсенді түрде зерттеле бастады. Тәуелсіздік алған жылдары М. Құл-Мұхамед, А. Мамраева, Ж. Қыдыралина, Л. Ахметованың

В. Григорьев, Г. Шойкинамен бірлескен авторлықта және т.б. еңбектері пайда болды (Кул-Мухамед, 1995; Мамраева, 1998; Кыдыралина, 2012; Ахметова және т.б., 2008). Нәтижесінде қазақстандық тарихнама қазіргі саяси портретистиканың негізін құрайтын сандық көрсеткіштермен және сапалы еңбектермен толықты. Мәселен, М. Қойгелдиев, К. Нурпеисов, Д. Аманжолованың еңбектері XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі басты оқиғалар мен тарихи тұлғаларды зерттеуде ғылыми мәселелер мен зерттеу бағытын белгіледі (Қойгелдиев, 1994; Нурпеисов, 1995; Аманжолова, 1994; Аманжолова, 2016; Аманжолова, 2019).

Қазақ хандығы, ұлт-азаттық қозғалыс көшбасшылары, мұсылмандық немесе социал-демократиялық партиялармен байланысты белгілі қоғам қайраткерлерінің есімдерін қалпына келтіру бағыты өзектілендірілуде.

Сырым батырдың өмірбаяны бойынша жазылған М.Вяткиннің монографиясы ұзақ уақыт эталондық болып келді және күні бүгін де ғылыми маңыздылығын жойған емес (Вяткин, 1947).

И. Ерофеева, Г. Сұлтанғалиева, Х. Әбжанов, М. Әбдіров, Г. Мұқатаев, З. Қабылдинов, Г. Сұлтанғазы, Г. Ерменбаева, Е. Медеубаевтың еңбектері тарихи тұлғалардың өмірбаяндарын қалпына келтіруде отандық персоналистика тарихын дамыту үшін маңызы зор екенін атап өткен жөн (Ерофеева, 1999; Султанғалиева, 2002, 2009, 2014; Абжанов, Гуревич, 1991; Абжанов, 2013; Абдиров, 2011; Мукатаев, 2001; Кабульдинов, 2018; Султанғазы, 2019; Султанғазы, 2021а; Султанғазы и др., 2021б; Ерменбаева, 2012; Ерменбаева, 2013; Ерменбаева, 2017; Ерменбаева, 2022; Медеубаев, 2010). Сонымен қатар жеке тұлға ғана емес бүкіл әулетті зерттеу нысанына алған еңбектер де пайда болуда. Мысалы, Беркімбаевтар әулетіне арналған Г. Сұлтанғалиеваның, көпес Плещеевтерді сипаттайтын А.Ғабдуллинаның және т.б. мақалаларын атап өтеміз (Султанғалиева, 2021; Ғабдуллина, 2019).

Бұдан басқа, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты атақты билер мен батырлардың өмірі мен қызметі жайында бірқатар мұрағаттық материалдар жинақтарын дайындады (Сирик, 2018).

Кеңестік партия номенклатурасы мен мәдени элитасын зерттеуге арналған еңбектер бөлек топты құрайды. Мәселен, Д. Қонаев, Ж. Шаяхметов, Ж. Тәшенов сияқты қайраткерлер қазақстандық ғалымдардың ғылыми зерттеу нысаны болып табылады (Тулепбаев, 2006; Касимова, 2022; Сактаганова, 2012; Аминов, Талгатбеков 2021; Тулепберген, 2018). Кеңестік кезеңді және сол кезеңнің саяси көшбасшыларын зерттеу өзектілігін жойған жоқ. Бірқатар мұрағаттық қордың қол жетімділігіне байланысты кеңестік элита қызметі мен олардың Қазақстанның дамуына қосқан үлестері қайта пайымдалуда. Мұрағаттық құжаттар мен материалдар жинақтарының пайда болуы зерттеу мүмкіндіктерінің аясын кеңейте түсті. Мәселен, И. Қозыбаев кеңестік көрнекті ғалымдар мен саясаткерлердің өмірі мен қызметі бойынша мұрағаттық деректер мен материалдардың елеулі бөлігін жүйелегені белгілі. Сол сияқты 2016 жылы С. Зимановтың, 2018 жылы дипломат М. Есеналиевтің, 2020 жылы тарихшы ғалым М. Қозыбаевтың өмірі мен қызметі бойынша материалдар жарық көрді (Зиманов, 2016; Қозыбаев, 2021).

Жылдан жылға тарихи персоналистикаға деген қызығушылықтың артуын кандидаттық және докторлық диссертациялардың тақырыптарынан-ақ байқауға болады (Сеитов, 1996; Мамраева, 1998; Байжумин, 2010; Бекмагамбетова, 2006; Жапекова, 2010). Барлық дерлік еңбектер негізінен, оң бағалау категориясын басшылыққа алған. Белгілі бір саясаткердің, қоғамдық қайраткердің бейнесі нақты мінездемелері олардың іскерлік қасиеті, көшбасшылығы, жан-жақтылығы және ілгері көзқарастарын талдау арқылы қалыптасады. Зерттелуші тұлғаны дәріптеушілік (оны идеалды етіп көрсету) ғұмырнамалық тарихтың өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Тарихи тұлғалардың қызметін сыни көзқарас пен объективті пайымдау тұрғысынан қарастыру қажеттілігі А. Бейсенова мен А. Мұқашеваның «К олониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью» атты бірлескен мақаласында көрініс тапқан (Бисенова, Мукашева, 2020). Сонымен қатар А. Жұмаділ, Е. Ужкенова, М. Жұмаділ сияқты авторлардың дала элитасының пайда болуы тақырыбына арналған мақалалары методологиялық қызығушылықты оятады. Мақалаларда қазақ элитасының қалыптасуының теориялық және саясаттанушылық аспектілері қарастырылған (Жумадил және т.б., 2020).

Авторлар көне заман мен орта ғасырлардағы көшпенділер қоғамындағы билікті бөлісу үдерістерін элиталар теориясы арқылы түсіндіруге тырысқан.

Аталмыш зерттеу аясында М. Олкотт, В. Мартин, С. Сэбол, П. Роттьер, Р. Киндлер сияқты шетелдік зерттеушілердің еңбектері аса құнды болмақ. Авторлар зерттеулерін қазақтардың шаруашылық жүргізу дәстүрлері мен аталған кезеңде болған трансформациялық үдерістер мәселелеріне арнаған (Olcott, 1981; Olcott, 1987; Olcott, 1996; Martin, 2001; Sabol, 2003; Rottier, 2003; Rottier, 2005; Киндлер, 2017).

Жоғарыда аталған еңбектердің негізгі тезисі қазақтардың көшпенді өмір салтының өзгеріске ұшырауында Ресейдің жетекші рөлі барын мойындауға саяды.

Режимдердің ауысу кезеңі мен Кеңестік биліктің орнауын сипаттауды негізге алған мұрағаттық материалдардың кең көлемін зерттеген Р.Дэвис, С. Уиткрофт, С. Кэмерон, Р.Венделкен, Н. Пианчолланың еңбектерінсіз тарихнамалық шолу толық болмас еді (Дэвис, Уиткрофт, 2011; Кэмерон, 2020; Wendelken 2000; Pianciolla, 2019, 2022 а, б.).

Т. Уямоның зерттеу қызығушылығы назарына кеңестік кезеңдегі саясаттың туыстық қарым-қатынастарға ықпалы мәселелері іліккен. Т. Уяманың пікірінше, географиялық фактор мен ішкі этникалық құрылым қазақ саяси үдерісінің ерекшелігі болып табылады (Uyama, 2000).

Сөйтіп, шетелдік тарихнаманың зерттеу нысаны XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі саяси және әлеуметтік-экономикалық үдерістер болып табылады.

Бірімжановтар әулетінің тарихын қалпына келтіру революцияға дейінгі кезеңге арналған еңбектерге негізделген. Бұл отбасының өңірлік әлеуметтік-экономикалық және саяси қарым-қатынастар жүйесіндегі ерекше статусының айғағы болса керек. Бірімжановтар отбасы туралы алғашқы және анағұрлым толық мәліметтер орыс шенеунігі, қоғам қайраткері А.Добросмысловтың еңбектерінде пайда болған. Ол Бірімжановтар әулеті Торғай облысының қазақтарының арасында аса беделді және ықпалды болғандығын анықтайды (Добросмыслов, 1901). Аталмыш автордың еңбегінде әулеттің шежіресі, жоңғарларға қарсы соғыстың батыры, дарынды қолбасшы Шақшақ Жәнібек, Кенесары Қасымовтың замандасы, би Шеген Мусин, Торғай өңірі әкімшілігінің шенеунігі Қорғамбек Бірімжанов сияқты әулеттің көрнекті өкілдері зерттелген.

Біздің зерттеуіміз үшін А.Васильев, А.Алекторов еңбектерінің деректанушылық құндылығы зор. Олар өз кезінде Торғай облысының білім беру саласында инспектор қызметін атқарған және қызмет бабы бойынша Бірімжановтар отбасының кейбір мүшелерімен жеке таныс болғаны белгілі (Васильев, 1896; Алекторов, 1900).

Бірімжановтар әулетінің негізін салушы Шақшақ Жәнібектің әскери және саяси қызметі кіші жүз ханы Әбілхайыр хан туралы И.Ерофееваның жазған еңбегінде орын алған. И. Ерофеева «қазақтардың қолында жоғары биліктің деңгейінде қандай да бір өкілеттігінің шоғырлануы дискретті, яғни үздік-үздік қайтымды, қан тамырының соғысындай сипатта» болды деген қорытынды жасайды. И.Ерофеева Жәнібек батыр басты рөл атқарған Әбілхайыр ханның қоршаған ортасына назар аударады. Онда түрлі нормативті реттегіштер мен дәстүрлі рулық құрылымдар - шонжарлар жиналысы, билер соты, құқық және т.с.с. билік институттары қызметін атқарған деген тезисті растайды (Ерофеева, 1999).

Осы тұрғыда Торғай облысында және республикада кеңінен атап өтілген Шақшақ Жәнібектің 300 жылдығына арналған конференциялар материалдары мен іс-шаралардың құндылығы зор (Жусипұлы, 1994).

Кенесары Қасымовтың көтерілісі кезіндегі Шеген Мусиннің саяси тұғырнамасы жөніндегі үзік мәліметтер Е.Бекмахановтың еңбегінде көрініс тапқан (Бекмаханов, 1947).

Қатал идеологиялық қысымның астында болған кеңестік тарихнаманың дамуы партияның қатаң шектеулерінің кесірінен зерттеу тақырыптарын таңдауға еркіндік бермеді. Тарихи персоналистика өңірде орыс мәдениетін жылжытумен немесе кеңес билігін орнатумен байланысты көрініс тапқан. Бізге А.Бірімжановтың Мемлекеттік дума депутаты екендігі жайлы сөз қозғаған С.Малтысуновтың тек бір ғана еңбегі белгілі (Малтысунов, 1981). Дегенмен, қазақ ақсүйектерінің Қазан төңкерісіне дейінгі қызметіне, білім беру ісіне қосқан үлесі, солардың ішінде Бірімжановтар отбасы мен олардың оқу-ағарту ісін дамытудағы рөліне арналған бірқатар еңбектер бар (Абжанов, Гуревич, 1991; Шайхимова, 1990).

Қазіргі отандық тарихнамада XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ зиялыларының қызметіне қызығушылық байқалады. Осы тұрғыда басты назардағы мәселе - зиялылардың және олардың көзқарастарының қалыптасу контекстін зерттеу. Ең алдымен, зейін ұшында өмірбаяндық компонент пен жеке сипаттамалардан гөрі, саяси қалыптасу тармағы болса керек.

Ө. Озғанбай, Г. Қожахметов, Б. Кенжетасов өз зерттеу жұмыстарында саяси белсенді зиялылардың, солардың ішінде А.Бірімжановтың да қалыптасуының маңызды кезеңдері мен өсу жолдарын баяндайды (Озғанбай, 1999; 2000; Қожахметов, 2000).

Ахмет Бірімжановтың саяси қызметі оның замандастары М.Шоқайдың, Ө.Бөкейхановтың және қазіргі тарихшылардың жұмыстарында көрініс тапқан (Дулатов, 1991; Чокаев 2001).

Осылай, отандық ғұмырнамалық тарихта танымал тарихи тұлғаларды зерттеудің белгілі бір дәстүрлері мен әдістері қалыптасты.

Сонымен қатар, қазақстандық персоналистика «бірінші дәреже» қайраткерлерін зерттеумен шектелгені анық. Мысалы, Әбілқайыр не болмаса, XX ғасырдың басының символы болған Ө.Бөкейхановтың аттарын атамай, орыс бодандығын қабылдау мәселелерін зерттеу мүмкін болмас еді.

Десек те, атақтары мысалы, Бірімжанов, Сейдалиндер және т.с.с. отбасыларынан еш кем емес, бірақ онша белгілі емес «екінші дәрежедегі» саяси және қоғамдық қайраткерлер тарихи ғұмырнама шеңберінен тыс қалған. Қазақ қоғамының ерекшелігі тұрақты сипаттамаларға ие, оларға біз рулық және кландық сипатта көрінетін ұжымшылдықты жатқыза аламыз. Сабақтастық пен әулеттілік жалғастығы бойынша әдетте, ел билеуге қажетті қабілеті болса, бидің ұлы әкесінің ісін жалғастырып отырған. Сондықтан дала тарихында бай әрі кәсіби ұрпақтар жалғастығы бар билер, қолөнершілер, батырлар әулеттері қалыптасқан. Десек те, аталған қызметтерді қатар атқарып жүргендері де кездесетін.

Бірімжановтар әулетін ғұмырнамалық әдіс шеңберінде зерттеу келесідегідей тезистерді белгілеуге мүмкіндік берді. Біріншіден, Бірімжановтар әулетін «екінші дәрежедегі» тарихи тұлғалар деп анықтауға болады. Олар өңірдің, бүкіл елдің саяси үдерістерінің «нақты акторлары, агенттері» болған емес. Отбасы мүшелері билік пен жеке көшбасшылар арасында беделді болғандықтан, шешім қабылдау үдерістеріне кірістірілген. Мысалы, жоңғарларға қарсы соғыста шешуші рөл атқарған Шақшақ Жәнібек батыр, Кіші жүз сұлтаны Әбілқайырдың серіктесі болғаны. XIX ғасырдың орта шенінде беделді би болған Шеген Мусин өзінің замандасы Кенесары Қасымовтың көлеңкесінде қалған.

Жоғары білімді заңгер, Алаш партиясы мен Алаш Орда үкіметінің мүшесі болған Ахмет Бірімжанов XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси үдерістерде басты үстем тұлға болмаған. Екінші дәреже тұлғалары деген анықтама аталмыш фигуралардың отан тарихындағы маңыздылығын жоққа шығармайды. Олардың атқарған қызметі XVIII ғасырдан XX ғасырдың ортасына дейінгі кезеңдегі Қазақстанның интеллектуалдық, әлеуметтік-саяси дамуын анықтады.

Екіншіден, әулет мүшелерінің өмірбаяндық жаңа фактілері қазақ тарихының басты кезеңдері мен оқиғаларын қайта пайымдауға мүмкіндік туғызады. Осы тұлғалардың әрқайсысының қоғамдағы бұрылысты оқиғаларға қатысы болған. Олардың талпыныстары мен уәждері Торғай өңірі қоғамының жай-күйінен хабар береді. Олардың жоғарылауы отбасына артқан өкілеттік пен әлеуметтің сеніміне негізделген. Шақшақ Жәнібек, Шеген Мусин мен әулеттің басқа да мүшелерінің отарлаушылық кезең жағдайындағы қызметі қазақ мемлекеттілігінің дәстүрлі діңгегін сақтап қалуға бағытталған еді.

Орыс империясының отарлау саясаты жағдайында Бірімжановтар әулеті өздеріне әлеуметтік кепілдік алып, дәстүрлі қазақ қоғамы мен отарлаушы билік арасында бітімгер, коммуникатор рөлін атқарған. Екі төңкеріс пен Азаматтық соғыс кезеңдеріндегі сияқты Қорғамбек, Ахмет пен Ғазымбек Бірімжановтар Алаш автономиясын құруда көрнекті рөл атқарып, келешек мемлекеттіліктің қалыптасуының эволюциялық және заң шығарушылық үдерісіне ықпал еткен.

Ал коммунистік идеология жағдайында Бірімжановтардың ұрпақтары кеңестік мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосқан: Ахмет Бірімжановтың ұлы Батырбек Ахметұлы Бірімжанов химия ғылымдарының докторы дәрежесіне ие болып, ұзақ уақыт әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде химия факультетін басқарған, ал қызы Іңкәр

Бірімжанова биология ғылымдарының докторы болды. Олардың жетістіктері әулеттің екі ғасыр бойғы интеллектуалдық сабақтастығын көрсетеді.

Қорытынды. Персоналистика дамуын әлеуметтік және интеллектуалдық тарихты жаңа әдістер негізінде зерттеу пәнаралық дискурсты едәуір кеңейтері сөзсіз. Бір жағынан, тарихи қоғамдастықтың тек ірі тарихи қайраткерлері ғана емес - олардың маңызы жоққа шығарылмайтыны өз алдына - сонымен қатар, негізгі саяси ойыншылардың жанындағы «екінші дәреже» деп аталатын тұлғаларды да зерттеу микро тарихта өзекті мәселе. Аталмыш деңгейді зерттеу тарихи өткен шақты анағұрлым шынайы қалпына келтіруге, әлеуметтік-саяси қозғалыстың заңдылықтары мен социумның тәртіп нормаларын түйсінуге мүмкіндік береді.

Жаңа ғұмырнамалық тарих антропологиялық бағдарлы тарих аясында пәнаралық ғұмырнамалық зерттеудің жаңа типін ұсына отырып, Бірімжановтар әулеті ғұмырының барлық аспектілерін қамтитын толық тарихын зерттеу мүмкіндігін туғызары хақ. Бірімжановтар әулетінің тарихын зерттеп, зерделеу арқылы олардың қайраткерлік қызметінің кеңістік пен уақыттың мазмұнын өзгертіп, қоғам сұраныстарына лайықты жауап беріп, мәдениеттің жаңа форматы мен интеллектуалдық тәжірибе мен дүниетанымның жаңа үлгілерін ұсына білгенін көрсетеді.

Әдебиеттер мен дереккөздердің тізімі:

Абдиров М. Губайдулла Жангиров – казахский генерал русской армии // Казахский военный сайт. 2011. URL: // https://military-kz.ucoz.org/publ/voennaja_istorija_kazakhskogo_khanstva/rosimper/gubajdulla_zhangirov_kazakhskij_general_russkoj_armii/ (дата обращения: 25.05.2023).

Абжанов Х., Гуревич Л. Интеллигенция Казахстана: история, теория и современность. Научно-аналитический обзор. Алма-Ата: Наука, 1991. 48 с.

Абжанов Х. Кожабеген жырау и историческая мысль // Мысль. 2013. №4. С. 52-57.

Акатай С. Асан-Кайғы: Прозрения и ошибки // Мысль. 2000. № 11. С. 59-65.

Алекторов А. Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись 1744-1898. Оренбург: Типо-литография Ф.Б. Сачкова, 1900. 277 с.

Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. М.: Россия молодая, 1994. 216 с.

Аманжолова Д. А.Н. Букейханов и проблемы политической консолидации казахского народа // Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay. 2016. 2(2.1). С. 213-226.

Аманжолова Д. Советский проект в Казахстане. Власть и этничность. 1920-1930-е гг. М.: Рипол, 2020. 480 с.

Аминов Т., Талгатбеков А. Жумабай Шаяхметов – выдающийся казахский государственный и общественный деятель //Отан тарихы. 2021. №2 (94). С. 127-141.

Ахметова Л., Григорьев В., Шойкин Г. Алихан Букейханов. Поиск ориентиров. Астана: Агроиздат, 2008. 76 с.

Байжумин Д. Вклад академика А.С. Сагинова в развитие образования, науки и производительных сил Центрального Казахстана: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Караганда, 2010. 30 с.

Бекмагамбетова М. Жизнь и общественно-политическая деятельность Байкадама Каралдина: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алматы, 2006. 31 с.

Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20–40 годы XIX в. Алма-Ата: Казахское объединенное государственное издательство, 1947. 390 с.

Бельгер Г., Акдаулетулы М. Айтеке би / Сост. Г.К. Бельгер, М. Акдаулетулы. Алматы: Атамұра, 1998. 223 с.

Бисенова А., Мукашева А. Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью // Новое литературное обозрение. 2020. № 6 (166). 445-459 с.

Букейхан А. Избранное. Алматы: Казак энциклопедиясы, 1995. 478 с.

Бурдые П. Формы капитала // Экономическая социология. 2002. Т. 3. № 2. С. 60–74. URL: <http://www.ecsoc.msses.ru>. (дата обращения 25.05.23).

Бурдые П., Пассрон Ж.-К. Воспроизводство / пер с франц. Н. Шматко. М.: Просвещение, 2007. 267 с.

- Бірімжанов А. Ескертін іс. // Қазақ, 1917. № 251.
- Бірімжан ұлы Ақымет // Дулатов М. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1991. 384 б.
- Васильев А. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Оренбург: Типо-лит. П.Н. Жаринова, 1896. 226 с.
- Вяткин М.П. Батыр Срым. М.; Л.: АН СССР, 1947. 390 с.
- Габдулина А. История развития купечества во второй половине XIX – начала XX в. На примере семьи Плещеевых // Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук. 2019. № 2. Т. 13. С. 28-32.
- Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931-1933 /Р. Дэвис, С. Уиткрофт; [пер. с англ. О. Ю. Вздорик ; под ред. Л. Ю. Пантиной]. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 543 с.
- Добросмыслов А. Тургайская область. Исторический очерк. Оренбург, 1901. 304 с.
- Ерменбаева Г. Transformation of the traditional power of Kazakhs in the Russian empire (on the example of the Kazakhs of the Orenburg Department) // Bylye Gody. 2017. 44(2), pp. 460-467. (в соавторстве).
- Ерменбаева Г. Формулярный список султана-правителя Ахмета Жанторина //Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы и перспективы совершенствования правоохранительной деятельности». Костанай: Академия КУИС МВД РК., 2012. С. 101-106.
- Ерменбаева Г. Формулярный список султана-правителя Баймухамеда Айшуакова // Материалы международной научно-практической конференции «Концептуальные направления совершенствования правоохранительной системы в свете реализации Стратегии развития Казахстана до 2050 года». Костанай: Костанайская академия МВД РК., 2013. С. 377-380.
- Ерменбаева Г. Баймухамбет Косшыгулов – первый купец-промышленник Акмолинска // Материалы XIX международного Евразийского форума «Лев Гумилев и Великая степь: история и современность». Астана: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2022. С. 403.
- Ерофеева И. Хан Абулхайр: полководец, правитель и политик. Алматы: Санат, 1999. 334 с.
- Ерофеева И. Родословные казахских ханов и кожа (история, историография, источники). Алматы, 2003. 188 с.
- Историк в меняющемся мире. Сборник документов и материалов // Составители Козыбаев И., Тулеуова Ш. Алматы, 2021. 480 с.
- Жапекова Г. Губайдулла Уалиханов: жизнь и общественно-политическая деятельность: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алматы: Изд-во Қазақ университеті, 2010. 24 с.
- Жусипулы А. Шакшак Жанибек батыр // Костанай та Шукурулы С. Шакшак Жанибек афсана //Жулдыз, 1994, № 10. С. 12.
- Зиманов С. Материалы к биографии // Составитель Козыбаев И.М. 2-е изд., доп. и перераб. Алматы, 2016. С. 352.
- Кабульдинов З. Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат и батыр. Алматы: Литера-М, 2018. 304 с.
- Кадыралина Ж. Алимхан Ермаков. Алматы. Литера-М, 2012. 320 с.
- Капаева А., Касымова Д. Формирование кадров в советском Казахстане: стиль Жумабая Шаяхметова // Отечественная история. 2022. № 1 (97). С. 120-130.
- Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Перевод Л.Ю. Пантиной. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.
- Койгельдиев М. Алаш козғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.
- Кожаметов Г. Государственная Дума и народы Степного края в 1905-1917 гг. Караганда: Болашақ Баспа, 1999. 130 с.
- Кул-Мухамед М. Жакып Акпаев. Патриот. Политик. Правовед: Политико-правовые взгляды Ж. Акпаева. Алматы: Атамұра, 1995. 234 с.
- Мамраева А. К. Общественно-политическое развитие Казахстана начала XX века и А. Букейханов: дис...канд.ист. наук. Алматы, 1998. 177 с.
- Медеубаев Е. Бакытжан Каратаев – политик, правовед, общественный деятель // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2010. № 2. С.30-35.
- Михаил Исиналиев – политик и дипломат: Документальные очерки // Составитель Козыбаев И.М. Алматы, 2018. 496 с.

- Мукатаев Г. Великий преобразователь степи. СПб.: Издательство М.В. Ирхиной, 2001. 105 с.
- Нурпеисов К. Алаш һәм Алаш-Орда. - Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Озганбай О. Духоборец. – Астана: Елорда, 1999. 124 с.
- Озганбай О. Государственная Дума и Казахстан. 1905-1917. Алматы: Арыс, 2000. 284 с.
- Омарбеков Т. Актуальные проблемы истории Казахстана в XX веке. Алматы, 2003. 552 с.
- Сактаганова З. Д.А.Кунаев и проблема изменения границ Казахстана // Вестник Карагандинского университета. Серия «История.Философия». 2012. № 3(67). С. 92-98.
- Сеитов Э. А. Н. Букейханов как историк и общественно-политический деятель: дис...канд.ист. наук. Алматы. 1996. 27 с.
- Сирик В.А. Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII века). Сборник документов// Составитель Сирик В.А. Алматы: Литера-М, 2018. 560 с.
- Султангазы Г. Политическое пространство городов Северного Казахстана на рубеже XIX-XX вв. // Известия Алтайского государственного университета. Серия исторических наук и археологии. 2021. № 6. С. 51-55.
- Султангазы Г.(а) Политическая деятельность А. Беремжанова // Отан тарихы. 2019. № 4 (88). С. 122-136.
- Султангазы Г., Мукатаева Л., Нурбаев Ж. (б) Город и интеллигенция: общественно-политическая взаимообусловленность в Северном Казахстане на рубеже XIX–XX веков // Bylye Gody. 2021. № 16(4). С. 1826-1834.
- Султангалиева Г.Ж. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XX вв.). Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002. 262 с.
- Султангалиева Г. Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX) //Acta Slavica Iaponica. 2009. Tomus 27. С. 77–101.
- Султангалиева Г., Далаева Т. Диплом на дворянское достоинство султану. Документы Центрального государственного архива Республики Казахстан. 1837-1855 гг. // Исторический архив. 2014. № 4. С.174-185.
- Султангалиева Г. Образ династии Бекмухамедовых в делопроизводственной документации XIX-начала XX вв.: трансформация социальной истории //Отан тарихы. 2021. №3 (95). С. 59-67.
- Тулепбаев Б.А. Д.А. Кунаев – выдающийся государственный и политический деятель. Алматы: Нурлы алам, 2006. 129 с.
- Тулешова У., Султангалиева Г. Княжеское достоинство потомков хана Внутренней Орды Джангира //Электронный научно-образовательный журнал “История”. 2019. Т. 10. № 8 (82). URL: http://uralhist.uran.ru/archive/495/505/_aview_b796 (дата обращения 25.05.23).
- Тулепбергенов Г. Е.Н. Ауельбеков – партийный и государственный деятель Казахстана советской эпохи // Проблемы востоковедения. 2018. № 4 (82). С.90-95.
- Шайхимова И. К вопросу об истории национальной интеллигенции // О прошлом для будущего. Некоторые актуальные проблемы истории Компартии Казахстана в свете гласности. Сб. статей. Сост. А. Сармурзин. Алма-Ата: Казахстан, 1990. 254 с.
- Чокаев М. Отрывки из воспоминаний о 1917 г. Токио-Москва, 2001. 54 с.
- Martin V. Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. Richmond, 2001. 264 p.
- Olcott M.B. Kazakhs.1-st ed.-Stanford: Hoover Institution Press, 1987. 388 p.
- Olcott M.B. Central Asia's New States. Washington. 1996. 202 p.
- Olcott M.B. The Settlement of the Kazakh Nomads // Newsletter of the Commission on Nomadic Peoples. 1981. № 8. P. 12-23.
- Pianciolla N. Nomads and the State in Soviet Kazakhstan. October 2019. In book: Oxford Research Encyclopedia of Asian History. Publisher: Oxford University Press.
- Pianciolla N. (a) Stalinism in Kazakhstan: History, Memory, and Representation, translated by Simon Pawley and Anton Platonov ed. by Zhulduzbek Abylkhozhin, Mikhail Akulov and Alexandra Tsay. // Ab Imperio. 2022 (1). P. 280-285.
- Pianciolla N.(6) Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan // Journal of Central Asian History. 2022. № 1. P. 225–272.
- Rottier P. The Kazakness of sedentarization: promoting progress as tradition in response to the land problem// Central Asian Survey. 2003. 22(1). P. 67–81.

Rottier P. Creating the Kazak Nation: The Intelligentsia's Quest for Acceptance in the Russian Empire, 1905-1920 // A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Ph.D. (History) At the University of Wisconsin. 2005. 370 p.

Sabol S. Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2003. 233 p.

Wendelken R. W. Russian Immigration and Its Effect on the Kazakh Steppes (1552–1965) // Fell-Bialkoff A. The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe. Sedentary Civilization vs. «Barbarian» Nomads. Basingstoke. 2000. P. 71–97.

Uyama T. The Geography of Civilizations: a spatial analysis of the Kazakh intelligentsia's activities, from the mid-nineteenth to the Early twentieth Century // Matsuzato Kimitaka, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World: Towards a Discipline of «Regionology». Sapporo: Slavic Research Center, 2000. P. 70-99.

References

Abdirov M. Gubajdulla ZHangirow – kazahskij general ruskoj armii Gubaidulla Zhangirov – Kazakh general of the Russian army [Gubaidulla Zhangirov – Kazakh general of the Russian army]. // Kazakh Military website – 2011. – URL: // https://militarykz.ucoz.org/publ/voennaja_istorija_kazahskogo_khanstva/rosimper/gubajdulla_zhangirov_kazahskij_general_ruskoj_armii/ (date of reference 25.05.2023). [in Russian].

Abzhanov H., Gurevich L. Intelligenciya Kazahstana: istoriya, teoriya i sovremennost'. Nauchno-analiticheskij obzor. [Intelligentsia of Kazakhstan: history, theory and modernity. Scientific and analytical review]. Alma-Ata: Nauka, 1991. 48 p. [in Russian].

Abzhanov H. Kozhabergen zhyrau i istoricheskaya mysl' [Kogabergen zhyrau and historical thought] // Mysl. 2013. No. 4. pp. 52-57. [in Russian].

Akataj S. Asan-Kajgy: Prozreniya i oshibki [Asan-Kaigy: Insights and mistakes]. // Mysl. 2000. № 11. pp. 59-65. [in Russian].

Alektorov A. Ocherk narodnogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti. Letopis' 1744-1898. [An essay on public education in the Turgay region. Chronicle of 1744-1898]. Orenburg: Typo-lithography by F.B. Sachkov, 1900. 277 p. [in Russian].

Amanzholova D. Kazahskij avtonomizm i Rossiya. Istoriya dvizheniya Alash. [Kazakh autonomism and Russia. The history of the Alash movement]. M.: Young Russia, 1994. 216 p. [in Russian].

Amanzholova D. A.N. Bukejhanov i problemy politicheskoy konsolidacii kazahskogo naroda [A.N. Bukeikhanov and the problems of political consolidation of the Kazakh people] //The world of great Altai. 2016. 2 (2.1). P. 213-226. [in Russian].

Amanzholova D. Sovetskij proekt v Kazahstane. Vlast' i etnichnost'. 1920-1930-e gg. [Soviet project in Kazakhstan. Power and ethnicity. 1920-1930s]. Moscow: Ripoll, 2020. 480 p. [in Russian].

Aminov T., Talgatbekov A. Zhumabaj SHayahmetov – vydayushchijsya kazahskij gosudarstvennyj i obshchestvennyj deyatel'. [Zhumabai Shayakhmetov is an outstanding Kazakh statesman and public figure]. //Otan tarikhy. 2021. № 2 (94). Pp.127-141. [in Russian].

Ahmetova L., Grigor'ev V., SHojkin G. Alihan Bukejhanov. Poisk orientirov. [Alikhan Bukeikhanov. Search for landmarks]. Astana: Agroizdat, 2008. 76 p. [in Russian].

Bajzhumin D. Vklad akademika A.S. Saginova v razvitie obrazovaniya, nauki i proizvoditel'nyh sil Central'nogo Kazahstana. [Contribution of academician A.S. Saginov to the development of education, science and productive forces of Central Kazakhstan]: Abstract. dis. ... cand. history of sciences. Karaganda, 2010. 30 p. [in Russian].

Bekmagambetova M. ZHizn' i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' Bajkadama Karaldina. [The life and socio-political activity of Baykadam Karaldin]: Abstract. dis. ... candidate of Historical Sciences. Almaty, 2006. 31 p. [in Russian].

Bekmahanov E.B. Kazahstan v 20–40 gody XIX v. [Kazakhstan in the 20-40 years of the XIX century]. Alma-Ata: Kazakh United State Publishing House, 1947. 390 p. [in Russian].

Bel'ger G., Akdauletuly M. Ajteke bi / Sost. G.K. Bel'ger, M. Akdauletuly. Almaty: Atamura, 1998. 223 p. [in Russian].

Birimzhanov A. Eskeretin is. [A case to consider] // Kazakh, 1917. № 251 [in Kazakh].

Birimzhan yly Akymet [Birimzhan uly Akymet]. // works of Dulatov M. Almaty: Zhazushy, 1991. 384 p. [in Kazakh].

- Bisenova A., Mukasheva A. Kolonial'nye intellektualy: mezhdru prosveshchencheskoj i predstavitel'skoj rol'yu. [Colonial intellectuals: between the enlightenment and the representative role]. //New Literary Review. 2020. № 6 (166). 445-459 p. [in Russian]
- Bukejhan A. Izbrannoe. [Favourites]. Almaty: Kazak encyclopedias, 1995. 478 p. [in Russian].
- Burd'e P. Formy kapitala. [Forms of capital] // Economic sociology. 2002. Vol. 3. № 2. pp. 60-74. URL: <http://www.ecsoc.msses.ru>. (accessed 25.05.23) [in Russian].
- Burd'e P., Passron ZH.-K. Vosproizvodstvo. [Reproduction] / translation from the French by N. Shmatko. M.: Enlightenment, 2007. 267 p. [in Russian]. Chokaev M. Otryvki iz vospominanij o 1917 g. [Excerpts from memories of 1917]. Tokyo-Moscow, 2001. 54 p. [in Russian].
- Chokaev M. Otryvki iz vospominanij o 1917 g. [Excerpts from memories of 1917]. Tokyo-Moscow, 2001. 54 p. [in Russian].
- Devis R., Uitkroft S. Gody goloda: Sel'skoe hozyajstvo SSSR, 1931-1933. [The Years of Famine: Agriculture of the USSR, 1931-1933] / R. Davis, S. Wheatcroft; [trans. from the English O. Yu. Vzdorik; edited by L. Yu. Pantina]. M.: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 2011. 543 p. [in Russian].
- Dobrosmyslov A. Turgajskaya oblast'. Istoricheskij ocherk. [Turgay region. Historical essay]. Orenburg, 1901. 304 p. [in Russian].
- Erofeeva I. Han Abulhair: polkovodec, pravitel' i politik. [Khan Abulkhair: commander, ruler and politician]. Almaty: Sanat, 1999. 334 p. [in Russian].
- Erofeeva I. Rodoslovnye kazahskih hanov i kozha (istoriya, istoriografiya, istochniki). [Genealogies of Kazakh khans and leather (history, historiography, sources)]. Almaty, 2003. 188 p.
- Gabdulina A. Istoriya razvitiya kupechestva vo vtoroj polovine XIX – nachala XX v. Na primere sem'i Pleshchevyh. [The history of the development of merchants in the second half of the XIX – early XX century. On the example of the Pleshcheyev family. // Actual problems of humanities and socio-economic sciences. 2019. № 2. T. 13. 28-32 p. [in Russian].
- Istoriik v menyayushchemsya mire. Sbornik dokumentov i materialov. [A historian in a changing world. Collection of documents and materials] // Compiled by Kozybayev I., Tuleuova Sh. Almaty, 2021. 480 p. [in Russian].
- Kabul'dinov Z. Sultanmamet sultan: gosudarstvennyj deyatel', diplomat i batyr. [Sultanmamet sultan: statesman, diplomat and batyr]. Almaty: Litera-M, 2018. 304 p. [in Russian].
- Kadyralina ZH. Alimhan Ermekov. [Alimkhan Ermekov]. Almaty. Litera-M, 2012. 320 p. [in Russian].
- Kapaeva A., Kasymova D. Formirovanie kadrov v sovetskom Kazahstane: stil' Zhumabaya Shayahmetova. [Personnel formation in Soviet Kazakhstan: the style of Zhumabai Shayakhmetov] // Domestic history. 2022. № 1 (97). Pp. 120-130. [in Russian].
- Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazahstane. [Stalin's nomads: power and famine in Kazakhstan] / Translated by L.Y. Pantina. M.: Political Encyclopedia, 2017. 382 p. [in Russian].
- Kojgel'diev M. Alash kozfalyssy. [Alash kozgazy]. Almaty: Category, 1995. 368 p. [in Kazakh].
- Kozhahmetov G. Gosudarstvennaya Duma i narody Stepnogo kraja v 1905-1917 gg. [The State Duma and the peoples of the Steppe Region in 1905-1917]. Karaganda: Bolashak Baspa, 1999. 130 p. [in Russian].
- Kul-Muhamed M. Zhakyp Akpaev. Patriot. Politik. Pravoved: Politiko- pravovyye vzglyady Zh. Akpaeva. [Zhakyp Akbayev. Patriot. Politician. Lawyer: Political and legal views of Zh. Akpayev]. Almaty: Atamura, 1995. 234 p. [in Russian].
- Mamraeva A. K. Obshchestvenno-politicheskoe razvitie Kazahstana nachala XX veka i A. Bukejhanov. [Socio-political development of Kazakhstan at the beginning of the XX century and A. Bukeikhanov]: dis... Candidate of historical sciences. Almaty, 1998. 177 p. [in Russian].
- Martin V. Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. Richmond, 2001. 264 p. [in English].
- Medeubaev E. Bakytzhan Karataev – politik, pravoved, obshchestvennyj deyatel'. [Bakytzhan Karatayev – politician, jurist, public figure] // Questions of history and archeology of Western Kazakhstan. 2010. № 2. pp.30-35. [in Russian].
- Mihail Isinaliev-politik i diplomat: Dokumental'nye ocherki. [Mikhail Isinaliev- politician and diplomat: Documentary essays] // Compiled by Kozybayev I.M. Almaty, 2018. 496 p. [in Russian].
- Mukataev G. Velikij preobrazovatel' stepi. [The great converter of the steppe]. St. Petersburg: Publishing house of M.V. Irkhina, 2001. 105 p. [in Russian].
- Nurpeisov K. Alash h m Alash-Orda. [Alash h m Alash-Orda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. [in Kazakh].

- Olcott M.B. Kazakhs. 1-st ed.-Stanford: Hoover Institution Press, 1987. 388 p. [in English].
- Olcott M. B. Central Asia's New States. Washington. 1996. 202 p. [in English].
- Olcott M.B. The Settlement of the Kazakh Nomads // Newsletter of the Commission on Nomadic Peoples. 1981. № 8. P. 12-23. [in English].
- Omarbekov T. Aktual'nye problemy istorii Kazahstana v XX veke. [Actual problems of the history of Kazakhstan in the twentieth century]. Almaty, 2003. 552 p. [in Russian].
- Ozganbaj O. Duhoborec. [Dukhoborets]. Astana: Elorda, 1999. 124 p. [in Russian].
- Ozganbaj O. Gosudarstvennaya Duma i Kazahstan. 1905-1917. [The State Duma and Kazakhstan. 1905-1917]. Almaty: Arys, 2000. 284 p. [in Russian].
- Pianciolla N. Nomads and the State in Soviet Kazakhstan. October 2019. In book: Oxford Research Encyclopedia of Asian History. Publisher: Oxford University Press. [in English].
- Pianciolla N. (a) Stalinism in Kazakhstan: History, Memory, and Representation, translated by Simon Pawley and Anton Platonov ed. by Zhulduzbek Abylkhozhin, Mikhail Akulov and Alexandra Tsay. // Ab Imperio. 2022 (1). P. 280-285. [in English].
- Pianciolla N.(6) Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan // Journal of Central Asian History. 2022. №1. P. 225–272. [in English].
- Rottier P. The Kazakness of sedentarization: promoting progress as tradition in response to the land problem// Central Asian Survey. 2003. 22(1), P. 67–81. [in English].
- Rottier P. Creating the Kazak Nation: The Intelligentsia's Quest for Acceptance in the Russian Empire, 1905-1920 // A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Ph.D. (History) At the University of Wisconsin. – 2005. – 370 p. [in English].
- Sabol S. Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. – Basingstoke: Palgrave Macmillan. – 2003. – 233 p. [in English].
- Saktaganova Z. D.A. Kunaev i problema izmeneniya granic Kazahstana. [A.Kunaev and the problem of changing the borders of Kazakhstan] // Bulletin of Karaganda University. The series "History.Philosophy". – 2012. – № 3(67). – P.92-98. [in Russian].
- Seitov E. A. N. Bukejhanov kak istorik i obshchestvenno-politicheskij deyatel'. [A.N. Bukeikhanov as a historian and socio-political figure]: dis... Candidate of historical sciences. Almaty. 1996. 27 p. [in Russian].
- Sirik V.A. Sultany i batyry Srednego zhuza (vtoraya polovina XVIII veka). Sbornik dokumentov. [Sultans and batyrs of the Middle Zhuz (the second half of the XVIII century). Collection of documents] // Compiled by Sirik V.A. Almaty: Litera-M, 2018. 560 p. [in Russian].
- Shajhimova I. K voprosu ob istorii nacional'noj intelligencii. [On the question of the history of the national intelligentsia] // About the past for the future. Some actual problems of the history of the Communist Party of Kazakhstan in the light of publicity. Collection of articles. Comp. A. Sarmurzin. Alma-Ata: Kazakhstan, 1990. 254 p. [in Russian].
- Sultangazy G. Politicheskaya deyatel'nost' A. Beremzhanova. [Political activity of A.Beremzhanov] // Otan tarikhy. 2019. №4 (88). P. 122-136. [in Russian].
- Sultangazy G. Politicheskoe prostranstvo gorodov Severnogo Kazahstana na rubezhe XIX-XX vv. [The political space of the cities of Northern Kazakhstan at the turn of the XIX-XX centuries]. // News of the Altai State University. A series of historical sciences and archaeology. 2021. № 6. pp. 51-55. [in Russian].
- Sultangazy G., Mukataeva L., Nurbaev ZH. (6) Gorod i intelligenciya: obshchestvenno-politicheskaya vzaimoobuslovlennost' v Severnom Kazahstane na rubezhe XIX-XX vekov. [The city and the intelligentsia: socio-political interdependence in Northern Kazakhstan at the turn of the XIX-XX centuries] // Bylye Gody. 2021. № 16 (4). P. 1826-1834. [in Russian].
- Sultangalieva G.ZH. Zapadnyj Kazahstan v sisteme etnokul'turnyh kontaktov (XVIII – nachalo XX vv.). [Western Kazakhstan in the system of ethno-cultural contacts (XVIII- early XX centuries)]. Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki RB., 2002. 262 p. [in Russian].
- Sultangalieva G. Kazahskoe chinovnichestvo Orenburgskogo vedomstva: formirovanie i napravlenie deyatel'nosti (XIX). [Kazakh officialdom of the Orenburg department: formation and direction of activity (XIX)] // Acta Slavica Iaponica. 2009. Tomus 27. P. 77-101. [in Russian].
- Sultangalieva G., Dalaeva T. Diplom na dvoryanskoe dostoinstvo sultanu. Dokumenty Central'nogo gosudarstvennogo arhiva Respubliki Kazahstan. 1837-1855 gg. [Diploma of nobility to the Sultan. Documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. 1837-1855]. // Historical Archive. 2014. № 4. pp.174-185. [in Russian].

Sultangalieva G. Obraz dinastii Bekmuhamedovyh v deloproizvodstvennoj dokumentacii XIX-nachala XX vv.: transformaciya social'noj istorii. [The image of the Bekmukhamedov dynasty in the records of the XIX-early XX centuries.: transformation of social history] // Domestic history. 2021. № 3 (95). P. 59-67. [in Russian].

Tulepbaev B.A. D.A. Kunaev – vydayushchijsya gosudarstvennyj i politicheskij deyatel'. [D.A. Kunaev is an outstanding statesman and politician]. Almaty: Nurly alem, 2006. 129 p. [in Russian].

Tuleshova U., Sultangalieva G. Knyazheskoe dostoinstvo potomkov hana Vnutrennej Ordy Dzhangira. [Princely dignity of the descendants of the Khan of the Inner Horde of Dzhangir] // Electronic scientific and educational magazine "History". 2019. T. 10. №8 (82). URL: http://uralhist.uran.ru/archive/495/505/_aview_b796 (accessed 25.05.23). [in Russian].

Tulepbergenov G. E.N. Auel'bekov – partijnyj i gosudarstvennyj deyatel' Kazakhstana sovetskoj epohi. [E.N. Auelbekov – party and statesman of Kazakhstan of the Soviet era] // Problems of Oriental studies. 2018. №4 (82). P.90-95. [in Russian].

Uyama T. The Geography of Civilizations: a spatial analysis of the Kazakh intelligentsia's activities, from the mid-nineteenth to the Early twentieth Century // Matsuzato Kimitaka, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World: Towards a Discipline of «Regionology». Sapporo: Slavic Research Center, 2000. P.70-99. [in English].

Vasil'ev A. Istoricheskij ocherk russkogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostoyanie. [Historical essay of Russian education in the Turgay region and its current state]. Orenburg: Typo-lit. P.N. Zharinova, 1896. 226 p. [in Russian].

Vyatkin M.P. Batyr Srym. [Batyr Srym]. M.; L.: USSR Academy of Sciences, 1947. 390 p. [in Russian].

Wendelken R. W. Russian Immigration and Its Effect on the Kazakh Steppes (1552–1965) // Fell-Bialkoff A. The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe. Sedentary Civilization vs. «Barbarian» Nomads. Basingstoke. 2000. P. 71–97. [in English].

Yermenbayeva G. Formulyarnyj spisok sultana-pravitelya Ahmeta Zhantorina. [The formulary list of the Sultan-ruler Akhmet Zhantorin] // Materials of the international scientific and practical conference "Current problems and prospects for improving law enforcement". Kostanay: Academy of CUIS of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan., 2012. pp.101-106. [in Russian].

Yermenbayeva G. Formulyarnyj spisok sultana-pravitelya Bajmuhameda Ajshuakova. [The formulary list of Sultan-ruler Baymukhamed Aishuakov] // Materials of the international scientific and practical conference "Conceptual directions for improving the law enforcement system in the light of the implementation of the Development Strategy of Kazakhstan until 2050". Kostanay: Kostanay Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan., 2013. pp.377-380. [in Russian].

Yermenbayeva G. Transformaciya tradicionnoj vlasti kazahov v sostave Rossijskoj imperii (na primere kazahov Orenburgskogo vedomstva). [Transformation of the traditional power of Kazakhs in the Russian empire (on the example of the Kazakhs of the Orenburg Department)] // Bylye Gody. 2017. 44(2), pp. [in Russian].

Yermenbayeva G. Bajmuhambet Koshygulov – pervyj kupec-promyshlennik Akmolinska. [Baymukhambet Koshygulov – the first merchant-industrialist of Akmolinsk] // Materials of the XIX International Eurasian Forum "Lev Gumilev and the Great Steppe: History and modernity". Astana: L.N. Gumilyov ENU, 2022. pp.403-403. [in Russian].

Zhapekova G. Gubajdulla Ualihanov: zhizn' i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' [Gubaidulla Ualikhanov: life and socio-political activity]: abstract. dis. ... cand. hist. sciences. Almaty: Publishing house of Kazakh University, 2010. 24 p. [in Russian].

Zhusipuly A. Shakshak Zhanibek batyr. [Shakshak Zhanibek batyr] // Kostanay ta Shukuruli S. Shakshak Zhanibek afsanov // Zhuldyz, 1994, № 10. P. 12. [in Russian].

Zimanov S. Materialy k biografii. [Materials for the biography] // Compiled by Kozybayev I.M. 2nd edition, supplemented and revised. Almaty, 2016. P. 352. [in Russian].

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР - ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ҚУҒЫН-СҮРГІН
ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ
ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION**

МРНТИ 03.20.00

**ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ:
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Асилов Нуртаза Турабекович^{1*}

¹Доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Национальный университет обороны Республики Казахстан, г. Астана, e-mail: asil.757575@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8300-1425>

*Автор–корреспондент

Аннотация. История военнопленных Второй мировой войны – трудный и сложный вопрос, который на протяжении всего существования советской власти оставался закрытым, а если освещался, то через призму проявления героизма советских людей в нацистских концлагерях. Однако интересный и важный аспект истории военного плена – человеческий аспект, т. е. судьба конкретного человека, затерявшегося среди миллионов жертв тоталитаризма, до сих пор остается малоизученной, так как исследование этой проблемы требует нового методологического подхода и привлечения доселе неизвестных документальных источников. В статье на зарубежном и казахстанском материале освещается историография проблемы военнопленных казахстанцев в годы Второй мировой войны (на примере казахов). Судьбы военнопленных-казахстанцев до сих пор нуждаются в дальнейших исследованиях. Новые исследования – это не только получение новых сведений, это возможность восстановления исторической справедливости в отношении соотечественников, на долю которых выпала страшная судьба.

Ключевые слова: военная история, репрессия, военные кадры, Красная Армия, военнопленные, реабилитация, мобилизация.

ҒТАМР 03.20.00

**ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТҮТҚЫНДАРЫ:
ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ**

Асилов Нуртаза Турабекұлы^{1*}

¹Философия докторы (PhD), доцент, Қазақстан Республикасының Ұлттық қорғаныс университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ., e-mail: asil.757575@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8300-1425>

*Автор–корреспондент

Аңдатпа. Екінші дүниежүзілік соғыстағы әскери тұтқындардың тарихы – Кеңес өкіметі өмір сүрген уақыт ішінде жабық күйінде қалған қиын да күрделі мәселе, егер ол қамтылған болса, ол фашистік концлагерьлердегі кеңес халқының ерлігі призмасы арқылы өтті. Алайда, әскери тұтқындық тарихының қызықты және маңызды аспектісі адами аспект болып табылады, яғни тоталитаризмнің миллиондаған құрбандарының арасында жоғалған нақты адамның тағдыры әлі де аз зерттелген, өйткені бұл мәселені зерттеу жаңа әдіснамалық әдісті қажет етеді. көзқарас және осы уақытқа дейін белгісіз деректі дереккөздерді пайдалану. Мақалада екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақ тұтқындары мәселесінің тарихнамасы (қазақтар мысалында) көрсету үшін шетелдік және қазақстандық материалдар пайдаланылған. Қазақстандық әскери тұтқындардың тағдыры әлі де қосымша зерттеуді қажет етеді. Жаңа

зерттеулер тек жаңа ақпарат алу ғана емес, бұл сұмдық тағдырдың тауқыметін тартқан отандастарға қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мүмкіндігі.

Түйін сөздер: әскери тарих, репрессия, әскери қызметкерлер, Қызыл Армия, соғыс тұтқындары, оңалту, жұмылдыру

IRSTI 03.20.00

KAZAKH PRISONERS OF WAR OF THE SECOND WORLD WAR: HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

Assilov Nurtaza Turabekovich^{1*}

¹Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, National Defense University Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: asil.757575@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8300-1425>

*Corresponding author

Abstract. The history of prisoners of war of the Second World War is a difficult and complex issue that remained closed throughout the existence of Soviet power, and if it was covered, it was through the prism of the heroism of Soviet people in Nazi concentration camps. However, an interesting and important aspect of the history of military captivity is the human aspect, i.e. the fate of a specific person, lost among the millions of victims of totalitarianism, still remains poorly understood, since the study of this problem requires a new methodological approach and the use of hitherto unknown documentary sources. The article uses foreign and Kazakh material to highlight the historiography of the problem of Kazakh prisoners of war during the Second World War (using the example of the Kazakhs). The fate of Kazakhstani prisoners of war still requires further research. New research is not only about obtaining new information, it is an opportunity to restore historical justice in relation to compatriots who suffered a terrible fate.

Key words: military history, repression, military personnel, Red Army, prisoners of war, rehabilitation, mobilization.

Введение. В СССР военнопленные в годы войны и послевоенный период ассоциировались с понятиями «изменники», «предатели», «враги народа». А корни такого отношения к военнопленным лежат глубже, оно складывалось еще в годы гражданской войны, когда вместо милосердия и гуманности пришло понятие беспощадности к «классовому врагу». В этот период во внутренней и внешней политике Советского государства утвердился принцип «цель оправдывает средства», т. е. расхождения между декларируемыми принципами политики и ее конкретной реализацией.

Отношение к советским военнослужащим, попавшим в плен, формировалось также и в соответствии с мнением И. В. Сталина о том, что воину Красной Армии лучше погибнуть, чем оказаться во вражеском плену. Эта идея была закреплена в советском законодательстве. «Положением о воинских преступлениях» 1927 года устанавливалось равенство понятий «сдача в плен» и «добровольный переход на сторону противника», которые карались расстрелом с конфискацией имущества.

Каждый военнослужащий, выходивший из окружения, совершивший побег из плена или освобожденный Красной Армией и союзниками по антигитлеровской коалиции, огульно подвергался проверке, граничившей с политическим недоверием. К нему применялись меры, унижавшие личное достоинство и препятствовавшие дальнейшему использованию в армии. Лиц, в отношении которых не было установлено компрометирующих материалов, передавали в военные комиссариаты по территориальности. Материалы на выявленных шпионов, изменников Родины и дезертиров передавались для осуждения в Военные трибуналы. Только по официальным данным, за годы войны и по ее окончании более 233 тыс. человек (Кривошеев, 2001), скомпрометировавших себя в плену, были осуждены на пребывание в лагерях НКВД.

В истории советских военнопленных есть одна сложная и деликатная тема, которую историки не могут рассматривать нейтрально, без пристрастия, так как она связана с такими понятиями, как «измена родине» и «предательство». Историография этого вопроса насколько политизирована, что такие перемены, происходящие в исторической науке, как отказ от

советских идеологических стереотипов, не распространяются на эту проблему. Изучение правоприменительной практики карательных органов СССР и Казахстана показывают, что репрессиям подвергались и те военнопленные, которые не состояли ни в каких военных и других организациях гитлеровской Германии.

Также репрессиям подвергались и группы военнопленных, включённых в невооружённые организации Германии, то есть рабочие батальоны, которых немцы использовали во вспомогательных и тыловых работах. Политическим репрессиям подвергались работавшие в «Туркестанском Национальном комитете», но не бравшие в руки оружия пленные.

Судьба советских военнопленных стала одной из драматических страниц истории Второй мировой войны. Пережив муки нацистских лагерей, испытав нечеловеческие лишения, они априори попадали в категорию лиц, подозреваемых в сотрудничестве с врагом, и проходили сложную процедуру проверки после возвращения на Родину. Многочисленные документы, свидетельские показания говорят о том, что попавшие в плен бойцы и командиры Красной Армии страдали не только в условиях неволи. На Родине они несправедливо рассматривались как трусы и предатели. Это усугубляло их трагедию.

Материалы и методы. Источниковую базу данного исследования составляют документы Архива Президента РК (АП РК), Центрального государственного архива РК (ЦГА РК), государственные архивы областей республики. Наиболее важными источниками являются архивные документы, из фондов Специализированных государственных архивов Департаментов полиции МВД РК (СГА ДП МВД РК), КНБ РК (СГА КНБ РК), также архивов Департаментов по делам обороны МО РК. Весь этот обширный комплекс архивных источников был выявлен в ходе работ по проектам «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных».

Основным методом исследования является метод исторической реконструкции. Широко применяются методы источниковедческого анализа, критического разбора источников.

Обсуждение. История военнопленных Второй мировой войны, долгое время относилась к важнейшим государственным секретам. Неоднократные попытки разобраться в причинах, технологии и результатах репрессий в отношении военнопленных, наталкивались на ожесточенное сопротивление партийно-государственного руководства СССР, которое вплоть до 1991 г. запрещало публикации архивных документов и материалов.

В советский период военнопленные упоминались только в работах, посвященных политике истребления нацистскими властями антифашистов в концентрационных лагерях, а также проблеме участия советских людей в европейском движении Сопротивления. Отсутствие крупных исследований по истории военнопленных второй мировой войны было связано не только с негласным запретом на изучение этой проблемы, но и недоступностью для советских ученых архивных фондов СССР и невозможностью работы в архивах Германии.

На рубеже веков в связи с рассекречиванием некоторых фондов появились возможности объективного изучения проблемы военнопленных. В работах постсоветского периода обсуждались тяжелое положение советских военнопленных, смертность в немецких лагерях, репатриация и другие неисследованные аспекты данной проблемы (П. Полян, Ю.Н. Арзамаскин). В российской историографии наиболее авторитетным источником по этому вопросу считается подготовленный коллективом военных историков под общей редакцией Г.Ф. Кривошеева и изданный в 1993 г. статистический сборник «Гриф секретности снят». Это издание готовилось под эгидой Министерства обороны РФ.

Исследование зарубежных авторов (А. Даллин, А. Штрайм, А. Шнеер, Х.Штрайт, Р. Отто, Б. Бонвеч, Й.Хоффманн) отличаются оснащённостью фактическим материалом, критическим отношением к политике советской и нацистской властей и категоричностью суждений и оценок результатов противоправной политики этих стран.

В 1990-х годах были переведены некоторые работы зарубежных авторов (Х.В. Нойлен, Е. Андреева и др.). Однако, когда многие стереотипные оценки отдельных исторических событий и явлений подверглись пересмотру, изучение истории воинских частей, созданных из советских военнопленных оставалось еще на прежнем уровне (С.И. Дробязко, М.И. Семиряги).

В Казахстане в советский период проблема военнопленных не изучалась, так как не было возможностей изучения материалов отечественных и зарубежных архивов. Попытки снять грифы ограниченного доступа к ряду архивных документов в годы войны были предприняты в

конце 1980-х гг. в Институте истории партии при ЦК КП Казахстана, в структуре которого хранился значительный комплекс документов архивного фонда КПСС, связанный с историей Казахстана. Однако проведенная работа тогда не могла стать полноценной, чтобы дать целостное представление о военнопленных.

Результаты исследования. После обретения Казахстаном независимости, в 1993 г. принят Закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». Было реабилитировано 340 тыс. незаконно репрессированных, издано свыше 15 «Книг скорби» со списками более 140 000 тыс. безвинно пострадавших соотечественников. В контексте реабилитационных действий на месте подразделений ГУЛАГа (а на территории Казахстана их было около 26) были созданы особые бюджетные организации – музейно-мемориальные комплексы (ММК), предметно занимающиеся изучением истории политических репрессий, депортации и голода. Всемирную известность получили ММК «АЛЖИР», музеи политических репрессий в Караганде, Шымкенте и др. Указом Президента РК № 3443 от 5 апреля 1997 г. 31 мая был объявлен днем памяти жертв политических репрессий.

В результате деятельности созданной в 1994 г. Правительственной комиссии, были рассекречены тематические комплексы документов в государственных архивах республики. В 2004–2008 гг., по инициативе Архива Президента РК, была создана Межведомственная комиссия по рассекречиванию документов бывшего архивного фонда коммунистической партии. В результате работы комиссии, Архивом Президента РК были сняты грифы секретности с более чем 40 тысячи дел партийных документов за 1937–1991 гг. Среди них особый научный вызывают материалы «особых папок» – документов, на которые был наложен гриф высшей формы секретности.

В 2000-х г., появились первые работы, основанные на архивных документах. Среди них работа А. Какена отличается использованием некоторых недоступных рядовому исследователю материалов из тайников органов безопасности (Какен, 2000). Г.К. Кокебаевой на основе материалов германских архивов написаны две монографии и несколько десятков статей по данной теме (Кокебаева, 2009; 2016). В статьи К.С.Алдажуманова рассматриваются проблемы участия казахстанцев в легионах, созданных из военнопленных (Алдажуманов, 2016).

Сотрудниками Архива Президента РК был издан сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е годы, где были опубликованы воспоминания военнопленных казахстанцев (Дегитаева, 2002).

Помимо этого, Архив Президента РК к 70-летию Победы в Великой Отечественной войне в январе 2015 г. приступил к работе над проектом «Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны: литература, источники и база данных». Целью проекта является изучение истории военнопленных-казахстанцев, выяснение их судеб, создание многофункциональной информационной системы и базы данных, призванных обеспечить информационными ресурсами исследования по широкому спектру вопросов.

В мае 2015 г. в интернете был размещен сайт www.tutkyn.kz, который является информационно-тематическим веб-ресурсом Архива Президента Республики Казахстан. На сегодняшний день в базе данных уже имеются более 30 тысяч фамилий военнопленных-казахстанцев. В эту базу данных впервые из Архива Департамента внутренних дел г. Алматы из фонда №10 «Фильтрационные и трофейные материалы на бывших военнопленных» вошли около 3 тыс. (2834) списков казахстанских военнопленных. Также с сайтов Центра документации – научно-исследовательского учреждения при Объединении Саксонские мемориалы в память жертвам политического террора и мемориала Эренхайн Цайтхайн выявлено больше 2 тыс. (2146) военнопленных казахстанцев и вошли сведения из опубликованных списков местной печати, фонда Мустафы Шокая, предоставленные данные учеными, исследователями, местными организациями, местными и областными военкоматами (республики) (Жылгелдинов, 2020).

Проект архива вызвал интерес в обществе, ряд республиканских и региональных СМИ освещали данную тему в статьях и видеосюжетах, в Архив стали обращаться люди с просьбами поиска информации о пропавших без вести и оказавшихся в плену в годы войны родных и близких. К проекту Архива Президента РК присоединились коллеги государственных архивов Западно-Казахстанской области, города Тараза и Шымкентского регионального архива. Поиск информации по военнопленным получил свое продолжение, когда в мае 2015

года Парламент Федеративной Республики Германии принял решение о выплате денежной компенсации бывшим советским военнопленным. Архив Президента выступил гарантом подлинности документов бывших военнопленных, которым полагалась компенсация. Всего сотрудники Архива оказали помощь в оформлении документов 17 казахстанцам.

Современное состояние проблемы военнопленных казахстанцев, оказавшихся в 1939-1945 гг. в плену фашистской Германии, Финляндии и других европейских стран, стало возможным благодаря Указу Президента Республики Казахстан К. Токаева от 24 ноября 2020 года № 456 «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий». В период 2021-2023 гг., рабочая группа по изучению, подготовке заключения и рекомендаций по реабилитации военнопленных казахстанцев рассмотрела архивные документы и материалы, раскрывающая массовые репрессии в отношении военнопленных казахстанцев.

На сегодняшний день большая часть материалов касательно массовых политических репрессий XX столетия хранится в СГА МВД РК, общее количество которых составляет 172 тыс. 462 единиц хранения: уголовные дела на лиц, не подлежащих реабилитации (13 тыс. 187 ед.хр.); уголовные дела в отношении репрессированных граждан, оправданных судебными органами (122 тыс. 836 ед. хр.); фильтрационные и трофейные материалы на бывших военнопленных и репатриированных из Германии граждан бывшего СССР (36 тыс. 439 ед. хр.) (Таблица 1).

Исследовательская группа работала с документами фонда №10 «Фильтрационные и трофейные материалы бывших военнопленных», хронологические рамки – 1942–1956 гг. Проверочно-фильтрационные дела (ПФД) на сегодняшний день слабо изученный вид документального источника в Казахстане.

Таблица 1 – Сведения о количестве архивных материалов, находящихся на хранении в спецархивах МВД РК

Наименование органа	Фонд «Уголовные дела реабилитиро- ванных лиц» (ед.хр.)	Фонд «Уголовные дела нереабилити- рованных лиц» (ед.хр.)	Фонд «Фильтра- ционные и трофейные материалы на бывших военнопленных» (ед.хр.)	Общее количество единиц хранения
ДП Акмолинской области	429	5 662	1 308	7 399
ДП Актюбинской области	617	9 936	2 520	13 073
ДП г.Алматы	1 930	2 158	3 612	7 700
ДП Алматинской области	2 034	5 263	1 091	8 388
ДП Атырауской области	341	2 869	1 250	4 460
ДП Восточно-Казахстанской области	2 349	17 402	4 316	24 067
ДП Жамбылской области	277	5 428	2 115	7 820
ДП Западно-Казахстанской области	566	7 177	851	8 594
ДП Карагандинской области	1 155	9 074	1 516	11 745
ДП Кызылординской области	502	5 012	544	6 058
ДП Костанайской области	821	6 907	2 636	10 364

ДП Мангистауской области	41	520	612	1 173
ДП Павлодарской области	309	4 976	817	6 102
ДП Северо-Казахстанской области	587	6 643	2 175	9 405
ДП г. Шымкент	563	8 164	8 504	17 231
МВД РК г. Нур-Султан	666	6 216	2 572	9 454
Итого:	13 187	122 836	36 439	172 462

В СГА КНБ РК архивного фонда касательно политических репрессий не имеется. В 2014 году согласно запросу, из КНБ РК в МВД РК была осуществлена передача «Архивных уголовных дел на лиц, не подлежащих реабилитации» (666 ед.хр. и 595 карточек), «Архивных уголовных дел на реабилитированных лиц» (6216 ед.хр. и 5363 карточек), «Фильтрационных трофейных материалов на бывших военнопленных» (2572 ед.хр. и 4756 карточек). В то же время, хранятся материалы советского периода: контрразведывательные дела и дела конфиденциальных помощников (26100 ед.хр.), переписка органов безопасности (16594 ед.хр.), нормативные правовые акты и распорядительные документы (1475 ед. хр.), в которых проводятся поиски материалов и документов, связанных с политическими репрессиями казахстанцев.

Данные материалы представляют собой одну из важных групп архивных документов, содержащих основные сведения о судьбе военнопленного: автобиографии и объяснительные записки об обстоятельствах пленения и нахождении в плену; протоколы допросов бывших военнопленных, составленные в отделах контрразведки «Смерш» воинских частей или проверочно-фильтрационных лагерей; заключения проверочно-фильтрационных комиссий, выносившиеся по результатам госпроверки (об освобождении из лагеря, демобилизации; агентурные донесения о поведении и «образе мыслей» бывшего военнопленного после прохождения им фильтрации.

Изучение материалов дает представление об обстоятельствах пленения, условиях содержания и использования труда военнопленных в немецких лагерях. Кроме того, можно проследить пути переброски военнопленных, сроки нахождения в лагерях, использование труда военнопленных на промышленных объектах немецких властей, предпринимаемые попытки вырваться из плена, побег, присоединение к партизанским отрядам и места прохождения государственной проверки в фильтрационных лагерях.

Таким образом, репрессивные акции против бывших военнопленных и репатриантов были продуманным и целенаправленным. С первых дней после освобождения немецкого плена, попадая в проверочно-фильтрационный пункт или лагерь, они оказывались в системе ГУЛАГа. Советское руководство, обещая не подвергать репрессиям своих граждан-военнопленных, вновь подвергло их системным политическим репрессиям.

Унижения, голод, болезни, антисанитарные условия показывали им, что они виновны, а степень их вины и меры наказания будут разбирать карательные органы. На их глазах почти каждого десятого отправляли либо в лагерь, либо на спецпоселение. После возвращения к постоянному месту жительства также следовали аресты и жесткие приговоры, беспрестанные вызовы в органы МГБ для выяснения каких-либо обстоятельств пребывания в плену или на работе в Германии. Все это держало в напряжении вернувшихся домой, воспитывая в них страх. Их пытались сломить, морально раздавить, заставить молчать, жить в повиновении. Они боялись вспоминать о событиях войны, в результате которых оказались в плену или в немецкой неволе.

Несмотря на рассекречивание огромного пласта документов, к сожалению, наша история хранит много «белых пятен». В частности, в истории Второй мировой войны невыясненной остается судьба многих военнопленных- казахстанцев. До сих пор не установлено точное количество погибших казахстанцев, число наших соотечественников, попавших в плен, умерших в фашистских концлагерях, оставшихся в живых и реабилитированных и нет. Не было правовых решений судебных органов по военнопленным. Многие из них и их семьи не

реабилитированы. Те же, кто вернулся на Родину, поверив обещаниям властей, были отправлены в лагеря. Их освободили в 1955 году, на основании постановления Верховного Совета, но они не были восстановлены в гражданских правах.

По предварительным итогам выявлены основные категории военнопленных. Первая, самая многочисленная категория – военнопленные, не служившие в воинских и других частях. Их рекомендуется делить на две группы: а) группа военнопленных, которые не подверглись к репрессиям; б) репрессированные военнопленные.

На основе изучения документов выяснилось, что военнопленные, не служившие в воинских и других частях, были осуждены в основном в 1948-1949 гг. на основе агентурной работы, доноса осведомителей. Затем все они были освобождены в результате объявления амнистии. Они получили свободу по амнистии, но в документах нет решений о реабилитации. 29 июня 1956 г. было принято Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР № 898-490 с «Об устранении последствий грубых нарушений законности в отношении бывших военнопленных и членов их семей». В постановлении было указано на незаконность необоснованность репрессии большого количества военнослужащих, честно выполнивших свой воинский долг и ничем не запятнавших себя в плену. Серьезным нарушением законности являлась также и практика разжалования без суда в рядовые офицеров, бывших в плену или окружении противника, и направления их в штурмовые батальоны. Было решено внести на рассмотрение Президиума Верховного Совета СССР вопрос о распространении действия Указа Президиума Верховного Совета СССР от 17 сентября 1955 г. об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., на бывших военнослужащих Красной Армии, осужденных за сдачу в плен противнику, отбывших или отбывающих наказание. 20 июня 1956 г. на заседании Президиума ЦК КПСС было принято секретное постановление «Об устранении последствий грубых нарушений законности в отношении бывших военнопленных и членов семей». 18 сентября 1956 г. были даны разъяснения Президиума Верховного Совета СССР о применении этого указа к бывшим военнопленным. Однако здесь речь шла не о реабилитации, а об освобождении осужденных бывших военнопленных по амнистии. Советские люди, побывавшие в немецком плену, многие годы считались подозрительными элементами, их исключили из партии, по малейшему поводу увольняли с работы, их не причисляли к участникам войны.

Следующий этап реабилитации жертв репрессий начался с конца 1980-х и начал 1990-х годов с крахом социалистических режимов в Восточной Европе и Советском Союзе, тогда появилось много нового материала о массовых политических репрессиях, были приняты законы об осуждении репрессивного режима. В августе 1990 года президент СССР М.С. Горбачев подписал Указ о восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20-50-х годов XX в. В 1987-1990 гг. были реабилитированы более миллиона человек (Указ Президента СССР, 1990).

В Российской Федерации усилиями политических деятелей и ученых вопрос о военнопленных был пересмотрен. Председатель Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий А.Н. Яковлев обратился к президенту РФ Б.Н. Ельцину о восстановлении исторической справедливости в отношении бывших советских военнопленных и депортированных граждан, оказавшихся в годы войны в фашистских лагерях. Президент РФ 24 января 1995 года подписал Указ «О восстановлении законных прав российских граждан – бывших советских военнопленных и гражданских лиц, репатриированных в период Великой Отечественной войны и в послевоенный период». Однако на бывших военнопленных-казахстанцев не распространяется действие Указа Президента РФ, так как они не являются гражданами РФ (Наумов, 1996).

Реабилитация военнопленных этой категории заключается в восстановлении гражданских прав и возвращении статуса ветерана войны, временно пребывавшего в плену у противника.

Согласно официальным данным непосредственными участниками боевых действий в период войны стали около 1 миллиона 200 тысяч солдат и офицеров казахстанцев, призванных в ряды РККА в период 1941-1945 гг., а также 178 000 красноармейцев, служивших в рядах РККА к началу войны. Таким образом общее число казахстанцев, участвовавших в войне равняется $1\,200\,000 + 178\,000 = 1\,378\,000$ (один миллион триста семьдесят восемь тысяч) человек. Если исходить из расчетных реконструированных данных переписи населения СССР в

1939 году, согласно которым доля казахов в составе всего населения республики равнялась 40,4%, то число казахов, проживавших в Казахстане и участвовавших в войне составляет:

$$1\,378\,000 * 0.404 = 556\,712,$$

т.е. пятьсот пятьдесят шесть тысяч семьсот двенадцать человек.

Поскольку нашей целью является установление численности всех военнопленных казахов, граждан СССР, независимо в какой союзной республике они проживали до призыва в РККА, то прибавим сюда расчетное количество призванных в РККА казахов, проживавших в других республиках, которое определим, как:

$$773\,949 * 0.22 = 170\,268,$$

где 0.22 или 22% средний уровень мобилизации по СССР.

Теперь, суммируя эти две величины, получаем, что

$$556\,712 + 170\,268 = 726\,980,$$

что всего семьсот двадцать шесть тысяч девятьсот восемьдесят казахов, граждан СССР, были призваны в ряды РККА и приняли участие в войне.

Из исследований российских и западных авторов известно, что каждый из между пятым и шестым красноармейцем, участвовавшим в войне (а если быть точнее 18.5183% всех красноармейцев) попали в плен к фашистам. Следовательно, можем предполагать, что

$$1\,378\,000 * 0.185183 = 255\,182,$$

что двести пятьдесят пять тысяч сто восемьдесят два красноармейцев-казахстанцев попали в плен к фашистам. Отсюда, число казахов, призванных из Казахской ССР и попавших в фашистский плен, будет составлять:

$$255\,182 * 0.404 = 101\,188,$$

т.е. сто одна тысяча сто восемьдесят восемь чел.,

соответственно, число казахов, попавших в плен из числа казахов – не жителей Казахской ССР будет:

$$170\,268 * 0.185183 = 31\,531,$$

тридцать одна тысяча пятьсот тридцать один человек, а всего военнопленных казахов, граждан СССР, будет:

$$101\,188 + 31\,531 = 132\,719,$$

сто тридцать две тысячи семьсот девятнадцать, т.е., столько этнических казахов попали в плен в 1941 – 1945 годы.

По оценке российских, немецких и других западных экспертов примерно 57,8% (по некоторым источникам 63%), всех военнопленных красноармейцев погибли в немецком плену. Тогда, применительно к военнопленным казахстанцам можем сказать, что

$$255\,185 * 0.578 = 147\,496 \text{ чел.},$$

сто сорок семь тысяч четыреста девяносто шесть казахстанцев погибли в фашистском плену, из них

$$147\,496 * 0.404 = 59\,588,$$

пятьдесят девять тысячи пятьсот восемьдесят восемь казахов.

Соответственно, число казахов, попавших в плен из числа казахов - не жителей Казахской ССР будет $31\,531 * 0.578 = 17\,123$ семнадцать тысяч сто двадцать три человек.

Таким же образом можно определить количество всех погибших в плену казахов, граждан СССР, которое составит

$$132\,719 * 0.578 = 76\,711,$$

т.е. семьдесят шесть тысячи семьсот одиннадцать человек.

4. Следовательно, число военнопленных казахов, оставшихся в живых и возможно перешедших на службу Германии, будет равно:

а. из числа воинов, призванных из Казахской ССР:

$$101\,188 - 59\,588 = 41\,600 \text{ (сорок одна тысяча шестьсот) чел.},$$

б. из числа всех воинов-казахов, призванных из других республик СССР:

$$31\,531 - 17\,123 = 14\,408,$$

$$\text{всего казахов } 41\,600 + 14\,408 = 56\,008,$$

т.е. пятьдесят шесть тысяч восемь человек (Таблица 2).

Таблица 2 – Расчет количества военнопленных казахов

№	Категории	Всего по КазССР	Этнических казахов		
			по КазССР	из других регионов	всего
1	призваны в РККА	1 378 000	556 712	170 268	726 980
2	попали в плен	255 182	101 188	31 531	132 719
3	умерли в плену	147 496	59 588	17 123	76 711
4	остались в живых	107 686	41 600	14 408	56 008

Из них после окончания войны в Казахстан были возвращены 23 143 (двадцать три тысячи сто сорок три) военнопленных казахов. Судьба остальных казахов, призванных из Казахской ССР $41\,600 - 23\,143 = 18\,457$, а также из всех республик СССР $56\,008 - 23\,143 = 32\,865$ чел. неизвестно, хотя имеются сведения о том, что часть из них при помощи американских и английских властей были отправлены для проживания в другие страны или остались в Германии, а другие из них были расстреляны на местах советскими войсками сразу же при их передаче западными союзниками, а некоторые наложили на себя руки во время их транспортировки на территорию СССР.

Заключение. Сегодня с определенной степенью точности мы можем утверждать, что располагаем достоверными данными относительно количества казахов, принявших участие в войне, а также, о количестве жертв как среди воинов-казахстанцев, так и среди этнических казахов, проживавших в СССР. Общее количество военнопленных-казахстанцев, оказавшихся в плену, определить точно достаточно сложно. Ученые и эксперты научно-аналитическими методами подсчитали что, каждый из между пятым и шестым красноармейцем (примерно 5,4) попал в плен к фашистам. Это также соответствует выводам российских и зарубежных экспертов. По этой методике более 255 тысяч казахстанцев оказались в плену на оккупированных Германией территориях. Из более чем 128 тысяч казахов, находившихся в плену, более 47 тысяч военнопленных остались в живых к окончанию войны. Из них после войны были возвращены в Казахстан 23 тысячи 143 военнопленных, судьба остальных неизвестна.

Фактически военнопленные, в том числе и казахстанцы, в ходе войны попав в плен, в первый раз стали жертвами человеконенавистнической, национал-шовинистической, фашистской политики, когда военнопленных Советского Союза, отказавшегося подписать Женевскую Конвенцию 1929 года об условиях содержания военнопленных – массами расстреливали, сжигали в газовых камерах, использовали в научных целях, морили голодом, содержали в нечеловеческих условиях, принуждали как рабов трудиться на каторжных работах и т.д. Потому, что от них отказалось их родное государство. По этой причине, красный крест, и другие международные организации не могли их защищать.

Статья выполнена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных».

Список литературы и источников:

Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Стат. исслед. / Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 607 с.

Кәкен А. Түркістан легионы. – Астана: Республикалық баспа-полиграфия орталығы, 2000. 140 б.

Кокебаева Г.К. Германия – Россия – СССР: политика, война и плен. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. 352 с.

Көкебаева Г.К. Талқыға түскен тағдыр: түркістандық соғыс тұтқындары. Монография. Алматы: Полиграфия сервис и К⁰, 2022. 302 б.

Алдажұманов Қ.С. Тұтқындағы қазақ жауынгерлері және Түркістан легионы (1941-1945 жж.) // Отан тарихы. 2016. № 4. Б.41-59.

Страницы трагических судеб: Сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е гг. / Отв.ред. Л.Д. Дегитаева. Алматы: Жеті жарғы, 2002. 448 с.,

Жылгелдинов М.Т. Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны. Опыт Архива Президента РК по созданию республиканской базы данных // Открытая школа. 2020. № 2 (193). https://open-school.kz/glavstr/data_sob/data_sob_193_1.htm

Указ Президента СССР «О восстановлении прав всех жертв политических репрессии 20-50-х годов». 13 августа 1990 г. // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. М.: Республика, 1993. С. 187-189.

Наумов В.П. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история. 1996. № 2. С. 91-112.

References

Rossiya i SSSR v voynah XX veka. Poteri vooruzhennykh sil: Stat. issled. [Russia and the USSR in the wars of the 20th century. Losses of the armed forces: Statistical research] / Pod obshch. red. G.F. Krivosheeva. M.: OLMA-PRESS, 2001. 607 s. [in Russian]

Kaken A. Turkistan legiony. [Turkestan Legion]. Astana: Respublikalyq baspa-poligrafiya ortalygy, 2000. 140 b. [in Kazakh]

Kokebaeva G.K. Germaniya – Rossiya – SSSR: politika, vojna i plen. [Germany – Russia – USSR: politics, war and captivity.] Monografiya. Almaty: Qazaq universiteti., 2009. 352 s. [in Russian]

Kokebaeva G.K. Talqyga tusken tagdyr: turkistandyq sogys tutqyndary. [Discussed fate: Turkestan prisoners of war]. Monografiya. Almaty: Poligrafiya servis i K0, 2022. 302 b. [in Kazakh]

Aldazhumanov K.S. Tutqyndagy qazaq zhauyngerleri zhane Turkistan legiony (1941-1945 zhzh.) [Captive Kazakh soldiers and the Turkestan Legion (1941-1945)] // Otan tarihy. 2016. № 4. P. 41-59. [in Kazakh]

Stranicy tragicheskikh sudeb: Sbornik vospominaniy zhertv politicheskikh repressij v SSSR v 1920-1950-e gg. [Pages of tragic destinies: Collection of memoirs of victims of political repressions in the USSR in the 1920-1950s] / Otv.red. L.D. Degitaeva. Almaty: Zheti zhargy, 2002. 448 s. [in Russian]

Zhylgeldinov M.T. Voennoplennyye – kazahstancy Vtoroj mirovoj vojny. Opyt Arhiva Prezidenta RK po sozdaniyu respublikanskoy bazy dannykh [Kazakhstani prisoners of war of the Second World War. Experience of the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan in creating a republican database] // Otkrytaya shkola. 2020. № 2 (193). https://open-school.kz/glavstr/data_sob/data_sob_193_1.htm [in Russian]

Ukaz Prezidenta SSSR «O vosstanovlenii prav vsekh zhertv politicheskikh repressii 20-50-h godov». 13 avgusta 1990 g. [Decree of the President of the USSR "On the restoration of the rights of all victims of political repression of the 20-50s." August 13, 1990] // Sbornik zakonodatel'nykh i normativnykh aktov o repressiyah i rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij. M.: Respublika, 1993. S. 187-189. [in Russian]

Naumov V.P. Sud'ba voennoplennykh i deportirovannykh grazhdan SSSR. Materialy komissii po rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij [The fate of prisoners of war and deported citizens of the USSR. Materials of the commission for the rehabilitation of victims of political repression] // Novaya i novejschaya istoriya. 1996. № 2. S. 91–112. [in Russian]

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ
РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ
REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN**

FTAXP 03.00.20

**1920-1930 ЖЖ. ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДІНИ
ТҰЛҒАЛАР ТАҒДЫРЫ (АҚТӨБЕ ӨңІРІ БОЙЫНША)**

Сәрсембин Үмбетқан Қуандықұлы^{1*}

¹Философия ғылымдарының кандидаты Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің кафедра меңгерушісі, Ақтөбе қ., E-mail: sarsembin1982@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада саяси қуғын-сүргінге ұшыраған Ақтөбе өңіріндегі діни тұлғалар тағдыры зерделенеді. Қазақ мәдениетінде ұлт зиялыларының (алаштың) қалыптасу негізінде жатқан (тарихтан келе жатқан) құндылықтарды большевиктердің күні бұрын (билікке келісімен) зерттегендігі, қазақтың байлары мен діни тұлғаларын қуғындаудың қарқынды болғандығы деректермен дәйектеледі. 1926 жылғы партия жиналыстарында қазақтың байларын жою жұмыстарының қатаң түрде қолға алынғандығы ашық айтылды. Мақалада мешіт ұстаған діни тұлғалардың аты-жөндері келтіріліп, тағдырлары зерделенеді.

Түйін сөздер: Саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық мүдде, ұлттық сана және т.б.

MPHTI 03.00.20

**СУДЬБА РЕПРЕССИРОВАННЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ
В 1920-1930-Е ГГ. (ПО АКТЮБИНСКОМУ РЕГИОНУ)**

Сарсембин Умбетқан Куандыкович¹

¹Кандидат философских наук заведующий кафедрой Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, г. Актобе, E-mail: sarsembin1982@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье исследуется судьба религиозных деятелей Актюбинского региона, подвергшихся политическим репрессиям. О том, что ценности, лежащие в основе формирования национальной интеллигенции (Алаша) в казахской культуре, были изучены большевиками ранее (с согласия властей), усилились преследования казахских баев и религиозных деятелей. На партийных собраниях 1926 года было открыто заявлено, что работа по преследованию казахских баев была решительной. В статье приводятся имена религиозных деятелей, владевших мечетью, изучаются их судьбы.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитаризм, национальные интересы, национальное сознание и др.

IRSTI 03.00.20

**1920S-1930S THE FATE OF PERSECUTED RELIGIOUS FIGURES
(FOR AKTOBE REGION)**

Sarsembin Umbetkan Kuandikdovish¹

¹Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Aktope Regional University named after K. Zhubanov, Aktope, E-mail: sarsembin1982@mail.ru

*Автор-корреспондент

Abstract. The article examines the fate of religious figures of the Aktobe region who were subjected to political repression. The fact that the values underlying the formation of the national intelligentsia (Alasha) in Kazakh culture were studied by the Bolsheviks earlier (with the consent of the authorities), the persecution of Kazakh bays and religious figures intensified. At the party meetings of 1926, it was openly stated that the work on the persecution of Kazakh Bais was decisive. The article contains the names of religious figures who owned the mosque, and their fates are studied.

Keywords: political repression, totalitarianism, national interests, national consciousness, etc.

Кіріспе. Ел болмысының тірегі - дін мен мәдениет, тіл мен дәстүр, атамекен жердің талабына сай шаруашылықты жүргізу тәртібі. Ұлт ісіне жауапты адамдар қатары сақталған, олардың қоғамға қызмет ету дәстүрі жоғалмаған елде өмір сүрудегі тәжірибе де жойылмайды, керісінше уақыт талабына сай өрісті кеңейтіп отырады. Ұлттың дәстүрлі діні мен мәдениетінің қызметін шектеп, тұлғалардың қоғамдағы рөлін әлсіретпейінше (құндылықтарды санадан өшірмей) қоғамның өзіндік санасын жою мүмкін емес. Өйткені, халықтың өзі адамгершілігі мол, білімді адамдарды болашақ үшін тәрбиелеп отырады. Сондықтан да, тәуелсіздікті қайта қалпына келтіру үшін немесе тәуелсіздік тұсында мемлекетті, ел басқаратын адамдардың жауапкершілігін күшейту мақсатында ұлт зиялыларының қоғам ісіне араласуы заңды құбылыс. Ал, қызылдар билігі елдің мәдениетімен қатар ұлт зиялыларын жоюға бар күшін салды.

Қазақ мәдениетінде ұлт зиялыларының (алаштың) қалыптасуының негізінде жатқан (тарихтан келе жатқан) нәрселерді большевиктердің күні бұрын (билікке келісімен) зерттей бастағандығы көрінуде. Ұлтты әлсірету қазақтың байлары мен діни тұлғаларын қуғындаудан басталды.

Материалдар мен әдістер. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві қорларындағы дін өкілдерін, қазақ байларын қуғын-сүргінге ұшыратуға қатысты деректер зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. Кеңес үкіметі 1926 жылдың өзінде бір қана Ақтөбе облысында мыңға жуық адамды сайлау құқынан айырып, қоғамнан шеттеткен. Сол кездегі партия отырыстарында қазақтың байларын жою жұмыстарының қатаң түрде қолға алынып отырғандығы ашық айтылған: «В Казакстане имеются две категорий баев. К первой категорий принадлежат те крупнейшие потомственные бай, имена которых известны для всего района, даже и области, с давних пор управляющие трудовым казакским населением, получавшие в свое время похвальные листы, награды и подарки от царя за беспорочную службу. К второй категории – те бай, встречающиеся в каждом ауле подобно руским кулакам, - мелкие бай торговцы. Упомянутые группы – враги трудовых казаков обе эти группы эксплуатируют казакских батраков, бедняков и средняков. Однако при существующей система управления в казакстане они отличаются друг от друга. У них классовые интересы общие, но влияние для казакской общественности и вред трудовым казакам не одиноковы. Мелкие казакские бай встречаются в каждом ауле имеют влияние на свой род и даже на весь аул, эксплуатируют трудовых казаков стараются проводить свой личные итересы в ущерб общей трудовой массы. Мы имеем полную возможность всегда бороться с этой группой баев без применения революционных мер..» (АОМА, 63: 7). Кеңес билігіндегілер ұлт зиялылары түгілі, халықтың пікірімен де санаспаған. Керісінше елдің болмысы мен тұрмысын қыспаққа алу жұмыстарын жылма жыл күшейтіп отырған. 1925 жылы Қазақстанның экономикалық саяси жағдайына қатысты жазылған құжаттарда: «В течении всего 1925 года в деятельности байства можно было заметить в его принять участие в всех областях жизни аула придавая уклон свойственный байской психологий. Главными вопросами, которым байство больше всего уделяло внимание – это Е.С.Х.Н. и перевыборы советов, а отсюда уже вытекало агитация против Соввласти, ВКП, разных общественных организаций, как-то: Союз Кошчи, Коперация и.т.д....» - деп жазылған (АОМА, 681: 17). Демек, кеңестік билік бастапқы кездің өзінде қазақ қоғамының тірегі болған байлар мен діни тұлғаларды жоюды жоспарлаған. Мәселен, 1926 жылы 8 қарашада Ақтөбе қалалық кеңесі мен барлық басқарма басшыларына жолдаған хаттардың бірінде сайлау құқынан, дауысынан айырылатын адамдарға кімдердің жататындығы жазылған. Бұнда діни адамдар мен байлардың барлығы кірген, ел ішіндегі қоғамға сыйлы кісілер, тіпті саясатқа араласпай өз бетімен жүрген, халықтың рухына қызмет ететін әулилер, көзқаракты адамдарға

дейін қоғамнан шеттетілуі керектігі көрсетілген: «Актюбинский Губисполком предлагает при проведении предстоящей перевыборной компании руководствоваться следующим:

1) При составлении и проверке списков избирателей и лиц, лишенных избирательных прав, согласно инструкции ВЦИК, опубликованной в «Известиях» №-263, Избирательным комиссиям необходимо иметь ввиду, что перечень лиц, лишенных избирательных прав, для Казакстана дополнен следующими категориями..... делдалы и аульные торговцы, перекупщики и маклера. Муллы, бывшие и настоящие служители религиозного культа и преподаватели мусульманского вероучения. Имамы, Ишаны, Кальфе, Хазреты, Таубы, лица известные среди казакского населения под названием «баксы» (АОМА, 3: 63). Сайлау құқынан айырылып отырған діни адамдардың бойында білімімен қоса әулиелік, ақындық қасиеттер де болғандығы белгілі. Бұлардың ішінде әлі күнге дейін толығымен зерттелмей жатқан адамдар көп. Тізімде аты аталған кісілердің барлығы Бұқара, Қазан қалаларында, сол кездегі Түркияның діни оқу орындарында оқыған. Түкістандағы Қожа Ахмет Иассауи медресесінен білім алған. 1918 жылы жасақталған Алашорда милициясының құрамында болған, 1930 жылдары кеңес үкіметіне қарсы орын алған көтерілістерге қатысқан.

1927 жылы Ақтөбе облысының бір қана Ақтөбе ауданына қарасты ауылдарда мешіт ұстаған кісілердің ішінде №1 ауылда Есенаманов Ізбасар, Қалыбасов Кенжеғали, Есалиев Байбарақ, №2 ауылда Жанұзақов Баймұхамбет, Әділов Нығмет (Нигмат), №3 ауылда Досмұхамедов, Байдәулетов Отаралы, Сүргіназов Зайлат (Цургуназов Зайлат), Буранкулов Бикей, №4 ауылдан Қарабасов Байрақ, Қадырбеков Ахметқали, Қарабаев Мутыгулла, Садиров Абдрахман және тағы да басқа діни адамдар сайлау құқынан айырылып, кейін қудаланған (АОМА, 3: 69). 1929 жылы тәркілеуге ұшырап, 1930 жылы үкіметтің реформаларына (ет, етке мал дайындау және астық дайындау) қарсы болды деген жаламен халық сотымен 5 жылға сотталған. Бұдан аман қалғаны 1937 жылы сталиндік репрессия құрбаны болған.

Жанұзақов Баймұхамбет молда 1866 жылы дүниеге келген. Әуелі ауыл медресесінде, Қожа Ахмет Иассауи медресесінде, кейін басқа елдерде білім алған. Кейбір деректерде бұл кісілерді Уфамен байланыста болды, панисламистік қозғалыстың мүшесі деп айыптаған. Бай, ел ішінде үлкен беделге ие, сауатты әрі көзқарақты адам болған. Оның отырған үйі Желтау (кейін бұл ауылдың атауын большевиктер Қызыл ту деп өзгерткен) ауылында, жазғы жайлауы осы ауылға жақын Жезді өзенінің бойында болған. Жергілікті кісілердің айтуынша Желтау ауылындағы мешітті 1902 жылдары Батырбай деген бай кісі салғызып, осы Баймұхамбетке тапсырады. 1930 жылдары Баймұхамбет халық сотымен 5 жылға сотталып, жер аударылғанда мешіт ғимараты әуелі мектепке, кейін дүкен ретінде пайдаланылған. Мешіт тартып алынғаннан кейін қаладан арнайы адамдар келіп мұнарасын бұзып, айшықтарын алып кетеді. 1950 жылдардан кейін колхоздың астық сақтайтын қоймасы болған. Бала кезінде көрген кісілер: «1960 жылдары қоймаға айналған мешіт ғимаратына астық тиеген көлік еркін кіріп шығатын еді» - дейді. Ғимараттың төбесі биік болған, 1965 жылы мешіт қабырғалары тарқатылып Петропавл ауылында салынып жатқан құрылысқа пайдаланылған. Ал осы ауылға жақын Ақтөбе ауданының №5 ауылындағы (Дамбар ауылы) мешітті Сүлейменов Кәрім деген кісі салдырған. Бұл мешіттің де 1930 жылдардан кейін тарқатылып осы мандағы ауылдарға құрылысқа жөнелтілген. Ақтөбе ауданына қарасты (Желтау, Дамбар, Шаншар ауылдарындағы) мешіт құрылыстарына сырттан арнайы құрылысшылар әкелінген. Шынымен де солай болуы мүмкін, өйткені мешіт қабырғалары таудың қалақ тастарынан бірдей тұрғызылған. Башқұрт құрылысшыларының қолымен салынған мешіттердің ішінде қазіргі күні Қарғалы ауданы Қарабұтақ ауылындағы мешіт ғимараты қана сақталып қалған. Оны да Кеңес үкіметі мұнарасын бұздырып мектепке спорт зал ретінде пайдалануға береді. Бала кезінде осы жерлердегі мешіт үйлерін көзбен көрген кісілер Қызылтудағы, Шаншар, Дамбар ауылдарындағы мешіт ғимараты осы Қарабұтақтағы мешітпен бірдей болғандығын айтады. 70 жастағы Сүлейменов Кәрім 1928 жылы Қарқаралыға жер аударылып, сол жақта қайтыс болған.

Ақтөбе ауданы ауылдарындағы мешіттердің барлығы 1900 жылдары Ақтөбе қаласындағы мешітпен қатар салынғанға ұқсайды. Сол кездегі қазақтың діни тұлғаларының ағартушылық қызметтері құр білім беруден тұрмағаны белгілі. Діни адамдар «білімді қоғамның игілігіне айналдыратын рухани орта қалыптасып, ел өміріндегі дәстүр сақталып отыруы үшін халықтың әлеуметтік танымы соған лайықты болуы, қызмет етуі тиіс» деген көзқараста

болған. Осы үшін де олар алдыменен жастарға, ауылының адамдарына кемелділікті үйретіп отырған. XIX ғасырда патшаның отаршылық саясаты күшейген тұста, ірі тұлғалар елдің әр жеріне орналасып, үлкен рухани орталыққа айналған мешіттер мен медреселерді күшейтіп, интеллигенцияның жаңа буынын тәрбиелеген. Ал, XIX аяғына таман Ақтөбе қаласына жақын жердегі рухани орталыққа айналған мешіттің бірі қазіргі Қарғалы ауданының Қосестек пен Қарабұтақ ауылына жақын жерлерде болған. Бұл жерлерде де ірі тұлғалар үлкен рухани ортаны қалыптастырған. Бұдан бөлек Ақтөбе облысының Торғай және Ырғыз аудандары шектескен аймақта, Ырғыз, Арал, Шалқар аудандарының шектескен ауылдарында, әсіресе бұрынғы Ақсай ауылы болған жерде, Шалқардың Айшуақ ауылы жағындағы, Темірдегі, Байғанин ауданындағы Досжан хазрет ұстаған мешіттерді және т.б. жерлерді айтуға болады. Осы қазақ даласында үлкен рухани орталыққа айналған мешіттерді ұстаған кісілер Құнанбай қажымен бірге қажылыққа барып, сол жақта қазақтарға арнап Тақия үйін салған адамдар. Жүз жиырма адам болып барған кісілердің әр жағында елді күшейтуге бағытталған үлкен ортақ келісімнің болғандығын көруге болады. Сталиндік репрессияға ұшыраған адамдардың барлығы қазақтың байлары мен діни адамдарының ұлттық мүдде жолындағы қызметінің өнімі екендігін түсіну қиын емес.

Баймұхамбет өте сауатты, зерек адам болған. Бұл кісінің ұрпақтарының қолында атасының қолжазбасы қалған. Бір кітаптың көлеміндей қолжазбаны көргенде (жазуына қарап) кітап екен деп қаласың. Әріптері өте ұқыпты жазылған. Қағаздың шеттері ескеріп, мүжіліп қалғанымен жазулары сол күйінде сақталған. Бірақ ескі төте жазумен жазылғандықтан қолжазбаны оқу қиынға соқты. Ескі төте жазуды білетін кісілерді тауып, оқытып көргенімізде қолжазда қазақтың тарихы, соның ішінде үш жүзге бөлінудің себебі, түпкілікті мәні түсіндірілген. Бұдан бөлек діни ойшыл, ақын Әубәкір Кердерінің толғауларын жазып кеткен. Баймұхамбеттің бұдан басқа кітаптарын немерелері 1996 жылы Ақтөбе қалалық мешітіне апарып тапсырған екен.

1937-38 жылдары сталиндік репрессияға ұшыраған адамдардың жинақтаған деректерінің өзінен (қолжазбаларының өзінен), тарих пен діннің тағылымын қоғамға дұрыс насихаттай білгендігін көруге болады. Яғни, ауылдағы медреседен білім алып жүрген бала ел тарихының елеулі кезеңдерін, ішкі құрылымын толық біліп шыққан. Бұдан (сол кездегі қазақтың көзі ашық адамдарының бұндай ұстанымдарынан) большевиктердің сескенгені сондай, оларды репрессияға ұшыратуда өздері түгіл бір отбасы мүшелерін (баланы ата-анадан, ата-ананы баладан) бір-бірінен тірідей айыруға дейін апарған.

Жанұзақов Баймұхамбет үш ағайынды болған. 1917 жылғы жүргізілген бүкілресейлік ауылшаруашылық санағында Ақтөбе ауданының №2 ауылында Жанұзақов Баймұхамбеттен басқа Аймұхамбет, Әлмұхамбет деген інілері де тұрған. Осы ауылдардағы тұрғындарға қатысты дерек Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінің 69 қорында (2- тізбе, 31-іс) сақталған. Баймұхамбеттің екі інісінің де қайда кеткені белгісіз, олар да сталиндік репрессияға ұшырағанға ұқсайды. Інісі Аймұхамбеттің ұрпақтары бар. Ал, Әлмұхамбетті ешкім білмейді. Отбасы болды ма, өзі аштықтың кезінде немесе 1930 жылғы көтерілістен кейін басқа жаққа жер аударылып сол жақта қайтыс болды ма? Белгісіз. 1917 жылғы санаққа енуіне қарағанда бұл да отбасылы болғанға ұқсайды. Себебі, бұндай есепке текқана үй иелерін ғана енгізген. Облыстық архивтен оның тағдырына қатысты деректер әлі кездеспей жатыр. 1935 жылғы партия отырыстарының хаттамаларының бірінде Ақтөбе облысының Степной ауданында Жанұзақов деген кісінің тегін жасырғаны үшін партиядан шығарылғандығы жөнінде қысқаша баяндалған. Құжатта фамилиядан басқа аты жазылмаған: «Жанзаков (Степной район) – кандидат, все парт документы оказались в порядке. При вступлении в партию скрыл свое социальное положение (сын муллы), растратил в 1934 г. 3000 рублей из средств, собранных от колхозников в уплату совхозу за скот. Имеет ряд подделанных партийных и советских документов (арестован) (АОМА, 13: 129). Бірақ, бұл деректің Баймұхамбеттің туыстарына қатысы бар ма? Әлде басқа фамилиясы бірдей кісі ме? Әзірге белгісіз болып отыр. Архивті қаза берсек, тың деректердің шығатындығы сөзсіз. Біздің мақсат жазықсыз қудаланып, тағдыры тәлкекке ұшырап, белгісіз болып қалған адамдарды архив қойнауынан жарыққа шығару. Осы есімдері аталған Жанұзақовтардың барлығы да 1929 жылдардың өзінде репрессияға ұшырағанға ұқсайды. Үшеуінің де байланысы үзіліп, екі інісінің белгісіз кетуіне қарағанда бұлардың әкелері де бай, молда адам болуы мүмкін. Себебі, кеңес билігі орнаған

күннен бастап елге сөзі жүретін адамдарды қуғындауды қолға алды. Жоғарыда айтып өткендей Баймұхамбеттің өзі 1930 жылдары халық сотымен бес жылға сотталып жер аударылады. Бірақ, жазасын толық өтемей ауылына қайтып келген. Қайтып келгеннен кейін қайта қудаланып, өзі тұрған ауылға жақын Жандаулет шиі деген жерде жасырынып жүрген жерінен НКВД қызметкерлері ұстап алып кетеді. Бұл кісі сол кеткеннен үйіне оралмаған, 1937 жылы сталиндік репрессияның құрбаны болған. Желтау ауылында бұл кісілерден басқа көптеген адамдар репрессияға ұшыраған. Соның бірі осы ауылдың тұрғыны, 1896 жылы осы ауылда дүниеге келген Бикеев Уразтай. Бұл кісі де бай, молда адам болған, 1937 жылы сталиндік репрессияға құрбаны болған.

Кеңес үкіметі құрылғанға дейінгі Ақтөбе ауданына қарасты қазақ ауылдарының орналасуына қарайтын болсақ, бір бағытта, бір-біріне жақын орналасқанын көруге болады. Олар қазіргі Ақшаттан Родниковка ауылының бағытымен Шәмші Қалдаяқов ауылының тұсымен (Қарғалы өзенінің арғы беті) әрмен қарай Орск бағытында бір-біріне жақын орналасқан. Осы ауылдардың үстінен Ақтөбеден Орскке баратын қара жол болған. Қаладан шығып Орск, Әлімбет ауылына қарай шыққан жолаушы жолда Желтаудағы Баймұхамбет молданың үйіне соқпай өтпейтін көрінеді. Осы ауылдың балаларының көбісі Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи медресесінен білім алған. Соның бірі Тұрабаев Қожақбай деген кісі. Қожақбай 1899-1978 жылдар арасында өмір сүрген. Көзі тірісінде Баймұхамбетті көрген кісілердің бірі. 1929 жылы Баймұхамбеттің ауылындағы бай, молдалармен қатар қарапайым ауыл адамдарының да малдарын үкімет тәркілеген. Бұл кісінің де малдарын үкімет тартып алған. Өзі Түркістаннан алған діни білімін жалғастыра алмай, өмір бойы колхозда жылқы баққан, бірақ діни сауаты күшті адам болған. Қожақбайдың баласы Тұрабаев Әбілқайыр ақсақалдың айтуынша, әкесі Қожақбай 1920 жылдардан кейін Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи медресесінде білім алады. Ауылдың бетке ұстар адамдарының барлығы сталиндік репрессияға ұшырағаннан кейін ауыл жастарының барлығы күштеп колхоздың жұмысына салынған. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде осы ауылдың бір топ адамы Родниковка ауданының колхоздарынан жылқы жинап соғысқа ат дайындаған, жылқы баққан. Олардың қатарында осы ауылдың адамдары Токтабаев Мұхтар (бұл кісінің баласы Ғизат деген кісі екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан, жақында дүниеден өтті), Шораұлы Омар (бұл кісінің Сыдық деген баласы соғыстан келмеген), Жарқыбаев Төлеген, Мұхамбетжанұлы Әбілайыс және бұдан басқа Ділмағамбет (бұл кісінің де баласы соғыстан келмеген), Әли деген кісілер болған. Бала кезінде әкесінен естіген осы деректі жазып берген Тұрабаев Әбілқайыр ақсақалдың айтуынша, осы соғыс жылдарында бір қана ауданның өзінен мыңға жуық жылқы жиналып, майданға атты әскерді көлікпен қамтамасыз етуге жіберіліп отырған.

1930 жылдан кейін Желтау ауылына жақын үш ауыл біріктіріліп үлкен колхоз құрылады. 1935 жылдың 19 мамырында осы ауылға жүргізілген тексеріс материалдарына сүйенсек, «Желтау кеңесінің тұрған жері Қарғалы саласының бойында орта жолда Кел-кедей колхозына облыстық пен халық кеңестен ауыл кеңесінің тұрған жері 50 км. Ауыл кеңесінің қарауында 3 колхоз бар. 1. Кел – кедей, 2. Шаншар, 3. Жаңа таң. Бұлардың үй есебі 121 үй. Барлығы 447 адам, кәрісі 18. Басқа ұлттар жоқ. Жоғарыдағы колхоздар екі жерде отыр» деп көрсетілген (АОМА, 1039: 7). 1925 жылдан кейін жұмысшы ауылдарын құрамыз деген желеумен қазақ ауылдарын көшіру жұмыстарының мықтап қолға алынғандығы белгілі. Газеттердегі мақалаларда айтылған «Үкімет тек қана әйнек, шеге, төбе жабуға қаңылтыр береді, қалған материалдарды жергілікті адамдар өздері табуы керек» - деген қаулылар жер жерлерде мешіттердің бұзылуына, бейіттердің тастарын тасуға дейін апарған. 1935 жылы жүргізген Желтау ауыл советіне қарасты тексеріс құжаттарында: «Колхоздарда сарай мен школдар салынған. Бірақ түгел бітіп болмаған. Мысалы Кел – кедей колхозында 7 жылдық мектепке арналып салынған школ бітпеген. Терезесіне шыны болмағандықтан, үстін жабатын қаңылтыр болмағандықтан осы уақытқа дейін тоқтап қалған /1931 жылы салынған/. Астық пен малдарға арналып салынған сарайлар бар, бұларда үстін жабатын ағаштары болмағандықтан осы күнге дейін салынып болмаған. Шаншар колхозында мұнда да мал мен астыққа арналып салынған баздар бар. Бұларда үстін жабатын ағаштарының кемістігінен әлі бітпеген. Жаңа таң колхозында астыққа арнап салынған сарай бар. Бұл да түгел бітпеген. Үстін жабатын ағаштың кештігінен салынып бітпеген. 10 000 соғылып тұрған кірпіш бар. Осы күнге дейін қаланбаған... ауыл кеңесінің жұмысы осы уақытқа дейін жоспарсыз істеліп келген» - деп

жазылған (АОМА, 1039: 7). Болшевиктердің қазақтың ауылдарын жою, соның ішінде шаруашылығын ұстап тұрған адамдардың қатарын түгелдей жою саясаты қарапайым халыққа оңай тимегендігін осыдан да көреміз. Осы Желтау ауыл советіне қарасты үш ауылдың өзінде колхозда көлік ретінде пайдаланылатын малдың өзі өте аз болғанын көресің. Негізгі күш халықтың өзіне түсіп, көлік жетіспеудің өзі оларға үлкен салмақ салғанын байқауға болады. Бірақ үкімет соған қарамастан халықтан егін егіп, астықты мол алуды талап еткен. Жоспарды орындай алмаған басшылар, бұған қарсы шықпақ түгіл жәй қана қарсы пікір айтқан адамдар партиядан, колхоздан шығарылып, репрессияға ұшырап кеткен. Партиялық тазалаудың арғы жағында ол адамды не күтіп тұрғаны айтпаса да түсінікті. Дерекке сүйенсек, «Желтау ауыл кеңесінде жеке шаруа жоқ. Колхозданып болған, құрал саймандармен қамтамасыз етілген. Бірақ запастары жоқ. Жұмыс көлігі жеткіліксіз, барлық колхоздағы жұмыс көлігі 13 ат, 5 өгіз... Колхоздың бастықтарына тазалау жұмыстар жүргізілді. Шаншар колхозының басқармасы мен Кел-Кедей колхозының бригадасы сотталынып тазарту шарасы қолданылды» (АОМА, 1039: 7). Осындай сол кездегі партия отырыстарындағы берілген есептерден ауыл адамдарының кеңес үкіметінің қатаң бақылауында болғандығын түсінуге қиын емес.

1930 жылдары халықтың рухани байлығын ұрпақ санасынан өшіру, оны білетін кісілерді жою, қоғамнан бөлу үшін жасы үлкен адамдарға дейін сотталып, жер аударылғанын, лагерлерде қара жұмысқа салғанын көруге болады. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағат қорларында жасы жетпіске келген адамдардың еңбекпен түзету үйлеріне жіберіліп, қара жұмысқа жегілгені туралы деректер көп кездеседі. Оларға кеңес үкіметінің мал, ет, астық дайындау жоспарына қарсылық танытты деген айыптар тағылған. Осындай айыптаулармен жасы үлкен қарттар бір жылдан бастап екі жылға дейін еңбекпен түзету лагерлеріне жөнелтіліп отырған. Облыстық архивтен кездесіп отырған деректерде 1929 жылы жер аударылған үлкен кісілердің ішінде Баймұхамедов Жанша (71 жаста 26 қазанда 1 жыл 4 айға), Баракатов Есеналы (80 жаста 6 желтоқсанда 2 жылға), Жаңабергенов Өмір (70 жаста 9 қарашада 2 жылға), Жаманбаев Өксікбай (75 жас 19 желтоқсанда 2 жылға), Меңдікұлов Мұхамбетқазы (74 жаста 4 қарашада 2 жылға), Орушбаев Қайбай (71 жас 7 қарашада 2 жылға), Ткарин Әбдіқалық (73 жас 16 қараша 2 жылға), Тұяқов Бектілеу (72 жаста 17 қарашада 2 жылға), Оңазбаев (Уназбаев) Сейіталы (70 жаста 27 қарашада 2 жылға) бас бостандығынан айырылып, еңбекпен түзету үйлеріне жіберілген. Бұлардың барлығы да бір 63.3 статясымен сотталған. Құжатта «список осужденных. Находящихся в ИТД с преклонными годами от 70 лет и выше» делінген (АОМА, 56: 13). Осы аты аталған кісілердің барлығы діни адамдар немесе діни адамдар мен байдың әкесі, туысы болғаны үшін жазаға тартылған. Жасы ұлғайған кісілерге бұндай айыптаулар тағу оларды қуғындау үшін жасалынған сылтау болғандығын ескеру керек. Бұндай қасақана жасалып отырған құйтырқылықтың түбе неге әкелетінін кеңес билігіндегілер күні бұрын есептеп, халықты барынша қыспаққа алудың түрлі тәсілдеріне көшіп отырған. Сондай тәсілдің бірі егін шықпайтын жерлерге егін еккізу, астықты мол алуды талап ету, етке мал дайындату, үкіметке ет тапсыру және бұдан басқа да салық түрлерін енгізу болды. 1931 жылдың өзінде (халықтан малдың барлығы тартып алынып болған кезде) етке мал дайындаудың көлемі қасақана ұлғайтылып отырған. Ал, 1929 жылдан бастап байлардан кейін үлкен ақсақалдар халық сотымен сотталып қасақана жұмысқа жегілген. 1930 жылы көтерілістер орын алып жатқан кезде орта жастағы діни адамдар халық сотымен сотталып, бұлардың ішінде кейбіреуі кейін үй қамаққа жіберілген. Бірақ бұлардың көбісі қаладағы үй қамақтың тәртібін қабылдамай көтеріліс болған аймақтарда жүрген.

1926 жылдары ұстап отырған мешіттері қасақана жабылып, мал-мүлкі тәркіленген молдалардың ішінде Шалқар, Ырғыз, Қарабұтақ ауданындағы кейбір кісілерге қатысты архивтен мынадай дерек кездесіп отыр. 1930 жылдың 2-ші ақпанындағы прокурордың тізімінде, халық сотымен сотталып жеке қолхатпен босатылған кісілер бойынша кездесіп отырған тізімдегілерге келсек, олар **Мағаджаннан** Дандин Жандаулет, Сақауов Куаным, Батырсарин Досай, Искарин Измухан, Нурпансов Искак, Кенесарин Сәми, Дарбаев Альмухан, **Ырғыздан** Қарсақбаев Олжай, Сисенбаев Қуат, Казанбаев Корибай, **Шалқардан** Конақбаев Тоқеш, Куттыгулов Аглым, Альшев Ахмет, Сырлыбаев Унешбай, **Қарабұтақтан** Курманов Надиха, кожахметов Абдыгани, Токабаев Бижан, Киншинбаев Алданагор, Елшибеков Мурзалы, Арунгазин Ислам, Куттумуратов Ж. Куттумуратов Т. Ирсаимов Шналы, Алимбетов Азтлену, Тлегенов Ахтан, Тлегенов Аким, Сатбаев Умбет, Жугунусов Р. Куттыбаев Ж.

Райбазаров А. Жасалынған тізімнің басында «Список лиц осужденных Нарсудьями которые освобождены под личные подписки о на выезде о своих местожительство. Основание: распоряжение пом. Прокурора от 7/II-30 г» деп жазылған (АОМА, 56: 13).

1929-30 жылдардағы большевиктердің жүргізген қысымы халыққа ауыр тиді. Көтерілісті бастаған, басқа да сескенген адамдарды қуғындау, соттау, жер аудару, үлкен кісілерді еңбекпен түзету лагерлеріне жіберу елді үлкен қиындыққа, күйзеліске түсірді. Сол кездегі берілген мәліметтерге сүйенсек, еңбекпен түзету лагерлерінде адамның көп болғаны сондай, оларға үкімет тамақ тауып бере алмай індет өршіген. Ақтөбедегі еңбекпен түзету лагерінде сотталған жергілікті адамдардың үсіне, басқа жақтан жер аударылып келген шетелдік азаматтар қамалған. Олардың бұндай қысымға шыдамай жүйке аурына шалдығып жатқындығы айтылады: «В связи с увеличением численности заключенных в ИТД участились случаи заболеваний, объявлений голодовок и пореза. Последние случаи практикуются исключительно среди рецидива.

Отведенная при больнице камера для больных заключенных, постоянно занята психически больными в силу чего Исправтрудом вынужден доставляемых больных в больницу помещать в общие палаты, в месте с обывателями, без надлежащей охраны и надзора за ними, вследствие чего заключенные из категории рецидива совершают побеги сто и повторилось вчера из Горбольничий в 2 часа дня бежали двое заключенных Старостин и Попов» (АОМА, 56: 13).

Қазақтың елге бас болған адамдары 1930 жылдары жаппай осындай азаптаудан өткен. Өздері қиындық көріп жатса да халықты барынша сақтап қалуға күш салғандары байқалады. Тамақ жетпей, індет өршіп жатқан кезде лагерде жүрген үлкен молда кісілер барынша шыдап баққан. Егер, олар қашса балалары қуғынға ұшырайды, сол себептен амалсыздан көнгенге ұқсайды. 1930 жылы 3 сәуірде Қарабұтақ ауданынан халық сотымен сотталып, еңбекпен түзеу үйіне жіберілген 14 адамның қол хаты мұрағат қорынан кездесті. Бұнда «1930 года апреля 3 дня г. Актюб. мы ниже подписавшиеся осужденные Карабутацкого района. №4-5-10-12 аула. 1. Акмагамбет Тойбазаров 2. Куттыбаев Ж. 3. Жугунусов Раймкул 4 Сатпаев Умбет 5. Тлегенов Акш 6. Тлегенов Актан 7. Аймбетов Изтлеу 8. Ирсайнов Шналы 9. Куттумуратов Тайтук 10 Куттумуратов А. 11. Курманов Мазык 12. Кужахметов Абдыгани 13. Токабаев Бижан 14. Киншимбаев А. 15. Ильшибеков Мырзала 16. Арунгазин Ислам. Обязуемся не выезжать из города и ежедневно яв/ся на отметку в гор милиций что и подписуемся» - деп жазылған (АОМА, 56: 13). Бұл кісілердің барлығы да байлар, діни адамдар еді. Қолхатпен жүрген қазақтардың көбісі жазасын толық өтемей қаладан кетіп қалған. Көтеріліске қатысқан, аштықтан, қуғындаудың салдарынан босып бара жатқан елге көмектескен. Сары ишанның баласы Қожахметов Әбдігани 1934 жылға дейін Шалқардың ауылдарының бірінде жүрген. Әкесі Сары ишан Қарақалпақстанға босып кеткен, аштықтан аман қалған адамдарды елге алып келгеннен кейін Қарабұтаққа әкесімен бірге келген.

Ұлттық мүддеге қатысты, елдің басын біріктіретін әрбір құндылық өз орнында тұруы керек. Байлар мен діни тұлғаларды, ұлт зиялыларын айтпағанның өзінде қарапайым ауыл ақсақалы қазақ қоғамы үшін тәжірибесі мол, көптеген өмірлік тәжірибені басынан өткізген кісілер болатын. Бұл ұрпақтың ертеңі, болашақ үшін өте қажет құндылық. Барлық ұлт болашағына қатысты мәселені зерделеуде ел осындай тәжірибесі мол адамдардың ақылына жүгініп отырған. Соның ішінде бұндай дәстүр тарихи уақыт үшін аса маңызды болып есептелген. Қазақтың сол кездегі байлары жерді пайдаланудан бастап елге басшы болып, елді біріктіре білген. Ұлт зиялыларының тәжірибесін жою үшін зиялылардың еркіндігін шектеу жүргізілген. Бала кезінде көрген кісілердің айтуы бойынша, Баймұхамбет молда қыр мұрынды, өзінің бет әлпетіне жарасатын азғантай сақалы бар, иман жүзді, қарапайым, кез - келген адамнан көмегін аямайтын, сауатты өте іскер адам болған. Оның ел арасында беделінің күшті болғаны сондай 1937 жылы Әлімбет ауданынан репрессияға ұшыраған кісілерге де осы Жанұзақов Баймұхамбетпен байланыста болып, кеңес үкіметіне қарсы қозғалысты жақтаған деп айыптаған.

Ақтөбе ауданының Аралтөбе, Әлімбет, Желтау, Шаншар, Дамбар, Ақшат ауылдарының маңындағы отырған, 1928 жылы мал-мүлкі тәркіленіп отбасымен Қарқаралыға жер аударылған байлар Алданазаров Нұрмағамбет, Мясуев Сафа, Ердаулетов Ахметқали, Ермұхамедов Нұрым, Жұбаев Қали, Жумин Үсембай, Сүлейменов Кәрім және т.б. Бұлардың барлығы патша заманында ұзақ жылдар бойы болыс, сот қызметтерін атқарған, жергілікті жерлердегі Алаш

Орда қызметін қолдаған адамдар. Орынбордағы «Қазақ» газетін қаржыландырған, ауыл балаларын оқытқан кісілер. Қостанай, Ырғыз, Шалқардағы байлармен, Қазақстанның басқа аймақтарындағы қазақтың байларымен жиі байланыста болған. Алданазаров Нұрмағамбетті 1928 жылы тәркілеуде, «При царизме Алданазаров в течени 15 лет был Волуправителем. Будучи Волуправителем имел тесную связь с царским чиновником особых поручений Беркимбаевым Дербисалы (имел чин генерал – майора) – деп айыптаған (АОМА, 63: 91). Басқа да кісілерге осындай айыптаулар тағылған.

Қарғалы өзеніне келіп құятын Дамбар, Шаншар өзендерінің жанындағы ауылда отырған бай Сүлейменов Кәрім 1926 жылы осы маңдағы кісілерді жинап үйінде жиналыс өткізеді. Жиналысқа бұрыннан елге қызмет етіп келе жатқан адамдар келіп қатысқан. Жиналыста кеңес үкіметінің саясаты талқыланған. Кейін осы үшін де жоғарыдағы есімдері аталған кісілердің барлығы қудаланған. «Сүлейменов К. объединившись с другими царскими служащими Нуржен, Тлеген Жекебаевы, Норжановым Габдулла и др. В 1925 году устраивал секретные совещания у себя в доме, имея в виду оказать сопротивление некоторым мероприятиям Соввласти в ауле. В 1927 году во время проявления компаний по разукрупнению административных аулов, по инициативе Сүлейменова К. было создано несколько совещаний, где присутствовали бай и быв. царские служащие: Токенов Н., Жекебаев Т., Нургалиев Б. и др., которые составили свой план и по отдельности, выезжая в разные волости, начинали убеждать население о неправильных действиях власти о разукрупнению волости...» (АОМА, 63: 84). Осындай айыптаулардың өзі Сүлейменов Кәрімнің сауатты, елге қызмет етуде өте тәжірибелі адам болғанын көрсетеді. Шынымен де, сол кездегі қазақтың байлары кеңес үкіметінің жүргізіп жатқан саясатының қате екендігін көріп, бірден мойындамай оған қарсы шыққан. Тек қана күн көрісі төрт түлік малға қарап отырған елдің бұдан айырылса түбі оның ашаршылыққа ұласатынын олар күні бұрын білді. Сол үшін олар ауылдарды ірілендіріп, жұмысшы ауылдарды құрамыз деген большевиктердің реформаларына қарсы шыққан. Кеңес үкіметінің саясатымен келіспей, оған қарсы келетін адамдардың алдын ала саяси портреттерін жасауда Сүлейменов Кәрімді ел арасында үлкен беделге ие, ықпалды адамдардың бірі деп сипаттаған. «Бай аула №5 актюб. Вол. и уезда Карим Сүлейменов, происходящий из рода «Тама» в данное время имеет около 100 голов лошадей, 60 голов крупного рогатого скота, 200 штук баранов... В царское время все время состоял волуправителем. В данное время является довольно влиятельным аксакалом, от роду имеет 70 лет» - делінген кеңес үкіметінің 1928 жылы Ақтөбе губерниясының маңындағы байлардың шаруашылығына қатысты жасалған құпия зерттеулерінде (АОМА, 516: 1722). Осыдан кейін Сүлейменов Кәрім мал-мүлкі түгелдей тәркіленіп, 1928 жылы Қарқаралыға жер аударылып сол жақта қайтыс болған. Кәрім байдың кеңес үкіметінің саясатына қарсы шыққан адамдардың бірі болғандығын, бұны большевиктердің ашық айыптағандығын көруге болады. Қазақтың ауылымен қоса байларын айыптау, ұлттық құндылықтарды терістеу шаралары 1930 жылдардан кейін де жүргізіліп отырған. Газет беттерінде жарияланған үкіметтің қаулыларында байларды терістеумен қатар, ұлттың дәстүрін де бұрмалау, саясиландыру фактілері көп кездеседі. Мәселен 1930 жылы 30 қыркүйекте «Актюбинская правда» газетінің №166 санында «О социалистическом преобразовании казакского аула» деген тақырыпта үкіметтің қаулысы негізінде мақала шыққан. Осы мақалада да қазақ ауылдарының тарихи рөлі терістеліп, байларға жала жабылған: «Старый патриально родовой аул кошмарной нищетой, темнотой и невежеством, с чудовищно – жесткой эксплуатацией трудящихся аула, вековой гнет байства - это уходит в область прошлого». Себеппіз әрі негізсіз түрде жүргізілген айыптаулар сол кездері өте көп болған. Большевиктер шығарған газеттердің өзі барды жоққа шығаруға, жақсыны жаман қылып көрсетуге, жазығы жоқ кісілерді себеппіз жазғыруға көшкен. Жоғарыдан келген қаулыны орындату үшін жүргізілген қысымның күштілігі сондай мешіттерді тарқату, бейіттердің тастарын құрылыстарға пайдалануға дейін апарған.

Жасы жетпіске таяған үлкен кісі болғандықтан, кеңес үкіметінің озбырлығы оның денсаулығына үлкен салмақ түсірсе керек Сүлейменов Кәрім 1928 жылы күзде Қарқаралыға жер аударылып бара жатқанда, өзінің жасы ұлғайғанын көсетіп жоғарыға арыз жазған. Ең болмаса Орскіге, Қостанайға жіберуді сұраған. Большевиктер бұған көнбей, шешімді сол күйінде қалдырған. 1928 жылдың 29-шы қыркүйегінде, байларды басқа жаққа жер аудару және шаруашылығын тәркілеу бойынша құрылған Ақтөбе округтік комиссияның отырысында,

Сүлейменовтың өтінішін қанағаттандырмау жөнінде шешім шыққан. Қарқаралыға жер аударылғаннан кейін Кәрім сол жақта қайтыс болады, қалған отбасы мүшелері елге оралады.

1925 жылы кеңес үкіметі Сүлейменов Кәрім тұрған Дамбар, Шаншар өзендерінің маңындағы қазақ ауылдарының адамдарын арнайы санап, есепке алған. Осы жолғы санақта ауыл тұрғындары 98 үй, барлығы 420 адам деп көрсетілген. Сүлейменов Кәрім 4 ағайынды болған. Олар Алдияр, Кәрім, Абдолла, Әли. Бірге туған бауырларының барлығы осы ауылда тұрған. Кәрімнің ағасы Алдиярдың өзінен 5 ұл тараған. Осы Алдиярдың бір баласы Алдияров Қапар Жанұзақов Баймұхамбетпен бірге Желтаудағы, Шаншардағы Кәрімнің өзі салдырған мешітті ұстаған. Бұл кісі де 1926 жылы сайлау құқынан айырылған. Ал, Қапардың өзі сталиндік репрессияға ұшырағаннан кейін, екі ұлы да соғысқа жіберіліп, елге оралмаған. Большевиктер жүргізген санақтағы тізімде Алдияров Қапардың баласы Қапаров Мұхтар 17 жаста, Әйелі Балқыз 18 жаста, анасы, яғни Мұхтардың әжесі болу керек Күніш 69 жаста деп көрсетілген. Молда Алдияров Қапардың өзі 1925 жылдары 50 жаста болған. Осы ауылда (бөлек шыққан ұлдарынан бөлек) өзімен бірге тұрған отбасы мүшелерінің ішінде әйелі Қайзада 39 жаста, ұлы Сәлім 6 жаста, қызы Меруерт 4 жаста, кіші қызы Мария 2 жаста болған.

Сүлейменов Кәрімнің ағасы Алдиярдың немересі Шәріпов Хамзада сталиндік репрессияға ұшыраған. Қазір бұл кісінің ұрпақтары осы ауылда тұрады. Ал, Хамзаның бір баласы Мұхлис 1926 жылдары дүниеге келген, 2002 жылы қайтыс болды. Осы Мұхлистің өзі жастайынан ата-анасынан айрылып, жетім қалғанын айтқан. «Күз немесе көктем кезі болуы керек, әйтеуір жердің қатты балшық болып жатқаны есімде. 5-6 жаста болуым керек. Түнде кісілер келіп есік қақты, әкем тұрып есікті ашты, әкемді сыртқы киімдерін кигізіп, үйден алып кетті. Әкемді сол кеткеннен көргенім жоқ, содан кейін анам қайтыс болды. Апаларым болуы керек, бірақ есімде жоқ. Мені балалар үйіне тапсырып, бірақ ол жерде тұрақтамай ауылдың өзімнен үлкен балаларымен қашып шыққаным есімде, Родниковқа ауылындағы нағашыларымды тауып алдым» дейді екен немерелеріне. Осы тізімдегі Мұхлистің Әкесі Шәріпов Хамзаның отбасы мүшелеріне келсек, екі апасы, 7 жастағы Мұтиғолла деген ағасы болған. Құжатта Хамза Шарипов 35 жаста, Әйелі Жәмила 32 жаста, інісі Ғаббас 19 жаста, қарындасы Мағрипа 17 жаста, Күлзипа 15 жаста, ұлы Мұтиғолла 7 жаста, қыздары Сағира 3 жаста, Сатипа 1 жаста делінген.

Сүлейменов Кәрімнің айналасындағы адамдардың барлығы да оқыған, көзі ашық білімді адамдар болған. Осы бірге туған бауырларының да ұрпақтарының сталиндік репрессияға ұшырағандың ескеру керек. Ал, өзінің ұлдары Орынбордағы мұғалімдер семинариясын бітірген, Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Бұлар да сталиндік репрессияға ұшырағанға ұсайды. Кәрімнің екі баласы да отбасымен осы ауылда тұрған. Бұнда Кәрімов Телман 38 жаста, әйелі Ғайша 26 жаста, балалары Қияс 4 жаста, Илияс 1 жаста, қызы Бану 15 жаста деп көрсетілген. Сүлейменов Кәрімнің екінші баласы Кәрімов Бақыткерей 30 жаста, әйелі Селеу 23 жаста, баласы Қожай 2 жаста болған. Ал, Сүлейменов Кәрімнің өзі 66 жаста, әйелі Бәтима 60 жаста, екінші әйелі Бағдагүл 50 жаста, қызы Панет 17 жаста делінген (АОМА, 4: 14). 1928 жылы күзде Сүлейменов Кәрім отбасымен Қарқаралыға жер аударылғанда тізімдегі отбасы мүшелері оның өзінен басқа бірінші әйелі Фатима, Баласы Бақыт және келіні Селеу немерелерімен болған.

Сүлейменов Кәрімге жиырма жылдан астам болыстық қызметке жүріп осы ауылдардағы мешіттерді салғызған байлардың бірі. Әсіресе Шаншардағы мешітті өзі салдырған. Бұл жерде үлкен рухани орталыққа айналған екі мешіт болған, біреуі ертеректе салынған. Қазір орнына белгі қойылған мешіт медресемен, басқа да шағын үйлерімен ауылдан бөлек өзеннің сағасында орналасқан. Осы мешітті ұстаған кісілер де репрессия құрбаны болды. Жанұзақов Баймұхамбет, Алдияров Қапармен бірге осы ауылдарда ишан болған, сайлау құқынан айырылып, сталиндік репрессияға ұшыраған кісінің бірі молда Адилев Нығмет 1925 жылы 55 жаста болған. Әйелі Ажар 42 жаста, екінші әйелі Ханша 37 жаста болған. Ұлы Ықылас 18 жаста, қыздары Ғазиза 16 жаста, Дәмелі 4 жаста, Әдемі 2 жаста, ұлы Муафих 1 жаста боған (АОМА, 4: 14). Адилев Нығмет 1935 жылдары қайтыс болған, бұл кісінің бейіті осы Шаншардағы мешітке жақын жердегі ескі қорымнан таптық. Ескі төте жазумен жазылған құлыптаста: «Тама руы, көк тайпасы Төлем аймағы Нығмат Әділұлы 1935 офаты 58 жасында 1935 жылда 21 худта жаздырды қызы Хабиба» деп жазылған.

Қорытынды. Дін мен діни тұлғаларымыз терең болмағанда, осындай құйтұрқы саясаттан ұлт, ел ретінде жойылып кетер ме едік? Большевиктер түрлі ережелерді қабылдап, діни тұлғаларды жойып, мешіттерді арнайы сырттан кіргізіп отырған діни секталарға да пайдалануға беруді көздеді. Бірақ, бұған халық көнген жоқ, сол кездегі халықтың діні мен ділге беріктігі биік еді. Ал, сталиндік репрессияның құрбаны болған адамдар қазіргі сөзбен айтқанда мықты дипломат, саясаткер, мәдениеті жоғары адамдар болған. Ел тәуелсіздігінен айырылса да ұлттың еркінен айырылмауына аянбай қызмет еткен. Сол үшін олар патша биілігімен келісімге барды, өздері патша үкіметі шығарған болыс қызметін пайдалана отырып халықты айналасына топтастырған. Отаршылық заманның өзінде қазақ ауылдарының сақталып қалуы осы байлар мен діни адамдардың еңбекгі болатын. Себебі, ұлтқа қарсы саясат патша заманында да орын алды. Бірақ, оған тосқауыл болуға мүмкіндік елде аз болса сақталған еді. Большевиктер ұлт тұлғалары тұрғанда халықтың көнбейтінін біліп, олардың институт ретіндегі қызметін де, өздерін де жойып жібергендігін осыдан ақ түсінуге болады. Қазақтың байлары деп тек қана дәулет иелерін емес, руханият иелерін, дін иелерін де айта аламыз. Олар барлығы елдің тәуелсіздігін қайта қалпына келтіру жолында дінді таза ұстап, халықтың рухани тереңдігін сақтап және шаруашылық жүргізудегі тәсілді үйлестірген адамдар. Олар бай болайын деп бай болған жоқ. Бай болуды олардан уақыт, ұлттық мүдде талап етті. Ұлттың байлары, діни адамдары болмаса, халыққа түзу жөнді үйретпесе ел көп нәрседен ұтылады. Қоғамға әр тұстан, әрі сырттан қасақана жүргізіліп отырған саясатқа барынша іштей қарсы тұра білу керек болды. Соның ішінде қазақ ауылдары сақталуы керек. Халыққа кемелділікті үйрететін орта қалыптасуы немесе сақталуы керек. Қазақтың ауылдары сақталса елге қажет барлық тәжірибе де сақталады. Ел сақталса оның жері де сақталады. Соның ішінде қазақтың байлары мен діни адамдары жасаған нәрсенің бірі елдің рухан өміріндегі рухани дәстүрді сақтай отырып ұлт зиялыларын қалыптастыруы болған. Бұған бір қана мысал Жанұзақов Баймұхамбет молданың қолжазбасындағы тағылымды сөздер.

Тарихтан да, бүгінгі біздің уақытымыздан да белгілі дінді түсіну мен діннің білімін қоғам игілігіне пайдаланудың өз жолы, өз деңгейі бар. Дін бір ұлттың болмаса бір елдің емес, бүкіл адамзаттан рухани деңгейді талап етеді. Жалпыға ортақ рухани деңгей бұл - даналық. Осы даналық иелері болмаса адам баласы өзінің мәнін жоғалтады. Рухани мәнді сақтайтын - даналық. Сол себептен, тарихта, мәдениетімізде рухани дәстүр алдыменен даналықты, руханилықты талап етіп отырған. Бұл, әсіресе патша заманында қазақтың байлары мықтап көңіл бөлген мәселенің бірі болған-ды. Сол бір қысылтаяң уақыттағы халықтың түсінігінде ел тәуелсіздіктен қол үзгенімен елдің өмір сүрудегі бағыты жойылмауы, жоғалмауы тиіс деген ұстаным басым болды. Елдің қалпын сақтайтын дін, ислам діні, діни тұлғаларымыз еді. Алаш тұлғаларын біріктірген де осы дін, дінмен, елдің тарихи өмірімен сабақтас даналық болған еді.

Әдебиеттер мен дереккөздердің тізімі:

Информационные письмо о ходе проверки партийных документов / Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). 13 қор. 4 тізбе. 129 іс. 9 п.

Материалы по делу конфискованного Аральтюбинской волости (ныне Актюбинского района) Алданазарова Нурмагамбета / АОМА. 63-қ. 2-т. 91-іс. 25 п. (2 п.)

Материалы по делу конфискованного бая № 5 аула Актюбинского округа района Сулейменова Карима / АОМА. 63-қ. 2-т. 84-іс. 25-п.

Постановление СНК Каз АССР от 30 августа 1930 г. о коэффициентах перевода / АОМА. 63-қ. 2-т. 7-іс. 201-п. (33 п.)

Посемейный список гр-н части № 2 аула Актюбинской волости Акд. гр. находящихся на реках Дамбаре и Чанчаре / АОМА. 4-қ. 1-т. 14-іс. 111-120-пп.

Протоколы заседаний президиума и общих собраний колхозов, акты проверки проделанной работы аул-совета с 1933 по 1937 гг. / АОМА. 1039-қ. 1-т. 7-іс. 48-п.

Протокол заседаний наблюдательной комиссии Актюбинского окружного исправительно-трудового дома и внеочередные заседания окружной распределительной комиссии при Окружном Адм. отделе. Списки заключенных / АОМА. 56-қ. 1-т. 13-іс. 355-п. (132 п.)

Список лиц, подлежащих лишению избирательного голоса, на основании ст. 65 Конституции СССР // АОМА. 3-қ. 2-т. 69-іс. 322-п. (2 п.)

Список зажиточных хозяйств по Актыбинской губернии / АОМА. 516-к. 1-т. 1722-ис. (29 п.).

Обзор политико-экономического состояния Казакстана за 1925 г. / АОМА. 681-к. 1-т. 17-ис. 81 п. (2-5 пп.)

References

Informacionnye pis'mo o hode proverki partijnyh dokumentov [Information letter on the progress of checking party documents] / Aktobe regional state archive (SAAR). F. 13. In. 4. C. 129. L. 9. [in Russian]

Materialy po delu konfiskovannogo Aral'tyubinskogo volosti (nyne Aktyubinskogo rajona) Aldanazarova Nurmagambeta [Materials on the case of the confiscated Aral'tyubinskaya volost (now Aktyubinsky district) Aldanazarov Nurmagambet] / SAAR. F. 63. In. 2. C. 91. L. 25. (2 p.) [in Russian]

Materialy po delu konfiskovannogo baya № 5 aula Aktyubinskogo okruga rajona Sulejmenova Karima [Materials on the case of confiscated bai № 5 from the village of the Aktobe district of the Suleimenov Karim district] / SAAR. F. 63. In. 2. C. 84. L. 25. [in Russian]

Postanovleniye SNK KazASSR ot 30 avgusta 1930 g. o koeffitsiyentakh perevoda [Resolution of the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR of August 30, 1930 on conversion factors] / SAAR. F. 63. In. 2. C. 7. L. 201. (33 p.)

Posemejnaya spiska gr-n chast' №2 aula Aktyubinskoy vol. Akd.gr. nahodyashchihsya na reki Dambare i Chanchare [Family list of citizens of part № 2 of the aul of Aktyubinsk volost Akd. gr. located on the rivers Dambar and Chanchar] / SAAR. F. 4. In. 1. C. 14. L. 111-120. [in Russian]

Protokoly zasedanij prezidiuma i obshchih sobranij kolhozov, akty proverki prodelannoj raboty aul-soveta s 1933 po 1937 gg. [Protocols of meetings of the presidium and general meetings of collective farms, acts of verification of the work done by the village council from 1933 to 1937] / SAAR. F. 1039. In. 1. C. 7. L. 48.

Protokol zasedaniy nablyudatel'noy komissii Aktyubinskogo okružhnogo ispravitel'no-trudovogo doma i vneocherednyye zasedaniya okružhnoy raspreditel'noy komissii pri Okružhnom Adm. otdel. Spiski zaklyuchennykh. [Protocols of the meetings of the supervisory commission of the Aktobe district correctional labor house and extraordinary meetings of the district distribution commission under the District Administrative Department. Lists of prisoners] / SAAR. F. 56. In. 1. C. 13. L. 355 (132 p.) [in Russian]

Spisok lits, podlezhashchikh lisheniyu izbiratel'nogo golosa, na osnovanii st. 65 Konstitutsii SSSR [List of persons subject to deprivation of the right to vote, based on Article 65 of the Constitution of the USSR] // SAAR. F. 3. In. 2. C. 69. L. 322 p. (2 p.) [in Russian]

Spisok zazhitochnyh hozyajstv po Aktyubinskij gubernij [List of wealthy households in Aktobe province] / SAAR. F. 516. In. 1. C. 1722. L. 29. [in Russian]

Obzor politiko – ekonomicheskogo sostoyanie Kazakstana za 1925 g. [Review of the political and economic situation in Kazakhstan in 1925] / SAAR. F. 681. In. 1. C. 17. L. 81. (L. 2-5) [in Russian]

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

РЕДАКТОР СӨЗІ СЛОВО РЕДАКТОРА EDITOR'S WORD	
Қасымов С.А. Редакциядан / От редакции	6-11
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН МӘСЕЛЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ SPECIFICITY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN	
Абайдельдинов Е.М. Международное право и право Республики Казахстан в сфере защиты прав жертв политических репрессий	16
Жакыпов М.Х. О проблемах засекречивания и рассекречивания материалов по политическим репрессиям в советский период и в Республике Казахстан	28
Каржаубаев С.С. К вопросу о законности и легитимности нормативных правовых актов советских органов власти в начале 20-х годов XX века по ликвидации национальной автономии на территории Казахстана	37
Козыбаева М.М. Политические репрессии 1920-1930-х годов в жизни населения Северного Казахстана	44
КУЛАКТАР, БАЙЛАР, ЖАРТЫЛАЙ ФЕОДАЛДАР (ОРТАШАЛАР), ШАРУАЛАР ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ КУЛАКИ, БАИ, ПОЛУФЕОДАЛЫ (СЕРЕДНЯКИ), КРЕСТЬЯНЕ-ШАРУА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ KULAKS, BAI, SEMI-FEODAL (MIDDLE PEASANTS), SHARUA PEASANTS AS VICTIMS OF REPRESSION	
Исахан Ғ.Т. Ақмола өңіріндегі саяси қуғын-сүргін тарихынан (Астана қаласы мемлекеттік архивінің құжаттары негізінде)	52
Исмаилов С. Конфискационные процессы в отношении баев на территории Костанайской области в 1920-е годы	60
ШАРУА КӨТЕРІЛІСТЕРІ МЕН РЕПРЕССИЯЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАТЫСУШЫЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОССТАНИЯ И РЕПРЕССИИ В ОТНОШЕНИИ ИХ УЧАСТНИКОВ PEASANT UPRISINGS AND REPRESSIONS AGAINST THEIR PARTICIPANTS	
Әнес Ғ.Қ., Стамшалов Е.И. Қазақстанның XX ғасырдағы шерлі тарихын зерделеудің жаңа кезеңі	75
ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАР ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AND SPECIAL SETTLERS	
Елеуханова С.В., Илясова А.У. Дети спецпереселенцев в Казахстане в первой половине 1930-х годов	85
ҚАЗАҚСТАНДА ГУЛАГ ЛАГЕРЛЕРІ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ СУДЬБЫ УЗНИКОВ ЛАГЕРЕЙ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ THE FATE OF THE PRISONERS OF THE GULAG CAMPS IN KAZAKHSTAN AND THEIR FAMILY MEMBERS	

Сәрсембина Қ.Қ. АЛЖИРде азап шеккен аналардың қасіретті тағдыры	94
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION	
Ибраева А.Ғ. Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі (Солтүстік Қазақстан өңірі мысалында)	106
Нағымов Ш. Гурьев уезінде 1923-1927 жылдары азаматтарды сайлау және сайлану құқынан айыру шаралары және оның зардаптары	121
Сүлейменова Д.Д. Алашорданың Батыс бөлімінің мемлекеттік құрылымының тарихы мен тағлымы	139
Сұлтанғазы Г.Ж., Ерменбаева Г.К., Нұрбаев Ж.Е. Ғұмырнамалық зерттеулерді тарихнамалық талдау (Бірімжановтар әулетінің мысалында)	150
ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР – ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION	
Асилов Н.Т. Военнопленные-казахстанцы Второй мировой войны: историографический анализ	165
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ REPPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN	
Сәрсембин Ү.Қ. Дін өкілдерінің қуғын-сүргінге ұшырауы (Ақтөбе өңірі бойынша)	175